№2 (34) 2025

БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ИННОВАЦИЯЛЫҚ-ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ

ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ

ВЕСТНИК ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКОГО ИННОВАЦИОННО-ТЕХНОЛОГИЧЕСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

BULLETIN OF WEST KAZAKHSTAN UNIVERSITY OF INNOVATION AND TECHNOLOGY

SCIENTIFIC JOURNAL

ISSN 2706-6266

ISSN 3007-1062

ISSN 3007-1070

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ИННОВАЦИЯЛЫҚ-ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ

Ғылыми журнал

ВЕСТНИК ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКОГО ИННОВАЦИОННО-ТЕХНОЛОГИЧЕСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

Научный журнал

BULLETIN OF WEST KAZAKHSTAN INNOVATIVE AND TECHNOLOGICAL UNIVERSITY

Scientific journal

№2 (34) 2025

Тарих ғылымдары:
Тарих. Қазақстан тарихы
Филология ғылымдары:
Тіл және лингвистика. Түркология
Техника ғылымдары:
Мұнай инженериясы. Компьютерлік ғылымдар теория және әдістері

Исторические науки:
История. История Казахстана
Филологические науки:
Язык и лингвистика. Тюркология
Технические науки:
Нефтяной инжиниринг. Теория и методы компьютерных наук

Historical sciences:
History. History of Kazakhstan
Philological sciences:
Language and Linguistics. Turkology
Technical sciences:
Petroleum engineering. Computer science theory and methods

2018 жылдан бастап шығады
Мерзімділігі:
жылына 4 рет
Орал, 2025

Издается с 2018 года
Периодичность:
4 раза в год
Уральск, 2025

Founded in 2018
Frequency:
4 times a year
Uralsk, 2025

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

РЕДАКЦИЯ

РЕДАКТОРЛАР

Шакешев Бекбулат Темержанович – бас редактор, техника ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университетінің ректоры (Орал, Қазақстан);
Жубантаев Изимгали Нурымович – бас редактордың орынбасары – шығарушы редактор, ауыл шаруашылығы ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университетінің Ғылыми жұмыс және халықаралық байланыстар жөніндегі проректор (Орал, Қазақстан);
Тасмаганбетов Асет Сембаевич – жауапты редактор (Тарих ғылымдары), тарих ғылымдарының докторы, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университетінің профессоры (Орал, Қазақстан);
Сабыр Мұрат Бөкенбайұлы – жауапты редактор (Филология ғылымдары), филология ғылымдарының докторы Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университетінің профессоры (Орал, Қазақстан);
Билашев Бауыржан Акимжанович – жауапты редактор (Техника ғылымдары), техника ғылымдарының кандидаты, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университетінің профессоры (Орал, Қазақстан).

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА МҮШЕЛЕРІ

Нурлан Кенжеахмет – PhD, профессор, Гарвард университетінің Хэрбэнк зерттеу орталығының қызметкері (Кембридж, АҚШ);
Tsagaan Turbat (Цагаан Турбат) – тарих ғылымдарының кандидаты, Моңғолия Ғылым академиясының Археология институтының қола дәуірі және ерте темір дәуірі бөлімінің меңгерушісі (Ұлан-Батор, Моңғолия);
Құрманалин Самат Бахытжанович – тарих ғылымдарының кандидаты, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университетінің профессоры (Орал, Қазақстан);
Максудов Фарход Алижонович – PhD, Өзбекстан Ғылым академиясының ұлттық археология орталығының директоры (Ташкент, Өзбекстан);
Калменов Мурат Дабылович – PhD, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университетінің қауымдастырылған профессоры (Орал, Қазақстан);
Ercan Alkaia (Ержан Алкая) – филология ғылымдарының докторы, Түркияның Фырат университетінің профессоры (Элязыг, Түркия);
Самситова Луиза Хамзиновна – филология ғылымдарының докторы, профессор. Башқұртстан Республикасы Стратегиялық зерттеулер институтының жетекші ғылыми қызметкері (Уфа, Башқұртстан Республикасы, РФ);
Буранкулова Эльмира Темирбаевна – PhD, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті (Ақтөбе, Қазақстан);
Ажғалиев Марат Қайыржанович – педагогика ғылымдарының кандидаты, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университетінің қауымдастырылған профессоры (Орал, Қазақстан);
Тихомирова Елена Ивановна – биология ғылымдарының докторы, Ю.А. Гагарин атындағы Саратов мемлекеттік техникалық университетінің профессоры (Саратов, Ресей);
Ширванов Рашид Булатович – техника ғылымдарының кандидаты, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университетінің профессоры (Орал, Қазақстан);

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

Громов Юрий Юрьевич – техника ғылымдарының докторы, профессор, Тамбов мемлекеттік техникалық университетінің автоматика және ақпараттық технологиялар институтының директоры (Тамбов, Ресей);
Кажиакпарова Жадыра Сериковна – педагогика ғылымдарының кандидаты, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университетінің қауымдастырылған профессоры (Орал, Қазақстан);
Артюхов Иван Иванович – техника ғылымдарының докторы, профессор, Ю.А. Гагарин атындағы Саратов мемлекеттік техникалық университетінің "Электротехнология мәселелері" ғылыми-техникалық журналының бас редакторы (Саратов, Ресей);
Тулегенов Кубайдолла Калимоллаевич – техника ғылымдарының кандидаты, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университетінің қауымдастырылған профессоры (Орал, Қазақстан);
Ведищев Сергей Михайлович – техника ғылымдарының докторы, профессор, Тамбов мемлекеттік техникалық университетінің агроинженерия кафедрасының меңгерушісі (Томбов, Ресей);
Бақыт Ғабит Бақытұлы – PhD, Көлік логистикасы Академиясының қауымдастырылған профессоры (Алматы, Қазақстан);
Монастырев Павел Владиславович – техника ғылымдарының докторы, профессор, Ресей сәулет және құрылыс ғылымдары академиясының корреспондент-мүшесі, Тамбов мемлекеттік техникалық университетінің сәулет, құрылыс және көлік институтының директоры (Томбов, Ресей);
Монтаев Сарсенбек Алякбарович – ҚР Ұлттық Инженерлік академиясының корреспондент-мүшесі, техника ғылымдарының докторы, Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университетінің профессоры (Орал, Қазақстан);
Осипова Наталия Николаевна – техника ғылымдарының докторы, Ю.А. Гагарин атындағы Саратов мемлекеттік техникалық университетінің доценті; (Саратов, Ресей);
Сулейменова Райхан Таупиховна – PhD, С. Өтебаева атындағы Атырау Мұнай және газ университеті (Атырау, Қазақстан);
Джуланов Мардан Нурмуханбетович – ветеринария ғылымдарының докторы, Қазақ ұлттық аграрлық зерттеу университетінің профессоры (Алматы, Қазақстан).

ТЕХНИКАЛЫҚ РЕДАКТОРЛАР

Мұхтар Зинур Ғафурұлы – педагогика ғылымдарының магистрі, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университетінің БжМИ Цифрландыру және инновация департаментінің басшысы (Орал, Қазақстан);
Серікбай Елнур Байғабылұлы – Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университетінің СТИ ақпараттық қамтамасыз ету бөлімінің маманы (Орал, Қазақстан).

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

РЕДАКЦИЯ

РЕДАКТОРЫ

Шакешев Бекбулат Темержанович – главный редактор, кандидат технических наук, ассоциированный профессор, ректор Западно-Казахстанского инновационно-технологического университета (Уральск, Казахстан);
Жубантаев Изимгали Нурымович – заместитель главного редактора – выпускающий редактор, кандидат сельскохозяйственных наук, ассоциированный профессор, проректор по научной работе и международным связям Западно-Казахстанского инновационно-технологического университета (Уральск, Казахстан);
Тасмаганбетов Асет Сембаевич – ответственный редактор (Исторические науки), доктор исторических наук, профессор Западно-Казахстанского инновационно-технологического университета (Уральск, Казахстан);
Сабыр Мурат Букенбаевич – ответственный редактор (Филологические науки), доктор филологических наук, профессор Западно-Казахстанского инновационно-технологического университета (Уральск, Казахстан);
Билашев Бауыржан Акимжанович – ответственный редактор (Технические науки), кандидат технических наук, профессор Западно-Казахстанского инновационно-технологического университета (Уральск, Казахстан).

ЧЛЕНЫ РЕДАКЦИОННОЙ КОЛЛЕГИИ

Нурлан Кенжехмет – - PhD, профессор, сотрудник исследовательского центра Хэрбэнка Гарвардского университета (Кембридж, США);
Tsagaan Turbat (Цагаан Турбат) – кандидат исторических наук, заведующий отделом бронзового века и раннего железного века Института археологии Монгольской академии наук (Улан-Батор, Монголия);
Құрманалин Самат Бахытжанович – кандидат исторических наук, профессор Западно-Казахстанского инновационно-технологического университета (Уральск, Казахстан);
Максудов Фарход Алижонович – PhD, директор Национального центра археологии Академии наук Узбекистана (Ташкент, Узбекистан);
Калменов Мурат Дабылович – PhD, ассоциированный профессор Западно-Казахстанского инновационно-технологического университета (Уральск, Казахстан);
Ercan Alkaia (Ержан Алкая) – доктор филологических наук, профессор Университета Фирата в Турции (Элязыг, Турция);
Самситова Луиза Хамзиновна – доктор филологических наук, профессор, ведущий научный сотрудник Института стратегических исследований Республики Башкортостан (Уфа, Республика Башкортостан, РФ);
Буранкулова Эльмира Темирбаевна – PhD, Актюбинского регионального университета имени К. Жубанова (Актобе, Казахстан);
Ажғалиев Марат Қайыржанович – кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор Западно-Казахстанского инновационно-технологического университета (Уральск, Казахстан);
Тихомирова Елена Ивановна – доктор биологических наук, профессор Саратовского государственного технического университета им. Ю. А. Гагарина (Саратов, Россия);
Ширванов Рашид Булатович – кандидат технических наук, профессор Западно-Казахстанского инновационно-технологического университета (Уральск, Казахстан);

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

Громов Юрий Юрьевич – доктор технических наук, профессор, директор института автоматики и информационных технологий Тамбовского государственного технического университета (Тамбов, Россия)**;**
Кажиакпарова Жадыра Сериковна – кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор Западно-Казахстанского инновационно-технологического университета (Уральск, Казахстан);
Артюхов Иван Иванович – доктор технических наук, профессор, главный редактор научно-технического журнала «Вопросы электротехнологии» Саратовского государственного технического университета им. Ю.А. Гагарина (Саратов, Россия);
Тулегенов Кубайдолла Калимоллаевич – кандидат технических наук, ассоциированный профессор Западно-Казахстанского инновационно-технологического университета (Уральск, Казахстан);
Ведищев Сергей Михайлович – доктор технических наук, профессор, заведующий кафедрой агроинженерия Тамбовского государственного технического университета (Томбов, Россия);
Бақыт Ғабит Бақытұлы – PhD, ассоциированный профессор Академии транспортной логистики (Алматы, Казахстан);
Монастырев Павел Владиславович – доктор технических наук, профессор, Член-корреспондент Российской академии архитектуры и строительных наук, Директор Института архитектуры, строительства и транспорта Тамбовского государственного технического университета (Томбов, Россия);
Монтаев Сарсенбек Алякбарович – Член-корреспондент Национальной инженерной академии РК доктор технических наук, профессор Западно-Казахстанского аграрно-технического университета имени Жангир хана (Уральск, Казахстан);
Осипова Наталия Николаевна – доктор технических наук, профессор Саратовского государственного технического университета имени Ю.А. Гагарина (Саратов, Россия);
Сулейменова Райхан Таупиховна – PhD, Атырауского университета нефти и газа им. С.Утебаева (Атырау, Казахстан);
Джуланов Мардан Нурмуханбетович – доктор ветеринарных наук, профессор Казахского национального аграрного исследовательского университета (Алматы, Казахстан).

ТЕХНИЧЕСКИЕ РЕДАКТОРЫ

Мухтар Зинур Гафурович – магистр педагогических наук, руководитель департамента цифровизации и инноваций ИОМ Западно-Казахстанского инновационно-технологического университета (Уральск, Казахстан);
Серикбай Елнур Байгабылович – специалист отдела информационного обеспечения СТИ Западно-Казахстанского инновационно-технологического университета (Уральск, Казахстан).

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

EDITORIAL TEAM

EDITORIAL BOARD

Shakeshev Bekbulat Temerzhanovich – Chief editor, Candidate of technical sciences, Associate Professor, Rector of the West Kazakhstan Innovative-Technological University (Oral, Kazakhstan);
Zhubantayev Izimgali Nurymovich – Deputy to chief editor, Publishing editor, Candidate of agricultural sciences, Associate Professor, Vice-rector for Research and International relations of the West Kazakhstan Innovative-Technological University (Oral, Kazakhstan);
Tasmaganbetov Aset Sembayevich – Executive editor (Historical sciences), Candidate of historical sciences, Professor, West Kazakhstan Innovative-Technological University (Oral, Kazakhstan);
Sabyr Murat Bokenbayuly – Executive editor (Philological sciences), Doctor of philological sciences, Professor, West Kazakhstan Innovative-Technological University (Oral, Kazakhstan);
Bilashev Bauyrzhan Akimzhanovich – Executive editor (Technical sciences), Candidate of technical sciences, Professor, West Kazakhstan Innovative-Technological University (Oral, Kazakhstan).

EDITORIAL BOARD MEMBERS

Nurlan Kenzheakhmet – PhD, Professor, Harvard University, Research scholar of the center “ Harbank”, Harvard University, (Cambridge, USA);
Tsagaan Turbat – Candidate of historical sciences, Head of the Bronze Age and Early Iron Age Department, Institute of Archeology, Mongol Academy of Sciences (Ulaan-Baatar, Mongolia);
Kurmanalin Samat Bakhytzhanovich – Candidate of historical sciences, Professor, West Kazakhstan Innovative-Technological University (Oral, Kazakhstan);
Maksudov Farkhod Alizhonovich – PhD, Director of the National Center of Archeology, Academy of Sciences (Tashkent, Uzbekistan);
Kalmenov Murat Dabylovich – PhD, Associate Professor, West Kazakhstan Innovative-Technological University (Oral, Kazakhstan);
Ercan Alkaia – Doctor of philological sciences, Professor, Firat University (Elazig, Turkey);
Samsitova Luiza Khamzinovna – Doctor of philological sciences, Professor, Leading scholar of the Strategic research institute, (Ufa, Bashkortostan, RF);
Burankulova Elmira Temirbayevna – PhD, Aktobe regional university named K.Zhubanov (Aktobe, Kazakhstan);
Azhgaliyev Marat Kaiyrzhanovich – Candidate of pedagogical sciences, Professor, West Kazakhstan Innovative-Technological University (Oral, Kazakhstan);
Tikhomirova Yelena Ivanovna – Doctor of biological sciences, Professor, Saratov State Technical University named U.A.Gagarin (Saratov, Russia);
Shirvanov Rashid Bulatovich – Candidate of technical sciences, Professor, West Kazakhstan Innovative-Technological University (Oral, Kazakhstan);
Gromov Uriy Uriyevich – Doctor of Technical Sciences, Professor, Director of the Institute of Automation and Information Technologies of Tambov State Technical University (Tambov, Russia);
Kazhiakparova Zhadyra Serikovna – Candidate of pedagogical sciences, Associate Professor, West Kazakhstan Innovative-Technological University (Oral, Kazakhstan);

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

Artukhov Ivan Ivanovich – Doctor of technical sciences, Professor, Chief editor of the "Issues of electro-technology" research-technical journal, Saratov State Technical University named U.A.Gagarin (Saratov, Russia);
Tulegenov Kubaidolla Kalimollayevich – Candidate of technical sciences, Associate Professor, Rector of the West Kazakhstan Innovative-Technological University (Oral, Kazakhstan);
Vedischev Sergey Mikhailovich – Doctor of technical sciences, Professor, Head of the agro-enginnering department, Tambov State Technical University (Tambov, Russia);
Bakhyt Gabit Bakhytuly – PhD, Associate Professor, Academy of Logistics and transport (Almaty, Kazakhstan);
Monastyrev Pavel Vladislavovich – Doctor of technical sciences, Professor, Corresponding member of the Academy of Architecture and Construction Sciences, Director of the Architecture, Construction and Transport Institute, Tambov State Technical University (Tambov, Russia);
Montayev Sarsenbek Alyakbarovich – Corresponding member of the National Enginnering Academy RK, Doctor of technical sciences, Professor, Zhangir khan West Kazakhstan agrarian-technical university (Oral, Kazakhstan);
Osipova Natalya Nikolayevna – Doctor of technical sciences, Associate Professor, Saratov State Technical University named U.A.Gagarin (Saratov, Russia);
Suleimenova Raikhan Taupikhovna – PhD, S. Utebayev Atyrau oil and gas university (Atyrau, Kazakhstan);
Djulanov Mardan Nurmukhanbetovich – Doctor of veterinary sciences, Professor, Kazakh National Agrarian Research University, (Almaty, Kazakhstan).

TECHNICAL EDITORS

Mukhtar Zinur Gafuruly – Master of pedagogical sciences, Head of the digitalization and innovation department, Education and Management Institute, West Kazakhstan Innovative-Technological University (Oral, Kazakhstan);
Serikbay Elnur Baigabyluly - Information technical support specialist, West Kazakhstan Innovative-Technological University (Oral, Kazakhstan).

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университетінің Хабаршысы. Ғылыми журнал

Меншік иесі: ЖМЖККББМ «Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті»

Қазақстан Республикасы Ақпарат және коммуникация министрлігімен тіркелген. 07.12.2017 ж. №16782-Ж -тіркеу куәлігі.

Мерзімділігі: жылына 4 рет.

Редакцияның мекенжайы: 090006, Қазақстан, Орал қ., Н.Назарбаев даңғылы, 208.

Тел.: 8 (7112) 51-12-33, 50-99-90 E-mail: vestnik@wkitu.kz

Вестник Западно-Казахстанского инновационно-технологического университета. Научный журнал

Собственник: ЧВПОУ «Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет»

Зарегистрирован Министерством информации и коммуникаций Республики Казахстан. Регистрационное свидетельство №16782-Ж от 07.12.2017 г.

Периодичность: 4 раза в год.

Адрес редакции: 090006, Казахстан, г. Уральск, проспект Н. Назарбаева, 194.

Тел.: 8 (7112) 51-12-33, 50-99-90 E-mail: vestnik@wkitu.kz

Bulletin of West Kazakhstan Innovative and Technological University. Scientific journal

Owner: Private Higher Educational Institution “West Kazakhstan Innovative and Technological University”

Is registered by the Ministry of Information and Communications of the Republic of Kazakhstan.
Registration certificate No.16782-Z dated 07.12.2017

Frequency: 4 times a year.

Editorial office address: 194 N. Nazarbayev avenue, Uralsk, 090006, Kazakhstan.

Tel.: 8 (7112) 51-12-33, 50-99-90 E-mail: vestnik@wkitu.kz

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

МАЗМҰНЫ/ СОДЕРЖАНИЕ / CONTENT

Тарих ғылымдары: Тарих. Қазақстан тарихы
Исторические науки: История. История Казахстана
Historical sciences: History. History of Kazakhstan

Құрманалин С.Б. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҰЛТ-АЗАТТЫҚ ҚОЗҒАЛЫС БІРТҰТАС ТАРИХИ ҮРДІС РЕТІНДЕ **Курманалин С.Б.** НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНОЕ ДВИЖЕНИЕ В КАЗАХСТАНЕ КАК ЕДИНЫЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ ПРОЦЕСС **Kurmanalin S.B.** THE NATIONAL LIBERATION MOVEMENT IN KAZAKHSTAN AS A UNIFIED HISTORICAL PROCESS	13-20
Кыдыроглу М., Ешманова Г.Қ. XVI ҒАСЫРДА КАСТАМОНУ АЙМАҒЫНДАҒЫ ОҒЫЗДАР **Кыдыроглу М., Ешманова Г.К.** ПЛЕМЕНА ОГУЗОВ В КАСТАМОНУ В XVI ВЕКЕ **Kildiroglu M., Yeshmanova G.K.** OGHUZ TRİBES İN KASTAMONU İN THE 16 TH CENTURY	21-38
Мәден А.Т., Аманкелді А.М. АҚТӨБЕ ОБЛЫСЫНДА КІТАПХАНА ІСІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН ДАМУ ТАРИХЫ (1880-1980 ЖЖ.) **Маден А.Т., Амангельды А.М.** ИСТОРИЯ ФОРМИРОВАНИЯ И РАЗВИТИЯ БИБЛИОТЕЧНОГО ДЕЛА В АКТЮБИНСКОЙ ОБЛАСТИ (1880-1980 ГГ.) **Maden A.T., Amangeldy A.M.** THE HISTORY OF THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF LIBRARY SERVICES IN THE AKTOBE REGION (1880–1980)	39-49
Опаев Б.А. ҚАРАҚАЛПАҚСТАНДАҒЫ ҚАЗАҚТАРДЫҢ ҚАЗЫЛАР СОТЫ (XIX ҒАСЫРДЫҢ АЯҒЫ МЕН XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫ) **Опаев Б.А.** СУД КАЗИЕВ КАЗАХОВ В КАРАКАЛПАКСТАНЕ (КОНЕЦ XIX - НАЧАЛО XX ВЕКА) **Opaev B.A.** COURTS OF KAZAKH CADIS IN KARAKALPAKSTAN (LATE 19TH - EARLY 20TH CENTURY)	50-60
Рысбекова С.Т., Абдрахманова Р.Л. БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІН МОДЕРНИЗАЦИЯЛАУ ДӘСТҮРЛІ ҚОҒАМДЫ ӨЗГЕРТУ ФАКТОРЫ РЕТІНДЕ (1920-1930 ЖЖ.) **Рысбекова С.Т., Абдрахманова Р.Л.** МОДЕРНИЗАЦИЯ СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ КАК ФАКТОР ИЗМЕНЕНИЯ ТРАДИЦИОННОГО ОБЩЕСТВА (1920-1930-Е ГГ.) **Rysbekova S.T., Abdrakhmanova R.L.** MODERNIZATION OF THE EDUCATION SYSTEM AS A FACTOR OF CHANGE IN TRADITIONAL SOCIETY (1920-1930s)	61-69
Сабыргалиева Н.Б., Утеулиева В.С. ҚАЗАҚСТАННЫҢ БАТЫС ӨҢІРІНДЕГІ МИССИОНЕРЛІК САЯСАТТЫҢ БАРЫСЫ **Сабыргалиева Н.Б., Утеулиева В.С.** ХОД МИССИОНЕРСКОЙ ПОЛИТИКИ В ЗАПАДНОМРЕГИОНЕ КАЗАХСТАНА **Sabyrgalieva N.B., Uteulieva V.S.** THE COURSE OF MISSIONARY POLICY IN THE WESTERN REGION OF KAZAKHSTAN	70-77
Тасмагамбетов А.С. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ПАТШАЛЫҚ БИЛІК ПЕН ОРЫС ПРАВОСЛАВ ШІРКЕУІНІҢ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ҚАЗАҚ ЖЕРЛЕРІН ОТАРЛАУДАҒЫ ОРНЫ (XIX-XX Ғ. БАСЫ) **Тасмагамбетов А.С.** ВЗАИМОТНОШЕНИЯ ЦАРСКОЙ ВЛАСТИ И РУССКОЙ ПРАВОСЛАВНОЙ ЦЕРКВИ В КАЗАХСТАНЕ И ЕЕ МЕСТО В КОЛОНИЗАЦИИ КАЗАХСКИХ ЗЕМЕЛЬ (XIX – НАЧАЛО XX ВЕКА) **Tasmagambetov A.S.** RELATIONS BETWEEN THE TSARIST GOVERNMENT AND THE RUSSIAN ORTHODOX CHURCH IN KAZAKHSTAN AND THEIR ROLE IN THE COLONIZATION OF KAZAKH LANDS (19TH – EARLY 20TH CENTURY)	78-89
Ужкенов Е.М. ТАРИХИ КАРТАЛАРДА БАТЫС ҚАЗАҚСТАННЫҢ АЛТЫН ОРДА ҚАЛАЛАРЫНЫҢ ҚҰЛДЫРАУЫ: МӘСЕЛЕНІҢ ЕРЕКШЕЛІГІ МЕН ХРОНОЛОГИЯСЫ **Ужкенов Е.М.** УПАДОК ЗОЛОТООРДЫНСКИХ ГОРОДОВ ЗАПАДНОГО КАЗАХСТАНА НА ИСТОРИЧЕСКИХ КАРТАХ: СПЕЦИФИКА И ХРОНОЛОГИЯ ПРОБЛЕМЫ **Uzhkenov Y.M.** THE DECLINE OF THE GOLDEN HORDE CITIES OF WESTERN KAZAKHSTAN ON HISTORICAL MAPS: SPECIFICS AND CHRONOLOGY OF THE PROBLEM	90-98
Филология ғылымдары: Тіл және лингвистика. Түркология **Филологические науки: Язык и лингвистика. Тюркология** **Philological sciences: Language and Linguistics. Turkology**	
Абдуллина Л.Б., Гайфуллина М.Ф., Саттарова Л.С. Л.Н. ТОЛСТОЙДЫҢ «КАЗАКТАР» ӘҢГІМЕСІНДЕГІ ОЛЕНИННІҢ РУХАНИ-АДАМГЕРШІЛІК ІЗДЕНІСТЕРІ	99-108

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

Абдуллина Л.Б., Гайфуллина М.Ф., Саттарова Л.С. ДУХОВНО-НРАВСТВЕННЫЕ ИСКАНИЯ ОЛЕНИНА В ПОВЕСТИ «КАЗАКИ» Л.Н. ТОЛСТОГО
Abdullina L.B., Gayfullina M.F., Sattarova L.S. OLENIN'S SPIRITUAL AND MORAL QUEST IN THE STORY «COSSACKS» BY L.N. TOLSTOY

Абдульманов А.А. ӘБДУӘЛИ ҚАЙДАРОВ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТЕРМИНОЛОГИЯСЫ 109-119
Абдульманов А.А. АБДУАЛИ КАЙДАРОВ И КАЗАХСКАЯ ТЕРМИНОЛОГИЯ
Abdulmanov A.A. ABDUALI KAIDAROV AND KAZAKH TERMINOLOGY

Жылқыбекұлы Б., Молгаждаров Қ.К. КӨК ТҮРІК ДӘУІРІНДЕГІ ЕСКЕРІТКІШТЕРДІҢ ЖАНРЛЫҚ СИПАТЫ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ КЕЗДЕГІ ӨЛЕҢ ТУРАЛЫ ТҮСІНІК 120-131
Жылкыбекулы Б., Молгаждаров К.К. ЖАНРОВЫЙ ХАРАКТЕР ПИСЬМЕННЫХ ИСТОЧНИКОВ ДРЕВНЕТЮРКСКОГО ПЕРИОДА И СОВРЕМЕННЫЕ ПРЕДСТАВЛЕНИЯ О СТИХАХ
Zhylqibekuly B., Molgazhdarov K.K. THE GENRE CHARACTER OF WRITTEN SOURCES OF THE OLD TURK PERIOD AND MODERN CONCEPTS OF VERSE

Кайыров А.Б. Қ.ЖҰБАНОВ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ЕМЛЕСІ МЕН ЖАЗУЫ ЖӘНЕ ТЕРМИНОЛОГИЯ МӘСЕЛЕЛЕРІ 132-141
Кайыров А.Б. ОРФОГРАФИЯ, ПИСЬМО И ВОПРОСЫ ТЕРМИНОЛОГИИ В ТРУДАХ К. ЖУБАНОВА
Kayyrov A.B. ORTHOGRAPHY, WRITING, AND TERMINOLOGY ISSUES IN K. ZHUBANOV'S WORKS

Кисметова Г.Н., Албаева А.И. ЖАЗБА ТІЛ ДАҒДЫЛАРЫН ҮЙРЕТУДЕ ЧАТ-БОТТАРДЫҢ ПРАКТИКАЛЫҚ ҚОЛДАНЫЛУЫ 142-148
Кисметова Г.Н., Албаева А.И. ПРАКТИЧЕСКОЕ ПРИМЕНЕНИЕ ЧАТ-БОТОВ В ОБУЧЕНИИ НАВЫКАМ ПИСЬМА
Kismetova G.N., Albayeva A.I. PRACTICAL APPLICATION OF CHATBOTS IN TEACHING WRITING SKILLS

Раманова А.А., Абужалитова А.Т. ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ЫДЫС-АЯҚ АТАУЛАРЫНЫҢ ЭТНОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ СИПАТЫ 149-164
Раманова А.А., Абужалитова А.Т. ЭТНОЛИНГВИСТИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА НАЗВАНИЙ ПОСУДЫ В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ
Ramanova A.A., Abuzhalitova A.T. ETHNOLINGUISTIC CHARACTERISTICS OF UTENSIL NAMES IN THE KAZAKH LANGUAGE

Саматова Ж.М., Какимова Д.М. ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ОРЫС ТІЛДЕРІНІҢ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ САЛЫСТЫРЫЛЫМЫ 165-174
Саматова Ж.М., Какимова Д.М. ЛИНГВИСТИЧЕСКОЕ СОПОСТАВЛЕНИЕ КАЗАХСКОГО И РУССКОГО ЯЗЫКОВ
Samatova Zh.M., Kakimova D.M. LINGUISTIC COMPARISON OF KAZAKH AND RUSSIAN LANGUAGES

Умарова Г.С., Кинжалиева Ж.Р. СТРУКТУРАЛИЗМ А.П.ЧЕХОВ ПРОЗАСЫ МЕН ДРАМАТУРГИЯСЫН ЗЕРТТЕУ ӘДІСІ РЕТІНДЕ 175-185
Умарова Г.С., Кинжалиева Ж.Р. СТРУКТУРАЛИЗМ КАК МЕТОД ИССЛЕДОВАНИЯ ПРОЗЫ И ДРАМАТУРГИИ А.П.ЧЕХОВА
Umarova G.S., Kenzhalieva Zh.R. STRUCTURALISM AS A METHOD OF STUDYING A.P.CHEKHOV'S PROSE AND DRAMA

Техника ғылымдары: Мұнай инженериясы. Компьютерлік ғылымдар теория және әдістері
Технические науки: Нефтяной инжиниринг. Теория и методы компьютерных наук
Technical sciences. Petroleum engineering. Computer science theory and methods

Ниязбекова А. Б., Әмірғалиева А. М., Кенесарина К. Х., Пономарев Н., Мұқанбетқали М. Р. ГАЗ КОНДЕНСАТЫН БӨЛУ КЕЗІНДЕГІ БІР БУЛАНУДЫ ЕСЕПТЕУ 186-193
Ниязбекова А.Б., Амиргалиева А.М., Кенесарина К.Х., Пономарев Н., Муканбеткалы М.Р. РАСЧЕТ ОДНОКРАТНОГО ИСПАРЕНИЯ ПРИ РАЗДЕЛЕНИИ ГАЗОВОГО КОНДЕНСАТА
Niyazbekova A.B., Amirgalieva A.M., Kenesarina K.H., Ponomarev N., Mukanbetkaly M.R. CALCULATION OF SINGLE VAPORIZATION DURING SEPARATION OF GAS CONDENSATE

Нариков Қ.А., Таскалиев А.Т., Темержанова А.Б. ОПОКАДАН АЛЫНҒАН ҚҰРЫЛЫС МАТЕРИАЛЫ 194-202
Нариков Қ.А., Таскалиев А.Т., Темержанова А.Б. ПОЛУЧЕНИЕ СТРОИТЕЛЬНЫХ МАТЕРИАЛОВ ИЗ ОПОКИ

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

Narikov K.A., Taskaliev A.T., Temerzhanova A.B. RECEIPT OF CONSTRUCTION MATERIALS FROM PEAT	
Казиева Н.М. ҮЛКЕН ДЕРЕКТЕРДІ ТАЛДАУДА ТЕРЕҢ ОҚЫТУДЫ ҚОЛДАНУ: ӘДІСТЕР, ТӘСІЛДЕР ЖӘНЕ БОЛАШАҚ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ **Қазиева Н.М.** ҮЛКЕН ДЕРЕКТЕРДІ ТАЛДАУДА ТЕРЕҢ ОҚЫТУДЫ ҚОЛДАНУ: ӘДІСТЕР, ТӘСІЛДЕР ЖӘНЕ БОЛАШАҚ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ **Kazieva N.M.** APPLICATION OF DEEP LEARNING FOR BIG DATA ANALYSIS: METHODS, APPROACHES, AND PROSPECTS	203-210
Қойбағарова Л.Т., Ізбасова Г.Ш. ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТТІҢ ЖЕР РЕСУРСТАРЫН БАСҚАРУДАҒЫ РӨЛІ **Койбагарова Л.Т., Избасова Г.Ш.** РОЛЬ ИСКУСТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В УПРАВЛЕНИИ ЗЕМЕЛЬНЫМИ РЕСУРСАМИ **Koibagarova L.T., Izbasova G.Sh.** THE ROLE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN LAND MANAGEMENT	211-220
Қайранбаева А.Б. ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТТІ ҚОЛДАНУҒА НЕГІЗДЕЛГЕН АВТОМАТТАНДЫРЫЛҒАН ТЕСТІЛЕУ **Кайранбаева А.Б.** АВТОМАТИЗИРОВАННОЕ ТЕСТИРОВАНИЕ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА **Kairanbayeva A.B.** AUTOMATED TESTING BASED ON ARTIFICIAL INTELLIGENCE	221-227
Дьяков И.А. КӨМІРТЕК НАНОТҮТІКШЕЛЕРІМЕН МОДИФИКАЦИЯЛАНҒАН КАТОД ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ЭЛЕКТРОЛИТ КӨЛЕМІНДЕГІ ЭЛЕКТРЛІК ПОТЕНЦИАЛДЫҢ ТАРАЛУЫН МАТЕМАТИКАЛЫҚ МОДЕЛЬДЕУ **Дьяков И.А.** МОДЕЛЬ ЭЛЕКТРОМАГНИТНОГО ПОЛЯ ЭЛЕКТРОЛИТА С ДОБАВЛЕНИЕМ УГЛЕРОДНЫХ НАНОТРУБОК **Dyakov I.A.** MATHEMATICAL MODELING OF THE ELECTRIC POTENTIAL DISTRIBUTION IN THE VOLUME OF AN ELECTROLYTE IN THE PRESENCE OF A CATHODE MODIFIED WITH CARBON NANOTUBES	228-235
Бектұрғанова Г.К. ҚАРАЖАНБАС КЕН ОРНЫ НЕФТІНДЕГІ ВАНАДИЙ МАЗМҰНЫН ТАЛДАУ ЖӘНЕ ОНЫҢ ӨҢДЕУДІҢ ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ ҮДЕРІСТЕРІНЕ ЫҚПАЛЫН БАҒАЛАУ **Бектурганова Г.К.** АНАЛИЗ СОДЕРЖАНИЯ ВАНАДИЯ В НЕФТИ МЕСТОРОЖДЕНИЯ КАРАЖАНБАС И ОЦЕНКА ЕГО ВЛИЯНИЯ НА ТЕХНОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ ПЕРЕРАБОТКИ **Bekturganova G.K.** ANALYSIS OF VANADIUM CONTENT IN OIL FROM THE KARAZHANBAS FIELD AND ASSESSMENT OF ITS IMPACT ON OIL REFINING TECHNOLOGICAL PROCESSES	236-242
Қайранбаева А.Б. КИБЕРШАБУЫЛДАРДЫ АНЫҚТАУ ҮШІН ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТТІ ПАЙДАЛАНУ **Кайранбаева А.Б.** ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА ДЛЯ ОБНАРУЖЕНИЯ КИБЕРАТАК **Kairanbayeva A.B.** USE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE FOR CYBERATTACK DETECTION	243-258

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

Тарих ғылымдары: Тарих. Қазақстан тарихы
Исторические науки: История. История Казахстана
Historical sciences: History. History of Kazakhstan

SRSTI 03.23.07 **DOI: https://doi.org/10.62724/202520101**

Kurmanalin Samat Bakytzhanuly*1
Candidate of Historical Sciences, Professor, PHPE «West Kazakhstan Innovation and Technology University», Republic of Kazakhstan, 090006, Uralsk, N. Nazarbayev Avenue, 194, samatbk71@mail.ru, ORCID ID 0000-0001-7670-9495

THE NATIONAL LIBERATION MOVEMENT IN KAZAKHSTAN AS A UNIFIED HISTORICAL PROCESS

Abstract. One of the most pressing issues in the history of the Kazakh nation is the national liberation movements. It is a historical fact that the Kazakh steppe was colonized by the Russian Empire during the 18th and 19th centuries. Colonization was carried out through various methods and strategies. Alongside the Tsarist government's colonial policy, the Kazakh people continuously resisted. A distinctive feature of the national liberation movement in Kazakhstan is that the struggle for independence in the Great Steppe was unrelenting—from the very beginning of Russian colonial encroachment to the fall of the Tsarist regime in 1917.

This history of resistance and armed uprisings has been studied in Tsarist-noble historiography, Soviet class-based history, and over the last three decades since Kazakhstan gained independence. However, the methodological approach to these studies has often been flawed. The Kazakh uprisings have typically been examined in isolation from one another. In reality, the resistance against the Russian Empire’s expansionist and colonial policies was a unified and interconnected movement. The leaders of these struggles were aware of one another and often acted in coordination.

The national liberation movement in Kazakhstan should be viewed as a single historical process. This study aims to highlight the interconnectedness and continuity of the uprisings and movements. The article can be regarded as an attempt to create an integrated account of the Kazakh national liberation struggle.

Key words. Colonialism, independence, national liberation, resistance, uprising, movement, continuity, heroes, leaders.

Introduction. In previous historical periods, the history of national liberation uprisings was often presented as fragmented events, disconnected from one another, with little attention paid to their shared characteristics and continuity. Furthermore, political and ideological pressure during the Soviet era constrained research to follow this disjointed narrative. Nevertheless, several prominent Kazakh scholars emphasized the unified nature of national liberation uprisings in the region. One such scholar, T. Shonanov, insightfully observed: The Kazakh people interpreted the government's smooth language and sweet words in their own way. When the authorities said 'we will bring peace and calm,' they understood it to mean 'we will take away your freedom'; when the authorities promised prosperity by settling cities nearby, the Kazakhs perceived it as another attempt to seize their remaining fertile lands. Thus, they distrusted the government, remained wary, and opposed it. They clearly understood the authorities’ deceitful approach—entering with smiles, but leaving with sorrow. The Kazakhs

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

resisted giving land to the Cossacks, fiercely protecting their settlements like vigilant birds, leading to conflicts and disputes. It was in this context that Eset, Zhanqozha, Syrym, and Kenesary rose in rebellion. The historic letter of Bi Shegen to Sultan Akhmet, and the battles between Kuleke, Malaisary and the Cossacks along the Irtysh River were all rooted in disputes over land" [1, pp. 32–33].

The first known national liberation movement in Kazakh history, which was organized and led by Sultan Dosaly Bulkaiyrov and later gave rise to the famous Syrym Datuly uprising, began as a response to Russian colonial expansion. These uprisings in the western regions of the Great Steppe were deeply interconnected. At the core of these movements was the issue of land. The goals set forth by Syrym Datuly's uprising were not fully achieved. However, the Tsarist government's eventual decision in 1801 to allow Kazakh tribes to return to their ancestral pastures on the right bank of the Ural River and graze their livestock was a direct result of the pressure exerted by Syrym's movement.

Nevertheless, the struggle over the Ural River had begun in the mid-18th century. As T.Shonanov notes: "The year 1759 marked the beginning of intense bloodshed over the Ural River... From that point on, the Kazakh fight for access to the Ural River only intensified with each passing year... Bokei's eventual acquisition of land near the Ural River was the outcome of nearly sixty years of struggle" [1, pp. 55–57].

Thus, uprisings and unrest over ancestral lands began in the 18th century and continued throughout the 19th century.

Results and discussion. The national liberation uprisings that took place across the Kazakh steppe in resistance to imperial-colonial forces display a clear pattern of continuity, interconnectedness, and overarching unity. All of these movements were fundamentally aimed at preserving the Kazakh community, ensuring the stability of Kazakh society and its various institutions.

Historians studying the history of national liberation movements must take into account the following: the migration of Isatay Taimanuly, Makhambet Utemisuly, and a small group of their companions from the Inner Horde to the steppe beyond the Ural coincided with a large-scale popular unrest in the Junior Zhuz, triggered by the uprising led by Sultan Kenesary Kasymuly. In this regard, T. Shonanov aptly states: "Isatay's uprising was a movement shared by the people of both the Middle and Junior Zhuz. It was an uprising that swept across the entire Kazakh steppe. In 1838, uprisings led by Kenesary and Yeset also took place" [1, p. 65], thus emphasizing the historical continuity of these liberation struggles.

At the beginning of 1838, Sultan Kenesary, along with his kin, migrated from the Middle Zhuz to the regions of Torgay and Yrgyz. By the spring of that year, unrest began to spread among the Kazakhs under the jurisdiction of the Orenburg administration. The wave of rebellion reached the eastern part of the Horde, home to the Argyn and Kypshak tribes, then extended to the Jagalbaily tribe, and eventually encompassed the Tabyn settlements along the Elek River. From there, the warrior Zholaman Tilenishuly, refusing to submit to the tsarist administration, moved with his clan toward the Torgay River to join Kenesary Kasymuly.

This wave of resistance gradually spread from the eastern and central parts of the Junior Zhuz to the western region. At the same time, Sultan Kaipkali Yesimuly, who governed the Mangystau Adaïs, reignited an anti-Russian uprising. Therefore, by the late 1830s, the Junior Zhuz was engulfed in a large-scale struggle for national liberation. The uprisings led by such historical figures as Isatay, Makhambet, Kenesary, Zholaman, and Yeset represent a continuous and interconnected series of resistance movements.

In examining the connection between these uprisings and the movement led by Yeset Kotybaruly, it is crucial to note that all these efforts—whether led by Isatay and Kaipkali or by Kenesary and Zholaman—took place in the very heartland of the Alim and Zhetiru

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

confederations, specifically around the Jem, Yrgyz, Elek, Kiyl, Sagyz, and Oiyl rivers, as well as the Mughalzhar mountains and Borsyk sands.

This continuity is particularly evident in the popular unrest that emerged in the eastern part of the Junior Zhuz in 1838. By the end of 1837, the movement of Isatay and Makhambet's detachment across the Ural River breathed new life into local resistance. Prior to their arrival, opposition to the tsarist regime had been sporadic and disjointed. Prominent figures such as Yeset, Zholaman, Kaipkali, Amankeldi, Nausha, Jusip, Asau, and Kaidauyl were leading spontaneous movements in the region. However, Isatay and Makhambet's presence helped unify and coordinate these separate efforts.

Crossing into the Junior Zhuz, Isatay and Makhambet sought to consolidate the fragmented rebel forces and revive the momentum of the uprising against both the tsarist government and local khanate authorities. According to A. Ryazanov, "The courageous and fearless Isatay, with his commanding influence, and Makhambet Utemisov, through his passionate appeals, rapidly inflamed the spirit of resistance. Rallying a significant following, they incited the people to a renewed struggle for national independence" [2, p. 146].

Their arrival was prompted not only by the defeat of the Inner Horde uprising and persecution by punitive detachments, but also by their awareness of the tense political climate in the eastern Junior Zhuz, where various clans were already expressing dissatisfaction with the colonial administration. Despite internal divisions among the local elites, the arrival of the renowned Isatay and the poet-warrior Makhambet spurred many tribal leaders to unite in preparation for collective resistance.

Isatay and Makhambet traveled through the settlements of the Shomishti Tabyn, Tileu, Kabak, Tortkara, Aday, Shomekey, and Nazar clans, meeting with Kaipkali Yesimuly and Yeset Kotybaruly. As a result, in May 1838, representatives of numerous clans came together, putting an end to intertribal disputes and raids in favor of a common cause [3, p. 24].

During this period, Makhambet used his fervent poetry to mobilize different segments of the population against colonial rule. Not only displaced Kazakhs from the Zhaiyk, Elek, Kaldygayty, Oiyl, Olengti, Kiyl, Akbulak, and Or river regions, but also Adaïs from Mangystau and Kazakh clans along the Jem and Sagyz rivers were drawn into the resistance.

Isatay and Makhambet coordinated efforts with Junior Zhuz leaders such as Suyinkara Urgenishbayuly, Karatogai Mambetuly, Kulbarak Batyr, and Nausha Karzhauuly, a key figure in the Bokei uprising of 1827–1829 [4, p. 121]. Other leaders like Zholaman Tilenishuly, Jusip Kulanuly, and Asau Barakuly, who had also been persecuted for opposing the colonial regime, expressed their readiness to join the renewed resistance.

Yeset Kotybaruly, in turn, not only expressed support for Isatay's efforts to revive the uprising but also provided material and logistical assistance. Historian I. Kenzhaliev writes in his book Isatay-Makhambet: "Isatay arrived in Dongyztau and stayed at the house of Baitore Tokpanuly (Yeset's uncle – S.Q.). He began preparations to renew the struggle against the khan. His comrades were sent to different settlements to conduct propaganda. Makhambet visited villages around Dongyztau, spreading the message of their struggle through storytelling and poetry. His passionate verses inspired the people and strengthened their resolve to fight" [5, p. 92].

The final stage of Isatay's movement, marked by fierce battles with tsarist forces in the eastern Junior Zhuz, clearly demonstrates the convergence of three major uprisings: the Bokei uprising led by Isatay Taimanuly and supported by certain clans of the Junior Zhuz; the resistance led by Sultan Kaipkali Yesimuly in southern Junior Zhuz; and the movement under Yeset Kotybaruly, based on the strength of the Shekti, Tabyn, and other clans. Kaipkali and Yeset joined forces with Isatay's followers, preparing for a decisive confrontation with Russian-Cossack troops. The insurgents gathered at Ushbokenbay and then moved to Kokpekti along

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

the Temir River, where they intensified recruitment and calls for open resistance.

The uprising attracted mainly Kazakh peasants displaced from the Zhaiyk and Elek rivers, the Aday clan affected by the 1836–1837 raids, and other persecuted groups such as the Baybakty and Alasha clans. Their shared objective was to resist oppression and injustice and to fight for "the black cauldron and yellow child"—a metaphor for communal well-being [5, p. 167].

Thus, it is evident that Yeset Batyr and his allies actively supported the national liberation movement initiated by Isatay Taimanuly. This became especially apparent during the devastating battle against Russian-Cossack forces on the Kiyl River in July 1838. In his 1925 publication in Tashkent, Professor Khalel Dosmukhameduly writes: "Isatay's inclusive approach was correct… The Shekti, Nazar, Shuren, and Keté clans of the Alim tribe became his supporters. During his final campaign to the Ural, most of his 3,000-strong force were Alim warriors. On the day of his death, most of the raiding party that clashed with the government troops consisted of Alim fighters, including heroes like Yeset Kotybaruly. Even the Sholakmola burial site of Isatay is located on Alim land" [6, pp. 57–58].

This clearly illustrates the continuity and unity of purpose in the Kazakh people's resistance against colonial oppression, regardless of the region in which the uprisings occurred. Although the heroic figure of Isatay perished, the banner of freedom that he had raised did not fall. It is evident that the image of Isatay served as a model for Yeset, who sounded the call to arms a decade later. Many warriors who participated in the Isatay-Makhambet movement and were persecuted by the government later became part of the army organized by Yeset Batyr. As the prominent public figure Kh. Dosmukhameduly aptly put it, "Batyrs such as Yeset Kotybaruly, Zhanqozha Nurmukhameduly of the Shekti clan, Oten, Narynbay, and Toremurat of te Taz clan, who struggled against the Tsarist regime alongside khans, were the successors who followed in the footsteps of Isatay" [7, p.76].

The uprising of the Syrdarya Kazakhs under the leadership of Zhanqozha Nurmukhameduly holds a special place in the history of national liberation movements in Kazakhstan. Zhanqozha Batyr, who fought all his life against the aggressive policies of the Central Asian Khanates of Kokand and Khiva, also mounted resistance against Russian colonialism. His struggle is closely linked to the national liberation movement led by Yeset Kotybaruly.

The connection between the uprisings of Zhanqozha and Yeset is, in part, due to their shared tribal background; both leaders came from the Shekti clan. While they did not fight for tribal interests, the causes of their respective uprisings were similar. Secondly, Zhanqozha's armed rebellion against the Tsarist administration coincided with the final phase of Yeset Batyr's movement. Although the origins, course, and outcomes of Zhanqozha's uprising are well-documented, its connection to Yeset's rebellion remains debated. The fact that both uprisings occurred in contiguous regions, that the leaders were from the same tribe, and that their timelines overlapped cannot in itself definitively prove that they joined forces in the struggle for national freedom. Nonetheless, new archival data clearly demonstrate the interrelation between the uprising led by Yeset Kotybaruly and other national liberation movements in Kazakhstan, particularly the one led by Zhanqozha Nurmukhameduly.

At the end of 1856, Yeset provided support to the uprising of the Syr region Kazakhs under Zhanqozha and simultaneously established ties with the Khiva Khanate. As Zhanqozha's revolt began in late 1856, the national liberation movement under Yeset's leadership expanded across the Aral region and along the Syrdarya.

Not only the settled farmers of the Syrdarya but also the nomadic clans from the Kazaly and Aral Sea regions joined Zhanqozha's uprising. Hundreds of Kazakhs from the Borsyk sands—mainly from the Shekti clan under Yeset's command—rallied to the insurgents. The

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

border administration feared a potential merger between Zhanqozha's and Yeset Kotybaruly's forces. At the time, Yeset was located near the northern shore of the Aral Sea, in the Lesser Borsyk sands.

The Border Commission dispatched several intelligence agents to monitor Yeset's movements and assess his relationship with Zhanqozha. According to intelligence reports from Orenburg, Zhanqozha had sent his son Itzhemes to invite Yeset to join the rebellion. One of the scouts from the Oral garrison reported that at the end of December, Yeset was stationed at a place called Kogalyköl with about 50 armed men and noted that "if a portion of the Tileuqabaq clan, which is inclined to side with Nurmukhamedov, joins him, their numbers could significantly increase" [8, p.21]. Another informant stated that Yeset, along with his entire community and livestock, was preparing to join Zhanqozha but was waiting for the freezing of Saryshyghanak Bay on the Aral Sea to take the shortest route. These accounts confirm that Yeset accepted Zhanqozha's proposal.

Upon receiving these reports, the commandant of the Kazaly Fort, Major Bulatov, dispatched reconnaissance parties to Yeset's location. Their main task was to report immediately if Yeset approached the eastern shore of the Aral Sea. If Yeset moved toward the fort, Bulatov planned to intercept him near Kamystybas Lake or Sanak well with a Cossack detachment and two cannons, preventing a union with Zhanqozha. Bulatov wrote to his superiors in Orenburg: "According to the scouts' information, Yeset Kotybarov and the Shemekei clan's bi Jarılğap are soon expected to join Zhanqozha with their detachments" [8, pp.100–103].

The assumptions of Mikhailov and Bulatov regarding a potential alliance between Yeset and Zhanqozha had a solid foundation. Archival records, including intelligence gathered from spies sent into the steppe, clearly show that Yeset was preparing to assist Zhanqozha Batyr. However, he was unable to do so in time, as Zhanqozha's uprising was suppressed during the period when the Aral Sea was frozen.

Some studies offer alternative interpretations, arguing that the merger of the two Shekti leaders did not materialize due to Yeset's lack of sufficient military strength at the time [9, p.89].

Historians Yakunin and Shakhmatov noted that on the morning of January 19, 1857, around 500 Kazakhs arrived at the fort from Karakum, the region where Yeset had been migrating [9, p.89].

Rebels migrating along the northern shore of the Aral Sea—namely Kazakh clans under Yeset Kotybaruly—provided support to Zhanqozha Batyr's uprising. They disrupted communications between Kazaly and the Oral fort, capturing postal workers and couriers.

According to a report submitted to the Ministry of War by the Commander of the Orenburg Independent Corps on the state of the Syr Darya Line and ongoing military operations: "Since the autumn of 1856, Zhanqozha Nurmukhamedov, a prominent bi of the Shekti clan residing along the Quangdarya, has shown resistance to Russian sovereignty. Beginning in November, Zhanqozha began gathering rebellious Kyrgyz clans around him. His objective was to unite with the rebellious Kyrgyz under Yeset Kotybarov. Together, Kotybarov and Nurmukhamedov launched attacks on Russian transport caravans and military units" [10, p.1].

Conclusion. In this article, we have focused on a single facet of the Kazakh people's uprisings against Tsarist colonialism: the issue of their mutual interconnectedness and continuity. Throughout history, our ancestors who inhabited the vast steppe both built formidable empires and endured the hardship of colonial subjugation. Determined to preserve their independence, the common people—and the khans, sultans, biys, and batyrs who led them—waged a protracted and sacred struggle for freedom.

Despite the class-based methodology that dominated Soviet-era historiography, the history of these national liberation movements was studied in isolation. Specifically, Srym

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

Datuly's movement was labeled "a peasant revolt," the Isatay–Makhambet uprising "a rebellion of Bokei herdsmen against princely rule," Zhanqozha Nurmukhameduly's revolt "an agrarian unrest of Syr Darya farmers," and Yeset Batyr's campaign "the Shekti tribal protest." Moreover, any uprising led by members of the princely line in the nineteenth century was dismissed as a reactionary, feudal-monarchical backlash. Today, however, it is imperative to revisit these movements—and their interrelations—from a fresh methodological perspective that recognizes their shared purpose against Russian imperialism.

Over more than one and a half centuries of resistance, the uprisings led by individual figures in Kazakhstan were not isolated incidents—but rather elements of a continuous, interwoven process. In particular, examining the national liberation movements of the first half of the nineteenth century through the lenses of connectivity and continuity not only enhances the scholarly value of this topic but also imposes significant responsibilities on future researchers.

LITERATURE

1 Шонанұлы, Т. Жер тағдыры – ел тағдыры [Текст] / Т. Шонанұлы. – Алматы: Санат, 1995. – 224 б.

2 Рязанов, А.Ф. Исатай Тайманов көтерілісі (1836-1838) [Текст] / А.Ф. Рязанов. – Алматы: Қазақстан, 1996. – 176 б.

3 Қазақстан Республикасының орталық мемлекеттік архиві, 4-қор, 1-тізім, 1966-іс.

4 Қазақстан Республикасының орталық мемлекеттік архиві, 4-қор, 1-тізім, 1982-іс.

5 Кенжалиев, И. Исатай – Махамбет [Текст] / И. Кенжалиев. – Алматы: Қазақстан, 1991. – 192 б.

6 Досмұхамедұлы, Х. Исатай – Махамбет [Текст] / Х. Досмұхамедұлы. – Алматы: Қазақстан, 1991. – 256 б.

7 Досмұхамедұлы, Х. Аламан [Текст] / Х. Досмұхамедұлы. – Алматы: Қазақстан, 1991.

8 Ресей мемлекетінің әскери-тарихи архиві,1442-қор, 1-тізім, 2-іс.

9 Якунин, А., Шахматов, В. Восстания в Казахстане в 50-х годах XIX века [Текст] / А. Якунин, В. Шахматов // Известия Каз. ФАН СССР, серия историческая. – 1940. – вып. 1

10 Ресей мемлекетінің әскери-тарихи архиві, 483-қор, 1-тізім, 40-іс.

REFERENCES

1 Shonanuly, T. Zher tagdyry – el tagdyry. [The Fate of the Land – the Fate of the People]. Almaty: Sanat, (1995): 224 b. – (In Kaz)

2 Ryazanov, A.F. Isatai Taimanov koterilisi (1836-1838) [The Uprising of Isatay Taimanov (1836–1838)]. Almaty: Kazakhstan, (1996): 176 b. – (In Kaz)

3 Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, Fund 4, Inventory 1, File 1966. – (In Kaz)

4 Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, Fund 4, Inventory 1, File 1982. – (In Kaz)

5 Kenzhaliev, I. Isatay – Makhambet [Isatay – Makhambet]. Almaty: Kazakhstan, (1991): 192 b. – (In Kaz)

6 Dosmukhameduly, Kh. Isatay – Makhambet [Isatay – Makhambet]. Almaty: Kazakhstan, (1991): 256 b. – (In Kaz)

7 Dosmukhameduly, Kh. Alaman [Alaman]. Almaty: Kazakhstan, (1991). – (In Kaz)

8 Russian State Military-Historical Archive, Fund 1442, Inventory 1, File 2. – (In Rus)

9 Yakunin, A., Shakhmatov, V. Vosstaniya v Kazakhstane v 50-kh godakh XIX veka

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

[Uprisings in Kazakhstan in the 1850s]. Proceedings of the Kazakh Branch of the USSR Academy of Sciences, Historical Series, (1940): Issue 1 – (In Rus)

10 Russian State Military-Historical Archive, Fund 483, Inventory 1, File 40. – (In Rus)

Құрманалин Самат Бақытжанұлы*1
Тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, «Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті» ЖМЖКББМ, Қазақстан Республикасы, 090006, Орал қ., Н. Назарбаев даңғ., 194, samatbk71@mail.ru, ORCID ID: 0000-0001-7670-9495

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҰЛТ-АЗАТТЫҚ ҚОЗҒАЛЫС БІРТҰТАС ТАРИХИ ҮРДІС РЕТІНДЕ

Аңдатпа. Отан тарихындағы өзекті мәселелердің бірі қазақ ұлт-азаттық қозғалыстары. Қазақ даласы Ресей империясы тарапынан XVIII-XIX ғасырларда отарланғаны тарихи шындық. Отарлау қазақ елінде әр түрлі әдіс-тәсілдермен жан-жақты жүргізілді. Патша үкіметінің бұл саясатымен бірге қазақ халқының қарсылықтары да жүріп отырды. Қазақ еліндегі азаттық қозғалысының бір ерекшелігі бар. Ол Ресейдің Қазақстандағы алғашқы отаршыл акциясының басталуынан 1917 жылғы патша өкіметінің құлауына дейін ұлы далада тәуелсіздік үшін күрестің үзіліссіз жүруінде, бір сәт те толастамауында.

Осы халық қарсылықтары, қарулы көтерілістер тарихы патшалық-дворяндық тарихнамада да, советтік-таптық тарихта да және Қазақстан тәуелсіздік алған соңғы үш он жылдықта да зерттелді. Бірақ зерттеу методологиясы дұрыс болған жоқ. Қазақ көтерілістері бір-бірінен бөлшектеніп, жеке дара қарастырылды. Ал, шын мәнінде қазақтың Ресей империясының жаулап алушылық, отаршылдық саясатына қарсы күресі бірыңғай да сабақтас еді. Күрес жетекшілері бір-бірін білетін әрі тізе қоса қимылдаған қайраткерлер болатын.

Қазақстандағы ұлт-азаттық қозғалыс – біртұтас тарихи үрдіс. Сондықтан ұлттық көтерілістердің, қозғалыстардың байланыстылығын, сабақтастығын осы еңбекте көре аламыз. Ғылыми мақаланы ұлт-азаттық қозғалыстардың біртұтас очеркін жасауға әрекеттің бір көрінісі деп қабылдауға болады.

Кілт сөздер. Отаршылдық, тәуелсіздік, ұлт-азаттық, күрес, көтеріліс, қозғалыс, сабақтастық, батырлар, жетекшілер.

Курманалин Самат Бакытжанович*1
Кандидат исторических наук, профессор, ЧВПОУ «Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет», Республика Казахстан, 090006, г. Уральск, пр. Н. Назарбаева, 194, samatbk71@mail.ru, ORCID ID 0000-0001-7670-9495

НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНОЕ ДВИЖЕНИЕ В КАЗАХСТАНЕ КАК ЕДИНЫЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ ПРОЦЕСС

Аннотация. Одной из актуальных проблем отечественной истории является казахское национально-освободительное движение. Казахстан был колонизирован Российской империей в XVIII-XIX веках, что является исторической истиной. Колонизация в казахской степи проводилась с использованием различных методов и средств. Наряду с этой политикой также происходили протесты со стороны казахского народа. Особенностью освободительных движений в Казахстане является то, что с

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

момента начала первых колониальных акций России до падения царского правительства в 1917 году в Великой Степи не прекращалась борьба за независимость, и это продолжалось без перерыва.

Эти народные протесты и вооруженные восстания изучались в царской, дворянской историографии, советской марксистской историографии, а также в течение последних тридцати лет независимости Казахстана. Однако методология исследований была не совсем верной. Казахские восстания рассматривались изолированно, по отдельности. На самом же деле борьба казахского народа против агрессивной колониальной политики Российской империи была единым и последовательным процессом. Лидеры движения были знакомы друг с другом и действовали сообща.

Национально-освободительное движение в Казахстане — это единый исторический процесс. В данной работе мы видим взаимосвязь и преемственность национальных восстаний и движений. Статья может рассматриваться как попытка создания единого очерка национально-освободительных движений.

Ключевые слова. Колониализм, независимость, национально-освободительная борьба, восстание, движение, преемственность, герои, лидеры.

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

ҒТАХА 03.09.25 **DOI: https://doi.org/10.62724/202520102**

Кыдыроглу Мехмет*[1]
PhD, доцент, Кастамону университеті, 37150, Кастамону, Түркия Республикасы
mralpturk@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-7467-939X.
Ешманова Гүлмира Құралбайқызы[2],
PhD, докторант, Нийде Өмер Халисдемир университеті, 51240, Нигде, Түркия Республикасы, gulmira.yeshmanova@yu.edu.kz, ORCID ID: 0009-0003-7253-9662

XVI ҒАСЫРДА КАСТАМОНУ АЙМАҒЫНДАҒЫ ОҒЫЗДАР

Аңдатпа. Оғыздар түрік тайпаларының ішінде маңызды орынға ие. Түріктер көшпелі өмір салтының қажетілігімен тарих бойы көптеген тайпа, ру және қауымдарға бөлінген. Солардың ішіндегі ең үлкен бұтағы – оғыздар. Сан жағынан оғыздар ең көп халық болған. Қыпшақтар болса, географиялық жағынан ең кең аумаққа таралған. Түрік тілі де тарихта және қазіргі кезде осы екі тайпаның сөйлеген диалектілеріне қарай қалыптасқан. Түрік тілінің көптеген диалектісі болғанымен, ең көп қолданылатыны – оғыз және қыпшақ диалектілері. Оғыздардың ислам дінін қабылдағандары түркмен деп аталып, кейіннен олардың барлығы дерлік мұсылман болған. Анадолыны жаулаған түріктердің басым бөлігін осы түркмендер құраған. 1071 жылғы Малазгирт жеңісінен кейін мыңдаған түркмен Иран мен Кавказ арқылы Анадолыға ағылды. XIII ғасырдағы моңғол шапқыншылығы түркмендердің екінші көшіне себеп болды. XVI ғасырда Анадолының оңтүстігі, солтүстігі және батысының көп бөлігі түркмендермен қоныстанды. 1487 жылдан бастап, яғни Осман кезеңінде жүргізілген санақтардан Анадолыға, әсіресе Кастамону аймағына келген оғыз/түркмен тайпалары, рулар мен қауымдарды жиі көруге болады. Бұл зерттеуде XVI ғасыр деректеріндегі оғыз/түркмен тайпаларының Кастамону аймағындағы бар болуы мен қоныстанған жерлері қарастырылады.

Кілт сөздер. Оғыз, Түрікмен, Анадолы, Солтүстік-Батыс Анадолы, көші қон.

Кіріспе. Түрік тайпалары, рулар мен қауымдары арасында ең көп тараған тармағы – оғыздар. Хундар дәуірінде қытай деректерінде оғыздар туралы айтылмайды. Бұл оғыздардың хундар дәуірінде алдымен Као-чи, кейін Төле федерациясына кіргендігімен байланысты [1, 2]. Сондықтан қытай деректері Төле федерациясы тарағанға дейін көптеген түрік тайпалары туралы айтпаған. Төле федерациясы I. Көк түрік мемлекеті кезінде тараған. Оғыздар тарихи деректерде, әсіресе Орхон жазбаларында, II. Көк түрік мемлекеті кезінде атала бастайды. I. Көк түрік мемлекеті кезінде жазбаларда оғыз атауы кездеспейді [3]. Қытай деректерінде көрінгеннен кейін олар жиі Көк түрік мемлекетіне қарсы көтерілістерге шыққан, бұл жағдай жазбаларға да әсер еткен. Білге қағанның атына қойылған ескерткіште «Тоғыз оғыз тайпасы менің тайпам еді» деген сөздер қолданылған [4]. Оғыз атауының көптеген этимологиялары жасалған. Алайда ең көп қабылданғаны «Ok-z» немесе «Ok-uz» (тайпалар, рулар бірлігі) деген мағынаны білдіретіні. Бұл этимологияны венгр ғалымы Гюла Немет жасаған [5]. Оғыздар туралы деректер Фетрет дәуірі (630-680) және II. Көк түрік мемлекеті кезінде (681-744) қытай деректерінде және жазбаларда (Күлтегін, Тонықөк, Білге қаған) жиі кездеседі. Үш оғыз, алты оғыз, сегіз оғыз және тоғыз оғыз түрінде жазбаларда аттары кездеседі. Жазбалар оларды қырғыздар, ұйғырлар, қарлұқтар, басмылдар, түргештермен бірге жиі көтеріліс жасаған тайпалар ретінде атайды [4]. Алайда II. Көк түрік мемлекетін құлатқан тайпалар

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

арасында оғыздар жоқ. Үйғырлар дәуірінде оларды Үйғыр мемлекетінің маңызды бір бөлігін құрайтын тайпа ретінде көреміз. Тіпті сол дәуірдің деректерінде «Тоғыз оғыз, он ұйғыр» деген атпен аталған [6]. Бұл зерттеушілер тарапынан екі түрлі түсіндірілуде. Біріншісі – тоғыз оғыз тайпасына бір ұйғыр тайпасының қосылуымен жалпы он тайпадан тұратын бірлікті білдіруі, екіншісі – тоғыз оғыз тайпасына он ұйғыр тайпасының қосылуымен 19 тайпадан тұратын бірлікті білдіруі. Түрік тарихында оғыз атты көшбасшының ешбір деректе кездеспеуі зерттеушілердің көпшілігінің оғыздың прототипі Мете болған деген пікірге келуіне себеп болды. Сырдария бойларында, яғни қазіргі Қазақстан жерінде өмір сүрген кезде, астанасы Жент болған Селжұқ мырзаның басқаруымен Селжұқ мемлекетін құрған. Бұл мемлекет кейін Иран жерін, Әзербайжанды, Грузия мен Анадолы жерлерін қамтитындай кеңейді. Бұл аталған жерлерден Грузия жақында ғана шығып кеткен, ал Әзербайжан мен Анадолы жерлері әлі де біздің билігімізде. 1071 жылғы Малазгирт жеңісімен Анадолы аймағы тығыз оғыз/түрікмен көші-қонына куә болды. Бұны Анадолы жеріндегі оғыз/түрікмен жер атауларынан көруге болады. Көптеген қалаларымызда жер атаулары оғыз/түрікмен тайпа, ру, ауыл немесе қауым атауларынан алынған. Өйткені ежелгі түрік атау беру дәстүріне сәйкес, түріктер бір жерге қоныстанғанда, сол жерге өздеріне тиесілі тайпа, ру немесе қауымның атын берген. Анадолыға алғаш келген оғыз/түрікмен тайпалары да қоныстанған жерлеріне өздерінің тайпаларының аттарын берді. Көптеген жерлердің Қайы, Қынық, Авшар, Байат, Додурға, Қарғын сияқты оғыз/түрікмен тайпа аттарын иеленуі осыған байланысты.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Бұл зерттеуде XVI ғасырдағы Османлы империясы кезеңінде жүргізілген алғашқы тахрир (санақ) деректері негізгі дереккөз ретінде пайдаланылды. Атап айтқанда, 1487, 1530, 1560-61, 1579 және 1582 жылдары жүргізілген салықтық және демографиялық жазбалар зерттеудің дерекнамалық базасын құрады. Сондай-ақ, ортағасырлық түрік-моңғол тарихи шежірелері, Оғыздар туралы жазбалар, Қашқарлы Махмұд, Рашид әд-Дин, Әбулғазы Баһадұр хан, Сәйф әд-Дин Түркай сияқты ортағасырлық авторлардың еңбектері кеңінен қолданылды. Бұл ғылыми зерттеудің негізгі мақсаты — XVI ғасырдағы Османлы мемлекеті тұсындағы Кастамону аймағына оғыз тайпаларының орналасуын, олардың сандық, әлеуметтік-экономикалық және топонимиялық деректерін тарихи дереккөздер негізінде анықтау.

Зерттеудің басты дереккөздері — Османлы мемлекетінің XVI ғасырдағы ресми құжаттары, атап айтқанда тахрир дефтерлері болып табылады. Бұл құжаттар Осман империясының әртүрлі аймақтарындағы салық салу, демографиялық жағдай, шаруашылық құрылым және жер иелену тәртібі туралы аса құнды мәліметтер береді. Зерттеу жұмысына тахрир жазбалары негіз болды. Мысалы, 1487 жылғы санақ – Кастамону аймағы мен оған іргелес аудандардың алғашқы толыққанды жазбалары. Бұл жазба оғыз тайпаларының алғашқы қоныстану деректерін қамтиды. 1530, 1560-61, 1579 және 1582 жылдардағы жазбалар – уақыт өткен сайынғы халық санының өсуі, ауылдардың табысы, өнім түрлері және рулық құрылымдағы өзгерістерді көрсетеді. Сонымен қатар зерттеуде османлы шежірелері мен генеалогиялық еңбектер пайдаланылды. Олардың қатарында Қашқарлы Махмұдтың «Диуани лұғат ат-түрк», Рашид әд-Диннің «Жами ат-тауарих» және Әбулғазы Баһадұр ханның «Шежіре-и түрік» атты еңбектері бар. Бұл деректер оғыз тайпаларының тегі, бөлінуі, аттары мен тарихи қозғалыстары туралы құнды мәліметтер береді.

Осы мақсатты жүзеге асыру барысында зерттеудің бірнеше әдіснамалық тәсілдері қолданылды. Соның ішінде топонимикалық зерттеу әдісі кеңінен қолданылды. Түрік этникалық дәстүрінде жаңа қоныстанған жерге өз тайпасының, руының немесе қауымының атауын беру кең таралған құбылыс. Осы дәстүрге сүйене отырып, зерттеуде

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

Кастамону аймағындағы қазіргі және тарихи жер атаулары сарапталды. Бұл атаулардың 24 оғыз тайпасымен байланысы мұрағаттық және шежірелік деректермен салыстырылып, сәйкестік деңгейі анықталды. Мысалы, Қайы, Авшар, Иғдыр, Байат, Додурға, Чепни, Еймүр секілді тайпа атаулары қазіргі елді мекен атаулары ретінде сақталған. Салыстырмалы-тарихи әдіс. Оғыз тайпалары туралы деректер тек Кастамону аймағымен шектелмей, Анадолының басқа аймақтарымен және Орта Азиядағы тарихи үдерістермен салыстыра зерттелді. Бұл тәсіл Кастамонудағы оғыз руларын тек жергілікті контексте емес, жалпы түркі әлеміндегі тарихи қозғалыстың бір бөлшегі ретінде қарастыруға мүмкіндік берді. Атап айтқанда, түркімендердің Анадолыға қоныстануындағы екі негізгі толқын — 1071 жылғы Малазгирт жеңісінен кейінгі және XIII ғасырдағы моңғол шапқыншылығы кезеңіндегі көштер контексінде қарастырылды.

Статистикалық-сандық талдау әдісі. Тахрир жазбаларындағы сандық мәліметтер (үй шаруашылықтарының саны, бойдақтар саны, табыс мөлшері, өнім түрлері) тарихи-экономикалық өзгерістерді бағалауға негіз болды. Бұл деректер арқылы: ауылдардың демографиялық динамикасы (1487–1582 жж. аралығында), экономикалық қуаты (жылдық табыс сомасы мен негізгі өнім түрлері), рулардың саны мен тығыздығы бойынша таралуы анықталды. Мысалы, Авшар руының әр кезеңдегі қоныс аударындағы шаңырақтар саны мен ауыл кірісі олардың ең кең таралған ру екенін дәлелдеді. Геоақпараттық тәсілдер мен картографиялық салыстыру. Зерттеу барысында тарихи карталар мен қазіргі әкімшілік карта материалдары салыстырылып, рулардың орналасқан жерлері кеңістіктік түрде анықталды. Бұл тәсіл қазіргі Кастамону провинциясының шекарасындағы оғыз ру атаулары бар елді мекендерді нақтылауға мүмкіндік берді. Сонымен қатар, XVI ғасыр деректерінде көрсетілген 300-ден астам ауыл мен қауым атауы топтастырылып, олардың топонимиялық өзгерістері картада белгіленді.

Нәтижелер және оларды талдау. Кастамону және оның айналасы да Анадолыдағы түріктер алғаш қоныстанған аймақтардың бірі болып табылады. 1071 жылғы Малазгирт жеңісінен көп ұзамай, 1074 жылы түріктердің Кастамонуға келгені, содан кейін 1084–1085 жылдары Синопты басып алғаны сол дәуірдің деректерінде айтылған [7]. Алғашқы тізімге алу (тахрир) жазбалары 1487 жылы жасалғандықтан, тайпалардың қай жерлерге орналасқанын осы құжаттардан білеміз [8]. 1487 жылғы жазбаларға қарағанда, 24 оғыз тайпасының көп бөлігі Кастамонуды қоныс еткен. Тахрир деректеріне сотбасылы отбасылы үйенсек, 24 оғыз тайпасының 18-і Кастамонуға тұрақтағаны анықталған. Бұл оғыз/түрікмен тайпалары мыналар: Алқаевлі – 1, Авшар – 11, Баяат – 3, Баяндір – 5, Бейділі – 2, Бүгдүз – 3, Чавундур – 4, Чепни – 7, Додурға – 6, Дөгер – 1, Еймүр – 9, Иғдыр – 8, Караевлі – 2, Каркын – 6, Қайы – 6, Қынық – 4, Қызық – 1, Печенек, Салур – 2, Языр, Ова – 2, Жүрегір – 6 [9]. Көріп тұрғанымыздай, 24 тайпаның 18-і Кастамонуда қоныс еткен. Солардың ішіндегі ең көбі -11 елді мекенге атын берген Авшарлар. Екінші орында -9 мекенмен Еймүр тайпасы, үшінші орында -8 мекенмен Иғдыр тайпасы. Қайы, Каркын, Жүрегір, Додурға – 6 мекенге, Чепни – 7, Баяндүр – 5, Чавундур мен Қынық – 4, Печенек, Салур, Языр, Караевлі және Ова – 2 елді мекенге, Бүгдүз – 3, ал Дөгер, Алқаевлі және Қызық – 1 елді мекенге ат берген.

Бүгінде Кастамонуда Бейділі, Япарлу, Печенек, Алайүндлу сияқты тайпалар болмаса да, бұл тайпалардан тараған кейбір ру және оба (тайпа) атаулары кездеседі. Мысалы, Араплы, Араплар секілді рулар -Бейділі тайпасынан шыққандар. Кастамонуда осы рулардың атын иеленген ауылдар бар.

1. Афшар (Afşar) /Аўшар (Avşar) атауы – әрі жер атауы, әрі ру атауы болып табылады. Бұл атау кейбір деректерде Афшар, ал кейбірінде Авшар деп кездеседі [10, 11]. Оғыздың 24 руының ішіндегі Авшарлар -Кастамону өңіріндегі ең көп қоныстанған

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

ру болып табылады. Афшар немесе Авшар атауының мағынасы Рәшид әд-Дин еңбегінде “шапшаң” және “аңшылыққа құмар” деп берілген. Сол автордың айтуынша, Авшарлар өздеріне Қызық, Бегділі және Қарқын руларын жақын тұтқан. Караманоғлу бейлігін құрғандардың да Авшарлар болғаны айтылады [12]. Авшар руының өзі және оның тармақтары Анадолының көптеген жерлерінде кездеседі [13, 28]. Чукурова өңірі – Авшар руының негізгі қонысы десек, қателеспейміз. Қайсери мен Сивас арасындағы Узыняйла да Авшарлардың тығыз орналасқан өңірі болып саналады. Кастамону аймағында да Авшарлардың қоныстары бар. Авшарлар Кастамонуда Араш, Дадай, Деврека́ни, Кузьяка, Кюре, Орталық (меркéз), Ташкөпрү және Тосиа аудандарында – барлығы сегіз жерде орналасқан. Сонымен қатар, 308 елді мекенде осы рудың тайпалары мен қауымдарының атауы жер атауы ретінде сақталған. 1530 жылғы тізімдерге сәйкес, бұл рудың қоныстанған жерлері: Араш (Афшар), Дадай (Афшар), Кюре (Афшар және Авшар ошағы), Ташкөпрү (Афшар), Деврека́ни (Афшар ошағы), Кастамону (Афшарөзү) -орталық мекендер болып табылады. Сонымен қатар, сол кезеңде Кенгыр (Чанкыры) санджағына қарасты Тосиа ауданында да бір Авшар қонысы болған [15]. Түрікменстан түрікменлерінің арасындағы Авшар руы Додурга руының құрамында екені белгілі [16]. Сонымен бірге Кавказ сырты түркімендері арасында да Авшар руының өкілдері кездеседі [17]. Османлы құжаттарында 1487, 1560-61, 1582 жылдарында Авшарлар Ташкөпрү Йүрүктері тобының ішінде Афшар (Авшар) қауымы ретінде тіркелген [13]. 1487 жылғы тіркеу жазбаларына сәйкес, Араш ауданына қарасты Афшар ауылында 50 шаңырақ болған, олардың 19-ы толық, кейбіреулері мүгедек деп көрсетілген. 1530 жылы бұл ауылда 48 шаңырақ, оның 17-сі толық, 1582 жылы 122 шаңырақ, 140 толық адам тіркелген. Ауылдың табысы: 1487 жылы -4006 ақша, 1530 жылы -4330 ақша, 1582 жылы -7000 ақша болған, және ауылдың екі жайлауы бар еді.

Дадайдағы Афшар / Авшар ауылы 1487 жылы 11 отбасылы шаңырақ пен 3 жалғызбасты адамнан тұрған. Оның табысы 893 ақша болған және бұл ауылдың өнімі бидай, арпа және бал болған.

Деврека́ни ауданындағы Афшар ауылы 1487 жылы 63 қызметші, 3 отбасылы шаңырақ және 1 жалғызбасты адамнан тұрды. Бұл ауылдың табысы 870 ақша болып, өнімдері бидай мен арпа еді.

Кастамону орталық ауданына қарасты Афшар ауылы 1487 жылы 40 отбасылы шаңырақ, 12 жалғызбасты адам, 2 мүгедек адамнан тұрды. 1530 жылы бұл ауылда 51 отбасылы шаңырақ пен 17 жалғызбасты адам тіркелген, ал 1582 жылы 103 отбасылы шаңырақ пен 96 жалғызбасты адам болған. Өнімдері: бидай, арпа, бал және жеміс. Оның табысы 1487 жылы 2348 ақша, 1530 жылы 2850 ақша, 1582 жылы 4300 ақшаға дейін өскен.

Кюре ауданына қарасты Афшар ауылында 1530 жылы 3 шаңырақ, 81 қызметші, 4 жалғызбасты адам тіркелген, ал 1582 жылы 98 шаңырақ, 47 жалғызбасты адам болған. Ауылдың табысы 1530 жылы 1011 ақша болған, ал 1582 жылы 3000 ақшаға жеткен.

Диер ауыл Афшар Оваджы ауылында 1487 жылы 59 қызметші, 17 отбасылы отбасылы отбасылы үй, 2 жалғызбасты адам, 1 серіктес, 1 зағип адам тіркелген. 1530 жылы бұл ауылда 70 қызметші, 17 шаңырақ, ал 1582 жылы 13 шаңырақ, 115 қызметші, 74 жалғызбасты адам болған. Ауылдың табысы 1487 жылы 2089 ақша, 1530 жылы 2169 ақша, 1582 жылы 3200 ақша болған. Өнімдері бидай, арпа, бал және көкөніс болған.

Ташкөпрү ауданына қарасты Афшар ауылында 1487 жылы 56 отбасылы отбасылы отбасылы үй, 17 жалғызбасты адам, 2 мүгедек адам, 1 серіктес тіркелген. 1530 жылы 46 шаңырақ, 12 жалғызбасты адам, 1560 жылы 39 шаңырақ, 15 жалғызбасты адам, 1582 жылы 46 шаңырақ, 17 жалғызбасты адам болған. Ауылдың табысы 1487 жылы 4835 ақша, 1530 жылы 5362 ақша, 1560 жылы 6718 ақша, 1582 жылы 6600 ақша болған.

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

Өнімдері бидай, арпа, бал және көкөніс болып табылған [8]. Авшар (Avşar) тайпалық қауымы 1521 жылғы тіркеуде Чанкыры санджагы Тосия ауданында Авшар руы құрамында көрсетілген [18]. Авшар және Йенидагары – Дагарлы ауылдың елді мекендері.

Джевдет Түркай бұл рудың ұрпақ, тайпа және қауым аттарын Афшар, Афшарлы (Афшарлу), Афшарыманлы, Аўшар, Аўшарлы (Аўшарлу), Аўшар Йөрүгі деген түрлерде тіркеген. Ол бұл ру мүшелерінің көшпелі Түрікмен Йөрүктері тобына жататындығын, және олардың Түркияның әртүрлі санджақтарында қоныстанғанын, Авшар қауымының Бегділі тайпасынан шыққанын және қыстауларының Чукуровадағы Адана мен Мараш қалаларында орналасқанын жазған [19]. Мұнда, Аўшар мен Бегділі 24 Оғыз руының құрамында екенін білеміз. Бірақ жоғарыда Афшар руы Бегділі ішінде деп көрсетілген. Мұны былай түсіндіруге болады. Рулар, ұрпақтар, тайпалар, қауымдар кейде қажеттілікке немесе басқа себептерге байланысты бір-біріне бағынып отыратын. Тіпті өткен замандарда осындай жағдайлар түріктер мен моңғолдар арасында да болған. Мысалы, Оғыздардың 24 руынан Байындыр мен Байат моңғолдарда да кездеседі, немесе моңғолдардың Конғрат, Жалайыр сияқты руларын да түрік руларынан көруге болады. Көшпенділер арасында мұндай рулардың бір-біріне кіруі мүмкін. Афшардың Оңтүстік аты көрсеткендей, Афшар қауымы Кастамону қаласында басқа да елді мекендер құрған. Бұл жер атауы, мүмкін, кейінгі уақытта пайда болған. Себебі, Халачоғлуның 1453-1650 жылдар аралығындағы жазбаларында да, Түркайдың берген ақпараттарында да Афшар Оңтүстік атауы кездеспейді. Афшар Имам жер атауы да кейінірек шыққан. Бұл ауылдың алғашқы негізін қалаушылар да Афшар руынан шыққандар. Түркай Афшаримам қауымын Афшариманлы ретінде тіркеп, оның Бегділі тайпасынан шыққанын айтқан [19]. Афшар Имамлы, Афшар Ел/Ұлысында “Имам” атты құрылым болмаған. Шындығында, Афшар Иманлы/Иманлы Афшары деп аталуы керек. Парсыша кітаптарда “Иманлы-уі Афшар” деп те жазылады. (s.354) “Имам-кулу” деген атау бір кезеңде жеке тұлға ретінде қолданылған.

Кюре ауданының Авшаровачұғы ауылында 1487 жылы 59 қызметші, 17 отбасылы отбасылы отбасылы үй, 2 жалғызбасты адам, 1 серіктес, 1 зағип адам болған; 1530 жылы 70 қызметші, 17 отбасылы отбасылы отбасылы үй, ал 1582 жылы 13 отбасылы шаңырақ, 115 қызметші, 74 жалғызбасты адам тіркелген. Ауылдың табысы 1487 жылы 2089 ақша, 1530 жылы 2169 ақша, 1582 жылы 3200 ақша болған. Өнімдері бидай, арпа, бал және көкөніс болған [8]. Афшарөзі жер атауы 1530 жылғы тіркеуде кездеседі. Кастамону ауданының Кузяка ауылында бұл атаумен бір ауыл тіркелген. Алайда, осы ауылдың шаңырақ саны мен табысы туралы ешқандай ақпарат жоқ. Бүгінгі күні бұл ауыл жоқ.

2. Кастамонуда Алаюндлу деген жер атауы не ру атауын еске түсіретін атау кездеспейді. Бірақ бұл рудың екі қауымы Кастамонуда орналасқан. Сонымен қатар, шағын Алаюндлу қауымы Бойабатта қоныстанғаны белгілі [7].

3. Алқаевлі ру атауы Қастамонуда «Халқахавлы» түрінде жер атауы ретінде кезігеді. «Халқахавлы» -Алқаевлі атауының басқа бір айтылу нұсқасы [7]. Халқахавлы - Дадай аймағында орналасқан ауылдың атауы. Бұл атау оғыз/түрікмен руларының бірі Алқаевліні еске салады. Түркі тілдерінің көбінде «h» дыбысы түсіп қалады. Мұнда да осындай жағдай байқалады. Бұл атау Іскіліпте де кездеседі. Чорумның Халқахавлы диваны - Іскіліптің оңтүстігіндегі аймақтың атауы [20]. Халқахавлы ауылының атауына Қарабүктің Эфлани ауданында да тап боламыз. Алайда бұл атау кейін «Халкевли» деп өзгертілген [7]. Якупоғлуның айтуынша, бұрын Боябатқа қарасты болған, бүгінде Ханөнү ауданына қарасты Халқабүк ауылының атауы Қашқарлы Махмұт жазбаларындағы «Алқабөлік» атауынан өзгерген болуы мүмкін [7].

4. Байат - Ташкөпрү мен Тосияда ауыл атауы. Қашқарлық Махмұттың оғыз

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

тайпалары тізімінде тоғызыншы орында тұрған Байат тайпасы [21]. Ташкөпрү мен Тосияға алғаш қоныстанған оғыз тайпаларының бірі болып табылады. Кастамону мен оның маңында 1487 жылы Байат тайпасының болғаны белгілі, бұл тайпа 1530 және 1568-69 жылғы салық тіркеулерінде де аталған [15, 13, 22]. 1487 жылы Ташкөпрү елдімекеніне қарасты Байат ауылында 31 отбасылы отбасылы үй, 16 бойдақ, 1 имам және 2 серіктес иесі болған, ал ауылда бидай, арпа, көкөніс, бал және жеміс өндірілген. Ауылдың жылдық табысы 5121 ақша болған [8]. Бұл ауылды Байат тайпасына жататын адамдар құрған болуы керек. Белгілі болғандай, Байат - оғыздардың маңызды тайпаларының бірі. Деде Қорқыт осы тайпадан шыққан. Түрікменстан түркімендері арасында да Байат тайпасы бар және ол Додурға тайпа бірлестігінің құрамына кіреді [16]. Османлы жазбаларында 1521 жылғы мәліметтерде Байат тайпасының ішінде Байат Қауымы (Bayat Kabilesi Cemaati) болғаны және олардың Чанкыры (Кенгыры) санжағына қарасты Тосия ауданында тұрғаны айтылады [13]. Вальтер Хинц Сафауилер дәуірінде Иранда болған Байаттар Кастамону аймағынан шыққан деп болжайды [23], бірақ Фаруқ Демирташ (Сүмер) бұл пікірді оғаш әрі мәнсіз деп санайды [24]. Джевдет Түркай өз еңбегінде Байат, Баяди, Баядлы (Баядлу), Баяд руының Кастамону санджақындағы Ташкөпрү және Тосиа аймақтарында көшпелі түрікмен тайпасының құрамында болғанын жазған [19]. 1487 жылғы тізімде Байат қауымы Кастамону санджақының Козьяка ауданына қарасты Байат ауылы Баяд руы ретінде көрсетілген. 1530 жылғы тізімде де Тосиадағы Байат ауылы тіркелген [15]. Сол кезде Тосиа Кенгірі (Чанкыры) санджақына қарағандықтан, 1579 жылғы тізімде де осы санджақта көрсетілген. 1579 жылғы тізімге сәйкес, Байат ауылында 24 отбасылы отбасылы үй мен 13 бойдақ адамнан тұратын Байат қауымы болғанын көреміз [13]. Түркай Баяд руын Байат, Байатлы (Баядлу) деп тіркеп, бұл рудың Түрікмен Экрады тайпасынан екенін, Бағдат әулеті, Кастамону санджақының Ташкөпрү және Тосиа аудандарында, Чирмен санджақының Ақшакызанлық, Ракка, Эрзурум, Нигде санджақының Инжесу аудандарында орналасқанын жазған [19]. Байат руы қазіргі түркі халықтарының ішінде - Әзірбайжан түріктері, Қырғыз, Қазақ, Өзбек, Түрікмен, Ирандағы түріктерде [17], сондай-ақ басқа да көптеген қауымдарда кездеседі. Сонымен қатар Кавказдан тыс түрікмендерінің арасында да бұл ру бар [17]. Иранда өмір сүрген Сафауи дәуіріндегі Байаттардың шығу тегі Анадолының солтүстігіндегі Кастамону-Чорум аймағынан шыққан [25]. Тосия қаласында сонымен қатар Қара Байат қауымы болғаны байқалады. Сүмердің жазуына қарағанда, Қара Байаттар Хорезм түркімендеріне жатады және Шах Исмаил Хорасанды жаулап алғаннан кейін Сафауи билігіне кіргендіктен, бағыныштылық белгісі ретінде «қара» атауын алған [26]. Қара Байаттар XVI ғасырда Хорасанның Нишабур өңірінде өмір сүрген. Олар «Хорасан Байаттары» деп те аталған. Бұлардың Моңғол Байауттарынан шыққаны анықталған. «Қара Байат» атауы да осы себепті берілген болуы мүмкін. Негізгі Байаттарды бұлардан айыру үшін басқаларына «Ақ Байат» деп ат қойылған [27]. Қара Байаттардың Яка түркімендері немесе Сайын хан түркімендеріне жататыны және Сафауи әулетіне ең адал ру болған деп саналады [26]. Искендер Мунши бойынша, Қара Байаттар Шағатай ұлысынан, ал Фаруқ Сүмер бойынша Яка түркімендерінен шыққан болуы мүмкін [28]. Бұл «Ақ» және «Қара» атаулары Байаттарға қос құрылым түсінігіне байланысты берілген болуы да мүмкін. Түрік тарихында мұндай мысалдар көп кездеседі. Мысалы: Ақ Түргеш, Қара Түргеш, Ақ Қыпшақ, Қара Қыпшақ, Ақ Ноғай, Қара Ноғай. Байат руы моңғолдар арасында да Байаут ретінде белгілі. Татарлар арасында да Ақ Татар, Қара Татар деген атаулар болған. Ақ Татарлар -түріктер арасында, ал Қара Татарлар -моңғолдар арасында болғаны қабыл етіледі. Моңғол шапқыншылығы кезінде Нишабур өңірінде орналасқан Байауттар (Байаттар) моңғолдармен бірге Анадолыға келген. Алайда Тосиядағы Қара Байат ауылын солар құрғанына қатысты дереккөздерде мәлімет жоқ. Сонымен қатар, 1530

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

жылдан бұрын Тосия мен Ташкөпрүде Байат руының бар екені белгілі. Жоғарыда атап өткеніміздей, «Қарабайат» атауы осы жерде олардың орналасқанын білдіру үшін берілген болуы керек.

5. Байындыр - орталыққа қарасты ауыл. Кастамону ауданына қарасты Байындыр ауылы 1487 жылы 36 отбасылы отбасылы отбасылы үй, 5 бойдақ, 1 соқыр, 1 сал адамнан тұрған. 1530 жылы 40 отбасылы отбасылы отбасылы үй, 11 бойдақ, ал 1582 жылы 51 отбасылы отбасылы отбасылы үй, 31 бойдақ болған. 1487 жылы 842 ақша, ал 1530 және 1582 жылдары 1400 ақшалық кірісі болған. 1487 жылы 2275, 1582 жылы 2000 ақшалық кіріс Атабек Ғази мешіті мен медресесіне бөлінген [8]. 1487 мен 1582 жылдары аралығында әр отбасылы отбасылы үйде 5 адамнан тұрады деп есептесек, бұл кезде 625 адамға жеткені байқалады. Түрікменстан түріктерінің арасында Байындыр қауымы Чандар руының Гөклен бөліміне кіреді [29]. 1487 және 1582 жылғы тізімдерге (техрир) қарағанда Козьяка (Қузьяка) ауданында Байындыр руы аталады [13]. Джевдет Түркайдың еңбегінде Байындыр руы Байындыр, Байындырлы (Байындырлу), Байындыр түркмені (Байындур), Байындур Элсюздері түрінде тіркелген. Олар түрікмен Йорук тайпасынан болып, әртүрлі санжақтарға қоныстанған және Бегділі руына бағынышты болғаны көрсетілген [19]. Кастамонудағы Деврекани ауданында Байындыршық деген тағы бір ауыл бар. Бұл ауыл аудан орталығында Байындыр ауылынан бөлінген Байындыр руының бір кіші тобы арқылы құрылған болуы мүмкін. XVI ғасырда Байындыр руы Кастамону аймағында, әсіресе Болу, Чанкыры және Синоп қалаларында көбірек қоныстанған [7].

6. Бейдили руының атымен аталатын қазіргі таңда ешқандай жер жоқ. Бірақ өткен заманда олардың өмір сүргені және Бейдили ауылының Кастамону орталық ауданында орналасқаны анық [7]. 1530 жылғы тіркеу құжатында Деврекаани ауданында Хайдарлу және Араблар атты ауылдар бар. Араблар мен Хайдарлу - Бейдили руының тармақтары [15, 7].

7. Бүгдүз де - 24 Оғыз руының бірі. Кастамону өңірінде бұл атауға жер атауы ретінде кездесуге болады. Бұл атаудың Кастамонуда болуы - Бүгдүз руының осы өңірге қоныстанғанын көрсетеді. 1487 жылға тиесілі тіркеу деректерінде Кастамону Санжағында, Деврекаани ауданының Бүгдүз ауылында екі бөлек Бүгдүз қауымы (жамағаты) қоныстанғаны жазылған. Олардың бірінде 3 отбасы, екіншісінде 1 ғана отбасы болғаны көрінеді [13]. Тосуноғлуның зерттеуінде Кюре ауданына қарасты Бүкдүз ауылы 1487 жылғы тіркеу тізімінде жоқ. Бұл деректерде отбасы мен бойдақтар саны да көрсетілмеген, тек ауылдың табысы ғана жазылған. Сол бойынша, ауылдың 1530 жылғы табысы 280 ақша болса, 1582 жылы 570 ақшаға жеткен [8]. Бұл деректерден Бүгдүз руының көп санды болмағанын, отбасылар санының аз екенін көреміз. Түркімен этнографы Атаниязовтың мәліметіне сотбасылы отбасылы үйенсек, Бүгдүз - Ортағасырлық оғыз-түркімен руларының бірі. Қашқарлы Махмұд пен Әбулғазы бұл руды Оғыз ханның немересі, Теңіз ханның екінші ұлы ретінде жазған [29].

8. Чаруқлы/Япарлы: «Чарық» атауы негізінде жер атауы емес, ру атауы болып табылады. Түрікмендер арасында Тоғтамыш, Теке, Зертлі және Ноғурлы бөлімдеріне кіретін Гөклен тайпасының құрамында бір қауым - Чаруқлы руы бар [29]. Қашқари Махмұдтың Диуани лұғат ат-түрк атты еңбегінде «Чаруқ» сөзінің түріктерге тиесілі бір тайпа екені, олардың Барчук деген қалада тұрғаны және бұл қаланың Афрасиабтың қаласы болғаны айтылған [21]. Бұл - көне түрік тайпаларының бірі. Чарықлы немесе Чериклі атауларымен де белгілі. Түрікменстанда бұл атау «Жаруқлук» түрінде кездеседі. Ғалым Бартольдтың пікірінше, бұл атау Төменгі Маралбасы, Барчук қаласы және Қашғар өңірінде өмір сүрген Чаруқ немесе Жаруқ есімдерімен байланысты. «Черик» формасында бұл атау қырғыздардың ірі тайпалары арасында да кездеседі [30]. Қазақ

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

тіліндегі «черик» немесе «чирик» сөзі - әскер, қол (әскери жасақ) дегенді білдіреді. Бұл сөз парсы тіліне де «қарулы топ мүшесі» деген мағынамен енген. Қазіргі қазақ тілінде бұл сөздің баламасы - «чері» немесе «сарбаз». Түрікмендер арасында «Чарықлы» деп аталатын екінші бір ру тағы бар. Осы Чарықлы руының Бурқаз және Осруқшы аталған ұрпақтары Теке мен Йомұт тайпаларының құрамында қауым ретінде өмір сүріп келеді [29]. 1708 жылғы Осман мұрағаттарындағы жазбаларда Чаруқлы қауымы өздерінің бастапқы отаны болып табылатын Сары Егінлік ауылына қоныстандырылғаны көрсетілген [18]. 1713 жылға тиесілі тағы бір Осман құжатында Чарықлы атауы Еймүр тайпасына бағынышты тоғыз қауымның бірі ретінде тіркелген [18].

9. Чавундур жер атауы. 24 оғыз руының бірі - Чавундур руының атынан шыққан. Бұл ру Чавундур, Чаулдур түрінде Қастамонуның орталық ауданында кездеседі. Османлы құжаттарында 1454–55, 1485, 1486, 1487, 1519–20, 1521, 1582 жылдарына тиесілі мәліметтерде Чавундур руының Чаулдур атты жамағаты тіркелген [13]. Қастамону аймағына қарасты Чавундур ауылы 1487 жылы 13 отбасы, 5 бойдақтан тұрған. 1530 жылы 10 отбасы, 4 бойдақ, ал 1582 жылы 29 отбасы, 26 бойдақ тіркелген. Өнімдері - бидай, арпа, бал және бақша дақылдары болған. Ауылдың табысы 1487 жылы 2088 ақша, 1530 жылы 1884 ақша, 1582 жылы 2050 ақша болған [8]. Чавундур атауы Қырғызстандағы Ыстықкөлдің оңтүстігінде орналасқан Качысай ауылындағы бір шағын ауданның аты ретінде де Чоғулдур түрінде кездеседі. Қастамону Санжағы, Қозьяка ауданына қарасты Чавундур (Чаулдур) руының құрамындағы Чаулдур жамағаты 1487 жылғы тізім жазбаларында кездеседі. Ал 1582 жылғы тізімде Қастамону Санжағындағы Чавундур ауылында Чавундур руына тиесілі Чавундур жамағаты тіркелген [13]. Түркай өз еңбегінде Чавундур руы түрікмен тайпаларынан болып, Диарбақыр аймағы, Қастамону Санжағы, Кедегаре ауданында (Амасия) қоныстанған және Бозулус тайпасынан деп жазады [19].

10. Чепни руы бұл ауылды құрған немесе алғашқы қоныстанушылар болғандықтан, өз аттарын бұл жерге берген. 1957 жылғы 16 наурыздағы Министрлер Кеңесінің қаулысымен бұрын бағынышты болған Синоп облысының Айанджық ауданынан алынып, Кастамону облысының Чаталзейтін ауданына қосылған [31]. (Ресми газет, 1957 жылғы 17 сәуір). Бұл жер атауына қатысты алғашқы мәліметтер 1487 жылғы тізімдерде кездеседі. Олардың ең тығыз орналасқан аймақтары - Шығыс және Батыс Қаратеңіз өңірлері. 1582 жылғы тізімдерде Кастамону санджағы, Айандон ауданында Чепни руы тіркелген [13]. Чепнилер негізінен Шығыс Қаратеңіз өңірінде өмір сүреді. Олар Түркияның оңтүстігінде - Ішкі Анадолы мен Батыс Анадолыда да кездеседі. Чепнилер - Түркия түріктерінің арғы аталары саналатын оғыздардың 24 руының бірі және Анадолының түрік еліне айналуында үлкен рөл атқарған рулардың бірі. Чепнилер Гиресуннан Батумға дейін созылған Шығыс Қаратеңіз өңірінде де мекендеп, бұл өңірде түріктік үстемдігін орнатқан [32]. Әдетте олар Алеви-Бекташи сенімін ұстанады. Кастамону аймағында Чаталзейтіннен басқа Деврекани, Кюре, Тосия, Ташкөпрү (Четми) жерлерінде де бар. 1487 жылғы тізімдерде Кастамону санджағы, Деврекани ауданы Чепни ауылында Чепни руының Чепни жамағаты тіркелген. 1579 жылғы тізімде болса, Кенгыры санджағы, Тосия ауданы Чепни ауылында Чепни руына жататын Чепни жамағаты көрсетілген [13]. Девреканидегі Чепни ауылы Сахил Киньоли аймағында болған. 1487 жылы 16 отбасылы отбасылы үй, 1 бойдақ, 1 ортақ меншік иесі болған; 1530 жылы 41 отбасылы отбасылы үй, 3 бойдақ тұрғыны болған және өнімдері бидай, арпа мен балдан тұрған. Табыс көзі 1487 жылы 937, ал 1530 жылы 3245 ақшаға дейін өскен [8]. Османлы құжаттарында 1487, 1519-20, 1522-23, 1529-30, 1572-73 жылдарға қатысты жазбаларда Чепни руы - Ұлы Йөрүк тобы, Атчекен түркмендері, Мараш йөрүктері, Месудлу жамағаты, Бехрам йөрүктері қатарында Чепни тармағының жамағаты және

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

Чепни жамағаты ретінде тіркелген [13]. Түркайдың еңбегінде Чепни руы: Чепни, Чепнибор, Чепнили (Чепниилү), (Чепни Кантемир), Чапнихаджылы (Чепнихаджылу), Чепнияан, Чепнийери деп көрсетілген және олар Бозулус тайпасынан шыққаны айтылған. Бүгінгі күнгі елді мекендер арасында Кастамону мен Кенгірі (Чанкыры) санджақтарында Чепни жұртының атын иеленген орындар өте аз. Османлы құжаттарында ру, тайпа не жұрт ретінде олардың аталмауы Кастамону мен оның маңында мүлде болмаған дегенді білдірмейді. Олар құрамында болған көптеген жұрт атаулары жер атауы ретінде кездеседі. Тіпті, Фаруқ Сүмер Кастамону мен Болуда [7] Чепни деп аталатын елді мекендерді анықтаған [27]. Бұл атау қазіргі кезде Кастамону аймағында Чепни ауылы (Сахил-Гинолу, Тосия, Деврекаани) ретінде бар. Синоп, Болу және Зонгулдақ аймақтарында да Чепни деп аталатын көптеген елді мекендер бар [12]. Осы мәліметтердің барлығы Чепнилердің Кастамону мен оның маңына тығыз қоныстанғанын көрсетеді. Олар Кареси санджағында, Трабзон санджағында, Паша санджағының Диметока ауданында да қоныстанған [19].

11. Дөгер руының аты «Дөгерлі» түрінде жер аты ретінде сақталған. Бірақ Дөгерлерден бір топ «Дөгерлі» атымен Раккаға жер аударылған Бегділі ұрпақтарының ішінде де кездеседі [33]. 1582 жылға тиесілі тізімде Кастамону Санжақ, Ташкөпрү ауданы, Дөгерлі ауылында Дөгер руына тиесілі Ташкөпрү Йоруктары тайпасының ішінде Дөгерлі жамағаты өмір сүргені көрсетілген [18]. Тосұноғлуның еңбегінде Дөгерліге қатысты ешқандай мәлімет жоқ.

12. Еймір жер атауы - оғыздардың жиырма төрт руының бірінің атауы. Еймір - Оғыз ханның немересі, Тау ханның екінші ұлы [29] «Еймір» атауы шын мәнінде ру атауы болып табылады. 1487 жылғы тізімдерде Кастамону Санжағы, Қозъяка және Дадай аудандарында, Мәлік Еймүр ауылы мен Еймүр ауылында Еймүр руының өкілдері өмір сүргені жазылған [13]. Османлы құжаттарында бұл ру «Еймір», «Еймүр», «Еймүрлер», «Еймүрлі», «Ейміржік», «Еймір елі», «Еймірлі Ярысы (Еймүрлі Ярысы)», «Еймүршах», «Иміршах», «Еймір ұшақтары Перакендесі» секілді әртүрлі түрде аталған. Түркайдың айтуынша, барлық Еймүр тайпалары - йоруқтар және олар Ічел санжағында, Чорум санжағында, Көпрүлі ауданында (Амасия санжағы), Кыршехир санжағында, Диарбақыр өңірінде, Аксарай ауданында (Қоня санжағы), Анамур ауданында (Ічел санжағы), Селинди төңірегінде (Ічел санжағы), Байрамлу өңірінде (Карахисар-ы Шарқи санжағы) қоныстанған [19]. Дадайдың Еймүр ауылында 1487 жылы 24 отбасылы отбасылы үй, 11 бойдақ, 3 серіктес, 1 атты әскер болған; 1530 жылы 41 отбасылы отбасылы үй, 18 бойдақ; 1582 жылы 45 отбасылы отбасылы үй, 27 бойдақ тіркелген. Бір жекеленген егіншілік жер және жайлау болған. Ауылдың кірісі 1487 жылы -2195 ақша, 1530 жылы -2463 ақша, 1582 жылы -3150 ақша болған, негізгі өнімдері бидай, арпа, көкөніс, жеміс-жидек және бал болған [8].

13. Орта ғасырдағы Оғыз Түрікмен тайпаларының бірі - Иғдир. Жиырма төрт Оғыз тайпасының бірі болып саналатын Иғдир басқа тайпалардың ішінде де кездеседі. Астрахан мен Ставрополь түрікмендерінің арасында Иғдир руы Йомут пен Човдур тайпаларының ішінде бар [29]. Арач қаласының Иғдир ауылында (бұрынғы атауы Саматлар) 1487 жылы 34 отбасылы отбасылы отбасылы үй, 14 бойдақ; 1582 жылы 41отбасылы отбасылы отбасылы үй, 84 бойдақ болған. 1487 жылғы табысы - 2988 ақша, 1582 жылы - 6400 ақша болып, өнімі бидай, арпа, бал, жеміс-жидек пен бақша дақылдарынан тұрған [8].

Деврека́ни ауданының Иғдир ауылында 1487 жылы 22 отбасылы отбасылы отбасылы үй, 47 қызметші, 4 бойдақ, 1 мүгедек; 1530 жылы 14 отбасылы отбасылы отбасылы үй, 4 бойдақ; 1582 жылы 18 отбасылы отбасылы отбасылы үй, 1 бойдақ болған. Табыс 1487 жылы - 2036, 1530 жылы - 1532, 1582 жылы - 1600 ақша болған. Бұл

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

ауылдағы көміршілер сабаннан салық төлеген. Өнімдері - бидай, арпа және бал [8].

Кюре ауданындағы Иғдир ауылы 1530 жылы 61 отбасылы отбасылы отбасылы үй, 1 бойдақ; 1582 жылы 91 отбасылы отбасылы отбасылы үй, 77 бойдақ болған. Табыс 1530 жылы - 834 ақша, 1582 жылы - 1400 ақша [8].

Кастамону аймағында Иғдир жамағатының аты үлкен қала мен бір ауыл аты ретінде сақталған. Османлы құжаттарында Иғдир, Иғдирлы (Иғдирлу) деп көрсетілген бұл жамағат Кастамонудан бөлек бірнеше аймақ, санджақ және аудандарда да кездеседі. Олар: Ичель мен Теке санджақтары, Силифке мен Караташ аудандары (Ичель санджақтары), Тарсус санджақтары, Гюльнар мен Мут аудандары (Ичель санджақтары), Келкит ауданы (Ерзурум санджақтары). Туркай еңбектерінде Иғдир - Йүрүкен тайпасынан шыққандығы айтылған [19]. Бүгінгі Иғдыр облысының халқы да осы тайпаның ұрпақтары. 1487 жылғы санақтарда Кастамону санджағының Деврека́ни, Арач, Дадай аудандарында Иғдир ауылы, Баш Иғдир ауылы Иғдир тайпасының Иғдир қауымы ретінде жазылған [13]. Бұл тайпа 1487 жылғы Османлы құжаттарында Арач, Дадай, Деврека́ни аудандарында көрсетілген [13]. Фаруқ Сүмер Иғдирлер туралы мақаласында, Анадолыға көшпей, Каспий арғы бетінде қалған Иғдирлердің бір үлкен тобы XVI ғасырда Маңғыстауда Човдурлар және тағы бірнеше ұсақ рулармен бірге Хасан Ели қауымын құрғанын, Хасан Ели де Хорезм өзбек хандарына 16 мың қой салық төлегенін, оның 12 мыңын Иғдир мен Човдурлар бергенін, Қалмықтар Иғдир мен Човдурлардың бір бұтағын Сойнажы руымен бірге Солтүстік Кавказға көшіріп әкеткенін, олардың Ставрополь түрікмендері деген атпен бүгінге дейін жеткенін, ал Маңғыстауда қалған негізгі бұтақтары қазақтардың қысымынан Арал теңізінің оңтүстік жағалауы мен Қарабұғаз маңына көшкенін жазған.Серік Әжіғали өз еңбектірінде Иңдыр тайпасының тамғалары Шопан-Ата қорымындағы құлпытастардың бетінде көрінетінін жазған [34]. XVI ғасырда Иғдир тайпасына қатысты 43 ауыл мен 1 егіндік аты аталған. Қырық үш атаудың бүгінгі күнге дейін тек 14-і ғана сақталған. Сол ғасырдағы Иғдир жер аттарының сегізі Кастамону санджағында кездесуі - бұл өңірге көп Иғдир тобы қоныстанғанын көрсетеді [35].

14. Қараевлі жер атауы да ру атынан шыққан. Негізінде 24 оғыз руының бірі де Қараевлі. Бұл жер атауы Қараевлі руының Кастамонуға келгенінің дәлелі болып табылады. Кастамону ауданына қарайтын Қараевлі ауылы 1487 жылы 30 отбасылы отбасылы үй, 4 бойдақ, 1530 жылы 19 отбасылы отбасылы үй, 3 бойдақ, 1582 жылы 37 отбасылы отбасылы үй, 40 бойдақ халқы бар ауыл болған. Ауылдың негізгі өнімдері - бидай, арпа және бал. Оның табысы 1487 жылы 872 ақша, 1530 жылы 850, 1582 жылы 1740 ақша болған және бұл табыс Атабей Ғази мешіті мен медресесіне бөлінген [8]. Қашқарлы Махмұт Қараевлі руын Қарабөлік деп, Рашид ад-Дин - Қараевлі, ал Әбулғазы - Қарауйлұ деп жазған. Рашид ад-Дин мен Әбулғазы Қараевліні Оғыз ханның немересі Гүнханның төртінші ұлы деп есептеген [29]. 1582 жылғы салық жазбаларында Кастамону санджағындағы Қараевлі ауылында Қараевлі руына тиесілі Қараевлі қауымы болғаны көрінеді [13]. Фаруқ Демирташ (Сүмер) Әбулғазы жеткізген түрікмен аңыздарында Қараевлілер жайлы айтылғанын, бірақ Қараевлі руының оғыз тайпасы ретінде қарастырылмай, Қашқа Чура деген адамға байланыстырылғанын, Кастамону жазбаларында және Ішкі істер министрлігінің еңбегінде осы атаумен елді мекен болғанын жазған [36]. Түркайдың еңбегінде Қараевлі қауымы Чорлу ауданы (Визе санджағы), Қызылжамүсәлләм мекені (Чирмен санджағының Текфурдағ ауданы), Алайе, Қарс-и Мараш, Хамид, Теке мен Сис санджақтары, Синоп ауданы (Кастамону санджағы), Шүкаддин ауданы (Нигде санджағы) жерлерінде қоныстанған және йүрүк тайпасына жататыны айтылған [19].

15. Қарғын (немесе Қарғын) - 24 оғыз руының бірі. Кастамону аймағында бұл ру

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

аты ауыл атаулары арқылы сақталып қалған. Бұл руды Рашид ад-Дин мен Әбулғазы Ерсары және Алилі руларының құрамында көрсетеді. Ол Оғыз ханның немересі - Жұлдыз ханның төртінші ұлы болған. Қарғындар тек Анадолыда ғана емес, Қырымның оңтүстік жағалауларында, Армения, Әзербайжан және Ауғанстанда да өмір сүріп жатыр [29]. Қарғын руы 1518-19, 1530, 1579 жылдардағы Османлы жазбаларында "Қорғұн түркімені" ретінде тіркелген. Бұл жамағат түркімен тайпасына жатады және Шабанөзү мен Қару базары ауданында (Кеңгірі санджағы) қоныстанған [19]. Тосия аймағындағы бір ауыл да Қарғын деп аталады. 1579 жылғы салық жазбаларында Кеңгірі санджағы, Тосия ауданындағы Қарғын ауылында Қарғын қауымы өмір сүргені көрсетілген [13]. Бұл қауым 1521 жылғы жазбаларда да Чанкыры санджағы, Тосия ауданында Қарғын тайпасының жамағаты ретінде тіркелген [13]. «Деде Қарғын», «Деде Қарғынлы» (немесе Деде Қарғынлу), «Деде Қарғын түркімені» (Йүрүк түркімен тайпасы) сияқты атаулармен Қарс-ы Мараш санджағында, Хүсейін Абад және Сивас санджағында да қоныстанған. Түрікменстан түркімендерінде Қарғын руы Ерсары руының Ламма тайпасының құрамында «Гарқын» түрінде кездеседі [29]. Қарғын / Қарқын атауы Қашқарлы Махмұттың оғыз руы тізімінде кездеспейді [21]. Бірақ Рашид ад-Диннің оғыз рулары тізімінде он екінші орында көрсетілген [37]. Қарғын жер атауы 1518-19, 1530-31 жылдардағы салық жазбаларында жамағат ретінде аталған [13]. 1579 жылғы жазбаларда Кеңгірі санджағы, Тосия ауданындағы Қарғын ауылында Қарғын жамағаты тіркелген [15, 13]. Тосияда бұдан бөлек Қарғынйазы атты тағы бір елді мекен бар. Қарғынйазы - Гөкчеөз ауылының бір шағын ауданы болып табылады. Бұл атаудың бірінші бөлігі - Қарғын - оғыз-түркімен руы Қарғынмен тікелей байланысты екені анық байқалады.

16. Қайы Қашқари Махмұдтың «Диуани лұғатит түрк» еңбегінде Оғыз тайпалары тізімінде «Қайық» түрінде екінші орында аталады. Бұл Қайы туралы алғашқы мәліметтер осы еңбекте кездеседі. Кейінірек Қайылар туралы Рашид ад-Дин «Жәми ат-тауарих» атты еңбегінде жазған. Бұл еңбекте Қайылар бірінші орында көрсетілген. Азия географиясында тек Әзербайжан мен Түрікменстанда «Гай» және «Қай» түрінде бірнеше жер атауы бар. Түрікмендерде «Гай» деп айтылады және Гөклен тайпасының құрамында бір ру болып табылады. Одан басқа, Қайы тайпасының іздері көбінесе Анадолы аймағында кездеседі. Кастамону аймағының 1487 жылғы алғашқы тәпсір жазбаларында Мерке аймағы, Дадай және Ташкөпүде Қайы атты елді мекендердің болғаны жазылған. Дадайдың Қайы ауылында 1530 жылы 45 отбасылы отбасылы үй, 6 бойдақ; 1582 жылы 98 отбасылы отбасылы үй, 105 бойдақ тұрғыны болған. Табысы 1530 жылы 3300 ақша; 1582 жылы 4000 ақша болған. 1975 жылғы санақта тұрғын саны 376 адамды құрап, Мерке буағына қарайды. Кастамону аймағына қарасты Қайы ауылы 1487 жылы 21 отбасылы отбасылы үй, 21 бойдақ, 1 мүгедек; 1530 жылы 16 отбасылы отбасылы үй, 3 бойдақ; 1582 жылы 24 отбасылы отбасылы үй, 11 бойдақ тұрғыны болған. Өнімдері бидай мен арпа болған және табысы 1487 жылы 1472 ақша; 1530 жылы 1520; 1582 жылы 2450 ақша болған. Бүгінде Козьяка буағына қарайды. 1975 жылғы санақта тұрғын саны 298 адамды құрады. Ташкөпрү өңірі Қайы ауылы 1487 жылы 5 отбасылы отбасылы үй, 4 бойдақ, 1 серік; 1560 жылы 7 отбасылы отбасылы үй, 3 бойдақ; 1530 жылы 8 отбасылы отбасылы үй, 8 бойдақ; 1582 жылы 8 отбасылы отбасылы үй, 8 бойдақ тұрғыны болған. Өнімдері бидай, арпа, жеміс, көкөніс және балдан тұрады. Табысы 1487 жылы 2527 ақша; 1560 жылы 2551; 1530 жылы 1524; 1582 жылы 1000 ақшаға төмендеген. Ташкөпрү Кызык ауылында да Қайылардың тұратыны тәпсір жазбаларынан белгілі. Бұл жазбаларға сәйкес, 1560-61 жылғы тәпсірлерде Ташкөпрү өңірі Кызык ауылында Қайы тайпасына жататын Ташкөпрү йорықтары болғаны жазылған. Османлы кезеңінде 1530 жылғы тәпсірлерде Қайылардан көп сөз болған. 1487, 1530, 1560-61, 1579, 1582 жылғы тәпсір жазбаларында Дадай, Мерке, Ташкөпрү және 1521 жылы Тосияда Қайы тайпасы

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

аталады. Қайы жамағаты 1468-77, 1487, 1560-61 жылғы тәпсірлерде Кастамону санджағы, Ташкөпрү казысы, Қайы ауылында Қайы тайпасына жататын Ташкөпрү йорықтары арасында; 1579 жылғы тәпсірде Кенгірі санджағы, Тосия өңірі Қайы, Бағөзү, Құшчу, Ашағы Қайы, Юқары Қайы ауылдарында; 1521 жылғы тәпсірде Қайы тайпасы жамағаты ретінде көрсетілген. Түркайдың еңбегінде Қайылы (Қайлу), (Қайлу басқа атымен Дедебали) Йүрүкан тайпасынан шыққан Қайы әртүрлі санджақтарда қоныстанған. Жоғарыда айтылғандай, Фарук Сүмердің пікірінше, Қайы ауылы Анадолыдағы Қайылардың ең көп қоныстанған ауылдарының бірі. Тосияның Қайы ауылы да Қайылар тарапынан құрылған. Ауылда XVI ғасырдан қалған Юсуф пен Кумари әулиесі бар. Бұрын айтылғандай, ежелгі түріктер бір жерге қоныстанғанда сол жерге өздеріне тиесілі тайпа, ру немесе жамағаттың атын қоятын. Сондықтан, Малазгерт жеңісінен қысқа уақыт өткен соң, Кастамону және оның айналасына келген Оғыз тайпалары арасында Қайы тайпасы да кездеседі. Қайылардың Анадолыда көп қоныстанған жерлерінің бірі - Кастамону. Қайылар Кастамонуда Тосиядан бастап, Дадай, Мерке, Ташкөпрү аудандарында Қайы, Құртқайы, Қайбели атты жерлерде қоныстанған. Тосия Қайы ауылы Төменгі Қайы және Жоғарғы Қайы болып екі ауылдан тұрады. Қайы ауылдарының, яғни Төменгі және Жоғарғы Қайы ауылдарының ежелден бергі ең маңызды күнкөріс көзі – күріш өндіру болып табылады. Бұл ауылдар Жоғарғы Ова деп аталатын күріш өндірілетін аймақта орналасқан. Деврез аңғарында Төменгі және Жоғарғы Оваларда орналасқан 22 ауылда күріш өсіріледі [38]. Қайылардың Селжұқтар Кастамону мен оның айналасын басып алған кезден бері қазіргі жерлеріне келгені болжанады. Алайда бұл кезеңге қатысты деректер жоқ. Тарихи деректерге сотбасылы үйенсек, олар 1487 жылға дейін қазіргі орындарында болғаны анық. Себебі осы күнге дейін бұл аймақ туралы ешқандай жазба дерек жоқ.

17. Қынық жер атауы оғыздардың жиырма төрт руының бірінің атауы болып табылады. Қашқаридің оғыз рулары тізімінде Қынық бірінші орынға қойылған [21]. Рашид әд-Диннің тізімінде болса, жиырма төртінші орында көрсетілген [37]. 1487, 1530, 1560-61, 1582 жылдардағы тізімдерде Кастамону Санжағында, Деврекани мен Дадай Қазаларында Қынық ауылында Қынық руынан шыққан Қынық жамағаты тіркелген [13]. Түркайдың зерттеуінде Қынық, Қынықлы, Қынықлу түрінде жазылған бұл рудың өкілдері түркмен йөрүкан тайпасынан болып, Адана, Хама, Хомс, Анкара, Аксарай, Конья, Караман, Күтахия мен Чорум Санжақтарында, Қочхисар Ауданында (Кенгırı Санжағы), Оникидиван Ауданында (Болу Санжағы), Едірне Ауданында (Паша Санжағы), Чорлу Ауданында (Визе Санжағы), Ақша Шехри Болу Ауданында (Болу Санжағы), Текфурдағы Ауданында (Чирмен Санжағы), Гекбюзе мен Изникмид Қазаларында (Кожаели Санжағы) орналасқан. Қарақойыңлы руынан шыққан Қынық жамағаты Аданада қыстайтын [19]. 1487 және 1582 жылғы тізімдерде Кастамону Санжағы, Деврекани және Дадай Қазаларында Қынық ауылында Қынық руынан шыққан Қынық жамағаты тіркелген [13]. Дадайдың Қынық ауылы 1487 жылы 26 отбасылы отбасылы үй, 4 бойдақ, 1582 жылы 39 отбасылы отбасылы үй, 39 бойдақ халқы болған. Оның кірісі 1487 жылы 896 ақша, 1582 жылы 900 ақша болған. 1487 жылы 1430 ақшалық, 1582 жылы 1666 ақшалық табыс Атабек Ғази мешіті мен медресесіне бөлінген [8]. Девреканидің Қынық ауылы 1487 жылы 17 отбасылы отбасылы үй, 3 бойдақ; 1582 жылы 8 отбасылы отбасылы үй, 1 бойдақ болып, бидай, арпа мен бал өнімдері алынатын. Жалпы табыс 1487 жылы 1081 ақша болса, 1582 жылы 1450 ақшаға өскен. 1975 жылы халық саны 334 адам болып, Орталық Бучаққа бағынышты еді [8]. Кюре Ауданының Қынық ауылы 1530 жылы 11 отбасылы отбасылы үй, 3 бойдақ халқы болып, сол жылы кірісі 1170 ақша болған [8]. Түркмен тайпасынан шыққан Қынық руы Қарахисар-ы Сахиб Санжағында, Сөгүт Ауданында, Бельверан Ауданында (Конья Санжағы), Адранос

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

Ауданында (Һүдавендгар Санжағы), Қаш Ауданында (Теке Санжағы), Йениил Ауданында (Сивас Санжағы), Халеб Әйалетінде, Қарахисар-ы Шарқи Санжағында, Чорум Санжағында, Оникидиван Ауданында (Болу) орналасқан [19]. Тосиядағы Қынық ауылы болса Чанкыры Санжағында көрсетілген. Себебі сол кезеңде Тосия Чанкыры Санжағына қарайтын [39].

18. Қызық жер атауы да Оғыз тайпаларының бірі болып табылады. Әбілғазы Қызықты Оғыз ханның немересі Жұлдыз ханмен байланыстырады [29]. 1487 жылға жататын салық тіркеулерінде Кастамону санджақтың Ташкөпрү қағасындағы Қызық ауылында Қызық тайпасынан шыққан Ташкөпрү түріктері арасында Қызық жамағаты тіркелген. Бұл жазбаларда үш бөлек Қызық тайпасы 36 отбасылы отбасылы үй, 14 бойдақ тұрғынмен көрсетілген. 1560-61 жылдарға тиесілі тізімдерде де Қызық ауылындағы үш бөлек топ арасында Қызық тайпасынан шыққан Ташкөпрү түріктері арасында 38 отбасылы отбасылы үй, 13 бойдақ тұрғын бар [13]. Бұл тайпа атауы 1530 жылғы тізім жазбаларында да жер атауы ретінде аталған [15].

19. Печенек жер атауына, сонымен қатар Печенек тайпасына Қастамону аймағынан жолықпаған. Бірақ Печенек тайпасының кейбір ұймақ (ру) және оба (шағын топ) аттары Қастамонуда жер атауы ретінде кездесетіні байқалады.

20. Салур жер атауы да оғыз тайпаларының бірінің атауынан шыққан. Деврека́нидің Салур ауылы 1487 жылы 67 отбасылы отбасылы үйден тұрып, табысы 99 ақша болған. Өнімдері – бидай мен арпа еді [8]. Күре Ауданы Салур ауылы 1530 жылы 4 отбасылы отбасылы үй, 11 бойдақ, 85 қызметші; ал 1582 жылы 7 отбасылы отбасылы үй, 4 бойдақ, 95 қызметшіден тұрған. Табыс мөлшері 1530 жылы – 1039 ақша, 1582 жылы – 1999 ақша болған [8]. Салур жер атауы оғыздың 24 тайпасының бірі – Салур тайпасына байланысты қойылған. Қазіргі түркімендер арасында «Салыр» түрінде бір қауым ретінде белгілі. Бұл тайпа – түркімен Хыдырылы және Сайатты руларының қауымы болып есептеледі [29]. 1487 жылғы тізімдерде Кастамону Санджақ Деврека́ни Ауданына қарасты Салур ауылында орналасқан салурлар бір қауым ретінде тіркелген [13].

21. Тодурга: «Додурга» жер атауы Оғыз ханның ұлы Айханның төртінші ұрпағы ретінде кездеседі. Бүгінгі Түрікменстан түрікмендерінің арасында Гөклен бөлімінде бар [29]. 1582 жылға тиесілі санақта Кастамону Санджақтарының, Ташкөпрү өңірінің Тодурга ауылында Додурга руына жататын Ташкөпрү йорыктары тайпасының құрамында көрсетілген [13]. 1582 жылғы осы жазбаларда Тодурга ауылында Додурга руына жататын Ташкөпрү йорыктарының ішінде Додурга жамағаты бар. Бұл жамағаттың отбасылы үй саны - 147, бойдақтар саны - 153. Бұл - едәуір үлкен ауыл.

22. Үрегір / Жүрегір: «Үрегір / Жүрегір» жер атауы -жиырма төрт Оғыз руының бірінің атауы. Бұл атаудан аңғарғанымыздай, Үрегір / Жүрегір руына жататындар тарапынан құрылған. Үрегір / Жүрегір - Оғыз ханның ұлы Дағ ханның ұлы [29]. Кастамону өңірінде 1487 жылғы жазбаларда кездескенімен, басқа аймақтардағы Үрегір / Жүрегір руының өкілдері 1455–56, 1462-63, 1487, 1517-18, 1522–23, 1528–29, 1559–60, 1563–64, 1567–69, 1572–73, 1591–98 жылдарға тиесілі Османлы құжаттарында көрініс табады. Арач (Araç) өңіріндегі Үрегір ауылында 1487 жылы -8 отбасылы үй, 2 бойдақ; 1530 жылы -14 отбасылы үй, 3 бойдақ; 1582 жылы -34 отбасылы үй, 27 бойдақ халық тіркелген. Бұл ауылда аталмыш жылдары бидай, арпа, жеміс, бал және бақша өнімдері егілген. Ауылдың табысы 1487 жылы -1345 ақша, 1530 жылы -1609 ақша, 1582 жылы -2800 ақша болған [8]. Ташкөпрү Қазасына қарасты Үрегір ауылы 1487 жылы -40 отбасылы үй, 16 бойдақ, 9 күрішші, 1 дуа оқушы (дұға жасаушы), 1 имамға ие болған. 1560 жылы -79 отбасылы үй, 14 бойдақ; 1530 жылы -60 күрішші, 49 отбасылы үй, 27 бойдақ; 1582 жылы -54 отбасылы үй, 37 бойдақ тіркелген. Бұл ауылдың өнімдері -бидай, арпа, жеміс және бал болған. Ауылдың табысы 1487 жылы -9249 ақша; 1560 жылы -10

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

717 ақша; 1530 жылы - 8178 ақша; 1582 жылы - 9500 ақша болған. 1530 жылы 150 ақшалық табыс Ибрахим Факих ұрпағының қорына тиесілі болған [8].

23. Языр жер атауы түріктердің ірі тайпаларының бірі болған Языр тайпасынан шыққан. Қастамону аймағының Дадай ауданында бұл атау Язырша түрінде кездеседі. Бұл атаудың Языр тайпасымен байланысты екені анық. Түрікмендердің Қарадашлы тайпасы да Язырлардың бір тармағы болып табылады. Оғыз ханның немересі Ай ханның тұңғыш ұлы [29]. Дадайдың Язырша ауылында 1487 жылы 18 отбасылы үй, 2 бойдақ, 5 атты әскер тіркелген, жалпы кірісі 1368 ақша болған. Негізгі өнімдері – бидай, арпа, бал және жасымық [8]. Халачоғлу еңбегінде Языр және Язырлу қауымы ретінде аталған, бірақ Языршаға қатысты ешқандай жазба кездеспейді.

24. Ювa/Йыва: Түрікмендерде Йыва жер атауы Ива деп аталады. Ювa атауы -оғыз тайпаларының бірі болған Йыва немесе Иваның басқа бір айтылымы. Ювa және Ювалы түрінде Анадолының түрлі өңірлерінде кең таралған. Бұл -ортағасырлық оғыз-түрікмен тайпаларының бірі. Оғыз ханның немересі Дениз ханның төртінші ұлы [29]. 1487 жылғы санақта Қастамону санджағы, Қозъяка ауданы, Йыва ауылының Йыва қауымы мекендегені жазылған [13]. Қастамонуда бұл тайпа атымен аталған елді мекендер әрі Ювa, әрі Йыва түрінде кездеседі. Ювалы түрінде Мараш пен оның айналасына қоныстанған Дулқадірлі түрікмендерінің құрамында Ювалы атты ру бар [40]. 1524-1530 және 1535-36 жылдарға тиесілі мәліметтерде Османлы жазбаларында Юваджықтар және Юваджықлу қауымы түрінде кездеседі. Олар Авшар тайпасының Гүндүзлі Авшарының құрамында болған [13].

25. Япарлы руына қатысты Кастамонуда ешқандай орын кездеспеген. Алайда, бұған ұқсас 1487 жылғы жазбаларда Япалар атты жамағат бар [41]. Орталық өңірде орналасқан Япалар жер атауы Япар болуы мүмкін. Бұл жамағат Тұрғұт ауданында өмір сүретін Атчекендер арасында Япалу тайпасы ретінде де кездеседі [41, 42].

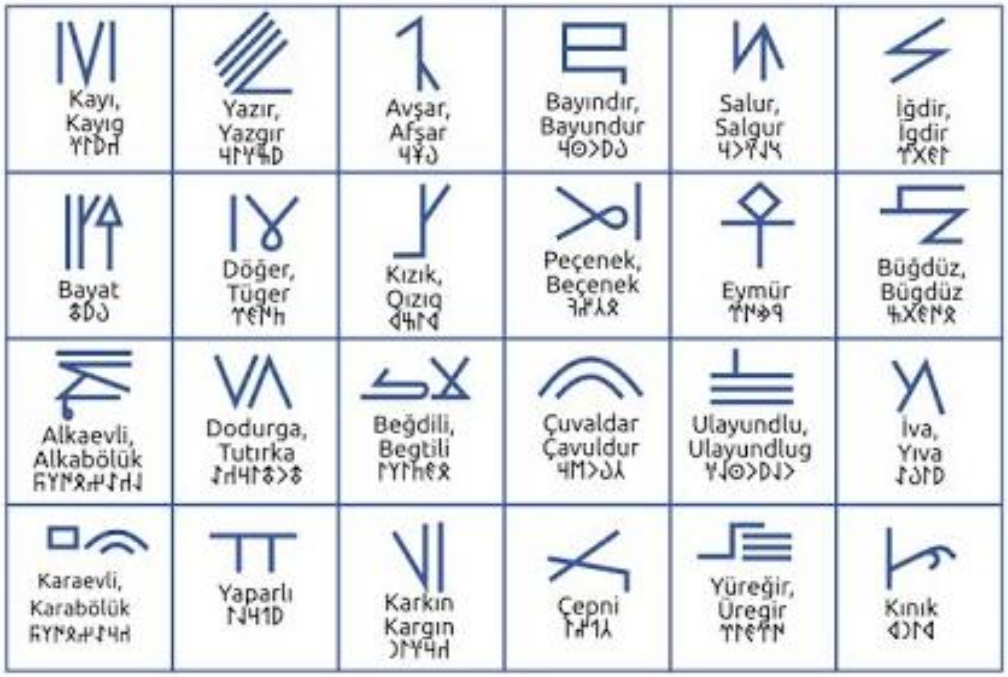

1 сурет - Оғыз тайпаларының таңбалары

Қорытынды. XVI ғасырда Кастамону аймағына оғыз тайпалары тығыз қоныстанған. XVI ғасырда Кастамонуға қоныс аударған оғыз тайпаларының кейінгі уақытта кейбіреулерінің саны артқаны, ал кейбіреулерінің жойылып кеткені байқалады. Бұл жойылу кейбір атаулардың өзгеруінен болған. Кастамону аймағы оғыздардың жері

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

болғандықтан, “Түркіменнің негізі” атағын иеленуге лайық деп есептеледі. Оғыз тайпаларынан қалған кейбір таңбалар жақын уақыттарға дейін әрі малдарға таңба ретінде басылған, әрі мекендердің әртүрлі жерлеріне, бейіт тастарына қашалып жазылған. Мұның бәрі ғасырлар бойы оғыз мәдениеті мен дәстүрінің Кастамонуда өмір сүріп келе жатқанын көрсетеді. Бұл зерттеу XVI ғасырдағы Османлы мемлекеті кезеңіндегі Кастамону аймағына қоныстанған оғыз тайпаларының тарихи-демографиялық және этномәдени келбетін қайта жаңғыртуға бағытталды. Тарихи тахрир (салық) жазбалары, шежірелік деректер және топонимиялық мәліметтерге сүйене отырып жүргізілген талдау нәтижесінде оғыз-түрікмен тайпаларының бұл өңірде кең көлемде қоныстанғаны айқындалды. Зерттеу нәтижесінде Кастамону аймағында оғыздың 24 руының кемінде 18-і қоныс тепкені және олардың бірқатар ауылдарға, жер атауларына ат бергені дәлелденді. Бұл оғыз тайпаларының ішінде Авшар, Еймүр, Иғдыр, Қайы, Чепни, Байат, Баяндұр, Додурға, Қынық, Қарғын, Чавундур және басқа да рулар кеңінен таралған. Османлы мұрағаттарындағы салық тіркеулерінен алынған деректер (шаңырақ саны, бойдақтар саны, табыс көлемі, өндірілген ауылшаруашылық өнімдері) бұл рулардың әлеуметтік-экономикалық жағдайын, отырықшылануы мен шаруашылық жүйесін нақты сипаттауға мүмкіндік берді.

Кастамону өңірінде оғыз руларынан шыққан тайпалар жергілікті топонимияға өз ізін қалдырған. Мұнда тарихи ру атауларының елді мекен, ауыл, жайлау атаулары түрінде сақталып қалуы — көшпелі түріктердің ежелгі дәстүрінің жалғасы. Бұл үрдіс оғыз-түрікмендердің тек этникалық емес, сонымен қатар геомәдени ықпалын көрсетеді. Олардың келуімен бірге Анадолының әлеуметтік құрылымы, егіншілік пен мал шаруашылығы, діни-мәдени өмірі қалыптасып, дамыды.

Қайы, Авшар, Байат, Иғдыр, Баяндұр, Чепни сынды рулардың тек Кастамонуда ғана емес, бүкіл Анадолыда және тіпті қазіргі Түркіменстан, Әзірбайжан, Қазақстан мен Қырғызстан аумағында да таралғаны — оғыздардың түркі дүниесінің этногенезіндегі тарихи рөлінің маңыздылығын дәлелдейді. Бұл рулардың кейбірі Селжұқтар мен Османлылар дәуірінде мемлекеттік құрылымдардың негізін қалап, саяси-әкімшілік жүйеде де жетекші орын алған. Сонымен қатар, зерттеу барысында оғыз руларымен байланысты ауылдардың экономикалық көрсеткіштері де сарапталды. Ауыл табыстарының уақыт өте артуы, егіншіліктің (бидай, арпа, көкөніс, жеміс-жидек) дамуы, бал шаруашылығы мен мал өнімдерінің болуы — оғыз тайпаларының жергілікті жерлерде отырықшы өмір салтына біртіндеп бейімделе бастағанын көрсетеді. Бұл үдеріс көшпенді тайпалардың аграрлы-отырықшы өркениетке интеграциялану процесін нақтылай түседі.

Қорыта келгенде, оғыз тайпаларының XVI ғасырда Кастамону аймағына қоныстануы — түрік этносының Анадолыда тұрақтанып, мәдени-әлеуметтік жағынан орнығуының бір маңызды кезеңі. Бұл зерттеу тарих, этнология, тіл білімі, география, археология сияқты түрлі салалар арасында тоғыса отырып, аймақтық тарихи сананы қалыптастыруға үлес қоса алады. Сонымен қатар, тарихи топонимияны жаңғырту, ру-тайпалық құрылымдарды жүйелеу, қазіргі түркі қоғамдарындағы мәдени бірегейлікті зерттеу үшін де маңызды негіз бола алады. Алдағы уақытта Кастамону мен оған шекаралас аймақтардағы басқа оғыз ру-тайпаларына қатысты тереңдете зерттеу жүргізу, археологиялық және этнографиялық деректермен ұштастыру, геоақпараттық карталар негізінде тарихи көшіп-қону бағыттарын нақтылау – түрік тарихының бұл кезеңін одан әрі толықтыра түсері сөзсіз.

REFERENCES

1 Ögel, B. İlk Töles Boyları. TTK BELLETEN, (1948): vol.12 no 48, pp. 795-831

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

https://doi.org/10.37879/ttkbelleten.1351991. – (In Tur)

2 Taşağıl, A. Töles Boylarının Stratejik Önemi (6. ve 7. yüzyıllar). FSM İlmi Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi. Temmuz, (2014): 3, pp. 311-322. https://doi.org/10.16947/fsmiad.00141. – (In Tur)

3 Kafesoğlu, İ. Türk Milli Kültürü, Ötüken Yayınları, İstanbul, (2020): – (In Tur)

4 Orkun, H.N. Eski Türk Yazıtları, TDK, Ankara, (1994): – (In Tur)

5 Németh, G. A honfoglaló magyarság kialakulása, Budapest, (1930): – (In Tur)

6 Hamilton, J. "Toquz-Oguz et On-Uygur", JA, CCI, (1962):1. – (In Tur)

7 Yakupoğlu, C. Kuzeybatı Anadolu'nun Sosyo-ekonomik Tarihi, Kastamonu-Sinop-Çankırı-Bolu, XIII-XV. Yüzyıllar, Genişletilmiş 2. Baskı, Gazi Kitabevi, Ankara, (2023): – (In Tur)

8 Tosunoğlu, A. (Tapu Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Kastamonu Sancağı, (Danışman: İsmet Miroğlu), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul., (1993): – (In Tur)

9 Şahbaz, M. XVI. Yüzyıl Anadolu'sunda Oğuz Boylarının Yerleştikleri Yerlerin Sancaklara Dağılımı, Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, (2017): Cilt 26, Sayı 3, pp 45-59. – (In Tur)

10 Sümer, F. "Avşar", TDV İA. C.IV. İstanbul, (1991): – (In Tur)

11 Yalçınkaya, E. "Avşar Türkmenlerinin Kastamonu Çevresindeki İzleri". Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, (2011): 59, pp. 91-100. – (In Tur)

12 Yakupoğlu, C. Kuzeybatı Anadolu'nun Sosyo-ekonomik Tarihi, Kastamonu-Sinop-Çankırı-Bolu, XIII-XV. Yüzyıllar, Gazi Kitabevi, Ankara, (2009): – (In Tur)

13 Halaçoğlu, Y. Anadolu'da Aşiretler, Cemaatler, Oymaklar, (1453-1650) I-V, TTK Yayınları, Ankara, (2009): – (In Tur)

14 Ahmet Özkılıç, Ali Coşkun vd. Muhasebe-i vilâyet-i Anadolu defteri, Dizin ve tıpkıbasım. Haz. Ankara: bdagm. Yayını, (1994): 937/1530, c.ii – (In Tur)

15 BOA, TD, 438 – (In Tur)

16 Ataniyazov, S. Türkmen Boylarının Geçmişi, Yayılışı, Bugünkü Durumu ve Geleceği, Bilig, 10, Yaz, İstanbul, (1999): – (In Tur)

17 Aristov, A. N. Türk Halklarının Etnik Yapısı, Selenga Yayınları, İstanbul, (2014): – (In Tur)

18 Halaçoğlu, Y. XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi, Türk Tarih Kurumu, 6. Baskı, Ankara, (2020): – (In Tur)

19 Türkay, C. Osmanlı İmparatorluğunda Oymak, Aşiret ve Cemaatler, İşaret Yayınları, İstanbul, (2001): – (In Tur)

20 Erdoğru, M.A. XIV ve XV. Yüzyıllarda Çorum, H.984 (M.1576/1577) tarihli ve TKG.KK. TTd.54 Numaralı Defter-i Mufassal-ı Livā-i Çorum, Ankara. Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşiv Dairesi Başkanlığı, (2014): – (In Tur)

21 Kaşgarlı Mahmud, Divan-ı Lûgat-it Türk Tercümesi, (Çev: Besim Atalay), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara (1941):521 – (In Tur)

22 Kundakçı Kavaklı S. Osmanlı Klasik Döneminde Taşköprü Kazasının Sosyal ve Ekonomik Tarihi, Hiperyayın, İstanbul, (2019): – (In Tur)

23 Hinz, W. Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyt, (Çev: Tevfik Bıyıklıoğlu), TTK Yayınları, Ankara, (1992): – (In Tur)

24 Demirtaş (Sümer), Osmanlı Devrinde Anadolu'da Kayılar, Belleten, TTK Yayınları, (1948): Cilt: XII, Sayı:47 – (In Tur)

25 Javanshir, B. İran'daki Türk boyları ve boy mensubu kişiler (Safevî Dönemi I. Şah Tahmasb hâkimiyetinin sonuna kadar / 1576), (Danışman: Ahmet Taşağıl) Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Tarih Ana Bilim Dalı / Ortaçağ Tarihi Bilim

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

Dalı, Doktora Tezi. İstanbul, (2007): – (In Tur)
26 Sümer, F. Oğuzlar, A.Ü. Yayınları, Ankara, (1972): – (In Tur)
27 Sümer, F. "Bayat", TDV İA. C.V. İstanbul, (1992): – (In Tur)
28 Sümer, F. Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü, TTK Yayınları, 4. Baskı, Ankara, (2021): – (In Tur)
29 Ataniyazov, S. Slovar turkmenskih etnonimov/Pod red. P. Azimova, M. Annaneesova.-A. Ilım, (1988): – (In Rus)
30 Karatayev, O.K. Kırgız Etnonimder Sözdigi, KTMU Baspası, Bişkek, (2003): – (In Kaz)
31 Resmi Gazete (1957): 17 Nisan – (In Tur)
32 Sümer, F. Çepniler, TDA Vakfı Yayınları, İstanbul (1992b): – (In Tur)
33 Şanda, M.N. Geçmişten Günümüze Beydilli Aşireti, Siyasi Sosyal ve Kültürel Yapısı, İksad Yayınevi, (2018): – (In Tur)
34 Azhigali, S. E. Arhitektura kochevnikov [Architecture of Nomads], (2002): – (In Rus)
35 Sümer, F. "İğdir", TDV İA, C.21, İstanbul, (2000): – (In Tur)
36 Sümer, F. "Karaevli", TDV İA, C.24, İstanbul, (2001): – (In Tur)
37 Rashid ad-Din, «Zhami at-tauarih», (1987): – (In Kaz)
38 Soysal, G. Tosya Kazası Monografyası, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Enstitüsü, Mevzii Coğrafya Mezuniyet Tezi, İstanbul, (1961-1962): – (In Tur)
39 Kankal, A. Tapu Tahrir Defterlerine Göre 16. Yüzyılda Çankırı Sancağı, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Ankara: Yayınlanmamış Doktora Tezi, (1993): – (In Tur)
40 Ulubaş, M. Maraş ve çevresinde aşiretler (1774-1865), (Danışman: Faruk Söylemez) Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, (2016): – (In Tur)
41 Güneş, Z. 1487 (H.892) Tahririne Göre Kastamonu Kazası, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Eğitimi Tarih Anabilim Dalı, (Danışman: Mehmet Ali Ünal, Yüksek Lisans Tezi, Samsun, (1993): – (In Tur)
42 Hüseyniklioğlu, A. Karamanoğlu Beylerbeyliğinde Konar-Göçer Nüfus (1500-1522), Danışman: Prof. Dr. Orhan Kılıç), Fırat Üniversitesi SBE, Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Elazığ, (2008): – (In Tur)

Кыдыроглу Мехмет[*1]
PhD, доцент, университет Кастамону, 37150, Кастамону, Турецкая Республика
mralpturk@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-7467-939X.
Ешманова Гульмира Куралбаевна[2],
PhD, докторант, университет Нийде Омер Халисдемир, 51240, Нигде, Турецкая Республика, gulmira.yeshmanova@yu.edu.kz, ORCID ID: 0009-0003-7253-9662

ПЛЕМЕНА ОГУЗОВ В КАСТАМОНУ В XVI ВЕКЕ

Аннотация. Огузские племена занимают важное место среди тюркских народов. Из-за кочевого образа жизни тюрки на протяжении своей истории делились на множество племён, родов и общин. Самой крупной ветвью среди них являются огузские племена. По численности огузы -самые многочисленные. Кыпчаки же распространились на самой широкой географической территории. Тюркский язык в истории и сегодня формируется в основном на диалектах этих двух племён. Несмотря на то, что у тюркского языка много диалектов, наиболее распространёнными являются огузский и кыпчакский. Огузы, принявшие ислам, стали называться туркменами, а позже

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

практически все они приняли ислам. Большую часть тюрков, завоевавших Анатолию, составляли именно эти туркмены. После победы при Манцикерте в 1071 году тысячи туркменов через Иран и Кавказ переселились в Анатолию. Монгольское нашествие XIII века стало причиной второй волны туркменской миграции. К XVI веку большая часть юга, севера и запада Анатолии была заселена туркменами. Благодаря переписным работам, начавшимся с 1487 года в Османский период, можно подробнее проследить, какие огузо-туркменские племена, роды и общины переселились в Анатолию, особенно в Кастамону. В данной работе рассматривается присутствие огузо-туркменских племён в Кастамону и места их поселения на основании источников XVI века.

Ключевые слова. Огуз, Туркмен, Анатолия, Северо-Западная Анатолия, тахрир перепись

Kildiroglu Mehmet[*1]
PhD, associate professor, Kastamonu University, 37150, Kastamonu, Republic of Turkey
mralpturk@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-7467-939X.
Yeshmanova Gulmira[2],
PhD, doctoral student, Niyde Omer Halisdemir University, 51240, Nigde, Republic of Turkey, gulmira.yeshmanova@yu.edu.kz, ORCID ID: 0009-0003-7253-9662

OGHUZ TRİBES İN KASTAMONU İN THE 16 TH CENTURY

Abstract. Oghuz people have an important place among the Turkish tribes. Turks have been divided into many tribes, tribes and communities throughout their history due to the necessity of nomadic life. The biggest branch of these is the Oghuz people. In terms of population, Oghuz people are the most numerous. Kipchaks, on the other hand, are geographically spread over the widest area. The Turkish language has been shaped according to the dialect spoken by these two tribes throughout history and today. Although there are many dialects of Turkish, the most spoken are Oghuz and Kipchak dialects. Those of the Oghuz who became Muslims took the name Turkmen, and later almost all of them became Muslims. These Turkmens constituted the majority of the Turks who conquered Anatolia. After the Victory of Manzikert in 1071, thousands of Turkmens flocked to Anatolia via Iran and the Caucasus. XIII. The Mongol invasion in the 19th century caused a second Turkmen migration. XVI. In the century, most of the south, north and west of Anatolia was filled with Turkmens. We can see more of the Oghuz/Turkmen tribes, tribes and communities that came to Anatolia, especially Kastamonu, from the census studies carried out since 1478, that is, during the Ottoman period. In this study, XVI. The existence of the Oghuz/Turkmen tribes in Kastamonu, mentioned in the 19th century sources, and their places of settlement will be discussed.

Key words. Oghuz, Turikmen, Anadoly, Northwestern Anatolia, Tahrir (census)

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

МРНТИ 03.20 **DOI: https://doi.org/10.62724/202520103**

Маден Асылбек Туреханович[*1]
Кандидат исторических наук, НАО «Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова», Республика Казахстан, 030000, г. Актобе, проспект А.Молдагуловой, 34, maden.assylbek80@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-4498-8105
Амангельды Акерке Муратбековна[2]
Магистрант, НАО «Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова», Республика Казахстан, 030000, г. Актобе, проспект А.Молдагуловой, 34, akerke4kz@mail.ru, ORCID ID: 0009-0000-7472-8801

ИСТОРИЯ ФОРМИРОВАНИЯ И РАЗВИТИЯ БИБЛИОТЕЧНОГО ДЕЛА В АКТЮБИНСКОЙ ОБЛАСТИ (1880-1980 ГГ.)

Аннотация. Статья посвящена истории формирования и развития библиотечного дела в Актюбинской области в период с 1880 по 1980 год. Исследование основано на анализе архивных документов, краеведческих и научных источников, что позволило комплексно рассмотреть ключевые этапы становления региональной библиотечной сети. Рассматривается эволюция библиотек от первых школьных, церковно-приходских и общественных учреждений до централизованной библиотечной системы советского периода. Особое внимание уделено роли видных просветителей, в частности Ыбырая Алтынсарина, в создании первых библиотек и распространении грамотности. Анализируются вопросы пополнения книжных фондов, материально-технического оснащения, подготовки квалифицированных библиотекарей, внедрения библиотек-автомобилей и начальных форм автоматизации. Освещается вклад библиотек в ликвидацию неграмотности, повышение образовательного и культурного уровня населения, особенно в сельской местности. Подчёркивается значение библиотек как социокультурных институтов, способствующих формированию гражданской идентичности. Сделан вывод о необходимости дальнейших региональных исследований в контексте развития библиотечного дела как важной части историко-культурного наследия.

Ключевые слова. Актюбинская область, история библиотек, просвещение, книжный фонд, советский период.

Введение. Формирование и развитие библиотечного дела в Актюбинской области является важным направлением в изучении культурной и образовательной истории региона. Библиотеки, начиная с конца XIX века, сыграли значительную роль в распространении грамотности, формировании читательской культуры и просвещении населения. Уже в 1880-е годы на территории Иргизского и Актюбинского уездов начали создаваться первые библиотечные учреждения, многие из которых действовали при школах и просветительских обществах. В советский период библиотечное дело приобрело системный характер и стало частью государственной культурной политики.

Особое внимание в период с 1920 по 1980 гг. уделялось расширению библиотечной сети, пополнению книжных фондов, укреплению материально-технической базы и подготовке профессиональных кадров. Библиотеки выполняли не только информационные и культурно-просветительские функции, но и использовались в качестве инструмента идеологического воздействия. К 1980-м годам библиотечные

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

учреждения региона начали переход к автоматизированным формам учёта и обслуживания, что стало отправной точкой цифровой трансформации отрасли.

Актуальность данного исследования обусловлена необходимостью комплексного анализа регионального опыта библиотечного строительства в контексте общесоюзных процессов модернизации и культурной политики. Объектом исследования выступает библиотечная система Актюбинской области, предметом – её историко-культурные аспекты становления и развития. Цель работы – выявить основные этапы формирования библиотечного дела в регионе в 1880-1980 гг., охарактеризовать ключевые направления деятельности библиотек и определить их роль в образовательном и социокультурном развитии общества.

Материалы и методы исследования. Настоящее исследование опирается на комплексный анализ архивных документов, справочно-статистических материалов, научных трудов и публикаций в региональной периодической печати. Основу источниковедческой базы составляют материалы Государственного архива Актюбинской области, в частности фонды №13, №32 и №59, в которых отражены ключевые аспекты становления и развития библиотечной сети региона. Эти документы содержат сведения о функционировании библиотек в контексте культурной политики Советской власти, кадровом обеспечении, структуре и объёмах книжных фондов, а также о формах и методах работы с читательской аудиторией.

В работах отечественных исследователей, таких как Б. Кенжебаев [1] и Т. Баймырзаулы [2], подчёркивается структура и идеологическая направленность советской библиотечной системы, однако особенности развития библиотечного дела в отдельных регионах, в частности в Актюбинской области, остаются недостаточно освещёнными. В советский период научные публикации, специально посвящённые истории региональных библиотек, практически не издавались. Основные сведения ограничивались краткими справками в юбилейных или отраслевых сборниках. В частности, развитие библиотечной сети в сельской местности, специфика кадровой подготовки, материально-техническое состояние учреждений долгое время оставались вне фокуса академического интереса.

С начала 2000-х годов в научный оборот начали активно поступать специализированные исследования, посвящённые истории библиотечного дела в Казахстане. Значительный вклад в развитие библиотековедения и библиографической науки внесли труды Б. С. Асановой [3], С. А. Исамадиевой [4], Г. А. Наурызбаевой [5], Г. Т. Кенесариной [6]. Что касается Актюбинского региона, то одними из первых источников, отражающих специфику развития библиотечного дела в области, являются статья М. Мырзалы «Аймақтағы алғашқы кітапхана» [7] и справочное издание «Ақтөбе облысы кітапханаларының анықтамалығы» (2011 г.), в котором представлены сведения о структуре, размещении и межучрежденческом взаимодействии библиотек региона [8].

Методологическую основу исследования составляют историко-хронологический, системный и сравнительно-аналитический методы, которые позволили проследить динамику развития библиотечной сети в Актюбинской области в контексте общесоюзных культурных и политических трансформаций. Применение источниковедческого анализа обеспечило объективную интерпретацию архивных данных и повышение достоверности научных выводов.

Результаты и их обсуждение. История библиотек Актюбинской области берёт своё начало с учреждений, созданных на территории Актюбинского и Иргизского уездов, входивших в состав Тургайской области в период царского правления Российской империи. Одна из первых библиотек Актюбинской области – Иргизская библиотека. Она была открыта в 1883 году при русско-казахском двухклассном училище

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

в Иргизе. Первоначально книжный фонд библиотеки формировался за счёт книг, собранных среди местных жителей, и насчитывал 350 экземпляров [7]. Со временем библиотека развивалась, и в 1905 году была преобразована в Иргизскую городскую библиотеку. В этот период уездная администрация оказала финансовую поддержку, что позволило наладить работу библиотеки. К 1915 году её фонд насчитывал более 1600 различных книг [9, с. 183].

Придавая большое значение распространению книг среди казахского населения, Ыбырай Алтынсарин в одном из своих писем профессору Казанского университета Н.И. Ильминскому писал: «Цель (библиотеки) состоит в том, чтобы ею пользовались не только ученики и преподаватели, но и окончившие курс (ученики), а также вообще все грамотные люди могли пользоваться книгами и находили в ней опору для дальнейшего самообразования» [10, с. 25].

В 1896 году в городе Актобе была открыта первая публичная библиотека. Это была первая библиотека, созданная на территории области. Инициаторами её открытия выступили местная интеллигенция и городские мещане. История возникновения библиотек в Актюбинской области тесно связана с развитием народного образования, в частности с открытием первых школ в Актюбинском уезде.

Открытие первой публичной библиотеки – читального зала стало важным событием для уездного города Актобе того времени. Об этом факте в культурной жизни города сообщалось в номере «Тургайской газеты» от 5 января 1896 года (по старому стилю). Библиотека имела собственный устав, выполнявший роль основного рабочего документа. Идея открытия публичной библиотеки зародилась среди городских мещан и местной интеллигенции. Таким образом, они приступили к благому делу с целью просвещения жителей города.

Под руководством общества городских мещан в благотворительный фонд горожан был собран начальный капитал в размере 300 рублей. Эти средства впоследствии были направлены на приобретение основных принадлежностей для библиотек и пополнение книжного фонда. Городское управление обязалось ежегодно выделять 50 рублей на содержание библиотек. Инициативный кружок, сформированный из представителей местной интеллигенции, взял на себя всю заботу по организации и развитию библиотек.

Книжный фонд библиотек был очень скромным и состоял в основном из книг «лёгкого» чтения. Книг на казахском языке не было. Средства, выделяемые городским управлением на содержание библиотек, были незначительными. Поэтому библиотеки в основном опирались на благотворительный фонд, сформированный добровольными пожертвованиями горожан. Читателям предоставлялись платные услуги, и по этой причине библиотеками пользовалась сравнительно небольшая часть городского населения. Как известно на сегодняшний день, книжный фонд библиотеки также формировался за счёт передачи книг из личных библиотек горожан.

Большое внимание развитию библиотек уделял городской староста Василий Мощенский. Он занимал эту должность с 1909 по 1918 год. В.Мощенский окончил только двухклассное русско-казахское училище, открытое в Актобе в 1884 году. Известно, что он был одним из первых переселенцев, свободно владевших казахским языком и говоривших на нём чисто. По его инициативе в городе начал выходить журнал «Актюбинский городской вестник», который стал своего рода конкурентом библиотекам. Это издание предоставляло читателям новости и другие интересные сведения в более доступной и удобной форме по сравнению с «центральными газетами».

Во времена В.И. Мощенского библиотечные фонды начали пополняться книгами, прилагаемыми к московским журналам «Нива», «Север» и другим. Нельзя не упомянуть и имя Арсения Мазохина – ученика профессора И.И. Ильминского, как и Ыбырай

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

Алтынсарин. А.Мазохин был преподавателем с духовным образованием. Он уделял большое внимание библиотекам и старался подбирать подходящие книги для каждого читателя из числа горожан. В истории нашего города А.Мазохин остался как первый покупатель первых выпусков газеты «Актюбинский городской вестник». Хотя фонды библиотек были невелики, сами библиотеки внесли значительный вклад в формирование и развитие городской культуры [11].

В 1906-1917 годах в городе Актобе работал частный книжный магазин «Добровольский и К°», обслуживавший запросы казахской читающей интеллигенции. Спустя некоторое время количество книжных магазинов достигло девяти, увеличилось и число читателей. В 1904 году в Актобе действовали две библиотеки, а в 1912 году в Иргизе – одна [12, с. 184].

После революции, в 1920 году, на базе существующей библиотеки была организована Актюбинская городская (губернская) библиотека. Согласно данным газеты губернского парткома и исполкома «Киргизская степь» от 31 августа 1922 года, в том же году библиотека получила статус Центральной городской библиотеки при губернском исполнительном комитете. Сохранились сведения и о штатном составе Центральной городской библиотеки. Он насчитывал всего 4 человека: заведующая – О. Лигучевская, библиотекарь – Благинина, ответственный за литературный отдел – Х.С.Сейфуллин, ответственный за оборудование – Никанор Афанасьевич Перегудов.

Книжный фонд библиотеки в то время был не слишком большим – около 5 тысяч экземпляров. В Актюбинском уезде тогда насчитывалось 2 библиотеки и 5 домов просвещения, находившихся в ведении Народного комиссариата просвещения. Одной из главных задач библиотек того времени было ликвидация неграмотности и активное участие в деле народного просвещения. Кроме того, библиотека выполняла ряд дополнительных функций, связанных с управлением домами просвещения. Она занималась повышением квалификации работников просветительской сферы, а также организацией сбора книг для домов просвещения. 25 августа 1921 года сотрудник библиотеки Х. Сейфуллин отправился в командировку в город Оренбург с целью сбора книг для постановки мусульманских пьес. Сотрудники библиотеки также активно участвовали в культурном обслуживании командиров и бойцов Красной армии на Актюбинском фронте [11].

Центральная городская библиотека города Актобе располагалась на пересечении улицы Оренбургской и проспекта Коммунистической молодёжи. По состоянию на 1 октября 1923 года у 86 библиотек насчитывалось 272 подписчика. Это считалось высоким показателем для того времени и свидетельствовало о востребованности библиотеки. 9 сентября 1924 года на заседании партбюро Актюбинской губернии, а также 6 сентября на внеочередном заседании президиума губисполкома была рассмотрена работа библиотеки. Эти проверки проводились с целью улучшения состояния библиотек. Состояние библиотеки было признано неудовлетворительным. Причинами назывались дефицит местного бюджета и отсутствие подготовленных специалистов [13, л. 35].

В целом, основные социальные и экономические факторы, повлиявшие на формирование библиотечного дела в Актюбинском регионе, были тесно связаны с установлением Советской власти. 1920-е годы стали периодом становления библиотечного дела в Актюбинской области. После прихода Советской власти началось активное открытие библиотек и домов просвещения с целью ликвидации неграмотности среди населения. В этот период основное внимание уделялось обеспечению сельского населения книгами. Первые библиотеки, как правило, открывались при сельских советах и школах. Эти библиотеки в основном выполняли образовательную функцию, а их

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

книжные фонды состояли преимущественно из просветительской и политической литературы [2, с. 53].

В первых постановлениях, принятых в 1920-х годах, были чётко обозначены задачи по улучшению обслуживания населения библиотеками, пополнению книжных фондов и размещению библиотек вблизи учебных заведений. В этот период библиотечное дело находилось под строгим контролем государства и служило инструментом реализации идеологических целей. После установления Советской власти в различных регионах Казахстана начали открываться первые библиотеки. В 1920-х годах наряду с краевыми и районными библиотеками стали появляться небольшие сельские библиотеки. Их основной задачей было просвещение населения и обеспечение доступа к знаниям [14, с. 285-286].

Изменения в сфере культуры также оказали значительное влияние на формирование библиотечного дела. Как и в других регионах Казахстана, в Актюбинском регионе важное значение придавалось сохранению и популяризации культурного наследия казахского народа. С этой целью библиотеки выполняли функцию центров по ознакомлению населения с национальной литературой, обеспечению книгами на казахском языке и пропаганде национальных ценностей.

На развитие библиотечного дела оказали большое влияние и преобразования в сфере образования. Советская власть начала массовую кампанию по ликвидации безграмотности, и библиотеки стали важной частью этой кампании. С ростом количества школ и учебных заведений увеличивался и спрос на библиотеки. Они превратились в центры, обеспечивающие учащихся учебными материалами [13, л. 35-36].

Библиотечная система Актюбинской области развивалась не только в образовательных целях, но и в направлении повышения уровня знаний в сельском хозяйстве. Государство придавало большое значение роли библиотек, прилагая усилия к укреплению их материально-технической базы и обеспечению необходимой литературой. Эти меры внесли большой вклад в повышение уровня образования населения области и развитие сельского хозяйства.

В 1927 году был составлен список книг, предназначенных для сельскохозяйственных кружков Актюбинского уезда. Эти книги распространялись по сельским районам через агрономов и использовались на сельскохозяйственных курсах. Они применялись как в различных мероприятиях с участием агрономов, так и для индивидуального и коллективного чтения. Государство выпускало большое количество нужной и полезной литературы, рассматривая библиотеки как главное, эффективное и оперативное средство распространения знаний [15, л. 15-17].

Рост числа библиотек и книжного фонда, как уже упоминалось, приходится на период Советской власти. Если в 1928 году в Актюбинской области насчитывалось 16 библиотек с книжным фондом в 35 тысяч экземпляров, то всего спустя три года их количество возросло до 292, а книжный фонд составил 400 тысяч книг [12, с. 184-185].

10 марта 1932 года была образована Актюбинская область, и на базе Центральной городской библиотеки города Актобе была организована Актюбинская областная библиотека. Однако до 1934 года она продолжала выполнять функции городской библиотеки. Об этом говорится в «Плане работы Актюбинской центральной библиотеки на 1934 год». К сожалению, документ не имеет подписи. В плане отмечается, что библиотека на тот момент ещё не имела рабочего плана на областном уровне. В библиотеке в то время были созданы детский и татаро-казахский отделы, и были определены только направления по улучшению работы этих отделов. В 1934 году услугами библиотеки пользовались 1200 читателей, а к концу следующего года планировалось довести это число до 1500 человек [16].

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

В 1930-е годы библиотеки стали инструментом идеологической пропаганды Советской власти. В этот период библиотечное дело в Актюбинской области активно развивалось, открывались новые библиотеки. Книжные фонды в основном пополнялись политической и идеологической литературой. В библиотеках проводились различные мероприятия с целью пропаганды идей марксизма-ленинизма. Читальные залы и абонементные отделы широко обслуживали население [15, л. 28-29].

Архивные данные позволяют получить представление о состоянии библиотечного дела в Актюбинской области в 1935 году. По состоянию на 1 января того года в области насчитывалось 123 библиотеки, а в апреле были открыты ещё две. Книжный фонд составлял 253 020 экземпляров. Согласно годовому плану, в 1935 году предполагалось централизованно закупить 75 тысяч книг. К июню было приобретено 60 тысяч экземпляров, из которых 50 % составляла литература на казахском языке. В апреле было сформировано 300 передвижных библиотек, которые направили в районные центры. На территории области функционировало 136 домов просвещения: 84 из них содержались за счёт государственного образовательного бюджета, остальные – на средства колхозов [17, л. 20-23].

В 1940 году в библиотеке насчитывалось 33 599 экземпляров книг. Количество читателей составило 4 975 человек. В том же году количество выдач книг достигло 39 509 экземпляров. В 1941 году библиотека пополнилась периодическими изданиями. Об этом свидетельствует запись в формуляре читателя Ю.М. Светличко, в котором указано, что в декабре он брал журналы «Огонёк», «Крокодил», «Смена», «Техника – молодёжи», «Вокруг света». Сохранившиеся с тех лет архивные документы библиотеки подтверждают, что в военные годы библиотека продолжала свою работу в полном объёме. Кроме того, в 1942 году сотрудники библиотеки выезжали в командировки. Об этом можно судить по записям методиста областной библиотеки Л. Якушевой, находившейся в командировке в Темирской районной библиотеке [16].

В послевоенные годы библиотекой руководила Анна Николаевна Кожухова, впоследствии удостоенная звания заслуженного библиотекаря Казахской ССР. Первое послевоенное десятилетие стало весьма сложным и для Областной библиотеки. Лишь во второй половине 1950-х годов в её работе наметились качественные изменения. Произошла смена кадров: в те годы должность директора библиотеки заняла Вера Михайловна Шевякова, которая стала второй библиотекарем в городе с высшим профессиональным образованием. В 1956 году книжный фонд областной библиотеки составлял 83 993 экземпляра. За год было приобретено 5 233 новых книг. Количество читателей достигло 4 036 человек, а количество выдач – 77 453.

В этот период появились новые направления в работе библиотеки. При областной библиотеке начали действовать годичные курсы библиотечного обучения. Учреждение также получило один из первых автомобилей, на базе которого начал работу новый отдел - «библиотека-автомобиль». Основной задачей этого отдела была работа с читателями. Пункты выдачи книг открывались на предприятиях, в цехах и на производственных участках. Согласно отчёту за 1956 год, их количество составляло 50. Первым заведующим «библиотеки-автомобиля» стала Омарова Рахима Асавхатовна. В те годы в библиотеке функционировало шесть отделов: методический, справочный, отдел сельскохозяйственной литературы, абонемент, читальный зал и отдел хранения фондов [11].

Советские меры сыграли большую роль в формировании библиотечного дела в Актюбинском регионе. В рамках культурной и образовательной политики Советской власти библиотеки рассматривались как один из основных инструментов повышения культурного и интеллектуального уровня населения. Новые библиотеки открывались в

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

сельской местности, районных центрах и в городе – с целью приближения к местному населению и удовлетворения его информационных потребностей.

В библиотеках велась работа по обновлению и пополнению книжных фондов. В советский период библиотеки регулярно снабжались новыми изданиями по различным отраслям знаний. Особое внимание уделялось научно-технической, художественной, политической и исторической литературе. Эти книги использовались для повышения образовательного уровня населения и развития культуры.

Одной из важных мер в развитии библиотечного дела стало обучение библиотекарей. В советское время было организовано специальное профессиональное образование для библиотечных работников. В Актюбинском регионе также проводились курсы по подготовке библиотекарей. Эти курсы были направлены на повышение профессиональной квалификации сотрудников библиотек и улучшение качества их работы [1, с. 56-58].

Особенно широко библиотечная сеть была развита в Актюбинской области в 1960-1980-е годы: на промышленных предприятиях, в сельскохозяйственных объединениях и учебных заведениях функционировали крупные библиотеки, насчитывающие по нескольку тысяч экземпляров книг.

В 1970-е годы XX века деятельность Актюбинской областной библиотеки претерпела значительные изменения. В этот период директорами библиотеки были Прасковья Ивановна Тарлычева и Евгения Алексеевна Мединская. Книжный фонд библиотеки начал активно пополняться, в связи с чем возникла необходимость создания новых отделов, соответствующих интересам читателей того времени. Были открыты отдел искусства и зал периодических изданий. По инициативе Е. А. Мединской был создан отдел казахского языка и литературы, который первоначально носил название «Казахстанский». Также был открыт сектор иностранной литературы [11].

В эти годы проходил процесс централизации библиотечного дела и осуществлялся переход на новую библиотечную классификацию. В 1978 году была создана Актюбинская областная юношеская библиотека. Она была учреждена в соответствии с постановлением Центрального Комитета КПСС от 8 мая 1974 года «О развитии роли библиотек в воспитании трудящихся и усилении научно-технического прогресса». Актюбинская областная юношеская библиотека была создана с целью расширения работы по вопросам библиотечного и библиографического обслуживания молодежи и стала методическим и практическим центром для всех библиотек области [14, с. 147]. 16 февраля 2000 года постановлением №257 Правительства Республики Казахстан Актюбинской областной юношеской библиотеке было присвоено имя выдающегося поэта Саги Жиенбаева.

В 1960-1980-е годы в Казахстане усилилась подготовка профессиональных библиотечных кадров. В этот период, в связи с расширением библиотечной сети и необходимостью повышения качества обслуживания населения, возрос спрос на квалифицированных библиотекарей. Подготовка библиотекарей осуществлялась в основном через специальные курсы и учебные заведения. В Казахстане ряд педагогических и культурно-просветительных учебных заведений занимались подготовкой библиотечных специалистов. В городах Алматы, Шымкент, Караганда и других работали техникумы и вузы, где обучали по специальности «библиотекарь».

Курсы профессиональной подготовки давали библиотекарям знания в таких областях, как систематизация книжного фонда, библиографическая работа, взаимодействие с читателями и организация культурно-просветительских мероприятий. Кроме того, на постоянной основе проводились курсы повышения квалификации. Эти курсы обеспечивали соответствие библиотекарей современным требованиям.

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

В советский период профессия библиотекаря высоко ценилась и считалась важной для общества. Библиотекари не только занимались организацией книжного фонда, но и оказывали прямое влияние на интеллектуальный и культурный уровень читателей. Они помогали находить необходимую информацию и поддерживали стремление к знаниям.

Деятельность библиотекарей не ограничивалась лишь технической работой – она включала и индивидуальную работу с читателями. Библиотекари стремились понять потребности каждого читателя и предлагали соответствующие книги и другие информационные ресурсы. Кроме того, они выполняли задачи по пропаганде культуры чтения, организации литературных вечеров и проведению мероприятий идеологического характера.

Значимость профессии библиотекаря была тесно связана с культурно-социальной жизнью общества. В этот период библиотекари рассматривались как одно из средств воспитания читателей в духе советской идеологии. Это возлагало на них большую ответственность и требовало высокого уровня профессионализма [18, с. 15].

С 1980-х годов в Казахстане начались первые шаги по автоматизации библиотечного дела. Этот период был тесно связан с общесоюзной тенденцией внедрения информационных технологий. В библиотеках стали внедряться автоматизированные системы с целью оптимизации процессов управления и обслуживания.

Первоначальная автоматизация была направлена главным образом на перевод каталогов в электронный формат, регистрацию книг и создание библиографических баз данных. Постепенно начали отказываться от ручного ведения каталогов и картотек в пользу машинной обработки информации. Это позволило сэкономить время библиотекарей и упростить процесс поиска данных.

Кроме того, в некоторых крупных библиотеках, например в Национальной библиотеке Казахстана, были установлены первые компьютеры и внедрено программное обеспечение для обработки информации. Эти шаги заложили основу для последующей цифровизации библиотек Казахстана [1, с. 126-127].

В советский период библиотечное дело в Казахстане достигло значительных успехов и внесло весомый вклад в повышение уровня образования населения. В это время была сформирована разветвлённая библиотечная система, охватившая все регионы страны. В городах и сельской местности открывались тысячи библиотек, что способствовало широкому распространению культуры и знаний. Книжные фонды значительно пополнились литературой на казахском и русском языках. Параллельно была налажена система подготовки профессиональных библиотекарей. Несмотря на то что библиотеки того времени выполняли также функции идеологического влияния, их культурно-просветительская роль была весьма значительной.

Заключение. Таким образом, история формирования и развития библиотечного дела в Актюбинской области в 1880-1980 гг. представляет собой важный аспект культурного и образовательного становления региона. На протяжении столетия библиотечная система региона прошла сложный путь трансформации – от первых уездных и общественных библиотек в дореволюционный период до разветвлённой централизованной сети в годы Советской власти. На основе анализа архивных документов, справочной литературы и региональных источников выявлены ключевые этапы становления библиотек, особенности кадровой политики, направления фондового развития, форм и методов работы с читателями. Особое внимание уделялось просветительской, идеологической и воспитательной функции библиотек, а также их роли в ликвидации неграмотности и распространении знаний среди сельского населения. Полученные результаты подчёркивают значимость дальнейших региональных

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

исследований в области истории библиотечного дела как важного направления гуманитарной науки.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Кенжебаев, Б. История библиотек Советского Казахстана [Текст] / Б. Кенжебаев. – Алматы, 1991. – 198 б.

2 Баймырзаұлы, Т. Қазақстандағы кітапхана ісі тарихы [Текст] / Т. Баймырзаұлы – Алматы, 2001. – 180 б.

3 Асанова, Б.С. Қазақстандағы кітапхана ісінің тарихы (көне дәуірден 1990 жылдың басына дейін) [Текст] / Б.С. Асанова – Алматы, 2014. – 350 б.

4 Исамадиева, С.А. Историография истории библиотечного дела в Казахстане (1917-1991 тт.): монография [Текст] / С.А. Исамадиева. – Павлодар: Кереку, 2014. – 226 с.

5 Наурызбаева, Г.А. Кітапхана ісі тарихы: оқу құралы [Текст] / Г.А. Наурызбаева – Алматы, 2022. – 258 б.

6 Кенесарина, Г.Т. Библиотеки Казахстана в советский период: 1917-1991 гг [Текст] / Г.Т. Кенесарина – Алматы, 2005. – 325 б.

7 Мырзалы, М. Аймақтағы алғашқы кітапхана [Электронды ресурс] / М. Мырзалы // «Ақтөбе» газеті, 10 ақпан 2023 жыл. https://aqtobegazeti.kz/?p=124808

8 Ақтөбе облысы кітапханаларының анықтамалығы [Текст] / құраст. К.С. Райымбаева; ред. Г.Ф. Хамзина. – Ақтөбе, 2011. – 233 б.

9 Еламанов, Қ. Шежірелі өңір (Ырғыз жері мен елі жайлы деректі жинақ) [Текст] / Қ. Еламанов. – Ақтөбе, 2002. – 447 б.

10 Афанасьев, В. События и судьбы: заметки Актюбинского краеведа [Текст] / В.Афанасьев. – Актюбинск, 1992. – 86 с.

11 Базылқызы, Г. Ақтөбедегі алғашқы кітапхана [электронды ресурс] / Г. Базылқызы // «Ақтөбе» газеті, 20 тамыз 2009 жыл. https://aqtobegazeti.kz/?p=2978

12 Актобе: Энциклопедия. [Текст] //Актобе: ТОО «Отандастар-Полиграфия», 2002. – 786 с.

13 Государственный архив Актюбинской области (ГААО). Ф. 59, опись 1, дело 57.

14 Библиотечное дело в Казахстане 1946-1975 [Текст] // Сб док. и мат./сост. Н.С.Шакирова. – Алма-Ата, 1991. – 342 с.

15 ГААО. Ф. 32, опись 1, дело 151.

16 С.Бәйішев атындағы Ақтөбе облыстық әмбебап ғылыми кітапханасының тарихы [Электронды ресурс] / https://baishev.kz/kz/kitapkhana-turaly/kitapkhana-tarikhy.html

17 ГААО. Ф. 13, опись 1, дело 42.

18 Боканов, Р. Исторический опыт подготовки и воспитания кадров сельских учреждений культуры Казахстана (1946-1960 гг.): автореф. ... к.и.н. [Текст] / Р. Боканов, – Алма-Ата, 1992. – 22 с.

REFERENCES

1 Kenzhebaev, B. Istorija bibliotek Sovetskogo Kazahstana [The history of libraries of Soviet Kazakhstan].Almaty, (1991): 198 b. – (In Rus)

2 Bajmyrzauly, T. Kazakhstandagy kitaphana isi tarihy [History of library science in Kazakhstan]. Almaty, (2001): 180 b. – (In Kaz)

3 Asanova, B.S. Kazakhstandagy kitaphana isinin tarihy (kone dauirden 1990 zhyldyn basyna dejin) [History of librarianship in Kazakhstan (from ancient times to the beginning of 1990)]. Almaty, (2014): 350 b. – (In Kaz)

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

4 Isamadieva, S.A. Istoriografija istorii bibliotechnogo dela v Kazahstane (1917-1991 tt.): monografija [Historiography of the history of librarianship in Kazakhstan (1917-1991): monograph]. Pavlodar: Kereku, (2014): 226 s. – (In Rus)

5 Nauryzbaeva, G.A. Kitaphana isi tarihy: oku kuraly [History of library science: a manual]. Almaty, (2022): 258 b. – (In Kaz)

6 Kenesarina, G.T. Biblioteki Kazahstana v sovetskij period: 1917-1991 gg [Libraries of Kazakhstan in the Soviet period: 1917-1991]. Almaty, (2005): 325 b. – (In Rus)

7 Myrzaly, M. Ajmaktagy algashky kitaphana [Jelektrondy resurs]. «Aktobe» gazeti, 10 akpan 2023 zhyl. https://aqtobegazeti.kz/?p=124808 – (In Kaz)

8 Aktobe oblysy kitaphanalarynyn anyktamalygy [Directory of libraries of Aktobe region] / kurast. K.S. Rajymbaeva; red. G.F. Hamzina. Aktobe, (2011). – 233 b. – (In Kaz)

9 Elamanov, K. Shezhireli onir (Yrgyz zheri men eli zhajly derekti zhinak) [Chronicle region (documentary collection about the land and country of Irgiz)]. Aktobe, (2002): 447 b. – (In Kaz)

10 Afanas'ev, V. Sobytija i sud'by: zametki Aktjubinskogo kraeveda [Events and destinies: notes of the Aktobe local historian]. Aktjubinsk, (1992): 86 s. – (In Rus)

11 Bazylkyzy, G. Aktobedegi algashky kitaphana [jelektrondy resurs]. «Aktobe» gazeti, 20 tamyz 2009 zhyl. https://aqtobegazeti.kz/?p=2978 – (In Kaz)

12 Aktobe: Jenciklopedija [Aktobe: Encyclopedia]. Aktobe: TOO «Otandastar-Poligrafija», (2002): 786 s. – (In Rus)

13 Gosudarstvennyj arhiv Aktjubinskoj oblasti (GAAO). F. 59, opis' 1, delo 57. – (In Rus)

14 Bibliotechnoe delo v Kazahstane 1946-1975 [Librarianship in Kazakhstan 1946-1975]. Sb dok. i mat./sost. N.S.Shakirova. Alma-Ata, (1991): 342 s. – (In Rus)

15 GAAO. F. 32, opis' 1, delo 151. – (In Rus)

16 S.Bajishev atyndagy Aktobe oblystyk ambebap gylymi kitaphanasynyn tarihy [Jelektrondy resurs] / https://baishev.kz/kz/kitapkhana-turaly/kitapkhana-tarikhy.html – (In Kaz)

17 GAAO. F. 13, opis' 1, delo 42. – (In Rus)

18 Bokanov, R. Istoricheskij opyt podgotovki i vospitanija kadrov sel'skih uchrezhdenij kul'tury Kazahstana (1946-1960 gg.): avtoref. ... k.i.n. [Historical experience of training and education of personnel of rural cultural institutions of Kazakhstan (1946-1960): abstract ... Candidate of Historical Sciences]. Alma-Ata, 1992. – 22 s. – (In Rus)

Мәден Асылбек Төреханұлы*[1]
Тарих ғылымдарының кандидаты, «Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті» КЕАҚ, Қазақстан Республикасы, 030000, Ақтөбе қ., А.Молдағұлова даңғылы, 34, maden.assylbek80@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-4498-8105
Аманкелді Ақерке Мұратбекқызы[2]
Магистрант, «Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті» КЕАҚ, Қазақстан Республикасы, 030000, Ақтөбе қ., А.Молдағұлова даңғылы, 34, akerke4kz@mail.ru, ORCID ID: 0009-0000-7472-8801

АҚТӨБЕ ОБЛЫСЫНДА КІТАПХАНА ІСІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН ДАМУ ТАРИХЫ (1880-1980 ЖЖ.)

Аңдатпа. Мақалада 1880-1980 жылдар аралығындағы Ақтөбе облысындағы кітапхана ісінің қалыптасуы мен даму тарихы жан-жақты қарастырылады. Зерттеу архивтік құжаттар, ғылыми әдебиет және өлкетанулық дереккөздер негізінде жүргізілді.

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

Өңірлік кітапхана жүйесінің эволюциясы кезең-кезеңімен сипатталады: алғашқы мектептік, шіркеу жанындағы және қоғамдық кітапханалардан бастап, кеңестік кезеңдегі орталықтандырылған жүйеге дейінгі даму жолдары ашып көрсетіледі. Ыбырай Алтынсарин бастаған ағартушылардың алғашқы кітапханаларды ұйымдастырудағы, халыққа білім берудегі және сауаттылықты арттырудағы рөліне ерекше мән беріледі. Кітап қорын толықтыру, материалдық-техникалық жабдықтау, кәсіби кадрлар даярлау, кітапхана-автомобильдер енгізу, автоматтандырудың алғашқы кезеңдері де жан-жақты сипатталады. Сонымен қатар, кітапханалардың әлеуметтік қызметі – тұрғындардың білімін, мәдени деңгейін көтерудегі, тарихи сана мен азаматтық жауапкершілікті қалыптастырудағы маңызы көрсетіледі. Зерттеу қорытындысында кітапхана ісін аймақтық деңгейде әрі қарай ғылыми тұрғыда зерттеудің өзектілігі атап өтіледі.

Кілт сөздер. Ақтөбе облысы, кітапхана тарихы, ағарту ісі, кітап қоры, кеңестік кезең.

Maden Asylbek Turekhanovich[*1]
Candidate of Historical Sciences, Aktobe Regional University named after K. Zhubanov, 34 A.Moldagulova Avenue, Aktobe, 030000, Republic of Kazakhstan, maden.assylbek80@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-4498-8105
Amangeldy Akerke Muratbekovna[2]
Master's student, Aktobe Regional University named after K. Zhubanov, 34 A.Moldagulova Avenue, Aktobe, 030000, Republic of Kazakhstan, akerke4kz@mail.ru, ORCID ID: 0009-0000-7472-8801

THE HISTORY OF THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF LIBRARY SERVICES IN THE AKTOBE REGION (1880–1980)

Abstract. The article examines the history of the formation and development of library services in the Aktobe region between 1880 and 1980. The study is based on archival documents, scholarly works, and local historical sources, which allow for a comprehensive analysis of the evolution of the regional library network. It traces the development from the first school, parish, and public libraries in the pre-revolutionary period to the creation of a centralized system during the Soviet era. Special attention is paid to the role of educators, particularly Ibray Altynsarin, in establishing libraries and promoting literacy. The article highlights key issues such as the expansion of book collections, material and technical support, librarian training, the introduction of mobile libraries, and the early stages of automation. It emphasizes the social role of libraries in eliminating illiteracy, raising educational and cultural standards—especially in rural areas—and fostering civic awareness. The study concludes with a call for further regional research on libraries as important socio-cultural institutions.

Keywords. Aktobe region, library history, public education, book collection, Soviet period.

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

ҒТАХА 03.26.00 **DOI: https://doi.org/10.62724/202520104**

Опаев Баймурат Абдрешитович[*1]
Тарих бойынша философия ғылымдарының докторы PhD, Өзбекстан Республикасы Ғылым академиясының Қарақалпақстан бөлімі Қарақалпақ гуманитарлық ғылымдар ғылыми-зерттеу институты, Өзбекстан Республикасы, 230100 Нукус қаласы, Әмір Темір көш., 179а, bajmuratopaev@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-7931-9724

ҚАРАҚАЛПАҚСТАНДАҒЫ ҚАЗАҚТАРДЫҢ ҚАЗЫЛАР СОТЫ (XIX ҒАСЫРДЫҢ АЯҒЫ МЕН XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫ)

Аңдатпа. Қазақтар, өзбектер және қарақалпақтар Қарақалпақстанда ежелден бері тамыры терең достық қарым-қатынаста өмір сүріп, ынтымақтастықты сақтап келеді. Ұзақ тарих бойында олар бірге жасасып, татулықты ту етті. XIX ғасырда тарихи жағдайларға байланысты бұл ұлттар алдымен Хиуа хандығының қол астына өтті, кейіннен Ресей империясының құрамына кірді. Қазақ қоныстарының әрбір өңірінде рулар өз арасынан әділ билік айтар қазы сайлаған. Ұлан-байтақ далада көшпелі тірлік кешкен қазақ халқы атадан балаға мирас болып жалғасқан әдет-ғұрып нормаларын қастерлеп сақтап, олардың арасында қазылар соты өз мәртебесін жоғалтпады. Бұл мақала Төменгі Әмудария өңіріндегі қазақ қазыларының қызметіне арналған және онда XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы қазақтардың қоғамдық-саяси өмірінен мәліметтер ұсынылған. Мақалада Хиуа хандығында салық төлеген қазақ қазыларының әлеуметтік жағдайы қарастырылады. «Халық соты» институтының ерекшеліктері талданып, онда шариғат нормалары мен жергілікті әдет-ғұрыптардың қалай үйлескені зерттеледі. Бұл жұмыс Хиуа хандығы және Ресей империясының құқықтық жүйесін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Мақалада сондай-ақ қазақ қазыларының билік жүргізу тәжірибесі мен шешім шығару үдерісіндегі әділдік принциптері кеңінен баяндалады. Қазылар тек даулы мәселелерді шешіп қана қоймай, қоғамдағы тәртіп пен тұрақтылықты сақтауға үлкен үлес қосқан. Сонымен қатар, мақалада қазақ, өзбек және қарақалпақ халықтарының рухани байланыстары мен өзара ықпалдастығы, ортақ құндылықтарға негізделген татулығы тарихи деректермен дәлелденеді. Бұл зерттеу көпэтносты өңірдегі бейбіт қатар өмір сүру мәдениетін зерделеуге негіз бола алады.

Кілт сөздер. Қазылар, «халық соты», Хиуа хандығы, Әмудария бөлімі, қазақтар, шариғат, әдет, Қазы Бойра, Жәнібекұлы Қазы Иш-Мұхаммед, Қазы Құдур.

Кіріспе. Қарақалпақстан географиялық тұрғыдан Төменгі Әмудария бойында жайласқан. 1811 жылға қарай Хиуа хандығы Төменгі Әмудария аймағындағы барлық халықтарды толығымен өз билігіне қаратты. XIX ғасырда Төменгі Әмудария бойындағы қазақтардың дәстүрлі құқықтық жүйесі қалыптасқанымен, Хиуа хандығының ықпалымен шариғат заңдарына сәйкес шешім қабылдайтын қазылар сотының рөлі арта бастады.

Қарақалпақстандағы қазақтардың қазылар соты тарихы – Орталық Азияның осы бір ерекше аймағындағы құқықтық мәдениеттің қалыптасуы мен дамуының қызықты беттерін ашатын тақырып. XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы Қарақалпақстан қазақтарының өмірінде қазылар соты дәстүрлі әдет-ғұрып құқығы мен ислам шариғатының өзара әрекеттесуінің көрінісі ретінде маңызды рөл атқарды.

Қазылар соты – дауларды шешудің, әділдікті қамтамасыз етудің және қоғамдағы тұрақтылықты сақтаудың халықтық институты. Ол ғасырлар бойы мұсылман қоғамында

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

қалыптасып, жергілікті халықтың әдет-ғұрыптарына, салт-дәстүрлеріне негізделген. Қарақалпақстандағы қазақтардың қазылар соты да осы дәстүрлі құқықтық жүйенің бір бөлігі болды және оның өзіндік ерекшеліктерімен сипатталды.

Зерттеудің өзектілігі Қарақалпақстан қазақтарының құқықтық мәдениетін, дәстүрлі сот жүйесінің қызметін және оның қоғамдық өмірдегі рөлін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Бұл тақырыпты зерттеу арқылы біз Қарақалпақстандағы қазақ халқының құқықтық ойлауының қалыптасу ерекшеліктерін, әдет-ғұрып құқығының исламмен және басқа да мәдени ықпалдармен өзара әрекеттесуін анықтай аламыз.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Зерттеу барысында проблемалық-хронологиялық, салыстырмалы-тарихи, ретроспективті әдістер қолданылды. Проблемалық-хронологиялық әдіс арқылы зерттеу тақырыбы белгілі бір хронологиялық шеңберде қарастырылды. Салыстырмалы-тарихи әдіс арқылы әр түрлі тарихи құбылыстар мен процестерді салыстыру арқылы олардың ортақ және айырмашылық белгілері анықталды. Ретроспективті әдіс арқылы өткенге көз жүгіртіліп, сол дәуірдегі жағдайдың қалыптасуы талданды. Қазылар сотының шешімдері, қаралған істердің саны және түрлері туралы мәліметтерді талдау үшін статистикалық әдіс қолданылды. Бұл әдіс сот практикасының сандық көрсеткіштерін анықтауға көмектесті.

Зерттеу жұмысының дереккөздері ретінде Өзбекстан Республикасының Орталық мемлекеттік архивіндегі қазылар сотына қатысты құжаттар, сол кезеңдегі орыс ғалымдарының еңбектері, кеңестік және одан кейінгі кезеңдегі ғалымдардың тақырыпқа байланысты мәліметтері пайдаланылады. Автор осы материалдар мен деректерді тарихи салыстыру әдісі, тарихи байқаулар және дискурсивті талдау арқылы қарастырады. Сонымен қатар, архив деректері мақаланың мақсатына сай қолданылып, тиімді пайдаланылады. Атап айтқанда, төңкеріске дейінгі Хиуа хандарының мұрағатына қатысты И-125 қорындағы қазылар туралы жазбалардан және Түркістан генерал-губернаторлығының Сырдария облысына тиесілі И-17 қорынан қазақ қазыларына қатысты деректер табылды. Осы жоғарыда аталған деректер қазақ дәстүрлі қазылық институтының қызметін, оның құрылымын және әлеуметтік рөлін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, архив құжаттарында қазақ қазыларының жергілікті билік органдарымен қарым-қатынасы, олардың арасындағы өзара әрекеттесу сипаты туралы мәліметтер де кездеседі. Бұл мәліметтер қазақ қоғамындағы билік жүйесінің жұмыс істеу механизмін, дәстүрлі және отарлық билік институттарының арақатынасын айқындауға септігін тигізеді.

Сонымен қатар, тақырыпқа қатысты ғылыми еңбектер зерттеуге тартылды.

Нәтижелер және оларды талқылау. Бұл мақала XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы Қарақалпақстандағы қазақтар арасындағы қазылар институтын зерттеу нысаны ретінде қарастырады. Зерттеуде қазылардың қалай сайланғаны, олардың жауапкершілігі, сот ісін жүргізу ерекшеліктері, әдет-ғұрып құқығы, шариғат ережелері мен Ресей империясының заңдары арасындағы байланыс, қазылардың қазақ қоғамындағы маңызы, олардың әділдік, тыныштық пен тұрақтылықты сақтаудағы рөлі сияқты мәселелерге көңіл бөлінеді.

Қарақалпақстандағы қазақтар арасындағы қазылар соты туралы ғылыми зерттеулер бірнеше бағытта жүргізілген. Ресей империясы дәуірінде Әмудария бөлімінің басшысы болған О.А. Шкапский Орталық Азияның көшпелі халықтары арасындағы әйелдердің әлеуметтік жағдайы және шариғат сотын зерттеді [10]. Сол бөлімнің тағы бір басшысы А.С. Галкин Хиуа оазисінің әскери-статистикалық бейнесін сипаттап жазды [2]. Ал И.И. Крафт Түркістан өлкесі мен далалық аймақтардағы сот жүйесі туралы еңбек жазды [5]. Бұл еңбекте қазақтардың билер мен қазылар сотының қызметіне де ерекше көңіл бөлінген.

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

Қарақалпақстандағы қазақ қазылары туралы ақпараттың көп бөлігі жергілікті зерттеушілердің монографияларында шашыраңқы мәліметтер ретінде кездеседі. Атап айтқанда, У. Шәлекеновтің «Әмудария төменгі ағысындағы қазақтар» атты кітабында Қарақалпақстандағы қазақ руларының қоныстану аймақтары мен патшалық Ресей кезеңіндегі қазыларды сайлау туралы мәліметтер келтірілген [9]. Ю.Э. Брегельдің еңбектерінде Хиуа хандығындағы салық салу жүйесі, соның ішінде қазақтар мен қарақалпақтардан алынатын зекет (шаруа салығы), салғыт (жер салығы) мөлшері, сондай-ақ олардың мал-жаны, қой саны мен өңделетін жер көлемі туралы деректер берілген [1]. П.П. Иванов еңбектерінде Хиуа хандығы дәуіріндегі салық салу жүйесі мен басқа да салаларға қатысты деректер кездеседі [4]. Өз кезегінде, О. Жалилов Хиуа хандығы архивінде сақталған жазба құжаттардағы ақпаратты талдаумен айналысады[3]. Олардың арасында қазылық қызметке қатысты құжаттар да бар. Р. Қосбергенов қарақалпақ халқының отарлық кезеңдегі қазылар сотындағы жаңалықтар мен оларды бұл қызметке даярлаудағы өзгерістерді баяндайды [6]. Ал, А.Төреев XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында қарақалпақ өңірінде қазақтардың жеке қазы сотын құруға ұмтылғанын жазады [8]. Ресей империясы кезеңінде Қарақалпақстанға Орал казактары қоныс аударылды. Ресей үкіметі ұйымдастырған бұл көші-қонның мақсаттары мен салдарын А.С. Тасмағамбетов өз еңбегінде жан-жақты сипаттап берген [7].

Осы өңірде қазақ халқының өмірі көбінесе көшпелі немесе жартылай көшпелі сипатта болды. Осыған байланысты, олар өздерінің дәстүрлері мен ислам шариғатының қағидаларын мұқият сақтады. Хиуа хандығы дәуірінде қазақтар мен қарақалпақтар тығыз байланыста болып, өзара мәдени және тілдік ықпал жасасқан. Олардың бірге өмір сүргендігінің айқын дәлелі ретінде Хиуа хандарының мұрағаттарында сақталған салық төлеушілердің тізімдерінде екі халықтың да қатар аталуын келтіруге болады. Бұл деректерді қарақалпақ халқының тарихын зерттеуші П. П. Иванов [4], Ю. Э. Брегель [1] және О. Х. Жалилов [3] сынды ғалымдар Хиуа құжаттарына сүйене отырып растаған.

Төменгі Әмудария жағалауындағы қазақ қазылары мемлекеттік істерге араласып, сот жүйесінде маңызды рөл атқарған. Қазылар жергілікті халық арасында беделді, әділдігімен танымал болған. Олар дауларды шешу, жер мәселелерін реттеу, сауда-саттық қатынастарын қадағалау сияқты істерді жүргізген. Қазылар соты қазақ қоғамындағы дәстүрлі құқықтық жүйенің бір бөлігі ретінде қалыптасып, дамыды. Қазылар сотының тарихы қазақ халқының құқықтық мәдениетін, әдет-ғұрыптарын зерттеуде маңызды дерек көзі болып табылады.

Хиуа хандығының салық кітаптарында қарақалпақтармен бірге қазақтардың да салық төлеуші ретінде тіркелгені анықталды, олардың арасында қазылардың да есімдері кездеседі. Атап айтқанда, қазақ қазыларынан Қазы Бойра, Жәнібекұлы Қазы Иш-Мұхаммед және Қазы Гудур сынды тұлғалардың есімдері жазылған. Бұл мәліметтер Хиуа хандығындағы қазақтардың әлеуметтік-экономикалық ахуалын және олардың басқару жүйесіне қатысуын көрсететін маңызды дерек. Қазылардың салық төлеушілер арасында болуы, олардың хандыққа қатысты жауапкершілігін және ықпалды тұлғалар екендігін дәлелдейді.

Аталған Қазы Бойра (بويره), Қазы Иш-Мұхаммед Жәнібекұлы және Қазы Гудур сол кезеңдегі Хиуа хандығындағы қазақ қоғамының құқықтық жүйесінде маңызды рөл атқарған бірегей тұлғалар. Олардың қызметі арқылы қазақтардың Хиуа хандығымен қарым-қатынасының жаңа қырлары ашылады. Бұл мәліметтер тарихшылар үшін құнды дерек көзі бола алады.

Қазы Бойра (بويره) – тегі қазақ, табын руынан шыққан тұлға. 1869 жылы Ақтубадағы күреңде (Хиуа хандығының салық жинайтын орны) оның иелігіндегі 100 қой есепке алынған [1, 166 б.]. Бір жылдан кейін, 1870 жылдың тамыз-қыркүйек айларында

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

қарақалпақтар мен қазақтардан жиналған зекет кітабында Қазы Бойраның 14 бас ірі қара малы мен 66 бас қойы тіркеуге енген [1, 172 б.]. 1871 жылдың шілдесінен 19 тамызына дейінгі аралықта жүргізілген зекет есебінде оның 120 қойы бар екені анықталған [1, 210 б.]. 1872 жылдың тамыз айынан 13 қыркүйегіне дейін Хожелі маңындағы күреңіндегі шопандарда (خوا جه ییل نیک اطرا فیندا غی چا ر والارنیک کورانکی) оның 60 бас қойы саналды [1, 250 б.]. Хиуа хандығындағы қарақалпақтардың тарихын зерттеген Жалилов Қазы Бойраның Хожелі маңында тұратынын айтады.

Қазы Иш-Мұхаммед Жәнібекұлы – қазақ, әлім руынан. 1869 жылы Ақтубадағы күреңде (اق دویء کورانکی) [168 ,1 б.] тіркелген. 1870 жылдың тамыз-қыркүйек айларында қазақтар мен қарақалпақтардан жиналған зекет есебінде оның 120 бас қойы есепке алынып, одан екі тилла (Хиуа хандығының алтын монетасы) кешірілген [1, 172 б.]. Қарақалпақтар мен қазақтардан 1871 жылдың шілдесі мен 19 тамызы аралығында жиналған зекет есеп кітабында Қазы Иш-Мұхаммедтің 95 бас қойы саналған [1, 210 б.]. Сонымен қатар, Ақтубадағы Беклербегі күреңінде оның 60 бас қойы және 6 бас ірі қарасы есепке алынған [1, 241 б.]. 1872 жылдың тамызы мен 13 қыркүйегі аралығында Ақтубадағы Беглербегі мен Ерназар аталық күреңінде (أق توه بکلاربکی أغا بلان ارنظار اتالق نی کورانکی) қарақалпақтар мен қазақтардан жиналған зекет есебінде оның 70 бас қойы тіркелген [1, 285 б.].

Қазы Кудар (Қазы Гудар, Қазы Кудур (قودار)) ишан – қазақ, әлім руынан шыққан тұлға. 1869 жылы қыркүйекте қарақалпақтар мен қазақтардан жиналған зекет есебінде оның 100 бас қойы есепке алынып, салық төлеуден босатылған [1,164 б.]. 1870 жылы тамыз-қыркүйек айларында қарақалпақтар мен қазақтардан жиналған зекет кітабында 75 бас қойы саналған, одан 2 тилла кешірілген [1, 172 б.]. 1871 жылдың шілдесінен 19 тамызына дейін қарақалпақтар мен қазақтардан жиналған зекет есебі кітабына 80 қойы мен 1 ірі қара малы тіркеліп, 5 тиын шегерілген[1, 238 б.].

Бұл деректер XIX ғасырдың екінші жартысындағы Хиуа хандығындағы қазақтардың экономикалық жағдайы мен әлеуметтік рөлін айқындай түседі. Қазы Бойра, Қазы Иш-Мұхаммед Жәнібекұлы және Қазы Құдыр ишан сияқты тұлғалардың мал шаруашылығымен айналысқаны олардың хандық жүйесінде белгілі бір дәрежеде ықпалды болғанын көрсетеді.

Зекет төлеуден босатылу немесе жеңілдіктер алу олардың діни қызметімен немесе қоғамдағы беделімен байланысты болуы мүмкін. Қазылардың әлім және табын руларынан шығуы осы рулардың Хиуа хандығындағы қазақтар арасындағы маңыздылығын дәлелдейді. Бұл мәліметтер қазақтардың Хиуа хандығының экономикалық және әлеуметтік өміріне қосқан үлесін бағалау үшін құнды дерек көзі болып табылады. Жоғарыда аталған қазақ қазылары Ресей Хиуа хандығын жаулап алғаннан кейін де қызметтерін жалғастырды.

Әмудария өзенінің төменгі жағасын қарақалпақтар, өзбектер, түрікмендер, қазақтар мекендеген, бұл аумақ 1873 жылға дейін Хиуа хандығының құрамында болған. 1873 жылы Ресей империясы Хиуа хандығын жаулап алғаннан кейін осы жылдың 12 тамызында Гандимиян бітім шарты бойынша, оның шарттарына сәйкес, Әмудариянның оң жағалауындағы жерлер Ресей империясына берілді, және осы аймақта Түркістан генерал-губернаторлығының Әмудария бөлімі құрылды. Әмудария бөлімінің құрылуы ғасырлар бойы бірге өмір сүрген Хиуа хандығының халқын жасанды түрде екіге бөлді. Хиуа хандығына жататын Әмудариянның сол жағалауында Мойнақ, Қыпшақ, Қылыш – Ниязбай, Көне Үргеніш, Қоңырат, Қытай, Маңғыт, Хожелі, Шоманай бектіктері орналасқан.

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

1873 жылға дейін шекті руының табын, алаша, адай, тілеуқабақ рулары негізінен Әмудариянның сол жағалауын мекендеген болса, XX ғасырдың аяғында олардың едәуір бөлігі Әмудария бөлімінің аумағына қоныстанды [9, 61].

Бөлімнің әкімшілік орталығы 1874 жылы Әмудариянның оң жағалауында құрылған Петро-Александровск қаласы болды. Әмудария бөлімі Шорахан және Шымбай учаскелері болып 2 бөлікке бөлінді.

Шымбай учаскесіне 12 болыс – Нөкіс, Шымбай, Кегейлі, Көкөзек, Бесжап, Есім, Дәуқара, Көккөл, Нәупір, Таллық, Қоңырат, Жаңабазар болыстары, ал Шорахан учаскесіне 7 болыс – Шорахан, Төрткүл, Шайх-Аббас-Уәли, Бийбазар, Мыңбұлақ, Тамды, Сәріби болыстары кірді. Бұл болыстардың көпшілігінде қазақтар мекендеген.

Әмудария бөлімінде байұлы тайпасының рулары Қоңырат болысындағы 23 шаңыраққа жуығын есептемегенде, мүлдем болмаған. Жетіру тайпасынан табын руы негізінен Нөкіс, Бибазар, Қоңырат болыстарына және ішінара Кегейлі, Таллық болыстарына қоныстанса, ал тама руы Мыңбұлақ болысына орналасқан. Төрелер алғашында Дәуқара болысына, кейіннен Нөкіс пен Назархан өңіріне қоныстанған, ал қырғыз руы Көккөл болысына орналасқан [9, 64-65 б.].

Әмудария бөлімінде қазылар соты сақталып қалды. Бірақ ол «халық соты» деп аталған. Сот істері қазылардың қолында болды. Алайда, бұрынғыдай әр бектіктің қарамағында бір қазыдан емес, орталықтандырылды. Мысалы, Әмудария бөлімінің Шымбай учаскесі 1876 жылы сайлаудан кейін 5 сот учаскесіне бөлінді:

1-учаске – Нөкіс болысы;
2-учаске – Дәуқара болысы;
3-учаске – Қоңырат және Таллық болыстары;
4-учаске – Кегейлі және Нәупір болыстары;
5-учаске – Шымбай, Есім және Көккөл болыстарынан тұрады.

Бұл учаскелердің әрқайсысында қазылар қызмет атқарды. Қазылар да болыс, ақсақалдар сияқты болыстық сайлау съезінде халық тарапынан үш жыл мерзімге «сайланып» қойылды [5, 14 б.].

Қазылық сайлауы сандыққа асық тастау негізінде өткізілген. Асықтар қара және ақ түсті болып, ақ түс үміткерді қолдау, ал қара оған қарсы дауыс беру белгісі болды. Хиуа хандығы кезінде қазылық ұзақ мерзімге тағайындалса, патшалық Ресей жаулап алғаннан кейін империя құрамындағы Әмудария бөлімінде қазылар үш жылға сайланған. Ал кеңестік кезеңде бір жылға сайланатын болды.

1865 жылы 6 тамызда қабылданған «Түркістан өлкесін басқару туралы уақытша Ереже» бойынша әскери губернатор бекітетін қазы лауазымдарына сайлау өткізілді. 1876 жылы халық судьяларын сайлауды ұйымдастыру кезінде халықтың лауазымды тұлғаларының ұлтына қатысты тілектері де ескерілді. Құрылған бес сот округінде аумақтардың орналасуы мен халқының құрамына қарай үш қарақалпақ, бір қазақ және бір өзбек қазысы сайланды[6, 127 б.].

Төменгі Әмудария жағалауындағы қазақтардың тарихын зерттеген У. Шәлекеенов Патшалық Ресей үкіметінің сайлау жүйесі туралы былай дейді: «Әмудария бөлімінде қазы формальды түрде сайланбалы қызмет болып саналса, шын мәнінде болыс губернаторлары мен патша шенеуніктеріне көбірек пара берген адам сайланды»[9, 71 б.].

Ресей империясы жаулап алғанға дейін қазылыққа медресе бітіріп, шариғатты жетік меңгерген адамдар тағайындалған. Одан кейін Ресей империясының отаршылары қазыларды сайлау арқылы тағайындаған соң, шариғатты жақсы білмейтін патша шенеуніктері қазы болды. Халық сотына сайлау әділ өтпеді, қазылыққа патша үкіметіне қолайлы адамдар тағайындалды.

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

Жоғарыдағы дерек бұны растайды: «Көбінесе қазылыққа сауатсыз адамдар сайланды, бірақ шағым берушілер арасында жоғары діни оқу орындарының түлектері де болды». Әкімшілікті сайлау тек формалды түрде өтті. Сайлаудың алдында пара мен парақорлық болды; нәтижесінде бұл қызметтерге үнемі қанаушы таптардың өкілдері сайланды. Мерзімі біткен соң шенеуніктер отбасы туыстарының қолдауымен бұл қызметке қайтадан сайланды немесе ұлына немесе інісіне берді [9, 69 б.].

Ресейге қарасты Әмудария бөлімінде қазақ қазыларынан: Тамды болысында Тұрамбет Айтуаров, Іңгірбай Булатбаев, Қазанқап Шігітбаев, Аңқара Күншағаров, Шымбай болысында Досмағамбет Нұрдәулетов, Қоңырат болысында Есім қазы Құтлымұратов, Көкөзек болысынан Көшкінбай қазы Тоқмағамбетовтар «халық сотында» қызмет етті.

Өз заманының сауатты қазыларының бірі, әділдік жолында халқына адал қызмет еткен қазақ ұлтынан Көшкінбай қазы Тоқмағамбетов 1872 жылы қазіргі Қараөзек ауданының Бесжап ауылында дүниеге келген. Қазы болған жылдары қарапайым халықтың арыз-шағымын тыңдап, шариғат жолымен шешіп, ел құрметіне бөленгенін замандастары айтады.

Ешім қазы 1861 жылы Қоңырат бектігінің 4-ауылында дүниеге келген, ұлты қазақ, діни сауаты бар, медресе бітірген, Қоңырат бектігінде қазы болған. 1930 жылы наурызда Кеңес үкіметіне қарсы шықты деген айыппен түрмеге жабылады. Қоңырат бектігінде қазы болып, кейін би қызметін атқарып, ел бірлігін сақтауға, халықтың құқығын қорғауға, Кеңес өкіметінің қысымшылық саясатына қарсы бас көтерген азаматтарды қолдауға белсене қызмет еткен.

Көшпелі қазақтар арасында билер соты сақталып қалды. Жартылай көшпелі және көшпелі халықтың халық соттары – билер соты әртүрлі түсіндірілетін әдет-ғұрып ережелерін қолданды. Ресми түрде жалақысы жоқ билер мен қазылар іс жүзінде әдет бойынша әрбір азаматтық істің 10 пайызын өндіріп алатын. Қазы өзінің 100 дурре (Дурре – шариғаттың нақты үкімдері бойынша бір жануардың үш қатар терісінен тоқылған, қысқа сабы бар кең әрі қалың қамшы. Шариғат бойынша дурре жазасы кезінде оның шынтағын кеудесінен ажыратуға құқығы болмаған [5, 61 б.]) жаза және 6 тәулікке дейін бас бостандығынан айыру құқығын пайдаланды. Кез келген талап арыздар мен қатаң жазасы жоқ істер бойынша соңғы шешімді қазы шығарады. Қазылардың шешіміне қанағаттанбағандар биге жүгінген, кейін қазылар съезінің шешіміне ауыстырылған. Бұл съездер жеке қазылардың құзырынан тыс күрделі істер бойынша да юрисдикцияға ие болды.

Олардың айтуынша, қазылардың шешімдері көбінесе парасаттылыққа емес, жергілікті әдет-ғұрыптар мен ықпалды адамдардың қысымына негізделген. Бұл жағдай сот жүйесіне деген сенімді төмендетіп, әділетсіздікке жол ашты. У. Шалекенов атап өткендей, қазылардың білім деңгейінің төмендігінен діни білімі бар адамдардың шағымдарының қаралуы қиындады. Өйткені қазылар шариғат заңдарын жетік білмегендіктен, даулы мәселелерді шешуде қиындықтарға тап болды.

Осының салдарынан халық арасында заңгерлік кеңес алуға деген сұраныс артты. Адамдар өз құқықтарын қорғау үшін білікті мамандарға жүгінуге мәжбүр болды. Бұл жағдай сот жүйесіндегі реформалардың қажеттілігін көрсетті. Сонымен қатар, қазылардың сауатсыздығы жергілікті басқару органдары мен діни институттар арасындағы қарым-қатынасты шиеленістірді. Гиршфельд пен Галкин атап өткен: «Сайлаудың басталуына қойылатын талаптардың төмендігінен Әмудария өлкесіндегі халық судьяларының білім деңгейі өте алуан түрлі. Ең танымал қазылардың қатарында Хиуа медреселерінің толық курсын бітіргендер бар. Соған қарамастан, білімі төмен,

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

шариғаттың құқықтық ережелерімен жеткілікті түрде таныс емес қазылары бар, ал көшпелі халықтың қазылары арасында көбісі мүлде сауатсыз» [2, 9 б.].

Демек, XX ғасырдың басында Әмудария өлкесіндегі халық судьяларының білім деңгейінің ала-құлалығы байқалған. Бұл жағдай, бір жағынан, қазылардың сайлану тәртібінің жеңілдігімен түсіндірілсе, екінші жағынан, аймақтағы әлеуметтік-мәдени айырмашылықтармен байланысты болды. Сондықтан Әмудария өлкесіндегі халық судьяларының білім деңгейіне қатысты мәселе – тек тарихи факт қана емес, сонымен қатар сол кездегі қоғамның әлеуметтік-мәдени келбетін, құқықтық жүйесінің кемшіліктерін көрсететін маңызды дерек.

Патша үкіметінің қазылар сотында жүргізген реформаларының нәтижесінде халық соттарында әділетсіздік пен жемқорлық күшейді. Мұндай жағдай қазақ қазыларының арасында да кездесіп, оны архив құжаттарындағы деректер растайды. Мысалы, Таллық болысының судьясы Ақжігіт Күчекбаев пара алды деп айыпталды[12]. Шорахан болысына қарасты Төрткүл болысының биі Исмаил Құлмұхамедовке құжаттарды қолдан жасады деген айып тағылды [11]. Алайда қазылар сотының да беделі бұрынғыдай емес еді. Патша үкіметінің қысымымен билер өз шешімдерінде тәуелсіз бола алмай, кейде үкімет мүддесін қорғауға мәжбүр болды. Бұл жағдай халықтың қазыларға деген сенімін азайтып, қоғамдағы тұрақсыздықты күшейтті.

Сайлаудағы әділетсіздіктер ақыр соңында халық көтерілістеріне әкелді. Осындай көтерілістердің бірі 1898 жылы Таллық болысында болды. Осы көтерілістен кейін патша үкіметі жергілікті халықтың талаптарына келісуге мәжбүр болды. Осы тарихи оқиғадан кейін Әмудария бөлімінің басқа да жерлерінде болыс, ақсақал, қазы сайлауларын қайта өткізуді немесе тиісті әкімшілік бірліктерден бөлініп шығуды талап етті. Есім болыстығынан Көкөзек, Нәупір болыстығынан Бесжап, Кегейлі болыстығынан Жаңабазар болыстығы бөлініп шықты.

1899 жылы 5 сәуірде Шымбайда 119 үйлі қазақ, Кегейлі болыстығының 300 үйлі қазақ шаруашылықтарының талабымен өздеріне қазы тағайындап беруге мәжбүр болды [8, 39-40 б.].

Орал казактарының Төменгі Әмудария жағалауына көшірілуі, оларға бұл аймақта құнарлы жерлер, үйлер, ақша берілуін жергілікті халық өздерін кемсіту деп қабылдады. Сонымен қатар көшіріліп әкелінгендер мен жергілікті халық арасында түрлі жанжалдар болып тұрды. Балық аулауда да орал казактары жеңілдіктерге ие болып, жергілікті халықты қол астында ұстап, езді. Қазылар сотының алдында олардың құқықтары жоғары тұрды. Мысалы, 1911 жылдың 21 қаңтарында оралдық казактар Константин Куприяхин мен Степан Волновқа тиесілі балығы бар қайық суға батып кеткен. Олар Хожелі қаласы бегінің жергілікті балықшыларды кінәлап, барлық шығынды кінәсіз жергілікті балықшылардан өндіріп алуды талап еткен [13].

Орал казактары мен жергілікті халық арасында дау туындаған жағдайда, оларды татуластыру қазыларға жүктелген. Талапкерлерге өзара келісім бойынша халық қазысы мен отырықшы жергілікті халықты айналып өтіп, егер қазының шешіміне екі тарап та қанағаттанбаса, олардың істерін талдау үшін орыс сотына жүгіну құқығы берілді. Уақыт өте келе орал казактары осы аймаққа бейімделді, тіпті кейбіреулері ислам дінін қабылдады.

А. С. Тасмағамбетовтың пікірінше, «Осы тұста Орал казактарының толқулары орынды болды. Үкімет жоғарыда аталған шаралармен орал казактарына қарсы бірден екі міндетті шешті: бір жағынан, «бүлікшілерді» жазалады, екінші жағынан - Түркістан өлкесін орыс тілді тұрғындардың егіншілікпен отарлауын бастады. Сонымен қатар, бұл отарлаушылардың жергілікті жағдайларға жақсы бейімделгенін, түркі тілдес халықтардың (қазақтар, қарақалпақтар, өзбектер, түрікмендер, татар, башқұрттар)

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

арасында ұзақ уақыт өмір сүріп, олардың тұрмыс-салтына үйренгенін атап өту керек» [7, 224 б.].

Судьяның шешімі түпкілікті болып табылды және оған шағым жасауға болмайтын еді. Әмудария әкімшілігі билердің сот істеріне біршама бақылау орнатуға тырысты, бірақ одан ештеңе шықпады. Дегенмен, оңтүстік жағалаудың тұрғындары батыс жағалаумен салыстырғанда заң тұрғысынан өздерін еркін сезінгенін айту керек.

XX ғасыр басында елдің тұрмыс жағдайының нашарлауы, ірі капитал иелерінің күш көрсету жолымен өнімді, суармалы жерлерді өз меншігіне айналдыра бастауы халықтың наразылығын күшейтті. Орман қадағалаушысы 1916 жылғы 17 маусымдағы баяндамасында: «… Қазіргі уақытта Арал теңізінде балық аулау мен теңіз шаруашылығының дамуына байланысты талқылаулар мен сот құжаттары арқылы жерге жаппай иелік ету басталды» деп жазады. Балық аулаудың қарқынды дамуы жерге талас-тартыстарды тудырып, теңіз жағалауындағы аумақтарды бөліске салу мәселесін күн тәртібіне шығарды.

Қорытынды. Қорыта келгенде, Қарақалпақстандағы қазақтардың қазылар соты XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы қоғамдық өмірдің маңызды институты болған. Ол дәстүрлі құқықтық нормаларды сақтауға, әлеуметтік тұрақтылықты қамтамасыз етуге және дауларды шешуге ықпал еткен. Төменгі Әмудария жағалауындағы қазақтардың қазылар соты – дәстүрлі құқықтық мәдениетіміздің құнды мұрасы. Ол қазақ қоғамындағы әділдік пен татулықты сақтауда маңызды рөл атқарған, дауларды шешудің тиімді институты болған.

Дегенмен, Патша үкіметінің уақытында бұрынғыдай қазыларды медресе бітірген, шариғатты жақсы білетін, терең білімге ие адамдардан емес, патша үкіметіне мақұл келетін адамдардың сайлануы қазыларға деген сенімді жойды. Бұл жағдай шариғат сотын жаңғыртуды қажет етті. Осы себепті жәдидшілер қозғалысы қазылар сотында реформа жүргізуді талап етіп шықты.

Бұл сот жүйесінің тарихын зерттеу – өткенге деген құрмет қана емес, бүгінгі күн үшін де маңызды. Өйткені қазылар сотының тәжірибесінен біз дауларды шешудің бейбіт жолдарын, халықтың даналығын және әділдікке деген ұмтылысын көреміз. Бұл құндылықтар қазіргі заманда да өз маңызын жоғалтпаған.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Брегель, Ю.Э. Документы архива хивинских ханов по истории и этнографии каракалпаков [Текст] / Ю.Э. Брегель. – Москва: «Наука», 1967. – 541 с.

2 Гиршфельд и Галкин. Военно-статистическое описание Хивинского оазиса. Ч. I. [Текст] / Гиршфельд и Галкин. – Ташкент, 1902. – 280 с.

3 Жалилов, О. XIX-XX аср бошларидаги қорақалпоқ тарихидан (Хива давлат ҳужжатлари асосида) [Текст] / О. Жалилов. – Тошкент: «Фан», 1986. – 112 б.

4 Иванов, П.П. Қарақалпақлар тарийхының очерки [Текст] / П.П. Иванов. – Нөкис: «Билим», 2021. – 320 б.

5 Крафт, И.И. Судебная часть в Туркестанском крае и степных областях [Текст] / И.И. Крафт. – Оренбург, 1898. – 214 с.

5 Қосбергенов, Р. Қарақалпақ халқының колониаль дәўирдеги мәденияты ҳәм турмысы [Текст] / Р. Қосбергенов. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1970. – 112 б.

6 Қосбергенов, Р. Қарақалпақлардың Россияға қосылыуы [Текст] / Р. Қосбергенов. Нөкис: «Қарақалпақстан», 1972. – 224 б.

7 Тасмагамбетов, А.С. История конфессии Казахстана в конце XVIII-начале XX вв. (по материалам ислама и православия) [Текст] / А.С. Тасмагамбетов. – Уральск, Редакционно-издательский центр ЗКГУ им. М.Утемисова, 2012 – 368 с.

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

8 Төреев, А. XIX әсирдиң ақыры XX әсир басында қарақалпақ үлкесинде дийханлар ҳәрекети [Текст] / А. Төреев. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1991. – 180 б.

9 Шалекенов, У. Казахи низовьев Амударьи [Текст] / У. Шалекенов. – Ташкент: «Фан», 1966 – 336 с.

10 Шкапский, О. Положение женщины у кочевников Средней Азии [Текст] / О. Шкапский // Среднеазиатский вестник. Ташкент. – 1896 – № 6, 7.

11 ЦГА РУз. Ф. И-17, оп. 1, д. 5125, л. 1 и об.

12 ЦГА РУз. Ф. И-17, оп. 1, д. 5685, л. 1.

13 ЦГА РУз. Ф.И-125, оп-1, д-295, л. 13 и об.

REFERENCES

1 Bregel', Ju.Je. Dokumenty arhiva hivinskih hanov po istorii i jetnografii karakalpakov [Documents of the archive of the Khiva khans on the history and ethnography of the Karakalpaks]. Moskva: «Nauka», (1967): 541 s. – (In Rus)

2 Girshfel'd i Galkin. Voenno-statisticheskoe opisanie Hivinskogo oazisa. Ch. I. [Military statistical description of the Khiva oasis. Ch. I.]. Tashkent, (1902): 280 s. – (In Rus)

3 Zhalilov, O. XIX-XX asr boshlaridagi korakalpok tarihidan (Hiva davlat ҳuzhzhatlari asosida) [From the history of Karakalpak in the XIX-early XX centuries (on the basis of Khiva state documents)]. Toshkent: «Fan», (1986): 112 b. – (In Usb)

4 Ivanov, P.P. Karakalpaklar tarijhynyn ocherki [Essays on Karakalpak history]. Nokis: «Bilim», (2021): 320 b. – (In KKP)

5 Kraft, I.I. Sudebnaja chast' v Turkestanskom krae i stepnyh oblastjah [The judicial part in the Turkestan territory and steppe regions]. Orenburg, (1898): 214 s. – (In Rus)

5 Kosbergenov, R. Karakalpak halkynyn kolonial' daўirdegi madenijaty ham turmysy [The judicial part in the Turkestan territory and steppe regions]. Nokis: «Karakalpakstan», (1970): 112 b. – (In KKP)

6 Kosbergenov, R. Karakalpaklardyn Rossijaga kosylyuy [Accession of karakalpaks to Russia]. R. Kosbergenov. Nokis: «Karakalpakstan», (1972): 224 b. – (In KKP)

7 Tasmagambetov, A.S. Istorija konfessii Kazahstana v konce XVIII-nachale XX vv. (po materialam islama i pravoslavija) [The history of the denomination of Kazakhstan in the late XVIII-early XX centuries. (based on the materials of Islam and Orthodoxy)]. Ural'sk, Redakcionno-izdatel'skij centr ZKGU im. M.Utemisova, (2012): 368 s. – (In Rus)

8 Toreev, A. XIX asirdin akyry XX asir basynda karakalpak ylkesinde dijhanlar ҳareketi [Peasant activity in the Karakalpak region in the late XIX and early XX centuries]. Nokis: «Karakalpakstan», (1991): 180 b. – (In KKP)

9 Shalekenov, U. Kazahi nizov'ev Amudar'i [Kazakhs of the lower reaches of the Amu Darya]. Tashkent: «Fan», (1966): 336 s. – (In KKP)

10 Shkapskij, O. Polozhenie zhenshhiny u kochevnikov Srednej Azii [The position of women among the nomads of Central Asia]. Sredneaziatskij vestnik. Tashkent. – 1896 – № 6, 7. – (In Rus)

11 CGA RUz. F. I-17, op. 1, d. 5125, l. 1 i ob.

12 CGA RUz. F. I-17, op. 1, d. 5685, l. 1.

13 CGA RUz. F.I-125, op-1, d-295, l. 13 i ob.

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

Опаев Баймурат Абдрешитович[*1]
Доктор философских наук PhD, Каракалпакстанский отдел Академии Наук Республики Узбекистан, Каракалпакский Научно-исследовательский институт гуманитарных наук, Республика Узбекистан, 230100 г. Нукус, ул. Амира Темира., 179а,
bajmuratopaev@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-7931-9724

СУД КАЗИЕВ КАЗАХОВ В КАРАКАЛПАКСТАНЕ (КОНЕЦ XIX - НАЧАЛО XX ВЕКА)

Аннотация. Казахи, узбеки и каракалпаки в Каракалпакстане издревле живут в глубоко укоренившихся дружеских отношениях и поддерживают сотрудничество. На протяжении долгой истории они сосуществовали и сохраняли мир. В XIX веке, в силу исторических обстоятельств, эти народы сначала попали под власть Хивинского ханства, а позже вошли в состав Российской империи. В каждом регионе казахских поселений роды избирали из своей среды казы – судью, способного выносить справедливые решения. Казахский народ, ведущий кочевой образ жизни в бескрайней степи, бережно хранил традиционные нормы, передаваемые от отца к сыну, и среди них суды казиев не утратили своего статуса. Данная статья посвящена деятельности казахских казиев в Нижнеамударьинском регионе и содержит сведения об общественно-политической жизни казахов в конце XIX и начале XX веков. В статье рассматривается социальное положение казахских казиев, плативших налоги в Хивинском ханстве. Анализируются особенности института «народного суда», исследуется, как в нем сочетаются нормы шариата и местные обычаи. Эта работа позволяет глубже понять правовую систему Хивинского ханства и Российской империи. В статье также подробно рассматривается опыт правосудия казахских казиев и принципы справедливости в процессе принятия решений. Казии не только разрешали спорные вопросы, но и вносили значительный вклад в поддержание порядка и стабильности в обществе. Кроме того, в статье приводятся исторические данные, подтверждающие духовную связь и взаимное влияние казахского, узбекского и каракалпакского народов, а также их добрососедские отношения, основанные на общих ценностях. Это исследование может служить основой для изучения культуры мирного сосуществования в многонациональном регионе.

Ключевые слова. Казы, «народный суд», Хивинское ханство, Амударьинский отдел, казахи, шариат, обычай, Казы Бойра, Казы Иш-Мухаммед Жанибекулы, Казы Кудур.

Opaev Baimurat Abdreshitovich[*1]
Doctor of Philosophy PhD in history, Karakalpak Research Institute of Humanities of the Karakalpak branch of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, Republic of Uzbekistan, 230100 Nukus, Amir Temir STR., 179A,
bajmuratopaev@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-7931-9724

COURTS OF KAZAKH CADIS IN KARAKALPAKSTAN (LATE 19TH - EARLY 20TH CENTURY)

Abstract. Kazakhs, Uzbeks, and Karakalpaks in Karakalpakstan have long lived in deeply rooted friendly relations and maintained cooperation. Throughout their long history, they have coexisted peacefully. In the 19th century, due to historical circumstances, these peoples first fell under the rule of the Khiva Khanate, and later became part of the Russian Empire. In each region of Kazakh settlements, clans elected a cadi - a judge from among themselves capable of

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

delivering fair decisions. The Kazakh people, who led a nomadic lifestyle in the vast steppe, carefully preserved traditional norms passed down from father to son, and among these, the cadi courts did not lose their status. This article is dedicated to the activities of Kazakh cadis in the Lower Amu Darya region and contains information about the socio-political life of Kazakhs in the late 19th and early 20th centuries. The article examines the social status of Kazakh cadis who paid taxes in the Khiva Khanate. It analyzes the characteristics of the “people's court” institution and explores how Sharia norms and local customs are integrated within it. This study provides a deeper understanding of the legal systems of both the Khiva Khanate and the Russian Empire. The article also provides a detailed analysis of the judicial practices of Kazakh qazis and the principles of fairness in their decision-making processes. The qazis not only resolved disputes but also played a significant role in maintaining order and stability in society. Furthermore, the article presents historical evidence of the spiritual ties and mutual influence among the Kazakh, Uzbek, and Karakalpak peoples, as well as their neighborly relations grounded in shared values. This study serves as a valuable foundation for understanding the culture of peaceful coexistence in a multiethnic region.

Key words. Cadi, “people's court”, Khiva Khanate, Amu Darya division, Kazakhs, Sharia, custom, Cadi Boyra, Cadi Ish-Muhammad Janibekuly, Cadi Kudur.

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

МРНТИ 03.20 **DOI: https://doi.org/10.62724/202520105**

Рысбекова Салтанат Туякбаевна*[1]
Доктор исторических наук, ассоциированный профессор, ЧВПОУ «Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет», Республика Казахстан, 090006, г.Уральск, проспект Н.Назарбаева 208, info@ffirpc.kz,
ORCID ID: 0000-0002-5307-309X
Абдрахманова Райса Лесовна[2],
Кандидат исторических наук, ассоциированный профессор, ЧВПОУ «Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет»,
Республика Казахстан, 090006, г.Уральск, проспект Н.Назарбаева 208,
info@ffirpc.kz, ORCID ID: 0000-0002-0149-5012

МОДЕРНИЗАЦИЯ СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ КАК ФАКТОР ИЗМЕНЕНИЯ ТРАДИЦИОННОГО ОБЩЕСТВА (1920-1930-Е ГГ.)

Аннотация. В статье на основе анализа источников и историографии исследуются вопросы ликвидации неграмотности и модернизации системы образования в Казахстане как сложный и многогранный процесс. Исторический период 1920-х-1930х сопряжен со строительством нового социалистического общества, что позволяет рассматривать ликвидацию неграмотности как часть более широкого процесса социальной модернизации. В ходе модернизации претерпела изменения вся традиционная система образования, обусловленная кочевым образом жизни и низкой плотностью населения. В корне были измененны достижения и традиции мусульманской школы. В силу этого, в статье описаны и документы, отражающие реакцию местного населения на образовательные инициативы. И они не всегда были положительными, встречались даже случаи саботажа работы пунктов по ликвидации безграмотности. Эти документы позволяют понять, как традиционное общество воспринимало модернизационные инициативы советской власти. Особое внимание в статье уделено просветительской роли казахской интеллигенции по развитию национальных школ и казахского языка, а также последствия изменения алфавита в исследуемый период. Вместе с тем, в статье выявлены и региональные особенности данного процесса. Показаны изменения не только количественных показателей, такие как уровень грамотности, но и качественные изменения в обществе. Также в исследовании освещены наиболее значимые наработки отечественных ученых по выявлению, как недостатков, так и прежде всего прогрессивных моментов модернизации. Ведь сегодня Казахстан имеет один из самых высоких уровней грамотности в мире, что является прямым следствием образовательных реформ советского периода. Также, если в традиционном казахском обществе доступ девочек к образованию был ограничен, то сегодня женщины в Казахстане активно участвуют в образовательной, экономической и политической жизни страны. Все эти процессы в комплексе привели к общему подъему культуры и образования Казахстана. Материалы и методы, использованные в исследовании, позволяют комплексно подойти к изучению кампании по ликвидации неграмотности в Казахстане в 1920–1930-е годы, выявить ее специфику и последствия для традиционного казахского общества.

Ключевые слова. Образование, культура, интеллигенция, традиция, модернизация, грамотность, октябрьская революция, советская власть.

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

Введение. Модернизация системы образования в Казахстане в 1920-1930 годы была одним из ключевых элементов советской политики, направленной на создание нового социалистического общества, на формирование личности с новыми моральными и духовными принципами. Для решения данной государственной задачи и необходимо было провести всеобщую ликвидацию безграмотности. Для казахского общества этот процесс имел глубокие исторические последствия, в силу этого тема исследования является актуальной. В Казахстане, где существовал особый традиционный уклад жизни с преобладанием кочевого и полукочевого населения, задача ликвидации неграмотности приобретала свои конкретные особенности.

Отсюда цель статьи - проанализировать советскую модернизационную политику и процесс ликвидации неграмотности в Казахстане в 1920–1930-е годы как фактор изменения традиционного общества, выявить её специфику, методы реализации и последствия для казахского общества. Исходя из цели ставятся решение нескольких задач. Прежде всего, используя статистику дать обзор и проанализировать деятельность учреждений по ликвидации безграмотности, как по Казахстану в целом, так и в региональном плане. Рассмотреть вклад национальной интеллигенции в образовательные реформы, их борьбу за национальную школу. Определить влияние изменения алфавита на уровень образования и развитие традиционного казахского общество. Определить историческое значение данных образовательных реформ, их влияние на кризис традиционного общества, а также положительные и отрицательные стороны модернизации.

Материалы и методы исследований. Исследование вопросов модернизации системы образования в 1920–1930-е годы и процесса ликвидации неграмотности в Казахстане базируются на источниках, включающих в себя архивные материалы, статистические данные, программные и нормативные документы, а также работы отечественных историков.

Методологически исследование опирается на историко-социологический подход, позволяющий рассмотреть ликвидацию неграмотности как часть более широкого процесса социальной модернизации. Сравнительный анализ позволяет выявить специфику реализации кампании в Казахстане. Социокультурный метод дает возможность анализировать влияние образовательных реформ на культуру, язык и традиции казахского общества.

Результаты и их обсуждение. Период 1920-1930-х годов в Казахстане стал временем радикальных преобразований, затронувших все сферы общественной жизни, и прежде всего образование. После Октябрьской революции 1917 года и установления советской власти начался процесс модернизации, направленный на ликвидацию неграмотности, создание новой системы образования и трансформацию традиционного общества. Эти изменения были частью масштабного проекта советского государства по построению социалистического общества.

В ходе исследования архивные материалы позволяют проследить динамику кампании, региональные особенности и трудности, с которыми сталкивались организаторы. Отчёты Народного комиссариата просвещения Казахской АССР за 1920–1930-е годы содержат информацию о количестве открытых ликпунктов, числе обучающихся, уровне грамотности до и после проведения кампании.

Важным источником являются документы, отражающие реакцию местного населения на образовательные инициативы. Программные же документы, такие как декреты Советской власти, играют ключевую роль в понимании целей и методов кампании по ликвидации неграмотности.

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

Работы отечественных историков позволяют актуализировать архивные материалы и программные документы, а также выявить долгосрочные последствия кампании по ликвидации неграмотности. Так, если в советский период, модернизацию системы образования рассматривали как часть успешной политики советской власти по ликвидации неграмотности и созданию нового социалистического общества. Акцентировали внимание на достижениях, таких как рост уровня грамотности и создание сети школ. В современный период, отечественные историки и демографы: М. К. Козыбаев [1], К.Н.Нурпеисов [2], Ж. Б. Абылхожин [3], Ж. Кудакбаева [4], К.К. Кунантаева [5], М.Татимов и Т.Какишев [6] (данные по данной проблематике М.Татимова и Т. Какишева взяты с монографии З.Кабдулова) предлагают, вместе с тем, и критический взгляд на процесс ликвидации неграмотности. Они подчёркивают, что модернизация сопровождалась разрушением социальных структур и утратой многих элементов традиционной культуры, в частности мусульманского образования. Уделяют большое внимание раскрытию роли Алашской интеллигенции в сохранении национальной идентичности, а также вопросам измения алфавита.

Итак, в 1920-1930 - е годы была проведена самая крупная культурная кампания, и в этом плане советский опыт был, безусловно, уникален. Ведь ликвидация неграмотности как процесс модернизации образовательной системы в Казахстане происходила вместе с радикальными изменениями всего образа жизни и труда. И самое главное проект ликвидации неграмотности однозначно удался и прежде всего в идеологическом плане. Ведь внедрение в массовое сознание новой государственной идеологии было неотделимой частью этой кампании, которая опиралась на радикальные общественные преобразования, происходившие в стране целом. Еще одной особенностью модернизации системы образования стало то, что в нее были вовлечены огромное количество людей, не только в качестве учеников, но и в качестве преподавателей и организаторов. И пройдя через этот опыт, у советских граждан сформировалось особое мировоззрение, необходимое для вхождения в советский социум. Культурная работа 1920-1930-х стала основой системы пропагандистских воздействий. Советской властью борьба с неграмотностью, рассматривалась как важнейшая политическая и идеологическая задача.

Основным программным документом по вопросам модернизации образовательной системы в рамках общесоюзной программы, был декрет Совнаркома РСФСР от 26 декабря 1919 года «О ликвидации безграмотности среди населения РСФСР» [7,с.384-385]. Данный документ предусматривал обязательное обучение грамоте всех граждан в возрасте от 8 до 50 лет. Были организованы школы для детей и взрослых, где обучение велось на казахском и русском языках. Особое внимание уделялось ликвидации неграмотности среди взрослого населения. Для этого создавались так называемые «ликбезы» - пункты ликвидации безграмотности, которые функционировали в городах и сельской местности.

В Казахстане реализация этой программы началась позднее, что было связано с Гражданской войной и сложной социально-экономической ситуацией. В 1924 году был принят «Декрет о ликвидации неграмотности в Казахской АССР», который учитывал специфику региона. Документ предусматривал создание мобильных ликпунктов для кочевого населения, обучение на казахском языке и подготовку учителей из числа местных жителей [8,л.45-47]. Эти меры были направлены на преодоление культурного барьера и вовлечение казахов в советский образовательный процесс.

Реализация данного декрета в Казахстане имела свою специфику. Это было связано с тем, что кочевой образ жизни значительной части населения, низкая плотность населения и отсутствие инфраструктуры затрудняли организацию ликбезов.

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

К началу XX века Казахстан оставался регионом с преобладанием традиционного кочевого и полукочевого уклада жизни. Основными формами обучения были мектебы и медресе. Однако после установления советской власти началась активная борьба с религиозным влиянием, что привело к закрытию многих мектебов и медресе. Советское руководство видело в образовании инструмент для формирования нового типа гражданина - социалистического, свободного от религиозных и национальных предрассудков. Статистические данные советского периода показывают, что грамотность населения Казахстана была относительно низкой, а система образования находилась в зачаточном состоянии. Так например, указано, что на 1926 год уровень грамотности среди казахов составлял всего цифру 9,1%, и это было значительно ниже среднего показателя по СССР, который составлял 51,1% [9,с.78].

При этом неучитывается процент лиц получивших мусульманское образование и отсутствует полная официальная статистика по регионам Казахстана по вопросу учета количества мугалимов (мулл), проводивших обучение. Но, ведь мектебы и медресе были не только очагами народного просвещения, но и успешно приобщали молодое поколение к национальной истории и культуре, обучение в них было довольно насыщенным и вполне соответствовало требованиям времени.

В противовес вышеуказанным данным, современные ученые демографы дают совершенную иную картина процента грамотности с учетом обучения на основе арабской графики. По статистическим данным демографа М.Татимова количества казахского населения, по возрастающей, за 50 лет распределяется таким образом:1845 год - 3млн.600 тыс., 1900 -5млн.000 тыс., 1916 -5млн.650тыс. человек. А по материалам профессора Т.Какишева возрастание количества грамотных в Казахстане за эти периоды отражаются следующими цифрами:1897 год- 8,1%, 1917-10%,1920- 18,3%. Таким образом, рост количества грамотных людей, владевших восточным образованием на основе арабской графики в Казахстане за период с 1897 по 1920 годы, налицо [6, с.315-318].

Одной из ключевых особенностей образовательной кампании в Казахстане было создание мобильных ликпунктов, которые перемещались вместе с кочевыми аулами и позволяли охватить образовательными программами даже самые отдалённые районы. Однако и их организация была сопряжена с рядом трудностей, включая нехватку квалифицированных преподавателей и учебных материалов. В отчётах органов народного образования отмечается, что многие ликпункты испытывали недостаток учебников и пособий, что затрудняло процесс обучения [10,л.12-15].

Если провести анализ по регионам Казахстана, то в ее Западной части также было организовано добровольное общество «Долой неграмотность». О популярности общества свидетельствует их постоянный количественный рост. В казахских аулах основной формой работы были занятия с небольшой группой неграмотных и даже с одним человеком. Эти индивидуально-групповые занятия проводились передвижными ликпунктами. К работе по ликвидации неграмотности привлекались и студенты, и школьники старших классов, и демобилизованные красноармейцы. Для обучения женщин казашек создавались специальные красные юрты. По плану Кирнаркомпроса должны были быть открыты 1 003 ликпунта, из них в Актюбинской области 145 ликпунтов с количеством учащихся 13 050 человек, в Уральской 140 ликпунктов с количеством учащихся 12 600 человек. В итоге, за 1923 год по областям было открыто: по Актюбинской 36 ликпунктов с 972 учащимися, по Уральской 10 ликпунтов с 276 учащимися и Букеевской 18 ликпунктов с 480 учащимися [11, с.119-122].

Вместе с тем, по Уральской области за 5 лет, с 1923 по 1928 гг.было обучено грамоте более 23 тысяч человек [12].

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

А комиссией по ликвидации неграмотности при уездном отделе народного образования Гурьевской области были открыты 24 школы, которые охватили обучением 600 человек. Проводили обучение опытные учителя, среди них: Амангали Асылалиев, Хамза Сапбаев, Казмагамбет Карашин, Зулкарнай Шакилипов, Масат Курмангазиев, Жумабай Мырзагалиев, Кабижан Абаканов и другие [13,с.384].

Примером успешной реализации ликвидации безграмотности может служить и опыт Актюбинской области, где к 1930 году было открыто более 200 ликпунктов, а уровень грамотности среди взрослого населения вырос до 30% [9, с.18]. Однако в отдалённых районах, таких как Мангышлак, результаты были значительно скромнее из-за недостатка ресурсов и сопротивления процессу местного населения.

Действительно, немаловажным фактором, влияющим на процесс ликвидации безграмотности, была соответствующая реакция на ход реализации **традиционного казахского общества.** С одной стороны, часть населения, особенно молодёжь, активно включалась в процесс обучения, видя в образовании возможность социального роста. С другой стороны, в частности старшее поколение, воспринимали ликбезы как угрозу традиционным ценностям и укладу жизни. В отчётах органов народного образования отмечались случаи сопротивления, включая отказ отправлять детей в школы и саботаж работы ликпунктов. Например, в 1928 году в Семипалатинской области произошёл конфликт между местными жителями и представителями власти, которые пытались организовать ликбез в ауле [14,л.34-37].

Велика была роль в развитии системы образования 1920-1930-х годов, алашской интеллигенции, которая была представленна такими выдающимися деятелями, как Ахмет Байтурсынов, Миржакип Дулатов, Алихан Букейханов. Они внесли огромный вклад в развитие образовательной реформы. Их борьба за национальную школу, а также мнения о влиянии изменения алфавита на традиционное казахское общество и систему образования сыграли ключевую роль в модернизации системы образования Казахстана в 1920-1930 годы. Представители передовой интеллигенции боролись не только за развитие казахской национальной школы, но и активно участвовали в реформах, направленных на ликвидацию безграмотности и создание новой образовательной системы. Алашская интеллигенция, выступала за создание системы образования, которая бы сочетала современные знания с традиционными ценностями казахского народа. Ахмет Байтурсынов, один из лидеров движения, подчеркивал, что образование должно быть доступным для всех слоев населения, включая женщин и детей из бедных семей. Представители Алашской интеллигенции активно занимались просветительской деятельностью. Они участвовали в создании казахской национальной школы и обучении на родном языке, выпускали учебники на казахском языке. Однако советское руководство стремилось унифицировать образование, что привело к ограничению использования казахского языка в школах. Это вызвало сопротивление со стороны Алашской интеллигенции, которая продолжала отстаивать право на обучение на родном языке. Одним из наиболее сложных вопросов в образовательной политике 1920-1930 годов стало изменение алфавита. До 1929 года казахский язык использовал арабскую графику, которая была тесно связана с мусульманской культурой и традициями. Однако советская власть, стремясь ослабить влияние религии и ускорить модернизацию, инициировала переход на латинский алфавит. Этот процесс был частью общей политики «латинизации» тюркских языков в СССР. Представители старшего поколения, привыкшие к арабской графике, оказались в сложной ситуации. Кроме того, изменение алфавита привело к разрыву с традиционной письменной культурой. А в последующем, замена латинского алфавита кириллицей, стало еще одним ударом по национальной идентичности. Также, образовательный процесс сопровождался усилением русификации

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

и ограничением использования казахского языка в образовании и общественной жизни. Конец 1920-х и 1930-е годы стали временем трагедии для Алашской интеллигенции. Советская власть, видя в них потенциальную угрозу своим намеченным идеологическим планам, начала репрессии против лидеров движения. Их идеи о национальной школе и развитии казахского языка были объявлены «буржуазным национализмом». Многие школы, созданные при их участии, были закрыты, а учебники на казахском языке изъяты из обращения. Это привело к снижению качества образования и ограничению доступа к знаниям для казахского населения.

Важным фактором ликвидации неграмотности были и его социальные последствия. С одной стороны, она способствовала подъему уровня грамотности и формированию новой социальной элиты, состоящей из представителей местного населения, получивших образование. Грамотность стала инструментом вовлечения казахов в общесоюзные, политические и экономические процессы. Однако модернизация сопровождалась и разрушением традиционных социальных структур. Опыт ликвидации неграмотности в Казахстане демонстрирует сложность взаимодействия модернизационных проектов и традиционных обществ, что актуально для понимания современных процессов социальных преобразований.

Выводы. Таким образом, модернизация – сложная задача, решение которой, связано с большой исследовательской работой. Она предполагает комплексную оценку как эффективности, так и возникших проблем в условиях советской идеологии. Модернизация системы образования в Казахстане в 1920-1930 годы была одним из ключевых элементов советской политики, направленной на создание нового социалистического общества. Безусловно, одним из главных достижений образовательных реформ, был подъем уровня грамотности в Казахстане к 1939 году до 70%. Также, образовательные реформы способствовали вовлечению женщин как в общественную жизнь, так и в процесс обучения. Это стало важным шагом на пути к гендерному равенству. Однако,модернизация образования сопровождалась разрушением традиционного уклада жизни. Закрытие мектебов и медресе привели к утрате многих культурных и духовных ценностей. Многие представители казахской интеллигенции, включая лидеров Алашского движения, стали жертвами репрессий. Переход с арабской графики на латиницу, а затем на кириллицу затруднило доступ к историческому и культурному наследию казахов. Образовательные реформы сопровождались усилением русификации. Но, несмотря на противоречивые последствия, модернизация образования заложила основы для дальнейшего развития Казахстана. Образовательная инфраструктура 1920-1930-х стала основой для дальнейшего развития системы образования в Казахстане. Сегодня многие учебные заведения, созданные в тот период, продолжают функционировать и в настоящее время, играя важную роль в подготовке кадров для различных отраслей экономики. Ликвидация неграмотности в 1920-1930-е годы заложила основы для формирования образованного общества. Вместе с тем, образовательные реформы 1920-1930-х годов, напоминают о важности образования как инструмента для сохранения национальной идентичности и достижения социального прогресса.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Козыбаев, М.К. История и современность [Текст] / М.К. Козыбаев. – Алма-Ата: Наука, 1991. – 254 с.

2 Нурпеисов, К.Н. Становление Советов в Казахстане [Текст] / К.Н. Нурпеисов. – Алма-Ата: Наука, 1987. – 238 с.

3 Абылхожин, Ж.Б. Традиционная структура Казахстана: механизмы

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

функционирования и трансформации [Текст] / Ж.Б. Абылхожин. – Алма-Ата: Наука, 1991. – 240 с.

4 Кудакбаева, Ж. Модернизация ранней советской эпохи в судьбах женщин Казахстана, 1920-1930 годы: монография [Текст] / Ж. Кудакбаева – Алматы: Қазақ университеті, 2017. – 350 с.

5 Кунантаева, К. К вершинам знаний (1917-1990 гг.) [Текст] / К. Кунантаева. – Алма-Ата, 1998. – 138 с.

6 Жаксылыков, А.Ж. Образы, мотивы и идеи с религиозной содержательностью в произведениях казахской литературы. Типология, эстетика, генезис: монография [Текст] / А.Ж. Жаксылыков // Под. редак. Акад. НАН РК, проф. З.Кабдулова. – Алматы: Қазақ университеті, 1999. – 422 с.

7 Хрестоматия по истории СССР 1917-1925 гг. [Текст] / Под ред. Д.А.Чугаева // М.: Соцэклит, 1963. – 695 с.

8 Центральный государственный архив Республики Казахстан. Ф. 81, Оп.1, Д. 123

9 Статистический сборник «Народное хозяйство Казахстана в 1920–1930-е годы» [Текст] // Алма-Ата, 1939.

10 ЦГА РК. Ф. 94, Оп. 1, Д. 56

11 Культурное строительство в Казахстане (1918-1932 гг.) Сборник документов и материалов [Текст] // Алма-Ата: Казахстан, 1965. – Т.1. – 564 с.

12 Бартыков, А. Народное образование в Западном Казахстане. [Текст] / А. Бартыков. // Приуральская правда, 31.10.1947.

13 Атырау: энциклопедия [Текст] // Бас редакторы З.Кабдолов. – Алматы: Атамұра, 2000. – 384 б.

14 ЦГА РК. Ф. 81. Оп. 1. Д. 89

REFERENCES

1 Kozybaev, M.K. Istorija i sovremennost' [history and modernity]. Alma-Ata: Nauka, (1991): 254 s.

2 Nurpeisov, K.N. Stanovlenie Sovetov v Kazahstane [The formation of Soviets in Kazakhstan]. Alma-Ata: Nauka, (1987): 238 s.

3 Abylhozhin, Zh.B. Tradicionnaja struktura Kazahstana: mehanizmy funkcionirovanija i transformacii [Traditional structure of Kazakhstan: mechanisms of functioning and transformation]. Alma-Ata: Nauka, (1991): 240 s.

4 Kudakbaeva, Zh. Modernizacija rannej sovetskoj jepohi v sud'bah zhenshhin Kazahstana, 1920-1930 gody: monografija [Modernization of the Soviet era in the days of women of Kazakhstan, 1920-1930: monograph]. Almaty: Kazakh universiteti, (2017): 350 s.

5 Kunantaeva, K. K vershinam znanij (1917-1990 gg.) [To the heights of knowledge]. Alma-Ata, (1998): 138 s.

6 Zhaksylykov, A.Zh. Obrazy, motivy i idei s religioznoj soderzhatel'nost'ju v proizvedenijah kazahskoj literatury. Tipologija, jestetika, genezis: monografija [images, motives and ideas of religious affiliation in the Kazakh literature. Typology, aesthetics, Genesis: monograph]. Pod. redak. Akad. NAN RK, prof. Z.Kabdulova. Almaty: Kazakh universiteti, (1999): 422 s.

7 Hrestomatija po istorii SSSR 1917-1925 gg. [Anthology on the history of the USSR 1917-1925]. Pod red. D.A.Chugaeva. M.: Socjeklit, (1963): 695 s.

8 Central'nyj gosudarstvennyj arhiv Respubliki Kazahstan. F. 81, Op.1, D. 123

9 Statisticheskij sbornik «Narodnoe hozjajstvo Kazahstana v 1920–1930-e gody» [Statistical Report" The People's government of Kazakhstan in 1920-1930-e years]. Alma-Ata, (1939).

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

10 CGA RK. F. 94, Op. 1, D. 56
11 Kul'turnoe stroitel'stvo v Kazahstane (1918-1932 gg.) Sbornik dokumentov i materialov [cultural construction in Kazakhstan (1918-1932)]. Alma-Ata: Kazakhstan, (1965): T.1., 564 s.
12 Bartykov, A. Narodnoe obrazovanie v Zapadnom Kazahstane. [People's education in Kazakhstan.]. Priural'skaja pravda, 31.10.1947.
13 Atyrau: jenciklopedija [Atyrau: encyclopedia]. Bas redaktory Z.Kabdolov. Almaty: Atamura, (2000): 384 b.
14 CGA RK. F. 81. Op. 1. D. 89

Рысбекова Салтанат Туякбаевна*[1]
Тарих ғылымдарының докторы, қауымдастырылған профессор, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Қазақстан Республикасы, 090006, Орал қ., Н. Назарбаев даңғылы, 208, info@ffirpc.kz, ORCID ID: 0000-0002-5307-309X
Абдрахманова Райса Лесовна[2],
Тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Қазақстан Республикасы, 090006, Орал қ., Н. Назарбаев даңғылы 208, info@ffirpc.kz ,
ORCID ID: 0000-0002-0149-5012

БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІН МОДЕРНИЗАЦИЯЛАУ ДӘСТҮРЛІ ҚОҒАМДЫ ӨЗГЕРТУ ФАКТОРЫ РЕТІНДЕ (1920-1930 ЖЖ.)

Аңдатпа. Мақалада дереккөздер мен тарихнаманы талдау негізінде Қазақстандағы сауатсыздықты жою және білім беру жүйесін жаңғырту мәселелері күрделі және көп қырлы процесс ретінде зерттеледі. 1920-1930 жылдардағы тарихи кезең жаңа социалистік қоғамның құрылысымен байланысты, бұл сауатсыздықты жоюды әлеуметтік модернизацияның кең процесінің бөлігі ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Жаңғырту барысында көшпелі өмір салты мен халықтың тығыздығының төмендігіне байланысты дәстүрлі білім беру жүйесі өзгерді. Мұсылман мектебінің жетістіктері мен дәстүрлері түбегейлі өзгерді. Осыған байланысты мақалада жергілікті халықтың білім беру бастамаларына реакциясын көрсететін құжаттар сипатталған. Олар әрдайым оң болған жоқ, тіпті сауатсыздықты жою пункттерінің жұмысын диверсиялау жағдайлары да болды. Бұл құжаттар дәстүрлі қоғамның Кеңес өкіметінің модернизациялық бастамаларын қалай қабылдағанын түсінуге мүмкіндік береді. Мақалада ұлттық мектептер мен қазақ тілін дамыту бойынша қазақ зиялыларының ағартушылық рөліне, сондай-ақ зерттелетін кезеңдегі әліпбидің өзгеруінің салдарына ерекше назар аударылды. Сонымен қатар, мақалада осы процестің аймақтық ерекшеліктері де анықталған. Сауаттылық деңгейі сияқты сандық көрсеткіштердегі өзгерістер ғана емес, сонымен қатар қоғамдағы сапалық өзгерістер де көрсетілген. Сондай-ақ, зерттеуде отандық ғалымдардың кемшіліктерді де, ең алдымен модернизацияның прогрессивті сәттерін де анықтаудағы маңызды жетістіктері атап өтілді. Шынында да, бүгінде Қазақстан әлемдегі сауаттылықтың ең жоғары деңгейіне ие, бұл кеңестік кезеңдегі білім беру реформаларының тікелей салдары болып табылады. Сондай-ақ, егер дәстүрлі қазақ қоғамында қыздардың білімге қол жетімділігі шектеулі болса, бүгінде Қазақстандағы әйелдер елдің білім беру, экономикалық және саяси өміріне белсенді қатысады. Кешендегі осы процестердің барлығы Қазақстанның мәдениеті мен білімінің жалпы өрлеуіне алып келді. Зерттеуде пайдаланылған материалдар мен әдістер 1920-1930 жылдардағы Қазақстандағы сауатсыздықты жою

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

жөніндегі науқанды зерделеуге кешенді түрде жақындауға, оның ерекшелігі мен дәстүрлі қазақ қоғамы үшін салдарын анықтауға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер. Білім, мәдениет, зиялы қауым, дәстүр, модернизация, сауаттылық, Қазан төңкерісі, Кеңес билігі.

Rysbekova Saltanat Tuyakbaevna*[1]
Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, West Kazakhstan Innovation and Technology University, 208 N.Nazarbayev Avenue, Uralsk, 090006, Republic of Kazakhstan, info@ffirpc.kz , ORCID ID: 0000-0002-5307-309X
Abdrakhmanova Raisa Lesovna[2],
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, West Kazakhstan Innovation and Technology University, , 208 N.Nazarbayev Avenue, Uralsk, 090006, Republic of Kazakhstan, info@ffirpc.kz, ORCID ID: 0000-0002-0149-5012

MODERNIZATION OF THE EDUCATION SYSTEM AS A FACTOR OF CHANGE IN TRADITIONAL SOCIETY (1920-1930s)

Abstract. Based on the analysis of sources and historiography, the article examines the issues of illiteracy eradication and modernization of the education system in Kazakhstan as a complex and multifaceted process. The historical period of the 1920s and 1930s was associated with the construction of a new socialist society, which makes it possible to consider the elimination of illiteracy as part of a broader process of social modernization. In the course of modernization, the entire traditional education system has undergone changes due to the nomadic lifestyle and low population density. The achievements and traditions of the Muslim school have been radically changed. Because of this, the article also describes documents reflecting the reaction of the local population to educational initiatives. And they were not always positive, there were even cases of sabotage of the work of literacy centers. These documents allow us to understand how the traditional society perceived the modernization initiatives of the Soviet government. Special attention is paid to the educational role of the Kazakh intelligentsia in the development of national schools and the Kazakh language, as well as the consequences of alphabet changes during the period under study. At the same time, the article also identifies regional features of this process. It shows changes not only in quantitative indicators, such as the literacy rate, but also qualitative changes in society. The study also highlights the most significant achievements of Russian scientists in identifying both shortcomings and, above all, progressive aspects of modernization. After all, today Kazakhstan has one of the highest literacy rates in the world, which is a direct consequence of the educational reforms of the Soviet period. Also, while in the traditional Kazakh society girls' access to education was limited, today women in Kazakhstan are actively involved in the educational, economic and political life of the country. All these processes combined have led to a general rise in culture and education in Kazakhstan. The materials and methods used in the study allow a comprehensive approach to the study of the campaign to eliminate illiteracy in Kazakhstan in the 1920s and 1930s, to identify its specifics and consequences for the traditional Kazakh society.

Key words. Education, culture, intelligentsia, tradition, modernization, literacy, October Revolution, Soviet power.

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

ҒТАХА 03.20.00 **DOI: https://doi.org/10.62724/202520106**

Сабыргалиева Назгуль Бактыгалиевна*1
Phd доктор, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Қазақстан Республикасы, 0900066, Орал қ., Н.Назарбаев даңғылы, 162 naz-sb@mail.ru, ORCID ID: 0000-0001-8934-2602

Утеулиева Венера Сакеновна2
Магистрант, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Қазақстан Республикасы, 0900066, Орал қ., Сарайшық, 34 Veniok_86@mail.ru, ORCID ID: 0009-0002-0022-9043

ҚАЗАҚСТАННЫҢ БАТЫС ӨҢІРІНДЕГІ МИССИОНЕРЛІК САЯСАТТЫҢ БАРЫСЫ

Аңдатпа. Мақалада батыс өңірдегі миссионерлік саясаттың тарихи контексті, әлеуметтік, мәдени және саяси аспектілерін талдау арқылы осы тақырыптың өзектілігін көрсету мақсат етілген. Қазақстанның батыс өңірінде миссионерлік саясаттың барысы – тарих, мәдениет, және діндер арасындағы өзара әсерлерді зерттеу тұрғысынан маңызды тақырып болып табылады. Бұл өңірге тән ерекшеліктерді, соның ішінде ұлттар мен халықтардың этникалық және діни көптүрлілігін, сондай-ақ аймақтың тарихи дамуын ескере отырып, миссионерлік әрекеттердің қалай жүзеге асқанын түсіну маңызды. Зерттеу барысында Қазақстанның батыс өңіріндегі миссионерлік қызметтің ерекшеліктері мен нәтижелері, осы қызметтің қазақ қоғамына және оның діни, рухани әлеміне әсері қарастырылады. Авторлар, қазақ даласының батыс өңірдегі миссионерлердің қызметінің негізгі бағыттары мен мақсаттарын мұрағат деректері арқылы талдап, жергілікті халықтың діни сенімдеріне қатысты жүргізілген империялық саясаттың салдарын, Қазақстандағы діни ахуалдың өзгеруіне тоқталған. Зерттеудің тарихи талдау, салыстыру әдістері бойынша мерзімдік баспасөз беттеріндегі ғылыми мақалалар мен монографиялық еңбектерге, докторлық диссертацияларға шолу жасалып, Орынбор облыстық мемлекеттік мұрағатының 174-175 қорларының, ҚР Орталық мемлекеттік мұрағатының 25-64 қорларының құжаттары талданып, ғылыми тұжырым жасалды.

Кілт сөздер. Миссионер, миссионерлік қызмет, рухани отарлау, дін, христиан діні, православие.

Кіріспе. Қазақстанның батыс өңірінде миссионерлік саясаттың барысы – тарих, мәдениет және діндер арасындағы өзара әсерлерді зерттеу тұрғысынан маңызды тақырып болып табылады. Бұл өңірге тән ерекшеліктерді, соның ішінде ұлттар мен халықтардың этникалық және діни көптүрлілігін, сондай-ақ аймақтың тарихи дамуын ескере отырып, миссионерлік әрекеттердің қалай жүзеге асқанын түсіну маңызды.

Қазақстанның батыс өңірі Ресей империясы кезеңінде де, Кеңес Одағы кезеңінде де үлкен өзгерістерді бастан өткерді. Әсіресе XIX-XX ғасырларда Батыс Қазақстанда православие діні мен миссионерлік қызметі кеңінен тарала бастады. Бұл аймақтың географиялық орналасуы да өз әсерін тигізді, себебі ол Еуропа мен Азияның тоғысқан жерінде, әр түрлі мәдениеттер мен діни ағымдардың араласу орталығы болды.

Миссионерлік саясаттың бағыты мен жүзеге асырылу барысындағы өзгерістері Қазақстанның батыс өңірінде түрлі ұлттар мен халықтардың арасында діни және мәдени

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

ынтымақтастықты қалыптастырды. Сонымен қатар, бұл аймақтағы діни сенімдердің еркіндігін шектеу мен діни көптүрлілікті бақылау да миссионерлік қызметтің құрамдас бөлігіне айналды.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Зерттеу жұмысын жазу барысында XIX ғасырдың аяғы – XX ғасырдың басындағы Қазақстандағы миссионерлік қызметті сипаттайтын мұрағат деректері, мерзімдік баспасөз беттеріндегі жарияланған ғылыми мақалалар, монографиялық еңбектер мен кандидаттық, докторлық диссертациялардағы мәліметтер назарға алынды.

Ғылыми мақалада зерттеу барысында бірнеше ғылыми әдістер қолданылды. Тарихи талдау әдісі бойынша XIX ғасырдың аяғы – XX ғасырдың басындағы Қазақстанның батыс өңіріндегі миссионерлік саясаттың барысы мұрағат құжаттары, монографиялық еңбектер арқылы талданды. Талдау және синтездеу әдісі бойынша Орынбор облысының мемлекеттік мұрағатының 174-175 қорларымен, Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік мұрағатының 25-64 қорларының құжаттары мен мерзімдік басылымдардан алынған мәліметтерді салыстыру арқылы ғылыми тұжырымдама жасалды.

Зерттеу нәтижелері. Қазақстанның батыс өңірі тарихи тұрғыда көптеген мәдениеттер мен діндердің тоғысуы орын алған аймақ болып табылады. Батыс Қазақстанның географиялық орналасуы, оның Еуропа мен Азия арасындағы маңызды сауда және мәдени байланыстардың орталығында болуы, бұл аймақтың түрлі діни ықпалдар мен дәстүрлерге ашық болуына себеп болды. Бұл өңір исламның басты дін болып қалыптасуы, сонымен қатар, христиан дінінің де өз жолын тауып, таралуында үлкен рөл атқарды. Христиан дінінің Қазақстанның батыс өңіріне таралуы ұзақ тарихи кезеңді қамтиды және ол түрлі саяси, мәдени және әлеуметтік факторлардың ықпалымен жүзеге асып отырды.

Христиан дінінің Қазақстанның батыс аймақтарына таралуы ерте орта ғасырлардан басталады. V-VI ғасырларда Византия империясы мен оған жақын аймақтардан келген миссионерлер бұл өңірде алғашқы христиан қауымдарын құрған. Жергілікті халықтармен байланыс орнату арқылы христиандықты қабылдаған адамдар пайда болды, бірақ бұл кезеңде христиан дінінің қазақ даласында кеңінен таралуы орын алған жоқ.

XVI-XVIII ғасырларда Ресей империясы Қазақстанның батыс аймақтарына саяси және экономикалық ықпалын күшейте бастады. Ресейдің оңтүстік және батыс шекараларындағы христиан дінінің кең таралуы осы аймақтарға да әсер етті. Ресей православиелік шіркеуі өзінің миссионерлік қызметін жандандырып, қазақ халқының арасында христиан дінін таратуға ұмтылды. Бұл кезеңде христиан дінін тарату тек діни ғана емес, сонымен қатар саяси мақсатты да көздеді. Ресей империясының өкіметі христиан дінін қабылдаған халықтарды өзіне адал ету үшін, оларды арнайы миссионерлер арқылы дінге кіргізуді көздеді. Мұндай әрекеттер XVIII ғасырдың басында Қазақстанның батыс аймағында таралды.

Ресейдің түрлі ұлт өкілдерінен құралған үлкен империяға айналуына байланысты христиан дінін насихаттау - діни міндеттермен қатар орыстандыру саясатының маңызды бөлігі болып табылды. XVIII ғасырдың соңы мен XIX ғасырдың басында қазақ даласындағы орыс миссионерлігі барынша баяу жүрді. Оны тарихшылар православие шіркеуінің саясатына әсер еткен ішкі және сыртқы факторлармен байланыстырады. Сыртқы факторға сол ғасырда билік еткен саяси элитаның ұстанымы, атап айтсақ, барлық істерді дін ықпалынан ажыратып, зайырлы биліктің қолына берген II Екатерина мен I Александр жариялаған ағартушылық абсолютизм саясатын айтуға болады. Ал ішкі факторлар деп жатжерлік қоғамның тілін игерген миссионерлердің жоқтығымен, діни

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

тұлғалардың бұл үрдіске немқұрайлы қарауымен сипаттайды [1, 253-б.]. Дегенмен, империяның өркендеуіне қазақ даласының тигізер саяси және экономикалық маңызы бұл рухани тұрғыдан отарлау саясатының заңнамалық, ұйымдасқан тұрғыда, жаңаша екпінмен өрістеуіне серпін берді.

XIX ғасырдың екінші жартысы христиан дінінің миссионерлік қызметінің белсенді кезеңі болып саналады. Бұл кезеңде Ресейдің православие шіркеуі жергілікті халықтарды христиан дініне енгізу үшін арнайы миссионерлерді жіберіп, көптеген шіркеулер мен монастырлар ашты. Қазақстанның батыс өңірлерінде атап айтар болсақ Орал, Атырау және Ақтөбе қалаларында православие шіркеулерінің саны артты. Осының нәтижесінде, қазақ халқының арасында христиан дінінің таралуы басталды, бірақ ол жергілікті мәдениетке толық енбей, көбіне көшпенді халықтар арасында ғана болды. Миссионерлер қазақтарға діни білім мен діни ғимараттарды құрумен қатар, христиандық мәдениетті де насихаттады. Әсіресе, орыс православие шіркеуі қазақ қоғамында дінге ғана емес, әлеуметтік өмірге де үлкен ықпал жасады. Бұл кезеңде Ресей империясы христиан дінінің таралуының діни маңызынан гөрі көбіне саяси ықпалын нығайтуға бағыттаған болатын. Сол кезде Орынбор облысының құрамына кірген Батыс Қазақстан территориясы орыс православие шіркеуінің миссионерлік саясатына алғаш ұшыраған өңірлердің бірі болып саналады. Ресей империясы қазақ жеріне белсенді түрде христиандықты енгізу мақсатында бірнеше шараларды жүзеге асырды. 1848 жылы империяның этникалық және діни әртектілігіне назар аудартып, жергілікті халықты христиан дініне өткізу үшін шаралар қабылдауды тапсырған император I Николай болды. Патша бұйрығын орындау үшін құрамына 15 приходтық діни қызметкерлер-миссионерлерден тұратын «пұтқа табынушылыққа қарсы» миссия құрылады. Дегенмен, сол кездегі саяси жағдайға байланысты миссия қызметі басталмастан-ақ 1854 жылы мамыр айында жабылып қалады [1, 254-б.]. Бұған миссия қызметінің табысты болатынына сенімсіздік білдірген сол кездегі басқарушы топтардың да саяси көзқарастарының (Орынбор генерал-губернаторы Перовский миссия қызметіне қарсылық білдіріп, дін қызметкерлерінің бұл міндетті атқаруына сенімсіздік білдірген болатын) себеп болғандығын айтуымызға болады.

Патшалық Ресей қазақ халқын орыстандыру, шоқындыру саясатын 1862 жылдан бастап ресми түрде жүргізе бастады. Сонымен қатар, Ресей империясы жүргізген әкімшілік басқару реформаларында да христиан дініне өткен қазақтарға бірқатар жеңілдіктер қарастырылған. Мысалы, 1867-68 жылғы реформалардың шеңберінде 1868 жылғы Орал-Торғай және Ақмола-Семей облыстарын басқару жөніндегі Ереженің «О правах киргизов» деген тарауында шоқынған қазақтарға көшіп-қонуда артықшылықтар беріліп, орыстар орналасқан ауылдық және қалалық қоныстарға алдын ала рұқсат сұрамастан тұрақтауға рұқсат берілген болатын [2, 88-б.]. Христиан дініне әлеуметтік жағдайын жақсарту мақсатында енген бұратана халықтардың империя тарапынан уәде етілген жағдайлардың жасалмауынан кей жағдайда өз дініне кері оралу себептері жиі орын алды. Миссионерлердің қызметіне қазақ халқының көшпелі өмір салты қатты қиындық тудырды. Шоқынған қазақтарды бақылауда ұстаудың қиындығы миссионерлік қызметтің нәтижесін баяндаған хаттарда көрсетілген. Осындай жағдайлардың алдын алу мақсатында христиан дініне өткен қазақтарды бөлек ұстау үшін миссионерлік стандар ұйымдастыра бастады. Мысалы, батыс өңірдегі Ақтөбе миссионерлік станы сол кездегі Торғай облысының Ақтөбе, Ырғыз уезддерінде мұсылмандыққа қарсы, миссионерлік шараларды жүргізуі тиіс еді. Осылайша христиан дініне өтіп, «шоқынған қазақтарды» өз қауымынан аластап, орыс тұрғындарының арасында болуына жағдай жасап, дінге беріктігін қамтамасыз етуді көздеді. Себебі, христиандандыру мәселесі орыстандыру мәселесімен тығыз байланысты еді.

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

1872 жылы генерал-губернатор Крыжановскийдің қатысуымен миссионерлік бағытта Орынбор рухани семинариясы ашылады. Жоғары Мәртебелі Орынбор епископына оқу комитетінің басшысы А.Добряковтың жазған хатында: «Предназначенная для приготовления духовных лиц на священнослужительская должности в местности с преобладающим магометанским населением и в казачьи станицы зараженныя сектаторством в Букеевскую Орду в степныя укрепления и во всю церкви Туркестанскаго Генерал-губернаторства Оренбургская семинария должна была бы иметь преимушественно миссионерский характер. С другой стороны при малолюдности духовныхучилищ» деп семинарияның қазақ даласындағы ұстанымын айқындайды [3, 80-п.]. Деректен көргеніміздей, оның миссионерлік бағыттағы қызметінің басым болуы керектігі баса айтылған.

1875 жылы 21 қарашада Орынбор қаласында православие миссионерлік қоғамының епархиалды комитеті ашылып, аталмыш комитет жергілікті тұрғындарды орыстандыру мақсатында жатжерліктерге арналған үш мектеп ашады [1, 255-б.]. Мысалы, Ақтөбе миссионерлік станының жанында 20 адамдық интернаты бар бірсыныптық мектеп болды. Мектеп шетжерліктердің діни-адамгершілік дамуының маңызды және жарамды құралдарының бірі болып табылады. «Мектепте қазақ балалары үнемі бақылауда болды және олар орыс ұлдарының ықпалымен, христиандық ортада, жаңа жағдайда өмір сүреді. Төрт жылдық оқыту курсы қырғыз балаларына әсер ету үшін жеткіліксіз. Миссионерлік және білім беру мақсаттары үшін мектепті екі сыныпқа айналдырған жөн, бұл қырғыздарға ұзақ уақыт бойы мектепте оқытылатын пәндерді мұқият игеруге, орыстармен тығыз байланыста болуға, сенім мәселелеріне саналы түрде қарауға мүмкіндік береді» деп мұрағат деректері көрсеткендей, миссионерлік мектептердің рухани отарлаудағы маңызы ерекше болғандығын көруімізге болады [4, 15-п.]. Бұл мектептерде сабақ беретін діни қызметкерлерге қойылатын талаптар өте жоғары болды. Олар діни білімдермен қатар, миссионерлік ілімдерді қатар меңгерген, әсіресе, миссионерлік бағыттағы пәндерді ұтымды игертетін Орынбор рухани семинариясының тәрбиеленушілері арасынан болғаны талап етілді [5, 21-п.]. Сонымен қатар, миссионерлерге жергілікті халықтың тілін, өмір салтын игеру талабы да қойылған еді.

Деректерге сүйенсек, миссионерлік мектептерге қазақтар өз балаларын беруге қорықты. Қазақтар арасында тек христиандыққа ғана емес, сонымен бірге базар саудагерлері - татарлар, түріктер, сарттар, черкестердің ықпалымен жалпы орыс халқына қарсы зұлым-араздық күшті болды. Миссионерлердің міндеті қазақ даласындағы қоныстарды аралап, жергілікті халыққа дінді насихаттау еді. Осы жолда өз уағыздарын сенімді жеткізу үшін жергілікті тұрғындардың тілін біліп, олардың тұрмыс-салтына бейімделу өте маңызды болды. Себебі, «Орал облысында ислам жүйелі түрде ұйымдастырылған деп айтуға болады. Мұсылманша сауат ашып, арабша хат танымаған, исламның пайдасына уағыз айта алмайтын қырғызды кездестіру мүмкін емес» деп мұрағат деректері көрсеткендей [6, 108-110-п.], қалыптасқан діни сананы бұзып, өз діндерін тану миссионерлер үшін қиындық тудырды. Дегенмен, аталған қиындықтарға қарамастан Орал облысында миссионерлік стан жанынан екі сыныптық кешкі қолөнер мектептерін ашу – қазақтар арасында христиандық және орыс ағартушылығының бастамасы болады деп көзделген. Себебі, бұл мектептерді 4-5 жыл оқып, орыс тілі мен христиандық рухта тәрбиеленген шоқынған және шоқынбаған жатжерліктер өз жерлестеріне бұл ағартушылық ықпалды тигізбеуі мүмкін емес еді. Сондықтан, жергілікті халық арасынан миссионерлер дайындау миссионерлік қызмет үшін ең ұтымды тәсілдердің бірі болды. Ал бұл нәтижеге тек миссионерлік мектептер арқылы қол жеткізуге болатын еді.

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

XIX ғасырдың 80-90 жылдарында Ресейде басыбайлы құқықтың жойылуына орай, орыс шаруаларын қазақ жеріне қоныстандыра бастады. Орыс шаруаларын қоныстандыру саясаты – рухани отарлау жолдағы ең сенімді әдістердің бірі еді. Қазақ жеріне қоныстанған орыс шаруалары жат жерге келіп өз дінінен, тілінен, ділінен, мәдениетінен ажырап қалмаулары үшін мемлекет пен шіркеу тарапынан қолдауға ие болды. Қоныстанушы шаруалар әдетте қарапайым кедей халықтың өкілдері болғандықтан, мемлекет олардың өтініші негізінде өз есебінен шіркеулер салып отырған. Осылайша, орыс шаруалары қоныстанған Қазақстанның батыс аймақтарында шіркеулер саны артып, православие шіркеуінің тіректері көбейе бастады. Дегенмен, қоныстандыру саясатын отарлау, орыстандыру саясатының құралы ретінде танып, жергілікті халықтың қаймағын бұзуға орыс шаруаларын пайдалануды көздеген империя саясатының да өзіндік қарама-қайшылығы болғандығын айта кеткен абзал. Себебі орыс қоныстанушылары әлеуметтік жағдайлары төмен, өмір сүрудің қамы үшін келген кедейленген топтар болғандықтан, олардың мемлекет белгілеген діни саясатты жүргізуге құлшыныстары болмады. Олардың соншалықты діндар адамдар болмағанын мұрағат материалдары да айқындай түседі. Сол себепті қазақ даласындағы қазақтарды ғана емес, өз азаматтарының да діни ұстанымдарын бақылауда ұстау қажеттілігі туындады. Осы орайда, орыстандыру саясатын, миссионерлік қызметті өз қолына алған православие шіркеуі - отарлаудың дербес институты болды. Ол мемлекеттік аппаратпен бірге өлкені әкімшілік-территориялық, рухани тұрғыдан отарлау ісіне ат салысып, мемлекеттік-шіркеулік қондырманы алып келді. Осылайша, орыс самодержавиесі православие шіркеуін Қазақстанды отарлаудағы сенімді тіректерінің бірі ретінде көрді.

Православие шіркеуінің христиандық салт-дәстүрлерін толықтай бойларына сіңірмеген жаңадан шоқынған қазақтарға христиандық өмірдің озық үлгісін көрсету маңызды болды. Себебі, жаңадан шоқынғандар өздерінің христиан көршілерінің өміріне назар аударатындықтан, қоныстанушы-орыстарға православие шіркеуінің жарғысы мен тақуалық әдет-ғұрыптарын мінсіз орындап, христиандық өмірдің жақсы жақтарын дәріптеу мәселесі қойылды. Шоқынған қазақтарға үнемі миссионерлік бағытта рухани қолдау жасалып, кей жағдайларда материалдық көмек көрсетіліп отырған. Мысалы, Торғай облысының дін қызметкері Емелиан Даулей бес рет миссионерлік бағытта қазақ даласына сапар жасап, қырғыздарға (қазақтарға) діни, тарихи әңгімелерді, уағыздарды қырғыз тілінде оқып бергендігін айтады. Сонымен қатар, қазақ ауылдарына жақын орыс қоныс аударушыларының ауылдарын да аралап, олардың жеткілікті түрде христиан дінін ұстанбайтынын анықтаған. Оларға христиан дінінің ұлылығын дәріптейтін уағыздар айтылып, шіркеу заңдарын мықты ұстанып, қазақтар арасында өз діндерін тарату үшін үлгілі өмір сүру қажеттігі айтылады [7, 3-4-п.]. Себебі христиан дінін қабылдаған қазақтар көбіне діннен жақындық таба алмай, дінді орыс халқының тұрмыс салтындағы әдеттермен шатастырды.

Христиан дінін таратуда миссионерлер бірқатар қиындықтарға ұшырады. Жоғарыда аталғандай, қазақ халқының көшпелі өмір салтымен қатар, ислам дінінің ықпалының жоғарылауы миссионерлік қызмет пен отаршыл саясаттың тежелуіне ықпал етті. Ислам дінінің қазақ жерінде таралуында бұхар және татар молдаларының ықпалы зор болды. Олар қазақ жерінде ислам дінін таратуға тыйым салынғанына қарамастан, әртүрлі әдістермен өз мақсаттарын орындап отырды. Сондай айла-тәсілдердің бірі сауда-саттық қарым-қатынас еді. Бұл туралы мұрағат деректерінде де кездеседі. Орынбор епархиясының Торғай облысы бойынша миссионері Ф.Соколов өзінің қазақ даласындағы сапарларында үнемі ұсақ-түйек тауарлар салынған қораптарды ұстаған, кейде қырғыздардан қарыз жинап жүрген татарларды кездестіргенін айтады. Бір сөзбен айтқанда, татарлардың заңды жолмен қазақ даласын аралап жүріп, көшпелі қырғыздарды

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

мұсылмандық фанатизмнің уымен сусындатып жүргендігін айтады [8, 52-п.]. Қазақ даласында сауда байланыстарымен еркін жүріп-тұруға өздерінің әлеуметтік мәртебесін пайдаланған көпестер сауда жасай жүріп, исламның идеяларын таратушылар болды. Миссионерлік қызметке кедергі келтіретін факторларды жою мақсатында дін қызметкерлерінің саяси-әкімшілік билікке бар жағдайды баяндап отырғандығын мұрағат деректері дәлелдей түседі. Мәселен, 1893 жылғы, 19 қаңтарда Семей облысының әскери губернаторына Томск және Семипалатинск епископтарының жазған хатында қырғыз даласында исламды насихаттауды жою мақсатында Қазан, Орынбор және т.б. губернияларда татар, бұқар, түрік, т.б. халықтардың көшіп-қонуына тыйым салып, қатаң әкімшілік бақылауға алуды сұрайды. Сонымен қатар, дала тұрғындарына, татарларға сауда жасау мақсатында еркін жүріп-тұруға тиым салып, сауда үшін арнайы пункттер белгілеуді, молдаларға қырғыздар арасында мұсылмандық кітаптар мен басқа да басылымдар арқылы исламды насихаттауға тиым салуды сұрайды [9, 35-п.]. Осылайша, тұрғындардың діни санасында орныға бастаған ислам дінін ығыстырып, оған тосқауыл қою үшін татар, бұқар, түрік, т.б. халықтардың саудагерлерінің қазақ даласында сауда жасауына шектеу қояды.

Исламға қарсы миссионерліктің теориялық базасының, арнайы координациялық және қаржылық құрылымдарының қалыптасқанына, өзге діндермен салыстырғанда қазақ даласында үгіт-насихат жүргізудегі заңды тұрғыда бекіген монополиялық артықшылығына қарамастан, православие миссионерлері өздеріне артылған міндеттерді толықтай орындай алмады. Қазақ даласында, әсіресі географиялық тұрғыдан Ресейге шекаралас жатқан Қазақстанның батыс өңірінде православие шіркеуі жүргізген миссионерлік саясат нәтижесінде XX ғасырдың I ширегінде Орынборлық Епархия құрамында 2 млн 300 мың адам болды, оның 800 мыңы бөгде, негізінен мұсылман халқынан болды [10, 128-б.]. Қазақ даласындағы православие миссионерлігі өзіне дейін бекіген мұсылмандық діни сенімді толықтай ығыстырып шығара алмады.

Қорытынды. Қорытындылай келе, Қазақстанның батыс өңіріндегі христиан дінінің таралу жолдары — бұл ұзақ тарихи процесс екендігін білдік. Оған түрлі саяси, мәдени және әлеуметтік факторлар өз әсерін тигізді. Ресей империясының рухани отарлауының құралы болған христиан діні қазақ қоғамы мен жергілікті халықтардың рухани санасына, мәдениеті мен өмір салтына, діни тәжірибесіне ықпал етті. Бүгінде бұл аймақта христиан қауымдары өзінің мәдени және діни дәстүрлерін сақтап, Қазақстандағы басқа діндермен қатар өз орнын табуда. Христиан діні Қазақстанның батыс аймағында өзінің орнықты дамуын жалғастыруда, бұл әртүрлі діни бағыттардың өзара әрекеттесуіне негіз болатын үлкен мәдени және әлеуметтік фактор.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Тасмагамбетов, А.С. История конфессии Казахстана в конце XVIII-начале XX вв. [Текст] / А.С. Тасмагамбетов. –Уральск, 2010. – 253-255 с.

2 История Казахстана. Сборник документов XVIII – начала XX веков. [Текст] // Алматы, Қазақ университеті, 2001. – 88 с.

3 Орынбор облыстық Мемлекеттік Архиві (алда – ООМА) 174-қор, 1-тізбе, 121-іс, 80-п.

4 ООМА, 175-қор, 1-тізбе, 153-іс, 15-п.

5 ООМА, 175-қор, 1-тізбе, 8-іс, 21-п.

6 ООМА, 175-қор, 1-тізбе, 25-іс, 108-110-п.

7 ООМА, 175-қор, 1-тізбе, 153-іс, 3-4-п.

8 Қазақстан Республикасы Мемлекеттік Орталық архиві (алда - ҚР ОМА) 25-қ., 1-т., 1426– іс, 52-п.

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

9 ҚР ОМА. 64 -қ.,1-т.,3155– іс, 35-п.
10 Мырзахметов, М. «Қазақ қалай орыстандырылды» [Текст] / М. Мырзахметов. – Алматы: Атамұра, 1993. – 128 б.

REFERENCES

1 Tasmagambetov, A.S. Istorija konfessii Kazahstana v konce XVIII-nachale XX vv. [The history of the denomination of Kazakhstan in the late XVIII-early XX centuries]. Ural'sk, (2010): 253-255 s.
2 Istorija Kazahstana. Sbornik dokumentov XVIII – nachala XX vekov. [The history of Kazakhstan. Collection of documents of the XVIII – early XX centuries]. Almaty, Kazakh universiteti, (2001): 88 s.
3 Orynbor oblystyk Memlekettik Arhivi (alda – OOMA) 174-kor, 1-tizbe, 121-is, 80-p.
4 OOMA, 175-kor, 1-tizbe, 153-is, 15-p.
5 OOMA, 175-kor, 1-tizbe, 8-is, 21-p.
6 OOMA, 175-kor, 1-tizbe, 25-is, 108-110-p.
7 OOMA, 175-kor, 1-tizbe, 153-is, 3-4-p.
8 Kazakhstan Respublikasy Memlekettik Ortalyk arhivi (alda - KR OMA) 25-k., 1-t., 1426– is, 52-p.
9 KR OMA. 64 -k.,1-t.,3155– is, 35-p.
10 Myrzahmetov, M. «Kazakh kalaj orystandyryldy» [Kazakh cities are Russified]. Almaty: Atamura, 1993. – 128 b.

Сабыргалиева Назгуль Бактыгалиевна*[1]
Доктор Phd, Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова, Республика Казахстан, 0900066, г. Уральск, проспект Н. Назарбаева, 162 naz-sb@mail.ru, ORCID ID: 0000-0001-8934-2602

Утеулиева Венера Сакеновна[2]
Магистрант, Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова, Республика Казахстан, 0900066, г. Уральск, Сарайшык, 34 Veniok_86@mail.ru, ORCID ID: 0009-0002-0022-9043

ХОД МИССИОНЕРСКОЙ ПОЛИТИКИ В ЗАПАДНОМ РЕГИОНЕ КАЗАХСТАНА

Аннотация. Статья призвана показать актуальность данной темы путем анализа исторического контекста, социальных, культурных и политических аспектов миссионерской политики в западном регионе. Ход миссионерской политики в западном регионе Казахстана является важной темой с точки зрения изучения взаимовлияний между историей, культурой и религиями. Важно понимать, как осуществлялась миссионерская деятельность, учитывая особенности, характерные для этого региона, в том числе этническую и религиозную множественность наций и народов, а также историческое развитие региона. В ходе исследования будут рассмотрены особенности и результаты миссионерской деятельности в западном регионе Казахстана, влияние этой деятельности на казахское общество и его религиозный, духовный мир. Авторы проанализировали основные направления и цели деятельности миссионеров западного региона казахской степи с помощью архивных данных, остановились на последствиях проводимой имперской политики в отношении религиозных убеждений местного населения, изменении религиозной ситуации в Казахстане. Проведен обзор научных

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

статей и монографических работ, докторских диссертаций на страницах периодической печати по методам исторического анализа, сопоставления исследований, проанализированы документы 174-175 фондов Оренбургского областного государственного архива, 25-64 фондов Центрального государственного архива РК, сделан научный вывод.

Ключевые слова. Миссионер, миссионерская деятельность, духовная колонизация, религия, христианство, православие.

Sabyrgalieva Nazgul Baktygalievna[*1]
Phd, West Kazakhstan University named after M. Utemisov, Republic of Kazakhstan, 0900066, Uralsk, N. Nazarbayev Ave., 162 naz-sb@mail.ru,
ORCID ID: 0000-0001-8934-2602
Uteulieva Venera Sakenovna[2]
Master's student, West Kazakhstan University named after M. Utemisov, Republic of Kazakhstan, 0900066, Uralsk, Sarayshyk, 34 Veniok_86@mail.ru,
ORCID ID: 0009-0002-0022-9043

THE COURSE OF MISSIONARY POLICY IN THE WESTERN REGION OF KAZAKHSTAN

Abstract. The article aims to show the relevance of this topic by analyzing the historical context, social, cultural and political aspects of missionary policy in the western region. The course of missionary policy in the western region of Kazakhstan is an important subject from the point of view of studying the interaction between history, culture and religions. It is important to understand how missionary activities were carried out, taking into account the characteristics inherent in this region, including the ethnic and religious diversity of nations and peoples, as well as the historical development of the region. The study examines the features and results of missionary activity in the western region of Kazakhstan, the impact of this activity on Kazakh society and its religious and spiritual world. The authors analyzed the main directions and goals of the activities of missionaries in the western region of the Kazakh steppe through archival data, focused on the consequences of the imperial policy on the religious beliefs of the local population, changes in the religious situation in Kazakhstan. According to the methods of historical analysis and comparison of the study, a review of scientific articles and monographic works, doctoral dissertations on the pages of the Periodical Press was carried out, documents of funds 174-175 of the Orenburg Regional State Archive, funds 25-64 of the Central state archive of the Republic of Kazakhstan were analyzed and scientific conclusions were made.

Key words. Missionary, missionary activity, spiritual colonization, religion, Christianity, orthodoxy.

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

ҒТАХА 03.20.00 **DOI: https://doi.org/10.62724/202520107**

Тасмагамбетов Асет Сембаевич*1
Тарих ғылымдарының докторы, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, 090006, Орал қ., Н. Назарбаев даңғылы, 194, t.asset63@mail.ru ,
ORCID ID: 0000-0003-0497-3822

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ПАТШАЛЫҚ БИЛІК ПЕН ОРЫС ПРАВОСЛАВ ШІРКЕУІНІҢ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ҚАЗАҚ ЖЕРЛЕРІН ОТАРЛАУДАҒЫ ОРНЫ (XIX-XX Ғ. БАСЫ)

Аңдатпа. Бұл мақалада орыс православ шіркеуінің қазақ жерлері Ресей империясының құрамында болған тұста (XIX ғ. – XX ғ. басы) патша үкіметімен арақатынасы, оның Қазақстандағы отарлық басқару жүйесіндегі орны мен қызметі тарихи тұрғыда талданады. Патша билігінің шіркеуді мемлекеттік аппараттың бір бөлігіне айналдыру урдісі (қасиетті синодтың құрылуы, епархиялық басқарудың енгізілуі, обер-прокурор институтының рөлі) сипатталады. Автор қазақ жеріне қызметін таратқан епархияларға қатысты материалдар негізінде Қазақстандағы православие шіркеуінің әкімшілік және миссионерлік қызметін саралап, оның отарлық саясатпен байланысын ашады. Шіркеу әкімшілігі мен жергілікті билік құрылымдарының өзара әрекеттестігі, миссионерлік іс-шаралар, діни бақылау мен рухани кеңістікті басқару тетіктері қарастырылады. Мақалада тарихи-салыстармалы және тарихи-жүйелік әдістерді қолдана отырып белгіленіп қаралып отырған саладағы үрдістер жан-жақты зерделеніп, шіркеудің патшалық билікпен институционалдық байланыстары мен миссиясының мазмұны талданады. Сонымен қатар, синодтық басқару кезеңінің ерекшеліктері мен оның отарлық саясат шеңберіндегі ықпалы нақты мұрағаттық деректер мен баспасөз материалдары арқылы негізделеді. Зерттеу нәтижесінде православие шіркеуінің рухани мекеме ғана емес, сонымен қатар қазақ жерлерінің Ресей империясының құрамына кірген тұста отарлық билік мүдделеріне қызмет еткен әкімшілік құрылым ретінде көрініс тапқаны анықталады.

Кілт сөздер. Патшалық билік, орыс православ шіркеуі, епархиялық басқару, әскери-азаматтық билік, православиелік миссионерлік, діни басқару, мемлекеттік бақылау, Ресей империясы.

Кіріспе. Қазақстан аумағының Ресей империясының құрамына еңуі отарлық әкімшілік-басқару құрылымының орнауымен қатар жүріп, сонымен бірге дін саласына да тікелей әсер етті. Ресей мемлекеті мен орыс православ шіркеуінің өзара қарым-қатынасы I Петр реформалары нәтижесінде түбегейлі өзгеріп, шіркеу патша билігінің бақылауындағы мемлекеттік институтқа айналды. Бұл кезеңде қасиетті синодтың құрылуы және обер-прокурорлық басқару жүйесінің енгізілуі шіркеу мен мемлекеттің тығыз институционалдық байланысын қалыптастырды. Орыс православ шіркеуі өзінің діни ұйым ретіндегі қызметінен басқа ресми рухани идеологияны тарату арқылы отарлық саясаттың жүзеге асуына атсалысты. Қазақстандағы шіркеу қызметі – оның ішінде миссионерлік жұмыс, шоқындыру саясаты, оқу-ағарту және жергілікті халықты рухани бағындыру тетіктері – империялық биліктің стратегиялық құралдарының бірі болды. Осы тұрғыдан алғанда, православие шіркеуінің қызметін қарапайым діни өмір шеңберінде емес, кең ауқымды саяси және идеологиялық контекстте зерттеу қажеттігі туындайды.

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

Зерттеудің өзектілігі – орыс православ шіркеуінің қаралып отырған кезеңдегі отарлық билік жүйесімен байланысын Қазақстан кеңістігіндегі нақты тарихи жағдайлар негізінде зерделенуінде. Бұл мәселе қазіргі таңда рухани отарлану, дін мен билік арасындағы өзара әрекеттестік, және діни институттардың саяси функцияларын түсіну үшін маңызды. Зерттеудің мақсаты – синодтық басқару жүйесі кезеңінде православ шіркеуінің империялық билікпен байланысын талдау, оның Қазақстандағы миссиясын, әкімшілік құрылымын және отарлық саясатпен ықпалдасу тетіктерін анықтау. Мақалада тарихи-салыстырмалы және тарихи-құжаттық әдістер қолданыла отырып, Орынбор, Омбы, Түркістан епархияларына қатысты материалдар, ведомстволық деректер, миссионерлік жазбалар мен ресми басылымдар негізінде талдау жүргізілді. Бұл зерттеу шіркеудің отарлық билікпен біте қайнасқан әрекетін көрсету арқылы оның Қазақстандағы тарихи рөлін жаңаша пайымдауға мүмкіндік береді.

Қазақстан аумағында православие тарихының Ресей империясы құрамында болған кезеңіндегі тарихнамасы туралы сөз болғанда, бұл мәселе шартты түрде ғана қарастырылады. Әсіресе, орыс православ шіркеуінің патшалық билікпен өзара қарым-қатынастарына келсек, бұл тақырыпқа тікелей арналған зерттеулер жоқ, тек жанама түрде байланысы бар бірнеше еңбектерді атауға болады. Мәселен, Қазақстандағы православие тарихына қатысты мәселелер кеңірек тарихи тақырыптар аясында В.А. Яковлев [1], Н.М. Чернавский [2], И. Голошубин сынды зерттеушілердің еңбектерінде қозғалған [3]. В.А. Яковлевтің «Түркістанның шіркеулік өмірінен» атты еңбегінде XIX ғасырдың 60-жылдарынан XX ғасырдың басына дейінгі кезеңдегі Оңтүстік Қазақстандағы орыс православ шіркеуінің тарихына қатысты деректер келтірілген. Н.М. Чернавский революцияға дейінгі кезеңдегі Орынбор өлкесіндегі діни өмірді және осы аймақтағы православие тарихын зерттеген негізгі тұлғалардың бірі болды. Ал И. Голошубин «Омбы епархиясының анықтамалық кітабы» атты еңбегінде Омбы епархиясына қарасты өңірлердегі, атап айтқанда, Ақмола және Семей облыстарының православие приходтарын қамтыған шіркеулік өмірге қатысты материалды жинақтап, талдаған.

Кеңестік дәуірдегі тарихнамаға келсек, бұл мәселе бойынша арнайы зерттеулер мүлде болмаған. Бұрынғы Ресей империясы аумағындағы православие тарихына арналған жалғыз еңбек Н.М. Никольскийдің «Орыс шіркеуінің тарихы» атты еңбегі болып келді [4]. Идеологиялық ықпалға байланысты бұл еңбекте революцияға дейінгі орыс православие шіркеуі мемлекеттік аппараттың бір бөлігі, әлеуметтік-экономикалық институт ретінде қарастырылды. Автор орыс шіркеуінің тарихын қос дінділік пен еретиктерге қарсы күрес призмасы арқылы көрсетеді.

Ал еліміздің тәуелсіздік алғаннан кейін Қазақстандағы православие тарихын конфессиялық тұрғыдан (тек миссионерлік қызмет емес) зерттеген еңбектердің бірі ретінде Л.В. Тимофееваның «Жетісу аумағындағы орыс православ шіркеуінің тарихы (XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасыр)» атты еңбегін атауға болады [5]. Бұл еңбек аймақтық сипатқа ие болғанымен, Жетісудағы православие тарихының кейбір беттерін ашып көрсетеді, бұл да зерттеліп отырған мәселе үшін маңызды. Қарастырылып отырған кезеңдегі Қазақстандағы православие тарихына арналған өзге де отандық зерттеулер, негізінен, көбіне шіркеудің тікелей миссионерлік қызметіне арналған. Мысалы, солардың ішінде келесі авторлардың жұмыстарын атап кетуге болады Г.К. Батырхановтың [6], З.Т. Садвакасованың [7], З.Е. Кабульдиновтың [8], М.Ш. Егембердиевтің [9] және басқаларының.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Зерттеу барысында дереккөздер ретінде Орынбор, Омбы және Түркістан епархияларына қатысты материалдар пайдаланылды. Атап айтқанда, хаттар, нұсқаулар, есептер, діни ведомствоның ресми

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

корреспонденциялары талданды. Сонымен қатар, XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басындағы «Оренбургские епархиальные ведомости» секілді басылымдардағы жарияланымдар зерттеу нысанына алынды. Бұл дереккөздер орыс православ шіркеуінің әкімшілік құрылымын, миссионерлік қызметін және империялық билікпен өзара байланысын ашуға мүмкіндік береді.

Зерттеу жұмысында тарихи-салыстырмалы, тарихи-жүйелі және тарихи-генетикалық әдістер қолданылды. Тарихи-салыстырмалы әдіс Қазақстандағы епархиялық басқару жүйесін Ресейдің орталық және шет аймақтарындағы шіркеу құрылымымен салыстыра отырып, православ шіркеуінің қызмет ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік берді. Тарихи-жүйелі әдіс шіркеу мен патша әкімшілігі арасындағы қарым-қатынас тетіктерін, олардың функционалдық міндеттері мен бағыныштылық иерархиясын кешенді түрде талдауға қолданылды. Тарихи-генетикалық әдіс арқылы Орыс православие шіркеуінің синодтық басқару жүйесінің қалыптасуы мен оның отарлық аймақтарда орнығу үдерісі хронологиялық тұрғыда зерделенді.

Сондай-ақ, контент-талдау әдісі қолданылып, шіркеу әкімшілігі мен миссионерлердің жазбаша есептері мен баяндамаларындағы ұстанымдар, терминология және миссионерлік риторика талданды. Бұл тәсіл Қазақстандағы рухани өмірді бақылау, діни саясатты жүзеге асыру және православиелік миссияны ұйымдастыру тетіктерін анықтауға негіз болды.

Нәтижелер және оларды талқылау. Саяси билік және оның әрекеттеріне қарасты мәселелер бізде әдетте мемлекеттің және қоғамның зайырлы өмірімен байланыстырылады. Алайда, тарих көрсетіп отырғандай, бұл мәселелер діни конфессиялардың өмірі мен қызметіне тікелей қатысты болуы мүмкін, ал олар арқылы бүкіл қоғамның рухани өміріне де әсер етеді. Бұл тұрғыда белгілі мысалдардың бірі – орыс шіркеуі тарихындағы «синодтық» кезең. Бұл кезеңге бастаманы XVIII ғасырдың бірінші ширегінде патша I Петр енгізген шіркеу реформалары берді. Ол реформалар патриархтық басқару жүйесін жойып, православ шіркеуін Ресей империясының монархына бағындырды. Бұл кезең екі ғасырды қамтып, XX ғасырдың басына дейін созылды.

Петр реформаларына сәйкес, патриархтықпен қатар орыс шіркеуін басқарудағы соборлық ұстанымы да жойылды, ал оның орнына құрылған қасиетті синод сыртқы жағынан ғана соборлық сипатқа ие болып, канондық негіздерге сай келмеді. Мұндағы соборлық бастама зайырлы-әкімшілік әріптестікпен алмастырылды. Бұл әріптестік түрі тек ішкі бюрократиялық ұйымдастыру жүйесі болып табылды. Петр енгізген синодтық басқару жүйесінде әр епархиядан өкілдік болмады, тіпті мүлде өкілдік болмады, өйткені синод мүшелерін үкімет тағайындады және ол іс жүзінде шіркеулік емес, мемлекеттік мекеме ретінде қызмет етті.

Епархиялық басқаруда консисториялар құрылды, олар төрт-бес дін қызметкерінен тұратын алқа ретінде жұмыс істеді. Бұл мүшелер епископтың таңдауы бойынша синодпен және бір зайырлы шенеунікпен тағайындалатын. Бұл органның жұмысы негізінен қарапайым зайырлы шенеуніктермен жүзеге асырылып, шіркеу әкімшілігіндегі күрделі бюрократиялық жүйелерді білмейтін благочинныйлардың қызметін бағыттап отырды.

Қасиетті синодты шын мәнінде басқарған және оның жұмысына бағыт берген — обер-прокурор болды. Синод тарихындағы барлық обер-прокурорлар тек зайырлы тұлғалар болып, мемлекеттің шіркеуден үстемдігін іс жүзінде жүзеге асыруға жауапты болды. Жергілікті жерлерде рухани консисторияның хатшысы шіркеу ісінде сөзсіз басты тұлғаға айналды. Консистория жарғысы бойынша ол тікелей архиерейге бағынышты болғанымен, оны тек обер-прокурор ғана тағайындап немесе қызметінен босата алатын.

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

Консистория жұмысы туралы хатшы обер-прокурорға, архиерейді айналып өтіп, есеп беретін. Барлық ақпарат оның иелігінде болды, ол кез келген іске бағыт бере алатын, ал оның арқа сүйер тұлғасы — обер-прокурор болатын. Мұндай ықпалды әрі нақты беделді тұлғамен тек санаулы архиерей ғана ашық қақтығысқа бара алатын [10, 90 б.].

Орыс шіркеуінің өмірі мен қызметін басқарудағы мұндай түбегейлі өзгерістер оның рухани болмысына да елеулі әсерін тигізді. Синод қызметі алғашқы жылдарынан бастап-ақ сыртқы, бюрократиялық-полицейлік сипатқа ие болды: «әртүрлі заңбұзушылықтарды анықтау, ырымшылдық пен еркін ойлауды әртүрлі нысандарда жою». Синод епископтарға негізінен дәл осындай – тергеу және жою тәсілдері туралы нұсқаулар беретін. Православ шіркеуі мүшелерінің барлық діни міндеттері баптар мен параграфтар бойынша нақты белгіленіп, тізіліп берілді. Мұнда храмда өзін қалай ұстау керек, иконалардың алдында қалай тұру, мерекелерді өткізу, күнәларды мойындау және православиелік сенімге адалдықты қадағалау тәртібі де толық әрі нақты сипатталған болатын. «Рухани өмірдің реттеуге көнбейтін нысандары мен құбылыстарына полицейлік ережелер орнатуға талпыну» шіркеу саласына «құрғақ бюрократизмнің жансыз тынысын» енгізді [11, 67 б.].

Бұл мәселеге байланысты көзқарастар әртүрлі: Петрдің шіркеу реформаларын тікелей айыптаудан бастап, оларды тарихи қажеттілік ретінде ақтауға дейінгі пікірлер бар. Алайда, бір нәрсе анық – осы реформалардан кейін орыс шіркеуі қарапайым мемлекеттік мекеме дәрежесіне дейін түсірілді, оның қызметі енді ең алдымен мемлекеттік мүддеге бейімделетін болды. Шіркеуді басқару жүйесі көп ұзамай күрделі мемлекеттік механизмнің бір бөлігіне – «православиялық конфессиялар басқармасына» айналды.

Шіркеу қызметіндегі зайырлы-әкімшілік негіздердің үстемдігі, шіркеу басқаруының мемлекеттік жүйеге бағынышты болуы, империя шеткерілеріндегі шіркеу өміріне де әсерін тигізді. Бұл құбылыс православие дінінің Ресей империясына қосылған аумақтарда таралуы мен ұйымдық дамуына, сондай-ақ осы өңірлердегі, атап айтқанда Қазақстандағы, православиялық институттардың қызметіне, православиялық миссионерлікке де өз әсерін тигізді.

Қазақстанның солтүстік-батыс аудандары XVIII ғасырдың өзінде Орынбор өлкесінің құрамына ене бастады. Бұл кезде мұнда Орынбор губерниясы құрылып жатқан еді. Шіркеу-әкімшілік жағынан алғанда, Орынбор губерниясы аумағы дербес епархия құрылғанға дейін, яғни XVIII ғасырдың соңына дейін, әртүрлі епархиялық орталықтарға бағындырылды. XVIII ғасырдың соңында Орынбор өлкесі шегінде дербес епархия құрылды**.** Алайда әскери-азаматтық біртұтастыққа қарамастан, Орынбор өлкесі шіркеу-әкімшілік жағынан әлі де айтарлықтай бытыраңқы күйде қалды. Бұл жағдай азаматтық және рухани биліктің өзара қарым-қатынастарын едәуір қиындатты. Сонымен қатар өлкедегі православ халықтың көбеюі мен шіркеулер санының артуы епархиялық басқару үшін бұл кең аймақты басқаруды күрделендірді. Осы аталған себептер 1859 жылы Орынбор епархиясын екі дербес епархияға – тікелей Орынбор және Уфа епархияларына бөлінуіне алып келді.

Бұл екі дербес кафедраны құру мәселесі негізінен Орынбор генерал-губернаторы Катениннің бастамасы болатын. Бастапқыда Орынбор кафедрасына бір викарлық құру жоспарланды, викарийдің Орынбор қаласында орналасуы көзделді, өйткені бұл қалада ересейшілер (раскольниктер) көп шоғырланған еді. Осыған байланысты 1858 жылдың наурызында Орынбор архиепископы Антоний I Синодқа ресми ұсыныс жіберді. Алайда генерал-губернатор Катенин епархияны толықтай екіге бөлу бастамасын алға тартып, бұл ұсынысты Синодтың обер-прокуроры алдында жеке түрде қолдап, өлкеде епархиялық биліктің Орынбор қаласында орналасуымен толық дербес епархия құруды

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

талап етті. Синод Катениннің ұсынысымен келісті, және осы мәселе жөніндегі баяндама 1859 жылдың 21 наурызында император тарапынан бекітілді [12, 134 б.]. Демек, бұл жерде біз Қазақстандағы сол тұста православиялық діни құрылымдық мәселеден бастап ақ жергілікті әскери-азаматтық билік өз үстемдігін жүргізе бастағанын көреміз.

Аталған оқиғалар осы кезеңде империя шеткерілеріндегі ресми православ шіркеу ұйымдарының қызметінде маңызды бір ерекшелікті байқауға мүмкіндік береді. Яғни, бұл жерде епархиялық мәселелерге әскери-азаматтық биліктің белсенді әрі ықпалды араласуы айқын байқалады. Бұл туралы православие тарихын зерттеген белгілі орыс ғалымы Николай Чернавский былай деп жазады: «Мұның себебі – Орынбор өлкесі ерекше жағдайдағы шет аймақ ретінде Ресей патшалығының қоластына жуырда ғана қосылғандықтан, бұл аймақты тыныштандыру және түрлі ұлт өкілдерінен құралған халықты реттеу үшін ерекше, кейде шұғыл шараларды қажет етті. Сол себепті 1881 жылы генерал-губернаторлық таратылғанға дейін бұл өңір жоғары әскери-азаматтық және тіпті саяси өкілетке ие тұлғалардың ашық басқаруында болды. Алғашында бұл әскери губернаторлар болса, кейін генерал-губернаторлар болды» [13, 4 б.].

Осы ерекше мәртебесіне орай әскери-азаматтық билік епархиялық басқару ісіне елеулі ықпал етіп қана қоймай, кейбір маңызды шіркеу істері бойынша олардың пікірі шешуші рөл атқарды. Бұл өз кезегінде жергілікті әскери-азаматтық және рухани билік арасындағы қарым-қатынасқа да әсер етті. Бұл туралы Н. Чернавский былай дейді: «Тіпті сырттай да бұл жағдай епископтардың генерал-губернаторға алғашқылардың бірі болып мерекелік сәлемдесу үшін баруынан, ал кейін генерал-губернатордың епископқа жауап ретінде баруынан көрініс тапты». Осыны дәлел ретінде ол 1854 жылғы оқиғаны мысалға келтіреді: генерал-губернатор Перовскийдің талабымен православ емес жергілікті халық арасында басталған миссионерлік әрекеттер тоқтатылды. Синод бұл жайлы естісімен: «бұдан кейін де мұндай жағдайларда өлкелік басты басшының нұсқауларын басшылыққа алу қажет» деп бұйрық берді [13, 5 б.]. Демек, бұл жерде Қазақстандағы әскери-әкімшілік биліктің орыс православ шіркеуінің миссионерлік әрекетіне сол сәттегі бұл жердегі саяси ахуалға байланысты өз ықпалын тигізіп отырғандығын көреміз. Соның ішінде кей сәтте бұл әрекетті бәсеңдетуге де байланысты.

Жалпы алғанда, генерал-губернаторлар мен әскери губернаторлардың билігі әртүрлі ведомстволар бойынша әкімшілік шараларға бірлік пен ортақ бағыт беруге бағытталды. Бұл ведомстволар 1865 жылғы жергілікті әкімшілік реформасына дейін, яғни билік бірлігі мен орталықтандыру қағидаты енгізілгенге дейін, бір-бірінен оқшау, тәуелсіз жұмыс істейтін. Осы себепті, ортақ мәселелер бойынша олармен байланыс орнатқанда, епархиялық билік көзқарастардың айырмашылығына байланысты қиындықтарға тап болатын. Мысалы, Орынбор өлкесінде генерал-губернатордан бөлек, губерниялық мекемелер ретінде Орынбор губерниялық басқармасы, Орынбор және Орал казак әскерлерінің басқармалары, «Орынбор қырғыздары» басқармасы жұмыс істеді. Сонымен қатар, шіркеу салу, приходтар ашу және дін қызметкерлерін қамтамасыз ету мәселелері мемлекеттік мүлік палатасының шешіміне байланысты болатын.

Бұл тұрғыда, Орал казак әскерінің кеңсесі де ерекше тәуелсіздікке ие болды. Ол әу бастан Орал казактары жеріндегі шіркеу істерін дербес жүргізіп келді. Сондықтан оның бұл құқықтарын біртіндеп алып, оларды консисторияның қарауына беру, яғни әскери кеңсені епархиялық басқару істеріне араласудан мүлде босату – Орынбор епископтарының Орал әскерімен жүргізген әкімшілік саясаты бірнеше онжылдыққа созылды.

Бұл мәселеге байланысты Орынбор епархиясы жетекшілерінің бірі Антоний 1861 жылы Синодқа былай деп шағымданды: «Бұл жерде епархиялық істерге араласу қалыпты әрі терең тамыр жайған жағдайға айналды. Орынбор епархиясының құрамына

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

генерал-губернатордың басқармасы, Орынбор казак әскерінің полктік және станицалық басқармалары, Орал әскери кеңсесі мен оның дистанциялық бастықтары кіреді. Бұл мекемелер мен тұлғалар бұрын епархиялық орталық Уфа қаласынан алыс болғандықтан, тек шіркеу істерін ғана емес, дін қызметкерлері мен шіркеу қаржысын да өз қалауларынша басқаруға әбден дағдыланған. Соңғысы тіпті әлі күнге дейін әскери биліктің меншігі саналады» [13, 8 б.]. Ол әрі қарай былай дейді: «...Ал дін қызметкерлеріне келсек, әсіресе Орал әскері бойынша оларды тағайындап, орнынан алуды тіпті әскери басшылықтың өзі жүргізетін. Басшылар өз аймақтарын аралаған кезде дін қызметкерлерінен де әскери адамдар сияқты құрмет күтетін: кейбір шіркеулерде оларды қоңырау соғумен және крестпен қарсы алып, дін қызметкерлері құттықтау сөздер айтатын. Шіркеулер салу туралы мәселелерде казак басшылары мұның жергілікті епископтың құзырында екенін естен шығарып, оған тек ескерту ретінде ғана мәлімдейтін. Полк командирлері полктарды тексеру кезінде приходтардың жай-күйі мен шіркеу қаржысы туралы дін қызметкерлерінен толық есеп талап етіп, есеп кітаптарына өз ескертпелерін жазып, приходтар мен қоныстарды өз беттерінше бір приходтан екіншісіне ауыстырып жататын» [13, 8 б.].

Келтірілген материалдар көрсеткендей, шіркеулік мәселелерді қарастырғанда әскери-азаматтық билік өкілдері рухани мекемелерді айналып өтіп, өз қалауларынша әрекет еткен. Бұл жағдай Қазақстанның оңтүстігінде де орын алып отырды. Мысалы, Орынбор генерал-губернаторы басқармасынан Түркістан облысының әскери губернаторына жіберілген нұсқауда былай делінген: «…Бұл ретте, аса қадірлі Варлаам жіберген дін қызметкерлері – Победононцев (Тимофей), Вознесенский, Егротов, Ширяев және Тихомиров – Әскери губернатор генерал-майор Романовскийдің бұйрығымен Епархиялық басқарма белгілеген орындарға емес, басқа жерлерге тағайындалғаны белгілі болды. Бұл туралы облыс билігі аса қадірге иемен не алдын ала, не кейіннен келісімге келмеген» [14, П. 1 тер.].

Синодтың обер-прокуроры бұл жағдайды Орынбор генерал-губернаторына хабарлай отырып, Түркістан облысындағы дін қызметкерлерінің Орынбор епархиялық басқармасына бағынуын белгіленген тәртіп бойынша бұзбауды сұрады [14, П. 2].

Түркістан өлкесінде бөлек православ епархиясының құрылуы да көп жағдайда жергілікті әскери-әкімшілік билікке байланысты болды. 1869 жылғы мамырда бұл туралы өтінішті Синодтың обер-прокуроры граф Д.А. Толстойдың атына Түркістан генерал-губернаторы К.П. Кауфманның өзі жолдаған [15, 9-10 бб.].

Қазақстандағы православ шіркеуінің миссионерлік қызметінің сипаты мен көлемі де көбіне жергілікті әскери-әкімшілік басшылыққа байланысты болды. Тіпті, кей жағдайда олар белгілі бір «бөгде діндегіні» қабылдауға қатысты шешімді өз бетінше қабылдап, бұл мәселе бойынша бірізділіктің сақталмауын туғызды, әсіресе XIX ғасырдың 60–70 жылдары. Мысалы, 1873 жылы Түркістан епископы Софоний облыс басшылығына «бөгде діндіні» православиеге қабылдау туралы бастаманы тек жергілікті дін қызметкерлері көтеруі керек екенін айтып, жоғары шенділердің бұл іске араласпауын сұрады [16, П. 20]. Осыған байланысты Түркістан генерал-губернаторы Сырдария облысының әскери губернаторына жолдаған нұсқауында былай делінген: «…Православиеге қабылдау ісі діни қызметкерлердің міндетіне жатады. Олар прозелиттермен шіркеу ережелері, азаматтық заңдар мен жергілікті епархиялық басқарма нұсқауларына сәйкес жұмыс істеуі керек. Сондықтан аса қадірлі Софонийдің өтінішін орынды деп есептеп, бұл талапты нақты орындауды сұраймын» [16, П. 20 тер.]. Демек, қазақ жеріндегі миссионерлікті жүзеге асыру барысында әскери-азаматтық билікпен православиялық шіркеудің арасында қайшылықтар болғанын байқаймыз. Бұл

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

жағдайдың миссионерлікке кедергі келтіретінін православиялық дін өкілдері алға тартып көрсетіп отырды.

Бұл кезеңдегі Қазақстандағы орыс православ шіркеуінің миссионерлік бағытына қарасақ, оны тек шіркеудің бастамасы ретінде қарастыруға болмайды. Шынында да, бұл қызмет едәуір дәрежеде империялық үкіметтің ішкі саясатының құралына айналды. Миссионерлік жұмыстың саяси мақсаттарға бағындырылуы, әрине, орыс православиялық шіркеуінің жергілікті халық арасында өз миссионерлік қызметін таза шіркеуілік бағытта жүргізуіне мүмкіндік бермеді. Бұл тұрғыда бұл миссионерлікті толықтай діни миссионерлік деп айтуда қиын. Мұндай жағдай сол тұста орыс православ шіркеуінің мемлекеттік құрылымға бағынышты болуынан туындап отырғанын атап кетуге болады. Ал бұл өз кезегінде қазақ жерінде православиялық миссионерліктің тұрақты және жүйелі түрде жүргізуіне кедергі болғаны да белгілі. Осындай тұстар аталған миссионерліктің нәтижесіне де өз әсерін тигізіп отырды.

Мәселен, сол кезеңдегі түрлі деректер шет аймақтарда қызмет атқарған приходтық дін қызметкерлерінің бір бөлігі «патшалық» миссионерлік ұстанымдарын қабылдамағанын көрсетеді. Бұл өңірлердегі жоғары шенді дін иелері приход қызметкерлерінің «миссионерлік еңбектен қашады, мұндай іске араласудан тартынады» деп жиі шағымданған [17, 3-5 бб.]. Олар сонымен қатар былай деген: «Біздің миссионерлерімізде бірлік, бірыңғай әдіс жоқ. Сондықтан да, олардың жанқиярлық еңбектеріне қарамастан, нақты нәтижелер көрінбейді» [18, 697 б.]. Бұған қоса, орыс-қазақ мектептерінде қызмет еткен кейбір мұғалімдер де жоғарыдан түскен миссионерлік тапсырмалардан бас тартуға тырысып, бұл іске оқушыларды араластырмауға ұмтылған. Көп болмағанмен, деректерге қарасақ, мұндайлар да болған. Олар негізінен халық арасында ағартушылық жұмыстармен айналысты, ал кейбіреулері XX ғасырдың басында ар-ождан бостандығы мен қоғамдық-саяси прогресті ашық қолдаған [19, 55 б.]. Кейбір православиялық дін қызметкерлері діни миссионерлікке саясатты араластырудан бас тартып отырған. Мұны ағартушылық саладан да байқаймыз. Демек, осыдан бұл істе сол кездегі Қазақстанда жүйелілік жағы олқы болғанын байқаймыз.

Сол кезеңде империяның шет аймақтарында православ миссионерлік қоғамының (бұдан былай ПМҚ) комитеттері мен бөлімшелері ашылғанда, алдымен жергілікті әкімшіліктің қолдауын алуға тырысқан. Мұны Қазақстан аймақтарына да қарасты айтуға болады. Мысалы, Түркістан епископы Аркадий ПМҚ комитетін ашу мәселесі бойынша өлкенің генерал-губернаторы Духовскийге жолдаған хатында былай деп жазады: «…Осыны хабарлай отырып, Сізден, қадірлі мырза, төмендегі өтініштерге көңіл аударуыңызды сұраймын: біріншіден, өзіңіз Миссионерлік қоғамның мүшесі болуға келісер ме едіңіз, екіншіден, өзіңізге бағынысты шенеуніктерге осы қоғамға мүше болуға ниеттілер бар ма екен деген ұсыныс білдіруіңізді өтінемін…» [20, П. 1 тер.].

Ал өлкенің әскери-әкімшілік басшысы Верный қаласында ПМҚ епархиалдық комитетін ашу туралы бастамаға байланысты әскери министрге жолдаған хатында былай деп көрсетеді: «…Сондай-ақ, келешекте мұндай мәселелер, яғни өлкеміздің азаматтық басқаруына тікелей қатысы бар әрі дініден гөрі саяси мәнге ие мәселелер, жергілікті рухани билік тарапынан генерал-губернатормен алдын ала келісілмей шешілмегені жөн болар еді…» [21, П. 9 тер.]. Демек, тағы да біздің көріп отырғанымыз сол тұста Қазақстанның әр аймағында православиялық миссионерлікті қарқындату немесе бәсеңдетуді жергілікті әскери-азаматтық билік осы жердегі саяси-әлеуметтік жағдайға қарай көбіне өздері реттеп отырған.

Жалпы алғанда, XIX ғасыр мен XX ғасырдың басында Қазақстан аумағында православиялық миссионерліктің жүргізілуінде өз ерекшеліктері болды. Бұл жерде діни мақсаттарға қарағанда алдыменен Ресейге қосылған аумақтарды саяси, экономикалық

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

және мәдени-этникалық жағынан ассимиляциялау сияқты империялық мақсаттар үстем болды. Дегенмен, әрине, сол негізгі мақсаттарға бағытталып православиялық миссионерлік жүргізілді. Брақ бұл үрдіс сол кезде қазақ жерінде өз мақсатына жетті деп айту киын. Мұның дәлелі – қазақтар арасында шоқыну жаппай емес, жеке-жеке ғана болғаны. Оның өзінің әртүрлі объективтік және субъективтік себептер болды.

XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басында қазақтар арасында православиялық миссияның нәтижесіз болуын бірнеше факторлармен түсіндіруге болады. Олардың қатарына: Қазақстан жерінің ауқымдылығы, қазақтардың көшпелі өмір салты, татар молдалары мен Орталық Азия дінбасыларының белсенді миссионерлік қызметі, суфилер мен ишандардың дәстүрлі ықпалы мен маңызды рөлі, сондай-ақ кей кезеңдерде сыртқы және ішкі саяси жағдайлардың ескерілуі жатады. Дегенмен де, басты себептердің бірі ретінде 1912 жылы «Сібір жаңалықтары» журналында (№7–8) жазылған мына үзіндіні келтіруге болады: «Сенім мәселелерінде өзгеше ойлауға ұзақ уақыт тыйым салу, бұл жолдан тайғандарды полиция шараларымен қудалау үстем шіркеудің өкілдерін ерекше жағдайға қойды. Олар рухани әкімшілікке айналып, ұстаздық қызметтен айырылып, тек бақылаушы қызметпен шектелді. Ал енді шын мәнінде үйрету керек болғанда, нақты күш табылмады...» [22, 58 б.].

Бұл үзіндіде сол кезеңде империядағы орыс емес өзге халықтардың арасындағы православиялық миссионерліктің тиімсіздігінің негізгі себебтерінің бірі нақты көрсетілген. Өзін үстем дін ретінде пайдалана отырып, шын мәнінде «рухани әкімшілікке» айналған орыс шіркеуі миссионерлік қызметте сендіру мен саналы таңдау қағидаттарына емес, көбіне әкімшілік тәсілдерге сүйенді.

Осылайша, ресми орыс православ шіркеуінің бүкіл құрылымы зайырлы мемлекеттік жүйенің торына шырмалып, оның біріншіден, дербес әрекет етуге, екіншіден, шынайы рухани бағытта жұмыс істеуге мүмкіндігі болмады. Шіркеу басқаруы тұйық кеңселік сипатқа ие болды: «рухани көшбасшылар» халықпен негізінен қағаз арқылы ғана байланыс орнатты. Ал шіркеу мен халық арасындағы тірі қарым-қатынасқа зайырлы ресми құрылым үнемі араласып, кей сәттерде, өз жағдайларын бірінші кезекте ойлап, кедергі де болып отырды.

XX ғасырдың басында мұндай жағдайды Ресей монархиясының жоғары билік өкілдері де мойындай бастады. Сол кездегі министрлер комитетінің төрағасы С.Ю. Витте былай деп атап өтті: «…Бізде шіркеу өлі, бюрократиялық мекемеге айналды, шіркеулік қызметтер Құдай үшін емес, жердегі құдайлар үшін атқарылады, православие – шын мәніндегі пұтқа табынушылыққа айналып кетті. Міне, бұл – Ресей үшін басты қауіп. Біз бірте-бірте басқа христиан діндерін ұстанушыларға қарағанда аз христиан бола бастадық. Біз біртіндеп бәрінен де аз сенетін халыққа айналудамыз...» [23, 59 б.]. Сәйкесінше, осындай саяси билік жүйесіне шырмалған шіркеу ұйымының қызметі империяның шет аймақтарында да дін саласына тән емес ерекшеліктер мен салдарға алып келді. Осы жоғарыда айтылғандар – сол салдардың кейбір көріністері.

Қорытынды. I Петр реформалары орыс православ шіркеуін патриархтық басқару жүйесінен зайырлы, мемлекеттің тікелей бақылауындағы бюрократиялық құрылымға айналдырды. Бұл өзгеріс шіркеудің рухани және басқарушылық қызметін мемлекеттік билікке бағындырды және оның тәуелсіздігін жойды. Қасиетті синодтың құрылуы шіркеу істерін мемлекет бақылауына толық енгізіп, оның басқару жүйесін кешенді түрде бюрократияландырды. Обер-прокурор институты арқылы шіркеу ісіне мемлекеттік бақылау күшейді, бұл діни қызметтің мемлекеттік саяси мақсаттарға бейімделуіне әкелді.

Қазақстан аумағында осы қаралып отырған кезеңде православ шіркеуі қарқынды тарала бастап қызметін кеңейте түсті. Өзінің канондық ұстанымдарына сәйкес жергілікті

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

халық арасында миссионерлік жұмыстарын жүргізуге де талпынды. Олардың өтү барысы және нәтижелері жөнінде соңғы кезде зерттеушілірдің бірталай жұмыстары жарық көрді. Ал бұл мақалада көрсетілген тақырыпқа сәйкес осы үрдістің бір қырының ерекшеліктері қаралып талданды. Ал бұл ерекшеліктер патша билігімен орыс православ шіркеуінің арасындағы қарым-қатынасынан туындап отырды. Қазақ жерінде Ресей империясының әскери-азаматтық билігінің нығаюімен православие шіркеуінің таралуы жергілікті халық арасында миссионерлік қызметті бастап, мемлекет пен шіркеудің бірлескен ықпалымен жүргізуге мүмкіндік берді және жүргізілді. Бұл ауқымды үрдістің өту барысында жоғарыда аталған ерекшеліктер де орын алып отырды. Олар, өз кезегінде, жалпы қазақ жерлерін отарлау үрдісінің, соның ішінде миссинерлік үрдістің, сипатына өз ықпалын тигізіп отырғанын байқаймыз.

Сонымен бірге, айтылғаннан сол тұста патша билігімен орыс православ шіркеуінің арасында тек қарама-қайшылықтар болды деп санауға болмайды, әрине. Бұлар алапат империялық жүйенің ішіндегі құрамдас бөліктері болатын. Дегенмен де, жоғарыда көргеніміздей солардың өз араларындағы қарым-қатынастарының ерекшеліктері кейбір үрдістерге өз әсерін тигізіп отырды, соның ішінде, мысалы, империяның шет аймақтарындағы православиялық миссионерлікке. Бұл аймақтағы миссионерлік қызмет көбінесе отарлау саясатының құрамдас бөлігі ретінде жүргізіліп, жергілікті халықтың дінге және мәдениетке интеграциялануына бағытталды. Осылайша, шіркеудің миссионерлік қызметі саяси-әкімшілік бақылаумен тығыз байланысып, православиялық діннің кеңейуін көздеді және соған ықпал етті. Шет аймақтарда негізінен бұл екі институттың қызметі бір бағытта болғаны, әрине, түсінікті. Осы кезеңде орыс православ шіркеуінің зайырлы мемлекеттік билікпен тығыз байланысы оның діни қызметінің ерекшелігін қалыптастырды. Мемлекеттің шіркеу қызметін бақылау саясаты мен әкімшілік құрылымдары Қазақстандағы діни ландшафттың өзгеруіне ықпал етіп, православ дінінің отарлау және интеграциялық құрал ретінде қолданылуын күшейтті. Бұл үрдіс Қазақстандағы этнодіни ахуалды өзгертіп, православ дінінің ресми және әлеуметтік мәртебесін нығайтуға бағытталды..

Сонымен бірге, орыс православ шіркеуінің әкімшілік-бюрократиялық құрылымға айналуы оның жалпы қызметінде, соның ішінде миссионерлік қызметінде бірнеше өзгеше көріністердің пайда болуына әкелді. Осындай жағдайда, мысалы, сол тұстағы қазақ жеріндегі православиялық миссионерлікті нақты канондық діни миссионерлік деп айту қиын еді. Бұл кезеңдегі православ шіркеуі мен мемлекеттік биліктің қарым-қатынастары Қазақстандағы православиялық миссияның сипаты мен бағыттары, бірінші кезекте, империялық саяси мақсаттардың жүзеге асырылуына бағышталғанынан туындап отырды. Жоғарыда көргеніміздей мұның өзі орыс православ шіркеуінің ішінен тұтастай қолдау тапты деп айталмаймыз. Ал бұл, өз кезегінде, аталған миссионерліктің жүзеге асыру барысына өз әсерін тигізіп отырды.

Жалпы соңғы кезде қазақ жерінде тараған діндердің тарихына қарасты көптеген жұмыстар жазылуда. Бұл, әрине, қажет нәрсе. Сол жұмыстар әрі қарай жалғасын тауып, зерттеушілер көтеріліп отырған тақырыптардың мазмұнына тереңдей түсүі керек. Тарихи үрдістер жан-жақты қаралып, оларға толықтай сипат беру үшін сол үрдістердің мүмкіндігінше барлық ерекшеліктері қаралып талданғаны дұрыс. Сол себепті, жоғарыда жазылған да осы бағыттағы әрекеттер қатарына жатады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Яковлев, В.А. Из церковной жизни в Туркестане [Текст] / В.А. Яковлев. – Верный, 1902.

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

2 Чернавский, Н.М. Общий обзор истории Оренбургской епархии [Текст] / Н.М. Чернавский // Оренбургские епархиальные ведомости. – 1899. – № 20; Он же. Из истории Оренбургской епархии. – Казань, 1906.

3 Голошубин, И. Справочная книга Омской епархии [Текст] / Н. Голошубин. – Омск, 1914. – 1250 с.

4 Никольский, Н.М. История Русской церкви [Текст] / Н.М. Никольский. – М.: АСТ, 2004. – 604 с.

5 Тимофеева, Л.В. История Русской православной церкви на территории Жетысу (вторая половина XIX – XX век): дис. … канд. ист. наук: 07.00.02. [Текст] / Л.В. Тимофеева. – Алматы, 2007. – 155 с.

6 Батырханов, Г.К. Ресейдің Қазақстандағы жүргізген мисионерлік саясаты (XIX г. екінші жартсы-XX ғ. басы): тар. ғыл. канд. диссер.: 07.00.02. [Текст] / Г.К. Батырханов. – Алматы, 1997

7 Садвакасова, З.Т. Духовная экспансия царизма в Казахстане в области образования и религии (II половина XIX-начало XX вв.) [Текст] / З.Т. Садвакасова. – Алматы: «Дарын», 2005. – 277 с.

8 Кабульдинов, З.Е. Миссионерская деятельность правительственной церкви в Семипалатинской области и сопредельных российских округах [Текст] / З.Е. Кабульдинов // Состояние и перспективы развития краеведения в современных условиях: материалы респ. науч.-прак. конф. – Павлодар, 2002. – С.224 – 230

9 Егембердиев, М.Ш. Ресей империясының Онтүстік Қазақстандағы орыстандыру саясаты (XIX ғ. екінші жартсы-XX ғ. басы): тар. ғыл. канд. диссер.: 07.00.02. [Текст] / М.Ш. Егембердиев. – Алматы, 2007

10 Левандовский, А. Под «железной пятой» [Текст] / А. Левандовский // Свободная мысль. – 2000. – № 2. – С. 90.

11 Витте, С.Ю. О современном положении Православной церкви [Текст] / С.Ю. Витте // Православная община. – 1998. – № 1. – С. 67.

12 Камзина, А.Д. Миссионерская деятельность Русской православной церкви среди старообрядцев в Оренбургской епархии в XVIII – первой половине XIX вв. [Текст] / А.Д. Камзина // История православия на Урале: сб. ст. – Екатеринбург, 2005. – С. 134.

13 Чернавский, Н. Из истории Оренбургской епархии [Текст] / Н. Чернавский. – Казань, 1906. – С. 4.

14 Приказ № 776 Оренбургского генерал-губернатора военному губернатору Туркестанской области от 28 января 1867 г. [Текст] // Центральный государственный архив Республики Казахстан (ЦГА РК). Ф. 1. Оп. 1. Д. 1370. Л. 1 об.

15 Яковлев, В.А. Из церковной жизни в Туркестане [Текст] / В.А. Яковлев – Верный, 1902. – С. 9–10.

16 Приказ № 1365 генерал-губернатора Туркестана военному губернатору Сырдарьинской области от 29 мая 1873 г. о переводе народов иных вероисповеданий в православие [Текст] // ЦГА РК. Ф. 1. Оп. 22. Д. 514. Л. 20.

17 Скворцов, В.М. Миссионерский жезл. [Текст] / В.М. Скворцов // СПб., 1912. – Вып. 1. – С. 3–5.

18 Миссионерский съезд в Казани [Текст] // 13–26 июня 1910 г. – Казань, 1910. – 697 с.

19 Кудряшов, Г.Е. Православное миссионерство на Средней Волге: история и оценка деятельности [Текст] / Г.Е. Кудряшов // История христианизации народов Среднего Поволжья: оценки и мнения: межвуз. сб. науч. тр. – Чебоксары, 1988. – С. 55.

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

20 Епископ Туркестанский и Ташкентский Аркадий. Письмо генерал-губернатору Туркестана Духовскому № 99 от 31 мая 1900 г. [Текст] // ЦГА РК. Ф. 1. Оп. 18. Д.56. Л.1 об.

21 Письмо генерал-губернатора Духовского военному министру № 481 от 15 сентября 1900 г. [Текст] // ЦГА РК. Ф. 1. Оп. 18. Д. 56. Л. 9 об.

22 Коптев, А. Миссионерская деятельность в Сибири [Текст] / А. Коптев // Сибирские вопросы. – 1912. – № 7–8. – С. 58.

23 Витте, С.Ю. Из воспоминаний [Текст] / С.Ю. Витте // Православная община. – 1998. – № 1. – С. 59.

Тасмагамбетов Асет Сембаевич*1
Доктор исторических наук, Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, 090006, г. Уральск, проспект Н. Назарбаева, 194, t.asset63@mail.ru ,
ORCID ID: 0000-0003-0497-3822

ВЗАИМОТНОШЕНИЯ ЦАРСКОЙ ВЛАСТИ И РУССКОЙ ПРАВОСЛАВНОЙ ЦЕРКВИ В КАЗАХСТАНЕ И ЕЕ МЕСТО В КОЛОНИЗАЦИИ КАЗАХСКИХ ЗЕМЕЛЬ (XIX – НАЧАЛО XX ВЕКА)

Аннотация. В данной статье рассматриваются взаимооотношения русской православной церкви с царским правительством в казахских землях в период их нахождения в составе Российской империи (XIX в. – начало XX в.), а также её роль и функции в системе колониального управления в Казахстане с исторической точки зрения. Описывается процесс превращения церкви в часть государственного аппарата царской власти (создание святейшего синода, введение епархиального управления, роль института обер-прокурора). Автор, пользуясь материалами, имеющими отношение к епархиям, распространявшим свою деятельность на казахские земли, анализирует административную и миссионерскую деятельность православной церкви в Казахстане, раскрывает её связь с колониальной политикой. Всесторонне рассматриваются взаимодействие церковной администрации с местными властными структурами, миссионерская деятельность, механизмы религиозного контроля и управления духовным пространством. В статье на основе историко-сравнительного и историко-системного методов, проводится анализ институциональных связей церкви с царской властью и содержания её миссии. Особенности синодального управления и его влияние в рамках колониальной политики обоснованы на основе конкретных архивных данных и материалов печати. В результате исследования выявлено, что православная церковь предстала не только как духовное учреждение, но и как административная структура, обслуживавшая интересы колониальной власти в период вхождения казахских земель в состав Российской империи.

Ключевые слова. Царская власть, русская православная церковь, епархиальное управление, военно-гражданская власть, православное миссионерство, религиозное управление, государственный контроль, Российская империя.

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

Tasmagambetov Asset Sembayevich[*1]
Doctor of historical sciences, West Kazakhstan innovation and Technology University,
090006, Uralsk, N. Nazarbayev Ave., 194, t.asset63@mail.ru ,
ORCID ID: 0000-0003-0497-3822

RELATIONS BETWEEN THE TSARIST GOVERNMENT AND THE RUSSIAN ORTHODOX CHURCH IN KAZAKHSTAN AND THEIR ROLE IN THE COLONIZATION OF KAZAKH LANDS (19TH – EARLY 20TH CENTURY)

Abstract. This article examines the relationship between the Russian Orthodox Church and the tsarist government in the Kazakh territories during their incorporation into the Russian Empire (19th century – early 20th century), as well as the Church's role and functions within the colonial administration system in Kazakhstan from a historical perspective. The study describes the process of the Church's transformation into a part of the tsarist state apparatus (including the establishment of the Holy Synod, the introduction of diocesan governance, and the role of the office of the Ober-Procurator). Using materials related to the dioceses that extended their activities to the Kazakh lands, the author analyzes the administrative and missionary activities of the Orthodox Church in Kazakhstan and reveals its connection with colonial policy. The article comprehensively explores the interaction between church administration and local authorities, missionary work, mechanisms of religious control, and the management of spiritual space. Employing historical-comparative and historical-systemic methods, the article analyzes the institutional ties between the Church and the tsarist regime, as well as the content of its mission. The specific features of synodal governance and its impact within the framework of colonial policy are substantiated through concrete archival data and printed sources. As a result of the study, it is concluded that the Orthodox Church appeared not only as a spiritual institution but also as an administrative structure serving the interests of the colonial government during the incorporation of the Kazakh territories into the Russian Empire.

Key words. Tsarist government, russian orthodox church, diocesan administration, military and civil authority, orthodox missionary work, religious administration, state control, RussianeEmpire.

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

МРНТИ 03.09.03 **DOI: https://doi.org/10.62724/202520108**

Ужкенов Ернар Муратович *1
Кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник,
Институт востоковедения имени Р.Б. Сулейменова, Республика Казахстан, 050016, г. Алматы, улица Курмангазы, 29, e81g@mail.ru , ORCID ID: 0000-0003-2577-1373

УПАДОК ЗОЛОТООРДЫНСКИХ ГОРОДОВ ЗАПАДНОГО КАЗАХСТАНА НА ИСТОРИЧЕСКИХ КАРТАХ: СПЕЦИФИКА И ХРОНОЛОГИЯ ПРОБЛЕМЫ

Аннотация. Настоящая статья ставит целью изучение хронологии функционирования золотоордынских городов на территории Западного Казахстана, а также выявление специфики и причин их упадка, анализируя сведения исторических карт, письменных источников и археологических данных. Несмотря на свою периферийность, данные города, если судить исходя из сведений европейских карт могли продолжать свое существование довольно долго, несмотря на крах существовавшей централизованной империи. Имперский импульс оказался настолько мощным, что позволил городам продолжать выполнять свои функции, даже в пределах других государств, таких как Ногайская Орда или Казахское ханство. Несмотря на скудность письменных источников, карты помогают уточнению хронологических данных, компенсируя тем самым отсутствие письменных сведений и могут служить основой для реконструкции существования оседло-земледельческой культуры и городской практики.

Данные исторических карт позволяют не только предположить о длительности функционирования оседлой жизни, но и существовании развитой городской практике, начало которой в советской историографии традиционно относилось к началу колонизации территории Приуралья казаками и русскими поселенцами. В статье на основе анализа карт Fra Mauro, Дженкинсона и других, а также летописных данных и археологических находок, обосновывается постепенный упадок этих городов к XVII веку, связанный с ослаблением торговых путей и влиянием кочевых групп.

Ключевые слова. Средневековье, Золотая Орда, Западный Казахстан, город, кочевники, оседлость, культура, история.

Благодарность. Данная статья подготовлена в рамках выполнения научного проекта AP23489009 «История оседлых поселений Западного Казахстана в золотоордынский период: реконструкция материальной культуры повседневности».

Введение. Историческое прошлое до сих пор подвергается изучению и анализу. Многие узловые моменты нашей истории пересматриваются благодаря новым данным и применению новых способов изучения. Применение новых технологий позволяет как можно более полно восстановить древние географические условия, которые во многом помогают более объективно реконструировать исторический фон и контекст. Также важным условием для переосмысления определенных моментов прошлого является и современные тенденции, которые устраняют или меняют общую направленность мифов и стереотипов в отношении отдельных исторических событий. Так, малоизученным, но огромным рубежным событием нашей истории является распад Золотой Орды – империи, которая на протяжении не менее двух веков влияла на общий ход мировой

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

истории. Сложившееся в исторической науке СССР формационный подход во многом предопределил необходимую «конечность» любого исторического периода. Так, гибель Римской империи стала основой для разделения двух формаций – от рабовладельческого строя к феодальному. При этом в советской историографии IV – VI вв. все же воспринимались как переходные [1, с. 316] или даже до VII века [2, с. 47]. В целом, именно эта традиция стала основой для деления истории мира от Античности до Средневековья, которая позднее была принята и казахстанской научной школой. Будучи основана выходцами из советской школы, в казахстанской исторической школе до сих пор есть разделение на древний и средневековый периоды, хотя тот же экономический базис для всех государств кочевников оставался неизменным – кочевое скотоводство. Не менялся и общественный строй кочевников, что побуждает историков поставить под сомнение необходимость такого деления на периоды. Изменилась лишь форма политической организации, хотя она произошла далеко от принятой даты – империя гуннов, государства Кангюй и Усунь сложились задолго до VI в. И хотя земледельческие общины были уже давно инкорпорированы в ранние сакские общества и вышеуказанные государства, лишь только Золотая Орда практиковала строительство новых населенных пунктов в массовом объеме. Если города Южного Казахстана были в монгольское время лишь восстановлены, то массовое строительство городов в традиционно аридной зоне – явление новое для истории Казахстана. Можно предположить, что природно-климатические условия вполне позволяли занятию земледельческим трудом, однако не всегда и не везде.

Большие потоки рабской рабочей силой, так или иначе должны были привести к строительству необходимых сооружений, а торговля награбленными трофеями позволила перенаправить основные торговые артерии в новый столичный домен – Нижнее Поволжье. Необходимость обеспечения новых торговых маршрутов привела к активизации градостроительной практики властей новой Империи. Первыми оседлыми жителями стали военнопленные из числа жителей среднеазиатских городов, что и стало основой для облика новых городов, которые стали калькой прежних мест проживания переселенцев. Обеспечение бесперебойной торговли ремесленными изделиями стало основой благосостояния жителей западноказахстанских населенных пунктов. Учитывая, что известны сведения о переезде ремесленников из Европы в золотоордынские города, можно предположить, что условия для особо ценных специалистов были намного лучше. Однако и основная масса ремесленников вполне неплохо себя чувствовала, так как в централизованном государстве могла продавать свою продукцию далеко за привычные ранее пределы [3, с. 34]. Помимо ремесленников, дополнительным источником дохода являлся и избыточный урожай, получаемый, по-видимому, с огородов и приусадебных участков. Сохранившийся арсенал аграрных орудий, особенно в Нижнем Поволжье указывает на то, что большой ассортимент земледельческих продуктов был одним из основных элементов ежедневного питания. Однако необычайно низкая цена на скотоводческие продукты позволяли кормить оседлое население ранее недоступной мясной продукцией. Эти сравнительно лучшие условия для оседлого населения способствовали постепенному демографическому росту, а приток новых рабов обеспечивал дешевую рабочую силу, что и стало стимулом к росту городского населения. Именно население городов и оседлых центров стало основой для центростремительных сил Золотой Орды. Не имея даже защитных сооружений, оседлое население становилось легкой добычей для противостоящих кочевых группировок. Начавшаяся «Великая замятня» продемонстрировала всю слабость основы оседло-земледельческой культуры в регионе, когда без поддержки центрального правительства, города стали зависимыми от различных группировок. Помимо этого, отлаженная прежде

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

система поставки продуктов питания также ослабляла позиции местных элит в населенных пунктах, а прекращение торговли не позволяла реализовывать свою продукцию в обмен на муку и мясо.

Материалы и методы исследований. Для изучения проблемы упадка золотоордынских городов Западного Казахстана в настоящем исследовании были использованы разнообразные материалы и методы, позволяющие реконструировать хронологию и специфику функционирования оседлой культуры в регионе. Основным источником данных послужили исторические карты, созданные европейскими картографами в период с XV по XVII века. Среди них особое внимание уделено следующим картографическим произведениям: карта Fra Mauro (1459), карта Московии Сигизмунда Герберштейна (1549), карта России, Московии и Тартарии Энтони Дженкинсона (1562), карта Генриха Хондиуса и Исаака Масса (1634), карта Джона Спида "A Newe Mape of Tartary" (1627), а также карта Пьера Дюваля "Le Grand Continent" (1684) и др., хранящиеся в цифровых архивах Национальных библиотек и европейских музеев. Карты были получены с ресурсов, предоставляющих доступ к отсканированным копиям оригинальных рукописей, таких как David Rumsey Map Collection и Gallica (BnF). Письменные источники представлены русскими летописями, прежде всего Типографской летописью, изданной в составе ПСРЛ, том 24. Эти карты были проанализированы с целью выявления упоминаний городов Западного Казахстана, таких как Сарайчик, Lajck, Risan, Cosmai и Olgaria, а также для определения изменений в их статусе и локализации во времени.

В качестве дополнительного источника привлечены письменные свидетельства, включая русские летописи, в частности Типографскую летопись, содержащую сведения о походе вятчан на Сарай в 1471 году, а также данные из русских источников XVI–XX веков о событиях в регионе. Несмотря на скудность письменных материалов, они использовались для подтверждения и уточнения информации, извлеченной из картографических источников. Кроме того, в работе учтены результаты археологических исследований, проведенных в рамках проекта AP23489009 «История оседлых поселений Западного Казахстана в золотоордынский период: реконструкция материальной культуры повседневности», что позволило дополнить картографические данные материальными свидетельствами оседлой жизни.

Методологический подход исследования базируется на сравнительном анализе картографических источников разных периодов с целью выявления динамики упоминаний золотоордынских городов и их постепенного исчезновения с карт. Для интерпретации данных применялся историко-географический метод, который позволил сопоставить топонимы, указанные на картах, с современными географическими реалиями, такими как реки Урал и Жайык, а также с известными археологическими объектами, например, городищем Тендыкское. Особое внимание уделено критическому анализу картографической информации, учитывая возможные ошибки и субъективность авторов карт, обусловленные ограниченностью их знаний о восточных территориях бывшей Золотой Орды.

Для оценки численности населения городов, таких как Сарайчик, использовался сравнительный метод, основанный на данных о южно-казахстанских городах, исследованных К.М. Байпаковым. Площадь городища Сарайчика (16 га) была сопоставлена с аналогичными параметрами средневековых городов Южного Казахстана, что позволило предложить обоснованную оценку численности его населения в диапазоне 2200–2500 человек. Кроме того, применялся междисциплинарный подход, объединяющий исторические, археологические и географические данные, что

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

способствовало более полной реконструкции условий существования и причин упадка оседлой культуры в Западном Казахстане.

Методологическую основу статьи составили принципы историзма, объективности и системного подхода, что позволило объединить различные методы анализа и синтеза. Рассмотрение Золотой Орды как единой государственной организации через призму системного подхода помогает выделить западноказахстанские города как важную часть единого целого, что позволяет установить их роль и значение в истории мира и региона. Синкретичный метод позволяет рассматривать многоаспектность истории и теории повседневности. Принцип объективности помогают охватить весь библиографический массив знаний о истории оседло-земледельческих поселений в эпоху средневековья, позволяя проанализировать весь спектр доступных источников, сосредоточившись тем самым на по теме исследования. Принцип историзма позволил учесть специфику конкретных времени и места при изучении статистических сведений разных эпох. Доступный исследователями спектр методов научного познания позволил проанализировать исторический базис, на основе которого возникли и функционировали городские центры на территории Западного Казахстана, а также причины его упадка.

Таким образом, сочетание анализа исторических карт, письменных источников и археологических данных с применением сравнительного и историко-географического методов позволило обеспечить комплексный подход к изучению проблемы, компенсируя недостаток прямых письменных свидетельств и раскрывая новые аспекты истории золотоордынских городов региона.

Результаты и их обсуждение. Окончательный удар по оазисам оседло-земледельческой культуры, как принято считать, нанес Великий Хромец, Тамерлан, который в результате своих походов полностью разорил столичный регион, чем подорвал торговые маршруты, кормившие золотоордынскую казну, и заставил купцов искать обходные пути через Самарканд. Логическое завершение развития оседлой культуры свидетельствуют и другие данные. Хорошо известно, что после разгрома столицы Золотой Орды – Сарая, столица вновь была подвергнута новому разгрому в 1471 г., когда вятчане совершили рейд на Волжский Сарай и в то же лето вернулись домой. Об этом походе есть сообщения в летописях: «…Того же лета, в тоу же пороу, идоша Вятчане Камою на низъ и въ Волгоу в соудехъ и шедше взяша градъ царевъ Сарай на Волзе и множество Татаръ изсекоша, жены ихъ и дети в полонъ поимаша и множество полоноу вземше, возвратишяся. Татарове же Казаньстии переняше ихъ на Волзе, Вятчане же бившеся с ними и проидоша здравии съ всемъ полономъ, и многие тоу отъ обоихъ падоша» [4, с. 191]. По сути, эти данные подчеркивают не только слабость центральных властей, но и продолжении существования оседлой культуре в регионе. Помимо столицы были и другие города, так по данным карты Fra Mauro (1459), помимо Сарайчика, указаны и другие населенные пункты, хотя уже и без подписей. В описании карты «Нижнее Поволжье по карте космографа XV Вика Фра-Мауро» указывается, что: *«…Что касается Яика (fluma laincho), то на картЬ Фра-Мауро недалеко отъ его устья поставленъ безъпменный городъ, который судя по надписи между ннмъ и сосЬдннмъ намятникомъ, sepulchra imperial" и представляетъ собственно гор. Сарайчукъ. если не признать последняго въ ниже лежащемъ близь ираваго берега Лика города Suburzam. Выше по Яику около пункта, означеннаго кружкомъ, авторъ нарисовалъ гору и сдЬлалъ приписку: „здесь добываютъ много соли". Очевидно это место соответствует! - нынешнему Илецку*» [5, с. 4].

На основании вышеизложенного, следует предположить, что на протяжении всего XV века Сарай и другие города бывшего столичного домена продолжали существовать, хотя уже и не в блеске былых времен. Однако с падением престижа центральных властей

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

и окончательной потерей столичного статуса Нижним Поволжьем, функции торговой и политической столицы бывшей кочевой империи все больше сосредотачиваются на берегах Казахстанского Урала, где столичный статус все более приобретает Сарайчик. Здесь необходимо заметить, что отдельные населенные пункты могли временами «исчезать» с отдельных карт, а впоследствии вновь появляться, что скорее всего связано с возвышением отдельных товаров, времен года или авторитета местного правителя. В следствии их отсутствие на картах не следует воспринимать однозначно. Ведь как известно, только отдельные европейские путешественники продолжали искать новые рынки на востоке, чем известные им центральные районы бывшей империи. Так, например, сведения о золотоордынских городах восточнее столицы отсутствуют на «карте Московии» путешественника Герберштейна (1549 год), тогда как на карте «России, Московии и Тартарии 1562 года» работы известного путешественника и купца Энтони Дженкинсона, на территории Ногайской Орды указан город Сарайчик как крупный административный центр. В принципе, данное обстоятельство вполне объяснимо, так как бывший наемник Иосиф Герберштейн не был на бывших восточных окраинах Золотой Орды, а следовательно, мало знал о Волго-Уральском междуречье, а несомненное присутствие Сарайчика практически на всех исторических картах указывает на его авторитет и главенство.

Господство ногайской конницы в регионе подтверждается многими сведениями, среди которых упоминание Сарайчика как столицы Ногайской Орды продолжается вплоть до ее распада. Несмотря на известные сведения об окончательном разгроме Сарайчика казаками в 1580 году, по-видимому, эти сведения являются свидетельством слабости Ногайской Орды, но оседлые жители сохранялись. Об этом свидетельствуют русские источники, в которых отмечается разгром калмыками в 1622 году ногайцев в сражении при Сарайчике [6, с. 267]. Однако приход новых групп кочевников не привел к затуханию оседлой культуре в регионе, о чем свидетельствуют исторические карты. В частности, на карте Генриха Хондиус и Исаака Масса «Карта России (1634 год)», в числе городов значится не только столица региона, Сарайчик, но и ряд других оседлых посёлков, ранее не встречавшихся на более ранних картах [7, с. 1605]. В числе других городов указаны такие пункты Lajck, Risan и Cosmai. Эти поселения довольно часто встречаются на картах более позднего периода, в первой половине XVII века. Схожесть топонима Lajck с более ранним названием Лаэти, которое весьма спорно было прочитано Л.Л. Галкиным и возможно было названием реки Жайык. На данной карте городище Lajck обозначено на западе от реки Урал. Учитывая, что городище ныне носит название «Тендыкское», возможно, что это городище могло быть руинами Risan или Cosmai. Вследствие того, что Урал много раз менял свое течение, можно также предположить, что жители вполне могли переселиться на новое место меняя тем самым названия поселения. Перенос городов вследствие плохого расположения, природных катаклизмов или же скудности ресурсов является известным фактом в мировой истории.

Однако, интересно, что на карте, «Новая карта Тартарии. A Newe Mape of Tartary Augmented by Iohn Speede. Составил английский картограф Джон Спид. Атлас "A Prospect of the Most Famous Parts of the World". Лондон» (1627) изготовленной чуть ранее, отражена иная реальность. На этой карте Сарайчик локализован в Волго-Уральском междуречье, что свидетельствует скорее всего о потере интереса к этому региону или является ошибкой картографа. Самой последней по времени картой, где можно проследить историю региона, на сегодня является карта «Le Grand Continent. Par P. Du-Val. Geographe Ordinaire du Roy» (1684). Эта карта наглядно свидетельствует об упадке оседлой культуры, и лишь Сарайчик нашел свое обозначение, а на месте Lajck, Risan и Cosmai обозначен только город Olgaria (Олгария). Этот населенный пункт неоднократно

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

встречается как в ранних, так и более поздних картах, но трудности с его географической локализацией, не позволяют делать более определенные выводы. Есть карты, где он расположен где-то на Эмбе или в устье Урала, так вполне возможно, что под ним понимался крупный город Ургенч, а географическая ошибка была вполне допустимой для карт того времени.

Произошедший упадок городской культуры должен был произойти постепенно. Вероятнее всего отдельные группы населения последних городов искали уже знакомые им места и центром их притяжения становились относительно крупные города, такие как Сарайчик. Вопрос о его численности является одним из наиболее дискуссионным и в отечественной литературе имеет крайне большой разброс в оценке численности, от 2500 до 50 тысяч. Последняя оценка представляется надуманной, но следует учитывать, что это число появилось на заре независимости и представляло скорее эмоциональную окраску наиболее значительных эпизодов в своей истории. За неимением точных данных приходится опираться на имеющиеся сведения. Хотя напрямую сравнивать города Южного Казахстана не слишком корректно, так как их история насчитывала уже не одно столетие, тем не менее учитывая их генезис и расположение вблизи от степных зон можно взять их численность как точку опоры. Поэтому наиболее достоверной представляется оценка данной К.М. Байпаковым, который предложил свою оценку: «*В Испиджабе – крупнейшем городском центре региона в шахристане площадью 28 га проживало в 210 кварталах 8400-10080 человек и на 600 га рабада 30000 жителей, а всего в городе было около 40000 населения. Усбаникет, центр округа Кенджида, насчитывал около 7000 человек, из них 5000 жили в шахристане и 1850 в рабаде. В столице округа Шавгара, находящегося на месте Чуйтобе, проживало 4250 человек. В Сыгнаке численность населения составляла 5800 человек, в Янгикенте было 4000 жителей. Таким образом, столичные центры и наиболее крупные города насчитывали от 4000 до 10000 человек, а Отрар и Испиджаб, соответственно, 16000 и 40000 жителей. В средних городах насчитывалось 1500-3000 человек и в городках до 1500 жителей. Всего же в городах Южного Казахстана проживало, по нашим подсчетам, 150000-160000 человек»* [8, с. 179]**.** Учитывая площадь Сарайчика в 16 га, следует предположить, что его численность была 2200-2500 человек. Эту оценку мы высказывали и раньше [9, с. 137]. При всей кажущейся незначительности приведенных чисел, следует принять во внимание тот факт, что само городище находится на территории господства резко-континентального климата, и тот факт, что период активного функционирования по сути ограничивались рамками существования самой кочевой империи, Улуса Джучи, то есть Сарайчик по меркам региона вполне мог претендовать с таким количеством жителей на звание полноценной столицы региона.

Таким образом, специфика упадка золотоордынских городов заключалась в их зависимости от торговых путей и централизованной власти. С ослаблением центрального контроля и изменением направлений торговли, города постепенно теряли свою экономическую и политическую значимость. Особенностью было также отсутствие защищенности от внешнего давления со стороны кочевых групп и нестабильность системы продовольственного снабжения.

Заключение. Уже к исходу XVII века исчезают с европейских карт и другие ранее известные города, такие как Risan или Cosmai. Данное обстоятельство указывает на постепенное затухание городских анклавов в Западном Казахстане. Сарайчик, по-видимому, продолжал жить и функционировать как столица Ногайской Орды вплоть до русской колонизации. Однако он стал, наверное, не причиной, а следствием общего упадка оазисов оседло-земледельческой культуры в регионе. Ногайская Орда, как и Казахское ханство, будучи наследниками золотоордынской цивилизации не смогли, да и

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

не нуждались в реинкарнации всех его атрибутов. Потеря городов Южного Казахстана была гораздо большим ущербом для торговых и политических амбиций и связей для первых правителей, чем дело поддержания жизни в угасающих оседло-земледельческих оазисах. Ногайская орда, в начале своей истории претендовавшая на центральную власть в бывшем столичном регионе, не имела на то ресурсов, а возврат к натуральному обмену привел к отказу от прежней системы поддержки городов. Слабая заинтересованность в ремесленных продуктах не могла более стимулировать жизнедеятельность городов, что и привело к их угасанию.

Итак, специфика упадка золотоордынских городов Западного Казахстана заключалась в его постепенности и неоднозначности, что подтверждается данными карт, где города могли временно «исчезать» и вновь появляться. В отличие от общепринятой версии о полном разорении оседлой культуры Тамерланом, данные свидетельствуют о продолжении существования городов, таких как Сарай, даже после его походов и повторного разгрома в 1471 году вятчанами. Упадок был обусловлен ослаблением центральных властей, изменением торговых путей, зависящих от кочевых группировок, и снижением интереса к ремесленным продуктам, что привело к отказу от прежней системы поддержки городов. Приход новых групп кочевников, таких как калмыки, не привел к моментальному затуханию оседлой культуры, а способствовал её постепенному угасанию, при этом Сарайчик, например, сохранял свой столичный статус в Ногайской Орде до русской колонизации.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 История Древнего Рима. *Под ред. Кузищина В.И.* [Текст] // 2-е изд., перераб. и доп. – Москва.: Высшая школа, 1982. – 336 с.

2 Дьяконов, В.Н., Никольский, Н.М. История древнего мира [Текст] / В.Н. Дьяконов, Н.М. Никольский – Москва: Учпедгиз, 1952. – 791 с.

3 Краморовский, М.Г. Человек средневековой улицы. Золотая Орда. Византия. Италия [Текст] / М.Г. Краморовский – СПб., Евразия, 2012. – 496 с.

4 Типографская летопись [Текст] // Полное собрание русских летописей. Т. 24. — СПб.: Типография Императорской Академии наук, 1907. — 354 с. — Также доступно: https://rodnaya-vyatka.ru/blog/5197/112712

5 Чекалин, Ф.Ф. Нижнее Поволжье на карте космографа XV в. Фра-Маура [Текст] / Ф.Ф. Чекалин // ТСУАК. Т. II., Вып. 2. – Саратов, 1890. – 412 с.

6 История Казахстана в русских источниках XVI-XX веков, Том 1. [Текст] // Алматы, Дайык -Пресс. 2005 г. – 704 с.

7 Ужкенов Е., Шотанова Г., Морякова М., Кораблев А.А. Жизнедеятельность золотоордынского городища на территории Западного Казахстана: этапы и причины упадка (на примере городища Актобе) [Текст] / Е. Ужкенов, Г. Шотанова, М. Морякова, А.А. Кораблев // Bylye Gody. 2023. 18 (4). – С. 1569–1634. DOI: 10.13187/bg.2023.4.1596.

8 Байпаков, К.М. Древняя и средневековая урбанизация Казахстана (по материалам исследований Южно-Казахстанской комплексной археологической экспедиции). Книга II Урбанизация Казахстана в IX–начале XIII в. [Текст] / К.М. Байпаков. – Алматы, 2013. – 514 с.

9. Ужкенов, Е., Шотанова, Г., Морякова, М. Феномен жизнедеятельности оседлой культуры в кочевой среде (на примере функционирования золотоордынского городища Актобе) [Текст] / Е. Ужкенов, Г. Шотанова, М. Морякова // Отан тарихы. №4 (96). 29.12.2021 г. – С. 230–238.

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

REFERENCES

1 Istorija Drevnego Rima. Pod red. Kuzishhina V.I. [The History of Ancient Rome. Edited by Kuzishchina V.I.]. 2-e izd., pererab. i dop., Moskva.: Vysshaja shkola, (1982): 336 s.

2 D'jakonov, V.N., Nikol'skij, H.M. Istorija drevnego mira [The history of the ancient world]. Moskva: Uchpedgiz, (1952): 791 s.

3 Kramorovskij, M.G. Chelovek srednevekovoj ulicy. Zolotaja Orda. Vizantija. Italija [The Man of the medieval street. The Golden Horde. Byzantium. Italy]. SPb., Evrazija, (2012): 496 s.

4 Tipografskaja letopis' [Typographic chronicle]. Polnoe sobranie russkih letopisej. T. 24. — SPb.: Tipografija Imperatorskoj Akademii nauk, (1907): 354 s., Takzhe dostupno: https://rodnaya-vyatka.ru/blog/5197/112712

5 Chekalin, F.F. Nizhnee Povolzh'e na karte kosmografa XV v. Fra-Maura [The Lower Volga region on the map of the 15th century cosmographer of the French]. TSUAK. T. II., Vyp. 2. – Saratov, (1890): 412 s.

6 Istorija Kazahstana v russkih istochnikah XVI-XX vekov, Tom 1. [The history of Kazakhstan in Russian sources of the XVI-XX centuries, Volume 1.]. Almaty, Dajyk – Press. (2005): 704 s.

7 Uzhkenov E., Shotanova G., Morjakova M., Korablev A.A. Zhiznedejatel'nost' zolotoordynskogo gorodishha na territorii Zapadnogo Kazahstana: jetapy i prichiny upadka (na primere gorodishha Aktobe) [The vital activity of the Golden Horde settlement in Western Kazakhstan: stages and causes of decline (using the example of the Aktobe settlement)]. Bylye Gody, (2023):18 (4), S. 1569–1634. DOI: 10.13187/bg.2023.4.1596.

8 Bajpakov, K.M. Drevnjaja i srednevekovaja urbanizacija Kazahstana (po materialam issledovanij Juzhno-Kazahstanskoj kompleksnoj arheologicheskoj jekspedicii). Kniga II Urbanizacija Kazahstana v IX–nachale XIII v. [Ancient and medieval urbanization of Kazakhstan (based on research materials of the South Kazakhstan integrated archaeological expedition). Book II The urbanization of Kazakhstan in the 9th–early 13th century.]. Almaty, (2013): 514 s.

9. Uzhkenov, E., Shotanova, G., Morjakova, M. Fenomen zhiznedejatel'nosti osedloj kul'tury v kochevoj srede (na primere funkcionirovanija zolotoordynskogo gorodishha Aktobe) [The phenomenon of sedentary culture in a nomadic environment (on the example of the functioning of the Golden Horde settlement of Aktobe)]. Otan tarihy, (2021): №4 (96), S. 230–238.

Ужженов Ернар Муратович*1
Тарих ғылымдарының кандидаты, жетекші ғылыми қызметкер, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Қазақстан Республикасы, 050016, Алматы қ., Құрманғазы көшесі, 29, e81g@mail.ru , ORCID ID: 0000-0003-2577-1373

ТАРИХИ КАРТАЛАРДА БАТЫС ҚАЗАҚСТАННЫҢ АЛТЫН ОРДА ҚАЛАЛАРЫНЫҢ ҚҰЛДЫРАУЫ: МӘСЕЛЕНІҢ ЕРЕКШЕЛІГІ МЕН ХРОНОЛОГИЯСЫ

Аңдатпа. Бұл мақала Алтын Орданы зерттеудің аз зерттелген мәселелерінің біріне, атап айтқанда Батыс Қазақстан аумағындағы Алтын Орда қалаларының жұмыс істеу хронологиясы мәселесіне арналған. Перифериясына қарамастан, қаланың мәліметтері еуропалық карталар туралы ақпаратқа сүйене отырып, қолданыстағы орталықтандырылған империяның құлдырауына қарамастан біраз уақыт бойы олардың

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

бар екендігін жалғастыра алады. Империялық серпін соншалықты күшті болғаны, бұл қалаларға, тіпті Ноғай Ордасы немесе Қазақ хандығы сияқты басқа мемлекеттердің өз функцияларын орындауды жалғастыруға мүмкіндік берді. Жазбаша деректердің тапшылығына қарамастан, карталар хронологиялық мәліметтерді нақтылауға көмектеседі, осылайша жазбаша ақпараттың жоқтығы үшін өтемақы алады және ертоқымның дақылдарының барын қалпына келтіруге негіз бола алады.

Тарихи карталардан алынған мәліметтер отырықшы өмірдің қызмет ету мерзімін ғана емес, сонымен қатар кеңестік тарихнамада дәстүрлі түрде казактар мен орыс қоныстанушыларының қазақстандық Орал аумағын отарлаудың басталуын білдіретін дамыған қалалық тәжірибенің болуын болжауға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер. Орта ғасырлар, Алтын Орда, Батыс Қазақстан, қала, көшпенділер, отырықшылық, мәдениет, тарих.

Алғыс. Мақала AP23489009 «Алтын Орда дәуіріндегі Батыс Қазақстан отырықшы елді мекендерінің тарихы: тұрмыстық материалдық мәдениетін қайта құру» ғылыми жобасын орындау аясында дайындалған.

Uzhkenov Yernar Muratovich*[1]
Candidate of Historical Sciences, Leading Researcher, R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, 29 Kurmangazy Street, 050016, Almaty, Republic of Kazakhstan, e81g@mail.ru ,
ORCID ID: 0000-0003-2577-1373

THE DECLINE OF THE GOLDEN HORDE CITIES OF WESTERN KAZAKHSTAN ON HISTORICAL MAPS: SPECIFICS AND CHRONOLOGY OF THE PROBLEM

Abstract. This article is devoted to one of the little -studied problems of studying the Golden Horde, namely the problem of the chronology of the functioning of the Golden Horde cities in Western Kazakhstan. Despite its peripherality, the data of the city, judging by the information of European maps, could continue their existence for quite some time despite the collapse of the existing centralized empire. The imperial impulse turned out to be so powerful that it allowed the cities to continue to fulfill its functions, even within other states, such as the Nogai Horde or the Kazakh Khanate. Despite the scarcity of written sources, the maps help clarify the chronological data, thereby compensating for the absence of written information and can serve as the basis for the reconstruction of the existence of a saddles' crops.

Information from historical maps can not only assume the duration of the functioning of a settled life, but also the existence of developed urban practice, the beginning of which in Soviet historiography has traditionally dated the beginning of the colonization of the territory of the Kazakh Urals by Cossacks and Russian settlers.

Key words. The Middle Ages, the Golden Horde, Western Kazakhstan, the city, nomads, settling, culture, history.

Acknowledgement. The reported study article is part of project AP23489009 «History of sedentary settlements in Western Kazakhstan during the Golden Horde period: reconstruction of material culture of everyday life».

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

Филология ғылымдары: Тіл және лингвистика. Түркология
Филологические науки: Язык и лингвистика. Тюркология
Philological sciences: Language and Linguistics. Turkology

МРНТИ 17.09.91 **DOI: https://doi.org/10.62724/202520201**

Абдуллина Лилия Бакировна[1],
Кандидат педагогических наук, доцент, Стерлитамакский филиал ФГБОУ ВО «Уфимский университет науки и технологий», Российская Федерация, 453100, Республика Башкортостан, г. Стерлитамак, улица Комсомольская 67, l.b.abdullina@struust.ru, ORCID ID: 0000-0002-7131-7019

Гайфуллина Миляуша Фаниловна[*2],
Кандидат филологических наук, доцент, Стерлитамакский филиал ФГБОУ ВО «Уфимский университет науки и технологий», Российская Федерация, 453100, Республика Башкортостан, г. Стерлитамак, улица Комсомольская 67, m.f.gayfullina@struust.ru, ORCID ID: 0009-0000-0437-4104

Саттарова Лиана Сибагатовна[3],
старший преподаватель, Стерлитамакский филиал ФГБОУ ВО «Уфимский университет науки и технологий», Российская Федерация, 453100, Республика Башкортостан, г. Стерлитамак, улица Комсомольская 67, l.s.sattarova@struust.ru, ORCID ID: 0000-0002-2213-8276

ДУХОВНО-НРАВСТВЕННЫЕ ИСКАНИЯ ОЛЕНИНА В ПОВЕСТИ «КАЗАКИ» Л.Н. ТОЛСТОГО

Аннотация. В данной статье рассматривается путь самопознания главного героя повести Л. Н. Толстого *«Казаки»* сквозь призму парадигмы «Я» – «Я-другие» – «Мы», отражающей три уровня состояния его сознания. Цель исследования — проанализировать духовные изменения и внутреннюю эволюцию Оленина. Противоречия, возникающие на его пути, внутренние конфликты и склонность к рефлексии формируют своеобразную «историю души» героя. Его духовные поиски проявляются через трансформацию сознания и стремление к постижению смысла бытия.

Методологическую основу исследования составляют общенаучные методы анализа, синтеза и систематизации. Кроме того, использованы возможности мифопоэтического и структурно-семантического подходов литературоведческого анализа, а также отдельные приёмы филологической интерпретации текста.

Результаты исследования показывают, что процесс самопознания героя осуществляется через диалог с «другими» и осмысление своей принадлежности к коллективному «Мы». Человек, согласно заложенной в тексте философии, — это не только «присутствие в мире», но, прежде всего, «бытие-с-другими». Общение и включённость в сообщество — неотъемлемые черты человеческой природы. Человек по своей сути — «существо для других». Подлинное существование в обществе, несмотря на внутренние и внешние барьеры, предполагает стремление выйти за пределы собственного «Я», понять «другого», проявить ответственность и искренность. Всё это охватывает уровни парадигмы «Я» — «другие» — «Мы», которая и составляет суть «истины Толстого».

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

Материалы статьи могут быть использованы в университетских курсах по истории и теории литературы, а также в преподавании русской литературы в образовательных учреждениях различного уровня.

Ключевые слова. Духовно-нравственные искания, литературный характер, повесть «Казаки», поэтика Л.Н. Толстого.

Введение. Толстовский персонаж-характер многомерен. Проблема, которая интересует Толстого в процессе исследования движения человеческой души, – это проблема, в основном, нравственного плана. Попытка обращения к целостному анализу того или иного художественного образа (в данном дискурсе – персонажа-характера) в творческой системе Толстого так или иначе выводит исследователя на уровень анализа авторских принципов художественно-интеллектульного осмысления различных философских проблем.

Авторское художественно-философское начало в творческой системе Толстого последовательно реализуется на всех уровнях организации текста. Вся сложная система персонажей-характеров толстовских произведений воплощает различные аспекты мировоззрения писателя. Основной постулат мировоззрения Толстого есть мысль о том, что человек добр по своей природной сущности. Писатель стремится найти опору для нравственности в окружающем мире, в самой природе: в неразрывном единстве людей и «сопряжении всего со всем».

Материалы и методы исследований. В работе использовались общенаучные методы анализа, синтеза, обобщения и систематизации, а также возможности мифопоэтического, структурно-семантического методов литературоведческого анализа, отдельные принципы и приемы филологического анализа текста.

Выбор методологических ориентиров осуществлялся с учетом концепций, предложенных М.М. Бахтиным, Б.О. Корманом, Ю.М. Лотманом. При осмыслении категории «характер» в теоретическом аспекте особый акцент сделан на труды В.А. Беглова, С.Г. Бочарова, А.М. Левидова, А.В. Михайлова, А.А. Фаустова, В.Е. Хализева.

В основу работы также легли результаты исследований о своеобразии раннего творчества Л.Н. Толстого Я.С. Билинкиса, Б.И. Бурсова, Е.Н. Купреяновой, Ю.В. Лебедева, Г.Л. Лесскиса, о принципах изображения толстовских характеров С.Г. Бочарова, В.Д. Днепрова, Г.Б. Курляндской, О.В. Сливицкой, Е.Г. Эткинда и др.

Результаты и их обсуждение. Написанную в 1863 году повесть «Казаки» критики оценивают как этапное произведение в творчестве Л.Н. Толстого, которое завершило первое десятилетие его литературной деятельности и отразило взгляды писателя, пережившего духовный кризис. И, наконец, «Казаки» является предшественником романа-эпопеи. Задуманная в 1852 году, она была закончена лишь десять лет спустя. Общеизвестно, что Толстой какое-то время был сильно увлечен мыслями о возможности преобразовать всю Россию по образцу казачьих станиц. Но это были не прочные убеждения, а скорее временные настроения.

Как писал Б.И. Бурсов, Толстой в повести «Казаки» поднимает духовно-нравственные проблемы, которые волновали, прежде всего, его самого. Наблюдения над бытом казаков он срастил со своими собственными духовными исканиями [1, с. 347].

Как пишет М. Кшондзер, «широта охвата событий, психологическая достоверность в изображении характеров, нравственно-этическая и мировоззренческая глубина, эстетическое совершенство – все это делает повесть Л.Н. Толстого «Казаки» притягательной для современного читателя и открывает новые возможности для ее современного прочтения и исследования» [2, с. 60].

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

В повести изображается новая человеческая среда, к которой впервые обратилась художественная мысль Толстого. Что касается традиционного толстовского героя, то и он в новой повести оборачивался новыми сторонами своего духовного содержания. Все это приводило к расширению масштабов и дальнейшему углублению принципов реализма Толстого.

Как утверждает Б.И. Бурсов, «нет другого произведения у Толстого, в котором бы такое большое место занимал внешний мир. Это понятно: внешний мир, изображаемый в “Казаках”, герой повести воспринимает как своего рода идеальное общество. Отсюда требование полноты в его изображении. Поэтические картины жизни казачьей станицы, однако, не отодвинули в тень картин внутренней жизни. Этого не могло случиться хотя бы по той причине, что, за небольшими исключениями, станица описана через восприятие Оленина. Оленин и видит станицу и одновременно думает о ней. Он должен видеть ее, ибо эта станица для него целый мир, противоположный тому, из которого он бежал, и в своем роде идеальный. И он должен думать о ней, о станице, так как ему необходимо понять и этот мир и самого себя, понять, что с ним самим происходит» [3, с. 365-366].

Духовно-нравственное становление Оленина можно представить как концептуальную модель, проходящую через стадии: «Я» – «Я и Другие» – «Мы», каждая из которых отражает определённый уровень его мироощущения и внутреннего развития.

Сама природа сознания, по Толстому, носит антиномичный характер и делится на два типа:

1. «Низшее сознание» – осознание своей изолированности от окружающего мира, которое формирует материальную, внешнюю реальность, трактуемую писателем как иллюзия;
2. «Высшее сознание» – ощущение своей сопричастности ко всему сущему, создающее духовный, внутренний мир, который Толстой рассматривает как подлинную реальность [4, с. 800].

Если принять такую трактовку личности Толстого, то ступени «Я» соответствует уровень «низшего сознания». В этом состоянии у Оленина доминирует эгоцентризм: он сосредоточен исключительно на себе и собственном комфорте. Иными словами, окружающая реальность в его восприятии вращается исключительно вокруг собственного «Я».

Вторую ступень духовно-нравственного пути героя — «Я и Другие» — можно рассматривать как переход к состоянию «высшего сознания». Попав в казачью среду, Оленин стремится наладить контакт с её представителями и стать частью их сообщества. Это своего рода стремление героя приобщиться к «естественному» укладу жизни казаков.

И, наконец, третий уровень «Мы», соответствующий «высшему сознанию», наступает в миропонимании героя в лесу во время охоты, когда он явственно осознает себя частью беспредельного мира – Всего.

Этапы в духовном развитии Оленина, парадигматически сопряженные между собой, составляют «историю души» противоречивого и склонного к рефлексии молодого человека. Путь духовных исканий Оленина – это своего рода устремленность сознания героя к познанию самого себя, своей сущности. Это процесс постижения своего «Я» через диалог с «Другими», и осознание своей сопричастности ко Всему и представление своего «Я» как части Всего – «Мы».

«Казаки» начинаются с предварительной развернутой характеристики Оленина. Московский дворянин Оленин, как и Пьер в начале «Войны и мира», вел пустую бесцельную «светскую» жизнь: «Для него не было никаких – ни физических, ни

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

моральных оков; он все мог сделать, и ничего ему не нужно было, и ничего его не связывало. У него не было ни семьи, ни отечества, ни веры, ни нужды» [5, с. 156].

Подробно описываются проводы Оленина. Ночь на исходе. Трудовой народ просыпается, чтобы идти на работу. А господа еще веселятся. Оленин прощается со своими друзьями. У подъезда уже стоят лошади ямщика, который повезет Оленина. Оленин хочет раскрыть свою душу, сказать всю правду о себе, одновременно и понять и объяснить, что он за человек.

« <…> Напутал, напутал я себе в жизни. <…> И я чувствую, что начинается новая жизнь.

– В которой ты опять напутаешь, – сказал лежавший на диване и игравший ключиком часов <…> » [5, с. 153].

Данный диалог между Олениным и одним из его гостей очень точно проецирует сложность пути духовных исканий главного героя повести. Действительно, не совсем понятно, зачем ему нужно ехать на Кавказ и начинать «новую жизнь».

На первый взгляд, казалось бы, что Оленин отправляется на Кавказ в поисках людей, в поисках мира, в котором он хочет найти и узнать самого себя. Основная его особенность та, что он совершенно пренебрегает какой бы то ни было социальной практикой. Он хочет быть только человеком и общаться только с людьми. Его жажда и потребность любить есть жажда и потребность в человеке, в людях. А все, что вокруг, – это совсем не то. И получается, что Оленин отправляется на Кавказ в поисках человека, в поисках людей, нисколько не думая о «простом народе», который остался в Москве.

Оленин на данном этапе, можно сказать, лишь самовлюбленный мелкий эгоист, ищущий неопределенный идеал. «Он любил до сих пор только себя одного и не мог не любить, потому что ждал от себя одного хорошего и не успел еще разочароваться в самом себе» [5, с. 156-157].

Заметим, что до приезда на Кавказ у Оленина вовсе не было намерения «слиться» с «народом»; о нем нельзя сказать, что он бежал из отечественных краев, от неволи душных городов и т.п. Только лишь приехав в станицу, Оленин постепенно проникается сознанием необычности, простоты и величия (совсем не таких, как он представлял себе в романтических мечтах) жизни казаков и природы. Оленин старается преодолеть духовную разъединенность с людьми из народа, приобщиться к их жизни не только внешне, но и духовно.

Главное, что поразило и привлекло Оленина в казаках, – это естественность, органичная близость к природе. Пейзажные зарисовки, данные автором в неразрывной связи с жизненным укладом казаков, поэтизируют их трудовые и воинские будни.

Писатель любуется казаками на лоне природы. Казаки растворены в природе, составляют единое целое с ней, они не вычленяют, не противопоставляют себя ей. В повести мы не найдем отвлеченного любования, созерцания природы глазами казаков.

Размышления о жизни и смысле бытия, рефлексия не является уделом казаков, их философия жизни предполагает принятие естественного права человека, подобно зверю, защищать себя и своих близких, подчиняясь голосу инстинкта. Поэтому и в портретных характеристиках казаков содержится момент сравнения с животными, природой: «Жилистая толстая шея была, как у быка, покрыта клетчатыми складками» [5, с. 194]. (Ерошка); «Он (Лукашка) напоминал разыгравшегося жеребца, который взвив хвост и фыркнув, остановился как вкопанный всеми ногами» [5, с. 199]; « <…> прекрасные черные глаза, с детским ужасом и диким любопытством устремленные <…>» [Там же, с. 191] или «дикий взгляд блестящих глаз» (Марьяна) [5, с. 191].

В описании же внешнего облика Оленина мы не найдем таких ярких красочных сравнений: «Оленин на вид казался совсем другим человеком. <…> Он был одет по-

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

черкесски, но плохо; всякий узнал бы в нем русского, а не джигита. Все было так, да не так» [5, с. 189]. Портрет героя свидетельствует о неустроенности, неопределенности жизни героя. Оленин старается, с одной стороны, понять и принять мир казачий, как мир неподдельно человеческий, а с другой стороны, добиться того, чтобы этот мир принял его к себе как человека.

Герой не достигает цели ни в том, ни в другом отношении, потому что обе эти задачи были внутренне противоречивы: человечность самого Оленина совсем иная, чем у казаков. К тому же, казакам он тем более чужд и странен, чем больше он ведет себя «по-человечески» (Вспомним хотя бы неоднозначную реакцию казаков, когда Оленин совершенно из добрых побуждений дарит Лукашке коня).

Рассмотрим, как выстраиваются взаимоотношения Оленина с Ерошкой, Лукашкой и Марьяной.

Оленин сближается с Ерошкой, который, по мысли автора, олицетворяет гармоничную, естественную жизнь, согласную с великими и незыблемыми законами прекрасной природы. Ерошка исповедует религию природы, но так последовательно, что за этим угадывается концепция самого автора, к которой Толстой пришел спустя много лет после знакомства с реальным Ерошкой (Епифаном Сехиным) и начала работы над «кавказской повестью», – как раз к началу первого кризиса [6, с. 350].

Природа для старого охотника вся одухотворена, и человек – лишь часть ее, один из многочисленных представителей, не лучше, а может, и хуже других ее представителей – свиньи, комара, дерева: «Ты думал, он дурак, зверь-то? – говорит Ерошка Оленину. – Нет, он умней человека, даром что свинья называется. Он все знает <…> У тебя такой закон, а у нее такой закон. Она свинья, а все она не хуже тебя; такая же тварь Божия. Эх-ма! Глуп человек, глуп, глуп человек! <…>» [5, с. 208].

Ерошка – единственный во всей станице человек, который охотно беседует с Олениным, дружески относится к нему. Хотя и у Ерошки есть и корыстная цель. Оленин богат, не скуп угощает чихирем. Оленин не первый русский, с которым Ерошка проводит часы своего досуга. У него на этот счет есть опыт, он знает, что извлечет для себя пользу из такого общения. Ерошка стар, а старику, по его мнению, можно и не быть особенно щепетильным.

В отличие от казаков, в Оленине отсутствует цельность и непосредственность характера, которые он ищет у этих «природных» людей. Например, становится совершенно ясно, как по-разному понимают счастье Лукашка и Оленин. Для Оленина Лукашкино счастье «греховное». Он со своей точки зрения не может понять Лукашку, не может признать его счастья. И не может понять потому, что сам утратил душевную гармонию, потому, что его разъедает рефлексия, потому, что его эгоистическое «я» противостоит другим людям, даже тем, кого он любит, вернее, хочет любить, и перед мудростью которых преклоняется.

Лукашка не стремится к подвигу самоотвержения. Само это чувство ему непонятно, ибо Лукашка и его поступки в трактовке Толстого выглядят как звенья бесконечной цепи жизни, в естественном гармоническом течении которой нет и не может быть ничего греховного. Лукашка руководствуется интуицией, живет «интуитивной жизнью». Греховное связано с тем обществом, из которого вышел Оленин и в котором господствует ложь и фальшь во взаимных отношениях.

Судьба Лукашки вместе с тем обнаруживает и страшную далекость Оленина от гармоничного идеала «естественного» человека, воплощенных Толстым в образах казаков. Оленин умом постигает смысл их жизни, но не мог жить так, как они. Оленин и Лукашка – люди разных миров. Разных взглядов на жизнь. Они не могут идти рядом одним путем. Не могут быть вместе Оленин и Марьяна.

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

Поэтому так же становится совершенно понятно, почему Оленин оказывается в недоумении, когда он делает Марьяне предложение руки и сердца, а она воспринимает это совершенно спокойно: «Больно ему было потому, что она все так же была спокойна, говоря с ним, как и всегда. Ее нисколько, казалось, не волновало это новое положение. Она как будто не верила ему и не думала о будущем. Ему казалось, что она его любила только в минуту настоящего и что будущего для нее не было с ним» [5, с. 290]. Для Марьяны реально только то, что присутствует в настоящем.

Марьяну привлекает в Оленине его нежность к ней. Для нее неожиданны и непривычны все его слова о любви, о том, что без нее он жить не может, так же как непривычны ей его мягкие, белые руки.

Самый характер отношения к ней Оленина, несомненно, влечет Марьяну. К сближению их нет и внешних препятствий. Лукашка же груб, часто неверен Марьяне. В отношениях с ним ей предстоит немало трудного. Кроме того, Лукашка, в отличие от Марьяны, беден. Однако Марьяна – казачка. И Оленин, человек «господского» сословия, ей чужой, а свои – это только люди ее мира. В конечном счете она не может принять любви Оленина. Марьяна прогоняет Оленина, когда Лукашка ранен, когда у казаков горе. Толстой постоянно стремится к решающим переломным моментам в жизни человека и настойчиво подводит к ним сюжет. Поэтому в композиции его произведений особое место занимают эпизоды душевного кризиса, внутреннего надлома. Именно в этих точках раскрываются глубинные, первозданные начала личности, исчезает всё наносное и внешнее. Вокруг таких событий у Толстого концентрируются ключевые смысловые и оценочные центры, освещающие смысл всей сюжетной линии и внутреннего развития персонажей.

Под влиянием внешних обстоятельств в человеке могут пробуждаться одни черты и угасать другие. Обычно человек живёт не в полной мере, и в повседневной жизни активны лишь поверхностные слои его психики. Но когда происходит что-то, что напрямую затрагивает его существование, словно вскрывается глубинный уровень души, и – по мысли Толстого – именно это и является настоящей природой человека [7, с. 156].

Трудный час делает внутреннюю связь между людьми в «простом народе» еще более прочной, более крепкой, чем всегда. Прогоняя Оленина, Марьяна действует как бы от лица всего казачества, всего того единства людей и природы, к которому она принадлежит. Перед Олениным закрылся путь к счастью. Крах любви означал гибель его мечтаний о новой, гармоничной жизни. Оленин осознает свою неспособность перестроить самого себя применительно к жизни, которую считает идеальной, хотя и не во всем соответствующей его представлениям об идеале.

Заметим, что в тексте очень часто встречаются формы глагола «казаться», причем по нескольку раз в одном абзаце. И в этой связи постоянно создается впечатление, что Оленин живет не в реальном, настоящем мире, а в «мнимом». Настоящего времени в его сознании нет (кроме, конечно, эпизода слияния Оленина с природой), он мыслями постоянно оказывается либо в воспоминаниях о прошлом (то было «не то»), либо в мечтах о будущем (которые не постоянны, изменчивы). Это только усиливает глубокий душевный драматизм главного героя.

Взаимоотношения Оленина с тремя представителями казачьего мира позволяют ему познать этот мир во всей полноте, а с другой стороны, в этих взаимоотношениях он раскрывает свою собственную природу также исчерпывающим образом. Оленину дано было лишь осознать чужую гармонию, но не приобщиться к ней. Причина неудачи – гипертрофия личностного начала в герое, пытающемся убежать от цивилизации и несущем ее в самом себе.

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

Лишь на какой-то момент в лесу – под влиянием волнующей и покоряющей природы – Оленин испытал чувство своего великого единства с окружающим миром («Мы») и желание до конца слиться с ним, растворить в нем свое «Я». Он, сливаясь с природой, с удовольствием теряя чувство обособленности, видит новую для него истину.

В повести «Казаки» нет полной идеализации казацкого быта и резкого противопоставления Оленина Марьяне, Ерошке, Лукашке и другим героям. У каждого героя своя правда. Примечательно, что повесть и начинается, и заканчивается проводами Оленина. И не случайно, что Толстой сцену проводов Оленина написал на заключительной стадии работы над повестью. Во всех черновых редакциях герой сразу появляется в станице.

Оленин не нашел внутренней гармонии среди казаков, тем не менее на Кавказе, в обстановке дикой природы и патриархального казачьего быта, общаясь с Ерошкой, под влиянием любви к Марьяне, он стал нравственно перерождаться.

Совсем иначе, чем прежде, взглянул он на жизнь того круга, которому сам принадлежал, увидел по-новому самого себя и своих прежних друзей. Когда на Кавказе к нему зашел один из его старых знакомых Белецкий, Оленин впервые увидел пропасть между своей кавказской и прежней жизнью, понял, что именно комильфотные люди нравственно нечистоплотные, изуродованные, а те, кого прежде считал он существами низшего сословия, по сути своей, самые настоящие люди, живущие истинной жизнью.

Источник страданий Оленина заключается в его неспособности изменить себя в соответствии с образом жизни, которую он считает идеалом. Он оказывается в положении постороннего: для казаков он – чужой, но и с прежним миром, из которого прибыл, у него уже нет внутренней связи. В результате он неизбежно оказывается в состоянии одиночества и обречённости на неудачу.

Уже в ранней прозе Толстого человек изображается в движении, в его духовно-нравственном росте. Как отмечает О.В. Сливицкая, «любое суждение о другом, как бы оно ни было глубоко, диалектично и беспристрастно, не может быть исчерпывающей истиной, ибо улавливает только видимое и сущее. Любое суждение о себе, каким бы стремлением к правде оно ни было вдохновлено, не может быть истинным по той же причине. И более того, любое категоричное определение человека несет в себе опасность, так как может его замуровать в теперешнем состоянии» [8, 12].

Выводы. Таким образом, необходимым и важным условием духовного развития героев в произведениях Толстова является время нравственного обогащения персонажей, он ставит перед ними такие задачи, всегда поднимает вопросы, способные создать для них драматическую или даже трагическую обстановку. Время – это двигатель, стимул для понимания своего "я", его прикосновения ко всему бесконечному миру.

Толстой записал в дневнике: «Ничто так не мешает настоящему счастью (состоящему в доброй жизни), как привычка ждать чего-то в будущем. В то же время для истинного счастья, для внутреннего удовлетворения, ничто будущее не может дать, а все дает прошлое [9, с. 103].

Только пройдя через путь внутренних поисков и нравственного самопознания, человек способен обрести подлинное счастье — осмыслить свою связь с вечным и всеобщим Бытием. По Толстому, именно таким образом раскрывается возможное тождество человека и Мира, а также целостность человеческой природы как духовного отражения мироздания, своего рода микрокосма.

Человек есть не только «бытие в мире», но и он, главным образом, есть «бытие с другими». Общительность, общность являются сущностными атрибутами человека. Он по самой своей природе есть «бытие для других». Подлинная бытийная общность

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

предполагает, несмотря на наличие препятствий, выход за рамки самого себя и понимание (постижение) личности «Другого», а также чувства ответственности и преданности, которые включают в себя и «Я», и «Другие», и «Мы». В этом и заключается толстовская истина.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Бурсов, Б.И. Лев Толстой. Идейные искания и творческий метод. 1847-1862 [Текст] / Б.И. Бурсов. – М.: Худож. лит, 1960. – 406 с.

2 Кшонзер, М. Нравственно-этическая проблематика повести Л.Н. Толстого «Казаки» в контексте традиций русской литературы и в современном прочтении [Текст] / М. Кшонзер // Л.Н. Толстой в 1850-е годы: рождение художника: материалы Межд. научн. конф. – Тула, 2002. – С 54-61.

3 Бурсов, Б.И. Лев Толстой. Идейные искания и творческий метод. 1847-1862 [Текст] / Б.И. Бурсов. – М.: Худож. лит, 1960. – 406 с.

4 Паперный, В.М. К вопросу о системе философии Л.Н. Толстого [Текст] / В.М. Паперный // Л.Н. Толстой: pro et contra / сост., вступ. ст., коммент. и библиогр. К.Г. Исупова. – СПб.: РХГИ, 2000. – С. 794 – 818.

5 Толстой, Л.Н. Собрание сочинений [Текст]: в 22 т. / Л.Н. Толстой ; гл. ред. М.Б. Храпченко. – Т.3. – М. : Худож. лит., 1979. – 478 с.

6 Лесскис, Г.Л. Лев Толстой (1852-1869). Вторая книга цикла «Пушкинский путь в русской литературе» [Текст] / Г.Л. Лесскис – М.: ОГИ, 2000. – 640 с.

7 Скафтымов, А.П. Нравственные искания русских писателей [Текст] / А.П. Скафтымов. – М.: Худож. лит., 1972. – 458 с.

8 Сливицкая, О.В. «Война и мир» Л.Н. Толстого: Проблемы человеческого общения [Текст] / О.В. Сливицкая. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1988. – 192 с.

9 Толстой, Л.Н. Собрание сочинений [Текст] : в 22 т. / Л.Н. Толстой ; гл. ред. М.Б. Храпченко. – Т.21. – М. : Худож. лит., 1985. - 575 с.

REFERENCES

1 Bursov, B.I. Lev Tolstoj. Idejnye iskanija i tvorcheskij metod. 1847-1862 [Lev Tolstoy. Ideological quest and creative method. 1847-1862]. M.: Hudozh. lit, (1960): 406 s. – (In Rus)

2 Kshonzer, M. Nravstvenno-jeticheskaja problematika povesti L.N. Tolstogo «Kazaki» v kontekste tradicij russkoj literatury i v sovremennom prochtenii [The proper ethical issues of Leo Tolstoy's novels "The Cossacks" in the context of the tradition of Russian literature and in modern reading]. L.N. Tolstoj v 1850-e gody: rozhdenie hudozhnika: materialy Mezhd. nauchn. konf. Tula, (2002): S 54-61. – (In Rus)

3 Bursov, B.I. Lev Tolstoj. Idejnye iskanija i tvorcheskij metod. 1847-1862 [Lev Tolstoy. Ideological quest and creative method. 1847-1862]. M.: Hudozh. lit, (1960): 406 s. – (In Rus)

4 Papernyj, V.M. K voprosu o sisteme filosofii L.N. Tolstogo [On the question of L.N. Tolstoy's philosophical system]. L.N. Tolstoj: pro et contra / sost., vstup. st., komment. i bibliogr. K.G. Isupova. – SPb.: RHGI, (2000): S. 794 – 818. – (In Rus)

5 Tolstoj, L.N. Sobranie sochinenij [Collected works]. v 22 t., L.N. Tolstoj ; gl. red. M.B. Hrapchenko. M. : Hudozh. lit., (1979):. T.3., 478 s. – (In Rus)

6 Lesskis, G.L. Lev Tolstoj (1852-1869). Vtoraja kniga cikla «Pushkinskij put' v russkoj literature» [Lev Tolstoy (1852-1869). The second book of the cycle "Pushkin's way in Russian literature"].M.: OGI, (2000): 640 s. – (In Rus)

7 Skaftymov, A.P. Nravstvennye iskanija russkih pisatelej [Interesting works of Russian writers]. M.: Hudozh. lit., (1972): 458 s. – (In Rus)

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

8 Slivickaja, O.V. «Vojna i mir» L.N. Tolstogo: Problemy chelovecheskogo obshhenija ["War and Peace" by L.N. Tolstoy: Problems of human society]. L.: Izd-vo Leningr. un-ta, (1988): 192 s. – (In Rus)

9 Tolstoj, L.N. Sobranie sochinenij [Collected works]: v 22 t. L.N. Tolstoj ; gl. red. M.B. Hrapchenko. M. : Hudozh. lit., (1985): T.21., 575 s. – (In Rus)

Абдуллина Лилия Бакировна [1]
Педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, «Уфа ғылым және технологиялар университеті» ФГБОУ Стерлитамак филиалы, Ресей Федерациясы, 453100, Башқұртстан Республикасы, Стерлитамак қ., Комсомольская көшесі 67, l.b.abdullina@struust.ru, ORCID ID: 0000-0002-7131-7019

Гайфуллина Миляуша Фаниловна[*2]
Филология ғылымдарының кандидаты, доцент, «Уфа ғылым және технологиялар университеті» ФГБОУ Стерлитамак филиалы, Ресей Федерациясы, 453100, Башқұртстан Республикасы, Стерлитамак қ., Комсомольская көшесі 67, m.f.gayfullina@struust.ru, ORCID ID: 0009-0000-0437-4104

Саттарова Лиана Сибагатовна 3,
Аға оқытушы, «Уфа ғылым және технологиялар университеті» ФГБОУ Стерлитамак филиалы, Ресей Федерациясы, 453100, Башқұртстан Республикасы, Стерлитамак қ., Комсомольская көшесі, 67, l.s.sattarova@struust.ru, ORCID ID: 0000-0002-2213-8276

Л.Н. ТОЛСТОЙДЫҢ «КАЗАКТАР» ӘҢГІМЕСІНДЕГІ ОЛЕНИННІҢ РУХАНИ-АДАМГЕРШІЛІК ІЗДЕНІСТЕРІ

Аңдатпа. Бұл мақалада «Казактар» хикаясының басты кейіпкерінің өзін-өзі іздеу жолы концептуалды түрде «Мен» – «Мен-басқалар» – «біз» парадигмасы ретінде қарастырылады. Бұл кейіпкердің дүниетанымындағы үш деңгей-күйі. Зерттеудің мақсаты Олениннің жан дүниесіндегі рухани өзгерістерді, даму үдерістерін зерделеу. Олениннің рухани дамуындағы қарама-қайшылықтар, ішкі жан-дүниесінің тартысы, рефлексияға бейім жас жігіттің «жан тарихын» құрайды. Оның рухани ізденістерінің жолы – кейіпкер санасындағы өзгерістер және оның мәнін білуге деген ұмтылысының бір түрі. Зерттеу барысында салыстырмалы-тарихи, әдеби талқылау және психологиялық әдістер қолданылды. Зерттеу нәтижесі «басқалармен» диалог арқылы өзіңіздің «Меніңізді» түсіну процесі және оның бәріне қатысы бар екенін білу және «Мен» – «біз» бөлігі ретінде ұсыну.

Адам -бұл «әлемде болу» ғана емес, ол негізінен «басқалармен бірге болу». Қарым-қатынас, қауымдастық - адамның маңызды атрибуттары. Ол өзінің табиғаты бойынша «басқалар үшін жаратылыс». Шынайы болмыс қауымдастығы кедергілердің болуына қарамастан, өзінен асып кетуді және «басқаның» жеке басын түсінуді (түсінуді), сондай-ақ «Мен», «басқалар» және «Біз» парадигмаларына кіретін жауапкершілік пен адалдық сезімдерін қамтиды. Бұл Толстойдың ақиқаты.

Мақала материалдарын университеттегі тарихи-әдеби және теориялық-әдеби курстарды, сондай-ақ әртүрлі деңгейдегі білім беру мекемелеріндегі орыс әдебиетін оқыту тәжірибесінде қолдануға болады.

Кілт сөздер. Олениннің рухани-адамгершілік ізденістері, әдеби сипаты, «Казактар» повесі, Л.Н. Толстойдың поэтикасы.

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

Abdullina Lilia Bakirovna[1]
Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Sterlitamak Branch of Ufa University of Science and Technology, 67 Komsomolskaya Street, Sterlitamak, 453100, Republic of Bashkortostan, Russian Federation, l.b.abdullina@struust.ru,
ORCID ID: 0000-0002-7131-7019
Gayfullina Milyausha Fanilovna[*2]
Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Sterlitamak Branch of Ufa University of Science and Technology, 67 Komsomolskaya Street, Sterlitamak, 453100, Republic of Bashkortostan, Russian Federation, m.f.gayfullina@struust.ru,
ORCID Identification Number: 0009-0000-0437-4104

Sattarova Liana Sibagatovna[3]
Senior Lecturer, Sterlitamak Branch of Ufa University of Science and Technology, 67 Komsomolskaya Street, Sterlitamak, 453100, Republic of Bashkortostan, Russian Federation, l.s.sattarova@struust.ru, ORCID ID: 0000-0002-2213-8276

OLENIN'S SPIRITUAL AND MORAL QUEST IN THE STORY «COSSACKS» BY L.N. TOLSTOY

Abstract. In this article, the search path of the protagonist of the story "Cossacks" Olenin is conceptually considered as a kind of paradigm "I" – "I-Others" – "We", which represents three levels-states in the hero's worldview. The stages in Olenin's spiritual development, paradigmatically interconnected, make up the "history of the soul" of a contradictory and reflective young man. The path of Olenin's spiritual quest is a kind of striving of the hero's consciousness to know himself, his essence. This is the process of comprehending one's "I" through dialogue with "Others", and realizing one's involvement in Everything and presenting one's "I" as a part of Everything – "We".

Man is not only "being in the world," but he is also, mainly, "being with others." Sociability and community are essential attributes of a person. By its very nature, it is "being for others." A genuine community of being presupposes, despite the presence of obstacles, going beyond oneself and understanding (comprehending) the personality of the "Other", as well as a sense of responsibility and devotion, which include both "I" and "Others" and "We". This is the Tolstoyan truth.

The materials of the article can be used in the practice of teaching historical and literary and theoretical literature courses at the university, as well as Russian literature in educational institutions of various levels.

Key words. Olenin's spiritual and moral quest, literary character, the story «Cossacks», the poetics of L.N. Tolstoy.

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

ҒТАХА 17.01.33 **DOI: https://doi.org/10.62724/202520202**

Абдульманов Алтынбек Абуталиевич*1
Филология ғылымдарының кандидаты, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Қазақстан Республикасы, 090000, Орал қ., Н.Назарбаев даңғылы, 194, Altynbek10@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-3448-7251

ӘБДУӘЛИ ҚАЙДАРОВ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТЕРМИНОЛОГИЯСЫ

Аңдатпа. Бұл мақалада филология ғылымдарының докторы, академик Әбдуәли Қайдаровтың 1993 жылы жарық көрген «Қазақ терминологиясына жаңаша көзқарас» атты еңбегінде баяндалған ғылыми принциптерге терең талдау жасалады. Тәуелсіздік алған тұста ұлттық тіл саясаты жаңа бағыт алып, қазақ терминологиясын жүйелеу, бірізділендіру, ғылыми негіздеу мәселесі күн тәртібіне шықты. Осы кезеңде Ә.Қайдаров ұсынған он бір қағидат – терминологиялық саланы реформалауға бағытталған ғылыми тұжырымдар жүйесі ретінде танылды. Мақалада аталған еңбектің теориялық негіздерін зерделеу арқылы автор алдына оның ғылыми-методологиялық мәнін ашу, ұлттық терминжасамдағы орнын көрсету және қазіргі мемлекеттік терминология саясатына ықпалын анықтау мақсатын қояды.

Осы мақсатты жүзеге асыру барысында зерттеудің бірнеше міндеттері айқындалады: біріншіден, Ә.Қайдаров тұжырымдаған он бір қағидаттың мазмұнын саралап сипаттау; екіншіден, бұл принциптердің бұған дейінгі ғылыми ұстанымдармен сабақтастығын анықтау; үшіншіден, аталмыш қағидаттардың терминологиялық жұмыстарды жүйелеудегі рөлін көрсету; сондай-ақ, осы тұжырымдарға қатысты ғылыми қауымдастықтағы пікірлер мен ұстанымдарды жинақтап, мысалдармен негіздеу.

Мақалада осы міндеттерді шешу үшін бірнеше ғылыми әдіс қолданылады. Ең алдымен, салыстырмалы талдау әдісі арқылы Ә.Қайдаров ұсынған қағидаттар мен кеңестік кезеңдегі терминологияға негіз болған ережелер арасындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтар сараланады. Сонымен қатар, контенттік талдау әдісі арқылы ғалымның еңбегіндегі тұжырымдарға жан-жақты талдау жасалып, негізгі идеялары жүйеленеді. Қағидаттарды реттеу мен мазмұндық құрылымын айқындауда жинақтау мен жүйелеу**,** ал олардың тарихи және әлеуметтік-мәдени маңызын ашуда тарихи-ғылыми әдіс қолданылады. Бұл әдістердің үйлесімді пайдаланылуы зерттеудің ғылыми негізділігін қамтамасыз етеді.

Мақалада ғалымның ұсынған қағидаттарының әрқайсысына жеке тоқтала отырып, олардың практикалық маңыздылығы мен терминологиялық жұмыстарды үйлестірудегі қызметі талданады. Осы тұжырымдардың бірқатары ұлттық тілді дамыту, мемлекеттік тіл саясатын жүзеге асыру сияқты кең ауқымды мәселелермен де сабақтасып жатқандығы көрсетіледі. Әсіресе, Ә.Қайдаровтың терминология мәселесін дер кезінде көтеріп, ұлттық терминжасамға бағыт берген ғылыми ізденістері, кейінгі зерттеулер мен Мемлекеттік терминологиялық комиссияның қызметіне ықпал еткені нақты дәйектермен дәлелденеді.

Сонымен қатар, мақалада бұл қағидаттардың ғылыми қауымдастық тарапынан әркелкі қабылданғаны да көрсетіледі. Мәселен, Өмірзақ Айтбаев, Шерубай Құрманбайұлы сынды танымал ғалымдар олардың ғылыми негізділігін мойындай отырып, кейбір тұстарға қатысты сын-пікірлер білдірген. Бұл пікірлер мақаланың ғылыми объективтілігін арттырып, ұсынылған принциптердің жан-жақты қарастырылуына мүмкіндік береді. Зерттеу нәтижесінде, Ә.Қайдаров еңбегінің ұлттық

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

терминологияны жүйелеудегі векторлық бағыты, методологиялық мәні және қазіргі кезең үшін де өзектілігі ғылыми негізде тұжырымдалады.

Кілт сөздер. Қағидат, терминология, қазақ тілі, халықаралық терминдер, балама, терминжасам, тілге тірек

Кіріспе. Кеңес дәуірі тұсында қазақ терминологиясының ұлттық сипатта дамуына түрлі саяси-идеологиялық шектеулер мен тегеурінді қысымдар әсер етіп, бұл салада табиғи, ішкі ұлттық заңдылықтарға сүйенген дамуға жол берілмегені бүгінде баршаға аян. Сол кезеңде ұлттық тіл саясаты екінші орында қалып, интернационализм ұранының көлеңкесінде қазақ тілі, оның ішінде терминология саласы елеусіз күйде дамыды. Термин жасау үдерісінде қазақ тілінің ішкі мүмкіндіктерінен гөрі орыс тілі мен басқа еуропа тілдерінің құрылымдарына жүгіну басым болды. Нәтижесінде қазақ терминологиясы өз табиғи арнасынан алшақтап, шет тілдік үлгілерге тәуелді күй кешті.

1991 жылы Қазақстанның тәуелсіз мемлекет ретінде қалыптасуы тіл саясатының жаңа кезеңін бастап берді. Егемендік алған алғашқы жылдары-ақ тіл мәселесі, оның ішінде терминология саласы мемлекеттік маңызға ие бола бастады. Осы тарихи кезеңде қазақ тілінің ғылыми, ресми және қоғамдық қызметін арттыру мақсатында ұлттық терминологияны жаңғырту, жүйелеу, дамыту қажеттілігі күн тәртібіне шықты.

Осындай маңызды кезеңде қазақ терминологиясының даму бағытына жаңаша көзқарас ұсынған, батыл пікір айтып, ұлттық терминжасам мәселесін алғашқылардың бірі болып ғылыми тұрғыдан көтерген көрнекті ғалым – академик Әбдуәли Туғанбайұлы Қайдаров болды. Ол Ахмет Байтұрсынұлы бастаған ұлттық терминология мектебінің тарихи тәжірибесіне сүйене отырып, оның ғылыми мұраларының жалғасуы қажет екенін ерекше атап өтті. Ғалым өз еңбектерінде қазақ тілінің ішкі заңдылықтарын негізге ала отырып, термин жасаудың ғылыми-теориялық және әдіснамалық ұстанымдарын тұжырымдады. Бұл – қазақ терминологиясы дамуының жаңа кезеңіне жол ашқан маңызды ғылыми бетбұрыс болды.

Академик Ә.Қайдаровтың «Қазақ терминологиясына жаңаша көзқарас» атты 1993 жылы жарық көрген еңбегі – тәуелсіздік жағдайындағы қазақ терминологиясын ұлттық негізде қалыптастыру жолындағы алғашқы және маңызды ғылыми қадамдардың бірі болып табылады. Бұл еңбекте ұсынылған терминологиялық принциптер мен тұжырымдар бүгінгі күні де өзектілігін жоғалтқан жоқ, керісінше, ұлттық тілдік саясатты жүзеге асыруда бағыт-бағдар бола алады.

Зерттеу жұмысының өзектілігі – қазақ терминологиясын ұлттық негізде қайта жаңғырту мен дамытудың ғылыми-теориялық негіздерін саралау, Ә.Қайдаровтың терминологиялық мұрасын зерделей отырып, оның қазіргі терминология ғылымындағы орнын айқындауға ұмтылу болып табылады.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Бұл зерттеу жұмысының негізгі материалдық негізін ҚР ҰҒА академигі, көрнекті тілші-ғалым Әбдуәли Қайдаровтың 1993 жылы жарық көрген «Қазақ терминологиясына жаңаша көзқарас» атты еңбегі құрайды. Аталған еңбекте қазақ тіл біліміндегі терминжасам мәселелеріне жаңаша тұрғыдан қарау қажеттілігі көтеріледі және автор тарапынан бірқатар терминологиялық принциптер ұсынылады. Осы ғылыми тұжырымдар зерттеу жұмысының негізгі сипаттау және талдау объектісі ретінде алынды.

Сонымен қатар, Ә.Қайдаровтың көзқарастары мен ұсыныстарына қатысты пікір білдірген, қазақ терминологиясы мәселелерімен айналысқан белгілі ғалымдар Ө.Айтбайұлы, Ш.Құрманбайұлы, Р.Шойбеков, Н.Уәли, Е.Жанпейісов, Б.Момынова сынды зерттеушілердің ғылыми еңбектері де кешенді түрде қарастырылды. Бұл

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

еңбектерде қазақ терминологиясының даму тарихы, қазіргі жағдайы мен болашағы, термин жасаудағы принциптер мен әдіснамалық ұстанымдар жан-жақты талданады. Осы еңбектердегі ғылыми пайымдар мен тұжырымдар зерттеудің теориялық-әдіснамалық негізі ретінде пайдаланылды.

Зерттеу жұмысы барысында төмендегідей әдістер қолданылды:

- Сипаттау әдісі – зерттеу нысаны болып табылатын терминологиялық принциптер мен ұстанымдарды нақты сипаттап, олардың мазмұнын ашу мақсатында қолданылды;
- Талдау әдісі – терминжасамға қатысты ғылыми еңбектердегі ой-пікірлерді жүйелеу, олардың өзара айырмашылығы мен ұқсастықтарын анықтау үшін пайдаланылды;
- Салыстыру әдісі – әртүрлі авторлардың пікірлерін салыстыра отырып, ұқсас және қарама-қайшы тұстарын саралау үшін қолданылды;
- Баяндау әдісі – зерттеу барысында жинақталған теориялық материалдарды логикалық жүйеде жеткізу мақсатында қолданылды;
- Жүйелеу әдісі – терминологиялық принциптерді біріздендіріп, ғылыми жүйе тұрғысынан қарастыру үшін пайдаланылды.

Жалпы алғанда, зерттеу жұмысы қазақ терминологиясының теориялық негіздерін терең түсінуге, терминжасам үдерісін ғылыми тұрғыдан талдауға және қазіргі терминологиялық тәжірибені саралауға бағытталды.

Нәтижелер және оларды талқылау. 1993 жылы Алматы қаласы, Рауан баспасынан «Қазақ терминологиясына жаңаша көзқарас» деген шағын кітапша жарық көрді. Шағын болса да келешектегі қазақтың ұлттық терминологиясының солақай саясат салдарынан ауытқып кеткен арнасын түзеуіне зор үлес қосты деп бүгінгі күні батыл айта аламыз. Кітаптың алғы сөзі кіріспесінде-ақ елдің егемендігі мен тәуелсіздігі айтылған сәтте тілдің тағдыры әр қашан талқыланып отыратындығы көрсетілген. Мемлекеттік мәртебеге ие болсақ та, тіліміздің әлі де толық қанды азат емес екендігін ескертіледі. Тілге тірек болар үш тағанды атап көрсетеді. Оның біріншісі – жазу-сызуы (Ұрпақ арасын жалғастырар алтын көпірі); Екіншісі – ономастикасы (жер бетіндегі ескерткіші); ал үшіншісі – терминологиясы (оның баю, жаңару көзі). Ғалым осы төрт таған мықты болмай тілдің дамуы осал екендігін, тілдің жағдайы бүгінгі күні де берік еместігіне назар аударады. Қоғамның түрлі саласына еніп, қоғам тілінің жан-жақты жетілуіне сеп болып жүретін, тілді арнаулы сипатта қолдануға икемдейтін, қала берді ұлттық тілді әлемдік өркениетпен ұштастырып мақсатты түрде қолдануға жұмсайтын терминология мәселесі аса өзекті екендігін алға тартады. Сондықтан дәл тәуелсіздік алған таңда бұл мәселеге қайта оралуға үш түрлі себеп бар деп тізбектейді.

Әбдуали Туғанбайұлының айтуынша, бірінші себеп – әрбір өркениетті ел ғылыми-техникалық прогрестің айнасы іспетті терминологияның тап-тұйнақтай сындарлы болуына ерекше мән беріп, заман талабына сәйкес оқтын-оқтын оның бағыт-бағдарларын анықтап, үрдісін байқап, ширатып-шыныктырып отыруға тиіспіз екен.

Ғалымның белгілеген екінші себебі – қазақ әдеби жазба тілі – мемлекеттік тілдің негізі болса, терминология мен ғылым тілі – оның жон арқасы, бүкіл рухани-мәдени өміріміздегі жаңалықтардың бәрін сергек сезініп, сол ыңғайда өзгеріп отыруға бейімді құбылыс; сондықтан да мемлекеттік әдеби тіліміздің бүгінгі күйі мен ертеңгі жағдайы терминологияның реттілігімен, жүйелілігімен, тұрақтылығымен және қолданыс аясының кеңдігімен өлшенеді [1, 2] Ал үшінші себеп – қазақ тілі терминологиясы әр түрлі жағдайларға байланысты бүгін де дағдарысқа ұшырап отыр: оның ғылыми принциптері жаңа үрдіске бағыт-бағдар беріп, алда жүріп отырудың орнына артта қалып, термин практикасы аяқ асты болып бара жатыр. Осының нәтижесінде әркімнің өз білгенінше термин жасауы немесе оны ауыстыру, алмастыруы тәрізді бейберекет

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

«бұқаралық» әрекетке (анархияға) жол беріле бастады, оны ең алдымен, Мемлекеттік терминологиялық комиссиясының өз міндетін жөнді атқара алмай отырғанынан деп көрсеткен [1, 4].

Әбдуәли Қайдаровтың бұл ғылыми еңбегінде айрықша орын алған негізгі дүниесі – қазақ терминологиясының принциптері жайында айтылған ғылыми тұжырымы болды. Академик өз сөзінде: «Біз, терминология саласында қолданылып жүрген принциптер бола тұрса да, өз тарапымыздан оларға балама ретінде он бір принциптің жобасын ұсынып отырмыз және олар бұрынғы қалыптасқан дәстүрдің де, жүз беріп отырған жаңа үрдістің де тиімді жақтарын қамтиды ғой деп ойлаймыз», - деген [1, 5].

Ә.Қайдаровтың **бірінші көрсеткен қағидаты** (принципі) бұрын-соңды терминтануда болмаған дүние. Бұл – егемен ел, тәуелсіз мемлекеттің басты белгілерінің (атрибуттарының) бірі – мемлекеттік тілі десек, оның негізгі тіректерінің бірі – терминологияны жан-жақты дамытуға, реттеуге, қалыптастыруға, кеңінен қолдануға сол мемлекеттің өзі қамқорлық жасауы керек. Бұл арада ғалымның айтпағы – мемлекет тарапынан нақты да тиімді көмек беруі, үкімет басшылығының идеологиялық насихаттауы, қаражат бөлу қажеттілігі. Ә.Қайдаров Мемтерминкомның ресми түрде жалпы термин «шаруашылығына» толық жауап беретін, термин жасау, терминдерді ауыстыру, реттеу, қалыптастыру, жариялау, қолдану сияқты түрлі ұшы-қиырсыз жұмыстардың ұйымдастырушысы, үйлестірушісі, бағдарлаушысы, бақылаушысы ретінде үлкен мәртебеге, құзіретке ие болуы керек екендігін шегелеп тұрып айтып отыр. Бұған дейінгі уақытта аталмыш комиссияның терминология мәселесіндегі түйткілді мәселелерді шешуге дәрменсіз күйде болғандығын жыл-жылға шағып нақты мысалдармен атап көрсетеді. Одан әрі терминологиялық комиссияның басты міндеті негізінен, үш топқа бөлініп жүргізілсе деген өз топшылауын келтіреді: а) термин саласындағы шығармашылық; ә) терминдерді електен өткізіп, ресми бекіту; б)терминдерді қалыптастырып, тәжірибеде қолданысын реттеу.

Екінші қағидат – қазақ тілі терминологиясының жақсы дәстүрін жалғастыра, өскелең өмірдің биік талап-талғамына сай жүз беріп отырған бұқаралық үрдістің тіл үшін тиімді де қажетті жақтарын саналы түрде пайдалану. Яғни арнаулы сипаттағы сөздердің узуалдануындағы, терминденуіндегі бұқаралық сипаттың мәнін дұрыс түсіну, сөздердің жарыспалығын зерделеп, елеп-екшеп оңтайлы қолданысты табу деген сөз. Бұл қағидатның дені сөздің ең асылын шығармашылықпен аршып алып терминдік қатарға қосу қажеттілігінен шықса керек. Ғалымның келтірген екінші қағидаты өз кезінде Ақмет Байтұрсынұлы көрсеткен «термин жасауда ана тіліміздің барша байлығын сарқа пайдалану керек» деген қағидатынан өсіп шыққан көпшіліктің қолданысында болып қатысымдық сүзгіден өткізетін жаңа бағыт-бағдар десе де болады.

Үшінші қағидат – Салалық терминдер мен атауларды жаңадан жасауда, өзгертуде, ауыстыруда ең алдымен қазақ тілінің төл және бұрыннан қалыптасқан байырғы лексикалық байлығын сарқа пайдалану. Әрине бұл термин саласында бұрыннан келе жатқан негізгі дәстүрлі қағидат екендігі белгілі. Десекте Ә.Қайдаровтың бұл қағидатты қайта күн тәртібіне шығаруының себебі – осы негізгі қағидатның іс жүзінде орындалмай, бұрмаланып келгендігінде болды. Тілдің мүмкіндігін сарқа пайдалану түгелі оның беткі қабатындағы оңды, әбден жарамды терминтәрізді, терминүміткер сөздер саясаттың салдарынан шеткері қалдырылды. Себептерін де ғалым тізбектеп көрсете алған. Бұлар – сол заманның үрдісі, тіл саясаты мен идеология ықпалы, орыс тілінің аз ұлттар тіліне жасаған үстемдігі мен өктемдігі және «еліміздегі ұлт, ұлыс тілдері өздерінің дамудан кенжелеп қалуына байланысты ғылым тілі болып орыс тілімен терезесі тең тұра алмайды» деген пікірдің орталықта да, жергілікті мамандар арасында да қалыптасуы, терминологиялық процестің тек бір жақты, бір бағытта ғана дамуы: терминдік

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

ұғымдардың қайнар көзі орыс тілі болып саналады да, қалған жүздеген (оның ішінде қазақ тіл де бар) ұлт пен ұлыс тілдерінің бәрі тек «қабылдаушы» пассив тілдер болып келуінде, одан өзге ғасырлар бойы өз дәстүрімен еркін дамып келген ұлттар мен ұлыстар тілдерін ғылыми-техникалық прогреске икемдеу, үйлестіру, баулу мәселесімен ешкім шұғылданған жоқ, сондықтан да бірден тілге енген терминдер қатарына балама табу мүмкін болмады және ана тілінің мүмкіншілігін толық ашып, терминология тасқынына қарсы қоярлықтай ұлт кадрлары тоталитарлық үкімет тарапынан кезінде жойылған деген бес түрлі себепті тізбектеп тұрып көрсетеді [1, 10]. Ғалым еңбегінде арнаулы сипаттағы сөздердің ұлттың өз тілінің мөлшерінде жасала алатындығын Қытай, Жапон, Түркия сияқты елдердің мысалында көрсете алған. Терминнің табиғатын аша отырып оның ұлт тілінен бөлек жеке-дара элемент емес, керсінше сол тілдің құрсағында жаратылып арнайы сипатқа еніп барып дараланған сөз екендігін де жеткізеді. Осы қағидатты жүзеге асырудың жолы тіл байлығымыздың қайнар көзін, бастау-бұлақтарын толықтай аша білуімізде екендігін де аша айтқан. Тіл байлығы деген ұғымға тоқталып оның тек сөздердің санымен шешілмейтіндігін, сөздің мағына бере алу әлеуетінде екендігін айрықша атап көрсетеді. Жеке сөздердің, сөз тіркестерінің мағыналық ауқымы олардың өздерінен шамамен он есе артық дей келіп, қазақ тілінде бір миллиондай мағыналық бірлік болуы керек деген статистикалық болжам айтады. Дәл осындай сандық көрсеткішті тіл байлығы десек болады дейді академик Ә.Қайдаров. Жалпыхалықтық тілдің қайнар бастауларына тоқтала келіп терминденуге жарар бірқатар тілдік қабаттарды да атаған. Олардың қатарында кәсіби орта сөздері мен жергілікті қолданыстағы аймақтық сөздерді, көнерген сөздерді сарапқа сала отырып, саналы түрде пайдалануды ұсынады. Сөз мағынасы туралы тұшымды ойларын айта отырып сөздік қорымызға ілтипатпен қарап, сөз бірлігіне ерекше мән-мағына беруді құптайды. Терминші мамандардың бойында болуы керек басты қасиет – қазақ тіліне деген азаматтық көзқарасының түзу, оң болуы керектігін де ғалым анық атап көрсеткен. Терминжасамда шығармашылықтың ерекші орны бар екенін Ісләм Жарылғапов, Мұзафар Әлімбаев, Әбдуәли Қарақұлов, Нұртас Оңдасынов секілді авторлардың тілімізге енгізген сөз қолданыстарын мысалға ала отырып ғалым өз еңбегінде қолдайды. Алайда жасалып жатқан баламалардың бәрі асыл емес дей келе Ә.Қайдар: «олардың беталбаты қаптата бермей, ұдайы бақылап, електен өткізіп, қолдануға ресми рұқсат беріп отыратын Мемтерминком жанында арнайы топ болуы тиіс»,- деген ой түйеді [1, 10].

Әрмен қарай Қазақ терминологиясына жаңаша көзқарас» деген еңбекте терминжасамның лексика-семантикалық, аналитикалық, семантикалық және морфологиялық тәсілдері бойынша қысқаша шолу жасап мысалдар береді. Сол арқылы тіліміздің зор мүмкіншілігін атап көрсетеді.

Төртінші қағидатында қазақ терминологиясы үшін жаңа бағыт болып есептеледі, бұл – термин шығармашылығында бұдан кейін туыстқан түркі тілдерінің (әсіресе терминология дәстүріне бай жазба тілдердің) озық тәжірибелерінен, терминдік өрнек-үлгілерінен, оңтайлы да үйлесімді сөз жасау модельдерінен мүмкіндігіне қарай пайдалану қажеттігі туралы сөз болған. Ғалым кеңес заманында үлкенді-кішілі (30 шақты) түркі тілдеріндегі тілдік ұқсастықты, әсіресе терминтәріздес лексикасының бірлігін жоюға, байланысын үзуге талпынғанын мысалдар арқылы анық көрсетеді. «Әркім өз қазанында өзі қайнады» деп түйеді. Ендігі жерде туыстас түркі халықтарымен ғылыми-шығармашылық байланыстың қажеттігі, сөз жасау үлгілерін салыстыра қарау, үлгі алу, үйлестіру, оңтайландыру мәселесі жайында көкейге қонар ойларын жеткізген. Соңында: «туыстас тілдер тәжірибесін үйрену, одан саналы түрде пайдалану принципі – жалпы түркі дүниесіне ортақ ғылыми-техникалық прогрестің, мәдениеттің үйлесе дамуына кепілдік беретін фактор», - деп қорытынды ой түйген [1, 21].

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

Бесінші қағидаты бұрыннан бар қағидатның жаңаша баяндалуы деп келтірілген. Бұл – тіліміз үшін қажет, бірақ дәл баламасы жоқ, аударуға келе бермейтін интернационалдық терминдер мен атауларды қазақ тілінің өз ерекшеліктеріне икемдеп қабылдау. Ғалым арнай зерттеулерге сүйеніп: «жер жүзіндегі ірі-ірі бірнеше тілдерде қолданылып, халықаралық деңгейде танымал болған терминдер мен атаулар ғана «интернационалдық» мәртебеге ие бола алады» деген тұжырымды жазады. Бұндай терминдердің табиғаты жайында көп дерек айтып олардың да тіліміздегі қарапайым сөздер секілді қасиеттерге ие екендігін, шығу төркіні, отаны бар екендігін дәйектеп, қажетінше аударуға, балама табуға әбден болатындығын сан-түрлі салалық терминдердің мысалымен дәледі көрсеткен. Мәселен, ангина – баспа, мендалина – бадамша безі, капиляр – қыл тамыр т.б.

Академик бесінші қағидатқа қатысты «халықаралық деңгейде қолданылып, танымал болған, қазақша аударуға келмейтін, келсе де терминдік мағынасы дәл берілмейтін интернационалдық термин-атауларды қазақ тілінде де қалыптастыру, тұрақтандыру қажет. Шет тіл элементін қабылдай беруге, қаптата беруге шек қойылуы керек. Халықаралық терминдерді аудару не балама іздеу ісі ғылыми негізде, саналы түрде, кәсіби шеберлікпен жүзеге асырылуы қажет деген қорытынды береді.

Алтыншы қағидат – орыс тілінен (жалпы славян тілдерінен) енген термин-атауларды мүмкін болғанша қазақша аударып қолдану: аударуға келмейтіндерін бұрынғыдай сол қалпында емес, қазақ тілінің фоно-морфологиялық ерекшеліктеріне үйлестіре қабылдау. Бұл бағытта ғалым кірме сөздердің легін бүгінгі күнге дейін «орыстық», «советтік» және «интернационалдық» деп үш топқа бөліп қарап келгенімізді сөз ете келе таза орыс тіліндегі терминдердің үлесі тілімізде сөздік қордың 30 проценті деп көрсетеді. Оның ішінде 20 пайызы советтік болмысқа байланысты дүниеге келген советизмдер деп атайды (большивик, пулемет, станок, пошта, завод, сот, паром т.б.) Қайдаровтың көрсетуінше, орыс тілінің терминологиялық қоры еуропа мен шығыс елдері тілдерінің элементтерінен тұрады екен және ғылым саласында дамыған тіл, шет тілдер элементін қанша болса да көтереді. Бұл арада қазақ тілінің тағдырын олайша қарау өте қауіпті дейді ғалым [1, 26]. Ғалымның тағы бір қауіпі – орыс тілінің өктемдік әсері, Тілдегі игілікті әсер, әдетте, терезесі тең тұрған халықтардың арасында ғана болуы мүмкін. Қазақ тілі толыққанды тілге тән 50-дей қоғамдық қызметінің тек оншақтысын ғана атқарып келді деп баяндаған [1, 26]. Қағидаттың түйіні – таза орыс (славян) тілінің терминдік лексикасын қазақ тіліне толығымен аударып қолдануымыз керек.

Ғалым атап көрсеткен **жетіші қағидат** қысқартылған терминдер мен атаулар жайында болды. Бұндағы басты мәселе – салалық күрделі терминдер мен атауларды қазақ тілінің өз негізінде алғашқы әріптері мен буындары бойынша (кейде сөз араластырып та) кеңестік-халықаралық термин-атаулардың үлгісімен қысқартып қолдануды заңдастыру. Ғалым қысқартып сөз қолдану дәстүрі қазақ тілінде кеңестік дәуірде артқанын сөз ете келе, қысқарта сөз қолдану мәселесі әлі күнге өзекті екендігін, қиындықтар бар екендігін көрсетеді. Басты кемшілік – олардың әлі күнге түгел жиналып, зерттелмей келуі, бір жүйеге түсе алмай отыруы. Әрмен қарай автор қысқартудың басты түрлеріне тоқталып олардың түрлерінің өте көп екендігін айтады. Қорыта келе, мәселені түбегейлі шешудің бірден-бір жолы дейді Әбдуали Қайдаров: «3 мыңнан астам қысқарған термин-атаулардың бәрін жинап алып, арнайы ереже негізінде жүйеге салып, талқылып «Қазақ тіліндегі қысқарған терминдер мен атаулардың сөздігін дайындап шығару керек» [1, 32].

Ғалымның белгілеген **сегізінші қағидаты** тілдегі дәстүрлілік пен шарттылыққа қатысты. Тума термин болмайды, тілдегі терминнің бәрі де – тіліміздегі қарапайым сөздер дейді. Шарттылық негізінде термин әлеуетіне көтеріліп жаңаша қолданысқа,

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

өріске ауысуы жиі ұшырасады дей келе, «қандауыр», «ардагер», «ішімдік», «компьютер» секілді сөздердің терминдену жайын талдауға алады.

Әбдуали Қайдаровтың ұсынған **тоғызыншы қағидаты** терминологияда бұрын қағидат ретінде қаралмаған бағыт. Бұл – тіліміздегі терминдер мен атаулардың мағыналық, тұлғалық жағыннан жақындарын өзара топтастырып, салыстыра отырып, лексикалық қорда салалық жүйе бойынша жіктеп, саралап пайдалану. Яғни терминді жеке-дара емес тұтас терминологиялық ұясы (сема) бойынша қарастыру мәселесі. Әрмен қарай автор орыс тіліндегі бір үйір терминдерді келтіліп оларға үйірлі балама іздестіру, телу, сәйкестіру жұмысын жүргізуге тырысады. Ең бастысы – сол табылған баламаларды үйлестіру жұмысы екендігін ғалым қатаң ескертеді.

Оныншы қағидат тіліміздегі ұлттық және халықаралық термин-атаулардың сандық-сапалық ара салмағын, тепетеңдігін табиғи қалыпта сақтау мәселесіне арналған. Бұл қағидатның «стратегиялық» мәнін ашып айтады. «Тілімізде қанша термин бар, олардың қаншасы бірқұрамды (бір компонентті) жай терминдер, қаншасы көпқұрамды (көп компонентті) күрделі терминдер, қаншасы шетелдік, қаншасы аралас, қаншасы ана тіліміз негізінде пайда болған таза терминдер деген сауалға жауап беруге талпыну қажеттігінен туындаған қағидат. Терминдер мен ұлттық терминдердің табиғи ара салмағының (30 да 70 пайыз) сақталуына мән беру аса маңызды екендігін ғалым алға тартады.

Он бірінші қағидаты - терминдер мен атаулардың емлесін тіл заңына, жазу дәстүріне сәйкес реттеу. Бұл әліпби мен емле қағидаларын өзгертуге байланысты қаралатын мәселе екендігін айта отырып Әбдуәли Қайдаров бұны қоғам санасын ертеден дайындап алу қажеттігін ескеру керек деген. Мәселені түбегейлі шешуде жалпы тіл емлесінің ережелерін қайта қарау аса өзекті екендігін көрсетеді. Жалпы тіл мен терминдерге бөлек ереже болмасы түсінікті, алайда ғалым сол тоқсаныншы жылдарда-ақ бұл мәселенің дайындығын, алғышартын осы терминжасауда екендігін ұғындыруға тырысқан.

Ә.Қайдаров ұсынған қағидаттар жобасы біраз пікірталасқа түсіп көптеген ғалымдарға ойтүрткі болғанын да айта кеткіміз келеді. Қағидаттардың маңыздылығы жайында пікір айтып, оларды негізінен қуаттағандардың қатарында Өмірзақ Айтбайұлы еді. Ғалым принциптердің өзара қайталануын аңғартып: «әңгіме принциптердің санында емес, мәнінде» екендігін атап көресткен [2, 278]. Ө.Айтбайұлының бұл пікірі қазақ терминологиясын дамыту барысында формализмге ұрынбай, нақты ұстанымдардың тіл табиғатына сәйкестігіне баса назар аудару қажеттігін көрсетеді. Бұл көзқарас терминжасам саласындағы ғылыми-практикалық жұмыстарда қағидаларды механикалық түрде емес, мәндік-ұстанымдық деңгейде қолдану қажет екенін ескертеді [3, 42]. Сол секілді терминология мәселесімен етене шұғылданып, қазақ терминологиясы ғылымының жетілуіне, дамуына зор үлес қосып жүрген ғалым Ш.Құрманбайұлы да, ұсынылған принциптерді зерделей отырып олардың толық қағидат сипатына келмейтін, қағидат шеңберіне симайтын не жетпейтін тұстарын көрсете отырып былайша ой түйген: «...ұсынылған қағидаттардың ішінен 3, 4, 5 – қағидаттарды терминология дамуының негізгі қағидаттарының қатарына қосуға болады деп санаймыз. Ал қалған (1, 2, 6, 7, 8, 9, 10, 11) пункттерде аталып көрсетілген мәселелер терминологияны дамытуда, жетілдіруде жалпы басшылыққа алынып, негізгі қағидаттарды жүзеге асыруға бағытталған терминологиялық жұмыстарды жүргізу кезінде ескерілуге тиіс. Дәлірек айтқанда, академик Ә.Қайдар жеке қағидат ретінде көрсеткен мәселелердің бірқатарын терминологиялық қызметке басшылық жасаудың тиімді жолдары, терминологиялық жұмыстарды республика көлемінде үйлестіру мен ұйымдастырудың тетігі ретінде тану

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

керек те, енді бірқатарын термин шығармалығын дамытудың әдіс-тәсілдері деп білген орынды болар деген ойдамыз» [3, 248].

Қорытынды. Тіл – тек қарым қатынас құралы емес, этностың рухани мәдениеттің жасаушы, сақтаушы, әрі сабақтастырушы құрал [4, 7] дегендей, ұлттың руханиятын асырар арынды көзі ғылым екендігін өз тарапымыздан қоса айтамыз. Академик Қайдаровтың Тәуелсіздік алған сәтте ұлттық терминологияның жаңа леппен қадам басып дамуына қозғау салғанын жоғары бағалаймыз. XX ғасырдың басында алғаш болып Ақмет Байтұрсынұлы іргесін қалаған ұлттық терминологияның қағидаттарын негізге ала отырып, кеңестік кезеңде халықаралық сипаттағы терминология ұстанымдарымен үндестіріле дайындалған Құдайберген Жұбановтың қағидаттарын ескере келе өзіндік сипаттағы жаңаша он бір принцип ұсынуы Тәуелсіз Қазақстан терминологиясының дамуына серпіліс бергені де сөзсіз.

Қоғамдық-саяси өзгерістер орын алған XX ғасыр аяғында кеңес үкіметі күйреген кезде тілдің мәселесін қоғамда орынды көтеріп, мемлекеттік тілімізді жетілдіру мен дамытудағы саяси-практикалық қадамдарды көрсете білгені анық. Академик Ә.Қайдаров «Қазақ терминологиясына жаңаша көзқарас» еңбегінде Тәуелсіз Қазақстан жағдайында қандай іс-қимылдар жасау қажет, қандай жұмыс бағыттарын ұстануымыз керек деген өзекті сауалдарға өзіндік жауаптар беруге ұмтылды, бастамашы болды. Ғалым дер кезінде Қазақ терминологиясын дамытудың, терминологиялық жұмыстардың өзіндік стратегиялық жоспарын құруға дайындады десе де болады.

Кейінгі жылдарда ғалым ұсынған ҚР Мемлекеттік тіл комитетін құру, Мемтерминком, ғылыми-практикалық орталықтар жұмысын жолға қою, реттеу, мәртебе беру жұмыстары жүзеге асты. Қазақ тілінің терминдік қорын жасауда ғылыми әлеуетті күшейту, заман жетістігі компьютер техникасы мен автоматтандырылған тәсілдерді кеңінен қолдану ісі де жүйелі қолға алынды. Белгілі ғалым С.Әлісжан көрсеткенінде: «Тәуелсіздік жылдарында тілмен бірге тіл білімі де түлегені анық» [5, 2]. Тәуелсіздік жылдарында Үкімет пен ғылыми қауымдастық атқарған жаңашыл бағыттар Ә.Қайдаров ұсынған қағидаттарынан ой сабақтады.

Ғалым ұсынған принциптердің барлығы бірдей нақты терминологиялық қағидат шеңберіне, талаптарына сайма-сай келе бермейді деген ғалым Ш.Құрманбайұлының пікірімен келісеміз [6, 46]. Ұсынылған он бір қағидаттың басым бөлігі іштей бірін бірі қайталап, жалпылама сипатта кеткен тұстарын, мақсатты түрдегі ғылыми-публицистикалық сарынын аңғардық.

Бүгінгі таңда ғалымдар шоғыры мен мемлекеттік органдар тарпынан қыруар еңбектер атқарылып терминдерді тізіп, сөздік құрау жұмысы үздіксіз жүргізіліп келеді. «Тілдегі сөздерді қаттап, реттеп, мағынасын түсіндіріп жүйелеудің өзі тіл атаулының өзін-өзі сақтап қалу үшін жасалған қадамы, амалы», - деген Б.Момынованың сөзі осы тұста бұл жұмыстың өзектілігін аша түседі [7, 31].

Жалпы Ә.Қайдаровтың «Қазақ терминологиясына жаңаша көзқарас» деген шағын кітапшасы өз мақсатына толық жеткен еңбек. Ғалымның ұсынған қағидаттары жалпы терминологиялық жұмыстарды үйлестіруде, тіл саясатын жүргізу мәселесінде түрткі болды, термин шығармашылығын өрбітті, ғалымның түпкі ойлары, ғылыми тұжырымдары негізге алынып практикалық жұмыстардың жүргізілуіне жол ашты.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Қайдаров, Ә. Қазақ терминологиясына жаңаша көзқарас [Текст] / Ә. Қайдаров – Алматы: Рауан, 1993. – 43 б.

2 Айтбайұлы, Ө. Терминжасамның қайсыбір қалтарыстары [Текст] / Ө. Айтбайұлы // Терминология: теория және тәжірибе. – Астана, 2001.

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

3 Айтбайұлы, Ө. Қазақ тіл білімінің мәселелері [Текст] / Ө. Айтбайұлы – Алматы: Арыс, 2007. – 624 б.

4 Уәли, Н., Қыдырбаев, Ө. Қазақ тілі сөз мәдениеті [Текст] / Н. Уәли, Ө., Қыдырбаев – Алматы: Мектеп, 2006. – 266 б.

5 Әлісжан, С.К. Қазақ терминологиясының даму белестері [Электронды ресурс] / С.К. Әлісжан – Астана: Назарбаев университеті, 2016. https://nur.nu.edu.kz/server/api/core/bitstreams/8f139116-a40a-4931-ac1c-0331ee76a2b7/content

6 Құрманбайұлы, Ш.Қ. Қазақ терминологиясы: зерттеулер, оқулық, сөздік, библиография [Текст] / Ш.Қ. Құрманбайұлы – Алматы: Сардар, 2014. – 928 б.

7 Момынова, Б. Қазақ лексикографиясына арналған зерттеулердің қалыптасуы мен дамуы [Текст] /Б. Момынова // Тілтаным. – 2015. – №1.

REFERENCES

1 Kajdarov, A. Kazakh terminologijasyna zhanasha kozkaras [A new approach to Kazakh terminology]. Almaty: Rauan, (1993): 43 b. – (in Kaz)

2 Ajtbajuly, O. Terminzhasamnyn kajsybir kaltarystary [Some pockets of Terminzhasam]. Terminologija: teorija zhane tazhiribe. – Astana, (2001): – (in Kaz)

3 Ajtbajuly, O. Kazakh til biliminin maseleleri [Kazakh language of speech culture]. Almaty: Arys, (2007): 624 b. – (in Kaz)

4 Uali, N., Kydyrbaev, O. Kazakh tili soz madenieti [Tekst]. Almaty: Mektep, (2006): 266 b. – (in Kaz)

5 Aliszhan, S.K. Kazakh terminologijasynyn damu belesteri [development of Kazakh terminology]. Astana: Nazarbaev universiteti, (2016): – (in Kaz)
https://nur.nu.edu.kz/server/api/core/bitstreams/8f139116-a40a-4931-ac1c-0331ee76a2b7/content

6 Kurmanbajuly, Sh.K. Kazakh terminologijasy: zertteuler, okulyk, sozdik, bibliografija [Kazakh terminology: research, textbook, dictionary, bibliography]. Almaty: Sardar, (2014): 928 b. – (in Kaz)

7 Momynova, B. Kazak leksikografijasyna arnalgan zertteulerdin kalyptasuy men damuy [Formation and development of research on Kazakh lexicography]: Tiltanym, (2015): №1. – (in Kaz)

Абдульманов Алтынбек Абуталиевич*1
Кандидат филологических наук, Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, Республика Казахстан, 090000, г. Уральск, проспект Н. Назарбаева, 194, altynbek10@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-3448-7251

АБДУАЛИ КАЙДАРОВ И КАЗАХСКАЯ ТЕРМИНОЛОГИЯ

Аннотация. В данной статье проводится углублённый анализ научных принципов, изложенных в труде доктора филологических наук, академика Абдуали Кайдарова «Новый взгляд на казахскую терминологию», опубликованном в 1993 году. В период обретения независимости, когда национальная языковая политика вступила в новый этап, остро встал вопрос систематизации, стандартизации и научного обоснования казахской терминологии. В этом контексте предложенные А. Кайдаровым одиннадцать принципов стали важным шагом к реформированию терминологической сферы. Целью настоящего исследования является теоретическое осмысление данных принципов, раскрытие их методологического значения, определение их роли в развитии

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

национального терминотворчества, а также выявление их влияния на современную государственную языковую и терминологическую политику.

Для достижения данной цели были определены следующие задачи: во-первых, содержательный анализ и систематизация одиннадцати принципов, сформулированных А. Кайдаровым; во-вторых, установление преемственности этих принципов с предыдущими научными подходами; в-третьих, выявление их значения в организации терминологической работы; и, наконец, рассмотрение мнений и откликов научного сообщества на предложенные положения, с приведением конкретных примеров.

В процессе исследования использовались различные научные методы. Сравнительный метод применялся для сопоставления принципов Кайдарова с ранее существовавшими теоретическими установками в терминологии. Содержательный (контент-) анализ позволил выявить и систематизировать основные идеи, представленные в труде «Новый взгляд на казахскую терминологию». Для структурирования и интерпретации принципов были задействованы методы обобщения и систематизации. Историко-научный подход использовался с целью оценки роли и значения данных принципов в контексте становления казахской терминологической науки в постсоветский период.

В статье подробно рассматривается содержание каждого из предложенных принципов, проводится их анализ с точки зрения практической значимости и применимости в координации терминологических процессов. Подчеркивается, что предложенные положения тесно связаны с более широкими вопросами развития национального языка и реализации государственной языковой политики. Особое внимание уделяется своевременности постановки проблем терминологии А. Кайдаровым, его вкладу в формирование научной базы и методологических ориентиров для последующих исследований, а также влиянию на деятельность Государственной терминологической комиссии.

Кроме того, в статье отмечается, что принципы Кайдарова вызвали широкий отклик в научной среде, были предметом как поддержки, так и критики. В частности, видные ученые, такие как Өмірзақ Айтбаев и Шерубай Құрманбайұлы, высоко оценили научную обоснованность этих принципов, одновременно высказывая конструктивные замечания по отдельным аспектам. Это позволило обеспечить всесторонний и объективный анализ предлагаемого подхода. В результате установлено, что труд А. Кайдарова сыграл векторообразующую роль в становлении и развитии национальной терминологии, сохраняя свою актуальность и в современных условиях.

Ключевые слова. Принцип, терминология, казахский язык, международные термины, альтернативный термин, терминообразование, опора на язык

Abdulmanov Altynbek Abutalievich*1
Candidate of philological Sciences, West Kazakhstan innovation and Technology University, Republic of Kazakhstan, 090000, Uralsk, N. Nazarbayev Ave., 194, altynbek10@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-3448-7251

ABDUALI KAIDAROV AND KAZAKH TERMINOLOGY

Abstract. This article provides an in-depth analysis of the scientific principles outlined in the work "A New Perspective on Kazakh Terminology" by Doctor of Philological Sciences, academician Abduali Kaidar, published in 1993. During the early years of Kazakhstan's independence, national language policy entered a new phase, necessitating the systematization, standardization, and scientific grounding of Kazakh terminology. In this context, the eleven

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

principles proposed by A. Kaidar marked a significant step toward the reform of terminological studies. The primary objective of this study is to examine the theoretical foundations of these principles, uncover their methodological relevance, determine their role in the development of national term formation, and assess their impact on contemporary language and terminology policy in Kazakhstan.

To achieve this goal, several research tasks were identified: first, to analyze and systematize the eleven principles formulated by Kaidar; second, to establish the continuity of these principles with earlier theoretical approaches in terminology; third, to determine their significance in coordinating terminological activities; and finally, to present and evaluate scholarly responses and critiques regarding these principles through concrete examples.

A range of scholarly methods was applied in the study. The comparative method was used to juxtapose Kaidar's principles with earlier theoretical terminological frameworks. Content analysis was employed to extract and systematize the key ideas of the work "A New Perspective on Kazakh Terminology". To structure and interpret the principles, synthesis and systematization methods were utilized. The historical-scientific method was applied to assess the role and importance of these principles within the development of Kazakh terminological science in the post-Soviet period.

The article provides a detailed examination of each of the proposed principles, analyzing their practical relevance and their applicability in coordinating terminological work. It emphasizes that these principles are closely linked with broader issues of national language development and the implementation of state language policy. Special attention is paid to Kaidar's timely contribution to raising the issue of terminology, his role in shaping the scientific foundation and methodological direction for subsequent research, and his influence on the work of the State Terminology Commission.

Additionally, the article notes that Kaidar’s principles sparked diverse reactions within the academic community and were the subject of both support and constructive criticism. Prominent scholars such as Ömirzaq Aitbayev and Sherubay Qurmanbayuly acknowledged the scientific validity of the proposed framework while offering insightful critiques of specific aspects. This diversity of perspectives contributes to a well-rounded and objective analysis of Kaidar’s approach. Ultimately, the study concludes that A. Kaidar's work played a vector-forming role in the establishment and development of national terminology and remains relevant in the current linguistic landscape.

Key words. Principle, terminology, Kazakh language, international terms, alternative term, term formation, language-based approach.

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

ҒТАХА 17.71.91 **DOI: https://doi.org/10.62724/202520203**

Бекқожа Жылқыбекұлы[1]
Филология ғылымдарының кандидаты, Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Қазақстан Республикасы, 020000, Көкшетау қ., bekhoja_astana@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-1225-8669

Молгаждаров Қасиет Какенұлы[*2]
Филология ғылымдарының докторы, қауымдастырылған профессор, Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Қазақстан Республикасы, 020000, Көкшетау қ., kasiet_k@list.ru, ORCID ID: 0000-0002-9883-8228

КӨК ТҮРІК ДӘУІРІНДЕГІ ЕСКЕРІТКІШТЕРДІҢ ЖАНРЛЫҚ СИПАТЫ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ КЕЗДЕГІ ӨЛЕҢ ТУРАЛЫ ТҮСІНІК

Аңдатпа. Бұл мақала көк түрік дәуіріндегі жазба ескерткіштер мен батырлық жырларының жанрлық сипаты әдебиет теориясының ғылыми танымдық тұрғысынан талданып, қазіргі қазақ поэзиясы үлгілерінің түп төркіні мен көркемдік ерекшеліктерінің тегі сол бір жазба ескерткіштерде бар ма жоқ деген мәселені айқындау мақсатында жазылғаны белгілі. Осы бір мақсатты анықтау негізінде көк түрік дәуірінің жазба ескерткіштері өлең өнеріне тән ырғақ пен ұйқас заңдылықтары тұрғысынан зерттеп-зерделеніп, қазіргі қазақ поэзиясының түр жақтағы өзіндік ерекшеліктері туралы түсініктің қалыптасуы жөнінде талдау жүргізіледі. Қазақ ауыз әдебиеті мен жазба поэзияның қалыптасуына негіз болған ырғақ пен ұйқастың алғышарттары туралы нақтылы мысалдар арқылы поэзия теориясының негізгі қағидаларына сүйене отырып, пайымдалатын бұл ғылыми еңбек көк түрік дәуірі жазбаларының мәтіндік мәнеріне үңіліп, оның өзінен кейінгі ауыз әдебиетімен жазба әдебиетке болған ықпал-әсері төңірегінде ғылыми тұжырым жасайды. Бұл барыста салыстыра-салғастырмалы зерттеу әдісін қолданудың маңызы өте зор болғандығын айта кетуге тура келеді. Бұл ғылыми жұмыстың нәтижесі ретінде адамдар алғашқы ой-сезімін бейнелеуде алдымен қара сөз жанрын кең көлемде қолданып, одан кейін тұрмыс-тіршілік пен рухани сұраныстың табиғат дүниесімен сәйкесті қажеттілігі негізінде ырғақтық өнер туындысы болған өлеңнің бірте-бірте жыраулық тұрғыда қалыптасқандығын көлденең тартуға болады. Сөйтіп бұл ғылыми еңбектің нәтижелерін қолдану барысында көк түрік жазба ескеріткіштерінің қара сөзге, ал жыраулық поэзия мен қазіргі қазақ өлең өнерінің ырғақтық құрылымы мен ұйқастық ерекшелігінің басым екендігін тұрақтандырады. Осы бір қорытынды тұжырым негізінде қазақ өлең өнерін көркемдік деңгейінің ұқсамауына байланысты сарынды өлең және дарынды өлең деп екі ірі топқа жіктеп қарастырғанда ғана, өлең өнерінің қандай өнер құбылысы екендігін түсіну қиын болмайды.

Кілт сөздер. Поэзия, көк түрік ескеріткіштері, қара сөз, эпос, ауыз әдебиеті, батырлық жырлар, жырау, дарынды өлең.

Кіріспе. Қазіргі көркемдік өресі кемелденген өлең өнері оқырман санасына ерекше әсер ететін өршіл туынды ретінде бірден қалыптаса қоймағандығын бәріміз білеміз. Өзінің бастау-қайнарын ұзақ ғасырлар қойнауынан тартатын өлең өнері өзінің бүгінгі озық үлгісіне жеткенге дейін ұзақ кезеңдер барысындағы даму сатыларынан өткені сөзсіз. Жалпы өнер атаулы адамның алғашқы қиялы мен ой-сезімінен бастау алып, ой-сезімді көркем бейнелеп беру негізінде пайда болғаны жөнінде алуан түрлі ғылыми

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

болжамдар бар. Ал өлең өнердің саналы түрде ой-сезімге әсер етуі мақсатымен дүниеге келген кезеңі өте арғы дәуір болып саналатыны да жасырын емес. Сол себепті ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынұлы жалпы өнердің шығу тегі мен өркендеп жетілуіне қарай «тірнек өнері мен көрнек өнердің» аражігін айыруды қадағалап, өлең өнерінің адамның руханыи дүниесіне тікелей әсер ететін «көрнек өнерге» жататындығын ғылыми түрде тұжырымдап көрсеткен болатын.

Ежелден өлең десе елеңдейтін қазақ қауымы үшін, өлеңсіз өмір сүру, мәнсіз өмір өткізу мен бірдей болғаны да анық. Қазақ халқының күнделікті қуанышымен қайғы-қасыреті өлең өзегімен бірге өріліп, той-думандармен жиналыс-бас қосуларда өлең айтып, күй тарту ұлтымыздың ұлағатты дәстүріне айналғандығы бәрімізге аян. Тіпті тал бесікке таңылған сарыуыз сәбидің өзі де бесік жырының құлаққа құйылған құдыретімен дүние дүрмегіне көзін тырнап ашып, үңіліп, ол дүниеге аттанып бара жатқан маңғаз пенде де жоқтау өлеңнің күйзеліс күйімен аттандырылып, қара жер төсінен алған өзінің мәңгілік жайлы орнына өлең тыңдап жатып, жайғасатын болған. Халқымыздың өлеңге деген, міне, осындай ерекше құштарлығы ғасырлар бойы өзінің дәстүр жалғастығының арқасында Күлтегін сынды бірегей ойшылдармен Асанқайғы сынды ақылгөй даналарды дүниеге келтірді. Сөйтіп қазақ өлең өнері жыраулық дәстүрмен жалғасып, қазақ хандығының мерейін асқақтата түсумен бірге, батырлық пен ерлікті, отаншылдық рух пен егеменді елдікті баса дәріптейтін алаш ақындарының арынды легін қалыптастырды. Қазақ өлең өнеріндегі бұл алашты қалыптасқан қазан төңкерісінен кейінгі қилы-қилы, құбылмалы, қитұрқы саяси ойындардың кесапатты кесірінен, өзінің арқыраған арынды ағысынан зобалаң сала келген зорлықты, билік күштің кесірінен оңай айрылып қалып, саяси ұранға айналған кезі де болды. Еліміз егемендік алғаннан соң барып, қазақ өлең өнері өзінің аяғындағы шойын тұсауын, мойнындағы мойылғы ажырғысын сыпырып тастап, жаңаша даму беталысына бет түзей бастады. Осы барыста арындап келе жатқан ақындарымызбен кейбір әдебиеттанушыларымыз өлең өнерінің нендей өнер құбылысы екендігін меңгере алмай мең-зең болды. Әдебиет ең алдымен идеология үшін қызмет етеді деген қызыл империяның көне сүрдек көзқарасы біздің талапкер жас буын ақындарымыз емес, тіпті, қолындағы қаламының ұшы қозға айналып, айналасына едәуір таныла бастаған ақындарымыздың миына бұрынғыдай көне сарынмен сіңе бастады. Сондықтан қазақ өлең өнеріне жаңаша түсінік-көзқарас орнату – алаш ақындары жетік меңгерген өлеңдік түсінігімізді таза ұлттық негізде, қайтадан қалпына келтіру қажеттілігі дәл қазіргі күнде туындап отыр. Осы қажеттілік жөнінде көк түрік жазба әдеби үлгілерінің жанрын анықтау негізінде өлең өнерінің даму беталысы жайлы егжей-тегжейлі пікір айтып, көзқарас білдіру осы зерттеу жұмысының ең негізгі түйіні болмақ. Сол себепті біз бұл зерттеу жұмысының өзектілігі де дәл осында деп айтуымызға болады.

Өлеңтану ғылымының бастау көзі өте ерте замандардан басталса да, бірақ күні бүгінге дейін өлеңнің нендей өнер құбылысы екендігі жөнінде бір жүйеге келген, ортақ анықтамалық көзқарас әлі күнге дейін қалыптаспай отырғандығы бәрімізді қынжылтады. Өлең өнері туралы әр дәуірде, әр елде әртүрлі түсінік-көзқарастар пайда болды. Тіпті, өлең туралы анықтама беруден бойын аулақ салуға тырысқан көрнекті ақындар мен өлеңтанушылар қаншама! Сондықтан бұл зерттеу жұмысының ең негізгі ғылыми жаңалығы – жалпы қазақ қауымы арасында өлең деген түсінікті тақпақпен немесе көктүрік жазба әдеби үлгілерінің эсселік сипатымен шатастырып жүрген жаңсақ түсінікке тойтарыс беріп, нағыз, дарынды өлең анықтамасының қандай деңгейде қалыптасып отырғандығын айқындап көрсетуді қарастыру. Қазақ өлең өнерін қара сөз үлгілерімен жан-жақтылы салыстыра отырып, ондағы өлең емес ұғымдарды анықтап шығу, сонымен бірге қазақ өлең өнерінің өзекті өлшемдерін айқындау арқылы, өлеңге қойылатын талап пен талғамды теориялық жақтан бір жүйеге түсіру және қазақ өлең

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

өнеріне жаңаша бір жасампаздық леп пен лек әкелудің ұтымды жолдарын іздеу дәл осы біз тілге тиек етіп отырған ойды тақпақтап бейнелеу тәсілін нағыз өлең шығармашылығынан айырып қарастырумен тікелей байланысты. Сол арқылы өлең деген киелі өнердің ішкі сиқырлы сырымен мәнді мәйегіне терең бойлау арқылы, қазақ өлең өнерінде өлең деген ұғымның анықтамасының қалыптасу жағын жан-жақтылы қарастыру бұл зерттеу жұмысының басты жаңалығы болмақ.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Бұл мақалада тақырып негізінде зерделенген мәселені ашып көрсету мақсатында жинақтау, салыстыру әдістерінің ұстанымдары негіз етіп алынды. Сондай-ақ, мақаланы жазу барысында талдау, ой қорыту, анализ, синтездеу әдістері де қолданылды. Белгілі әдебиет зерттеушілер мен фольклортанушы және түріктанушы ғалымдардың поэзия мен эпос генезисі мен ерекшелігін талдап, зерделеген ой-тұжырымдары мен пікір-көзқарастары ерекше ескерілді. Қазақ өлең өнерін зерттеп-зерделеу барысында өлең теориясының негізгі қағидалары мен заңдылықтарынсыз әрқандай бір өлеңнің болмысына баға беру қиынға түсетіні белгілі. Бұл мақалада сондай-ақ қазақ өлең өнерін өлең теориясы тұрғысынан зерттеу әдісі қолданылды. Мақалада өлеңнің түр-пішіні мен мән-мағынасы зерделеніп, өлең шумақтарында қолданылған ырғақ пен ұйқасқа қатысты материалдар негізінде өлең теориясында өлең туралы кейбір жаңсақ түсініктердің пайда болу жағы қарастырылып, қазақ ақындарының маңдайалды жырлары мен тақпақ сипатты өлең-жырлары талдап-іріктеліп, олардан мысалдар алынды. Қазақ ақындарының өлең жинақтары мен Ахмет Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқыш» атты еңбегінен бастап өлең теориясын зерттеп-зерделеген ғылыми еңбектер сарапқа салынды. Сонымен бірге шетел өлеңтанушыларымен қоса, өлең теориясын зерттеп-зерделеген А.Байтұрсынов, Ж.Аймауытов Қ. Жұмалиев, Е.Ысмайылов, М.Қаратаев, З.Ахметов, З.Ғабдолов, Р.Нұрғалиев, М.Мырзахметов, М.Жолдасбеков, С.Негимов, Қ.Мырза Әли, Т.Шапаев және түріктанушы Қаржаубай Сартқожаұлы қатарлы отандық ғалымдардың ой-пікірлері де бұл ғылыми еңбектен тыс қалмады. Мақаланы жазу барысында кешенді зерттеу, мәтіндік талдау, ақындық стильді салыстыру және өлең өнерінің мәндік ерекшеліктеріне сипаттама беру қазақ ақындарының өлең ырғағы мен ұйқасын қолдану жағына қарай отырып, олардың қазақ поэзиясындағы шығармашылық орнын белгілеу жағы да бұл зерттеу еңбегінде қарастырылды.

Зерттеу жұмысында баяндау, анализдеу әдістерімен қоса, салыстыру әдісі де қолданылды. Әсіресе қазақ поэзия жанрын аталмыш тақырып аясында зерттеудің маңыздылығы ақынның эстетикалық талғамы, даралығы, оқырмандардың өлеңнен ләззаттану жақтағы белсенділігі шығармашылықта ерекше орын алатындығы жөнінде нақтылы тұжырым жасалды. Зерттеу барысында өлең эстетикасының көркемдік көкжиегі тарихына көз жүртіп, өлең өнерінің міндеттері мен оқырман алдындағы жауапкершілігі негізінде зерттеп-зерделенді. Өлеңдегі ұйқас пен ырғақтың өлең шумақтарында әдеби шығармашылық тұрғыда және түршілдік тұрғыда қолданылу жағы басты назарға алынды. Бүгінгі таңда өлең шумақтарындағы ұйқас пен ырғақтың өлеңде қолданылуын жаңаша көзқараспен талдау – эстетика ұғымын заманауи қажеттіліктер арқылы танып, рухани құндылықтың өміршеңдігін тереңірек сезінуде өзекті мәселеге айналып отырғаны белгілі. Сондықтан сарынды өлең емес, дарынды өлең өнері бойындағы эстетикалық көзқарастардың шығармашылық құндылығын жете меңгеріп, бұл мәселені эстетикалық категориялар негізіндегі мысалдар арқылы дәлелдеп көрсетудің маңызы баса көрсетілді.

Нәтижелер мен оларды талқылау. «Қара сөз бен дарынды сөздің арасындағы парық жұмсалатын орнына, қызметіне қарай былайша айырылады: дарынды сөз адамның ойына өң береді, көңіліне күй түсіреді, қара сөзден адам тек ұғым алады» [1, 89

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

б.] деп Ахмет Байтұрсынұлы айтпақшы біз қазір қара сөз бен өлеңнің аражігін ажырата алмайтындай күйде емеспіз. Бұл арада Ахмет Байтұрсынұлы өлең мен қара сөздің аражігін айқын ажыратып бергені белгілі. Оның біреуі адамның сезіміне әсер етсе, ал екіншісі адамға хабар-ошар берумен бірге белгілі бір ұғым-түсінік сыйлайды деп отыр. Бұл дұрыс түсінік. Алайда ұйқас деген сөздің саздық сипаты сопақ етіп шыға келген жерде, ұйқасқа тұскен сөз-сөйлемнің бәрі өлең деген ұғымды қалыптастырып отырған жандардың түсінік-талғамы да жасыруға келмейтін шындық. Сөйтіп бүгінгі күні ұйқас өлең өлшемінің бірден-бір бөгенайына айналды. Ұйқастың ұтымды техникасын меңгерген жанның бәрі ақын болып шыға келді. Бұл уәжімізге дәлел ретінде бүгінгі дәуірдің шығармашылығына емес, ата-бабамыздың тасқа қашап жазып, бізге аманаттап кеткен көсемсөздеріне назар аударсақ жеткілікті.

«10. Күлтегін жоқ болса, бәрің өлімші болар едің. Інім Күлтегін қаза болды.Өзім қайғырдым. Көрер көзім көрместей, білер білігім білместей болды.Өзім қайғырдым. Уақытты Тәңірі жасар, адам баласының бәрі өлгелі туған.

11. Осылайша қайғырдым. Көзге жас келсе - кетер, көңілге шер келсе, ұмытылар. Қайғырдым. Қатты қайғырдым. Екі шад, соңымдағы туғандарымның, ұрпақтарымның, бектерімнің, халқымныңкөзі, қасы әз болады-ау деп қайғырдым» [2, 74 б.] – деп келетін «Күлтегін» жазбаларының осы бір мәтініне назар аударатын болсақ, ол ойды баяндап бенелеу тәсілі арқылы күлтегеннің қайтыс болғанын жария етумен бірге автор өзінің ішкі көңіл-күйін бүкпесіз жеткізіп, лирикалық толғам иіріміне сүңгіп отыр. Бұл мәтін қазіргі жанрлық түсінігімізше өлеңнен көрі қарасөзге жақын болып көзге түседі. Өйткені біз бұл жазбалардан үйқас ұпайын байқай алмаймыз. Сол себепті оның түп нұсқасына үңілуге мәжбүр боламыз.

«10.Kül-tigin joq erser qoup ölteči ertigiz. Inim Kül-tigin kergek boldy. Özim saqyndym. Körür közim körmez teg, biler biligim bilmez teg boldy, Özim saqyndym. Öd teŋri jasar, kisi oɤly qoup ölgeli törimis.

11. Anča saqyndym, közde jaš kelser iti da, köŋülte syɤyt kelser janduru saqyndym. Qatyɤdy sagyndym. Eki šad ulaju arqa igünim oɤlanym, beglerim, bodunym, közi qašy jablaq boldačy tip saqyndym. Joɤčy syɤytčy qyytaj, tataby bodun bašlaju» [2, 66 б.].

Бұл түпнұсқадан да үйқасқа тән нақтылы бір жүйелі ырғақты байқай алмаймыз. Тек әрбір сөйлемнің соңында келген қайталау сөздерден басқа көзге ұрып, көңілге жылы тиіп тұрған сөз ыңғайы ғана адамның сезіміне әсер етіп тұрған секілді.

Ол өдке қул қуллығ болмас ерті
Күң күнліг болмыс ерті
Інісі ечісін білмез ерті

Оғлы қақын білмез ерті [3, 51 б.] деген тармақтардан біз «болмыс ерті», «білмез ерті» тағы да «білмез ерті» деген тұйық текті сөз тіркестері сәйкестігінен басқа тоқ ұйқасқа тән ерекшелікті аңғара алмаймыз. Оның қазіргі қазақ тіліндегі аудармасын оқысақ та, сол түйсігімізден ары аса алмайтындығымыз белгілі.

Ол шақта құл-құлды болған еді,
Күң күңді болған еді.
Інісі ағасын білмес еді,
Ұлы әкесін білмес еді.

Өйткені бұл мәтін секілді жалпы көк түрік жазба ескеріткіштері ойды бейнелеу тәсілі жақтан ой-сезімді көркем бейнелеуге қанша ұмтылғанымен, онда «көне заманның бір ескерткішін қарай отырып, автор сонымен бірге мәдени және тарихи білімдерімен бөліседі, сондай-ақ мәдениет тарихы туралы ойларды қоздырады. Тарих туралы естеліктерге беріліп, пейзаж бен көне мәдениетті сипаттай отырып, ол дәуірдің гүлденуі мен құлдырауы, интеллигенцияның миссиясы мен тағдыры туралы көптеген мәселелерді

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

қозғайды. Тіл жағынан автор әсемдікке талпынады, баяндау мәнері жиі дәл жүрекке тиеді, ол тарихи және мәдени білімін сезіммен және ойлармен бағыттауға және тізуге талпынады» [4, 427 б.]. Сондықтан бұл мәтіндер ауыз әдебиетіндегі теңеу және айқындауыш сипатты сөйлемдерді жиі қолданылуға қанша тырысқанымен, жалпы мәтіннің болмысы өлеңнен гөрі қара сөзге бейім екендігін бірден аңғартады.

Қаның субча йүгірті,
Соңүкүң тағча йатды,
Бегілік уры оғлың құл болты,
Сілік қыз оғлың күң бопты,
білмедүк үчүн, йаблақының үчүн
Ечім қаған уча барды.
Аудармасы:
Қаның судай жүгірді,
Сүйегің таудай үйілді,
Бек ұлдарың құл болды
Пәк қыздарың күң болды,
Білместігіңнен, нашарлығыңнан,
Ағам қаған дүниеден өтті [3, 51 б.].

Жоғарыда мысал келтірген жолдарға біз поэтикалық ұстаным бойынша көз салатын болсақ, бұл көне жазба ескерткіш мәтінінен жолдарға бөлініп, тармақталғаннан басқа өлеңге тән ешбір белгі байқай алмаймыз. Бұл тұжырымдама «Орхон жәдігерліктерінің жанрлық ерекшеліктері туралы соңғы кезге дейін өзара қарама-қайшы екі түрлі көзқарас орын алып келді. Бірі - Күлтегін және Тоныкөк жәдігерліктері көркем әдебиетке, соның ішінде поэзияға, ешбір қатысы жоқ, Түрік қағанатының дәлме-дәл жазылған тарихы деп қарады. Екіншісі руна жазуындағы бұл жәдігерліктерді поэзиялық туындыға тән барлық белгілері бар, ежелгі түркілердің өзіндік әдеби дәстүріне негізделген көркем туынды деп таныды. Бұл екі түрлі көзқарас ұзақ жылдар бойы әдебиетшілер, тілшілер, тарихшылар т.б. арасында алуан түрлі пікір таластарын тудырып келді» [5, 97 б.] деген екіұдай пікірдің екінші бір жағы екендігі белгілі. Көк түрік жазбаларындағы бірде қатарласа, қабаттаса, бірде ыңғайласа келетін сөйлемдер тіркесі мен тізбегі белгілі бір ой-сезімді күшейтіп, әсерлі жеткізу үшін талпыныс жасады деген күннің өзінде де, ол тіке лирикалық сипатта көзге түседі де, көркем образды айшықтау мен суреткерлік шеберлік негізінде зат немесе құбылыстарды көзалдыға әкелу ыңғайына жақындамайды. Онда суреткерліктен көрі баяндау мен пайымдауға басымдылық беріледі. Сол себепті біз бұл жазба жәдігер мәтіндерін қайта-қайта ой елегінен өткізіп, сөз-сөйлемдердің логикалық біртұтас жүйесіне назар аудара қарайтын болсақ, «Қаның судай жүгірді, Сүйегің таудай үйілді» деген теңеу сипатты сөйлемдер мен кездейсоқ аш ұйқастардан онда қазақ халық ауыз әдебиетінің батырлық жырларына тән ерекшеліктердің бар екендігін шамалы ғана аңғара аламыз.

Азды көп қылдым,
Кедейді бай қылдым,
Тату елге жақсылық қылдым.
Немесе:
Бастыны еңкейтті,
Тізеліні бүктірді.
Бек ұлдары құл болды,
Пәк қыздары күң болды.
Түнде ұйықтамадым,

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

Күндіз отырмадым, – деген секілді тармақтардан біз «Қобыланды батыр» жырында кездесетін:

Белес-белес бел еді,
Тарлан атпен желеді.
Асып туған қатардан
Көбікті дағы ер еді.
Дұшпанын батыр мұқатып,
Аулына батыр кетеді.
Қалыңнан соққан қарсақтай
Салақтатып Көбікті,
Тақымында қос батыр
Ұлы сәске кезінде
Шәріне кеп енеді [6, 51 б.] – деген жыр жолдарымен «Алпамыс батыр» жырында шірене толғайтын:

Батыр туған Қаражан
Желіп кетіп барады,
Асыл туған Байшұбар
Құстай ұшып шабады.
Болаттай төрт аяғы
Шақпақтың отын жағады.
Арандай аузын ашады,
Омыраудан көбік шашады,
Дариядай болып тасады,
Қаражан қамшы басады,
Тұяғы қызды Шұбардың,
Аяғын нұқып басады.
Бір күн таман жол жүрді,
Нақ намазшам болғанда,
Үдеп бір шабыс қосады [7, 254 б.] – деген шұбыртпалы шумақтар секілді батырлық жырының сипатын бойына сіңірген ерлік пен батырлықтың көрінісін аңғара аламыз. «Бел еді», «желеді», «ер еді», «енеді» немесе «барады», «шабады», «жағады», «басады», «қосады» деген сияқты ұйқастардың «Күлтегін» мәтініне қарағанда толықтанып, аш ұйқастан, тоқ ұйқасқа қарай бет алғанын байқаймыз да, сарынды өлеңдік қисынға бір табан жақындай түскендігін аңғарамыз. Осы орайда «ежелгі эпос өзінің тұтастану үдерісінде алғашқы арналарын өлеңмен емес, қара сөзден бастап, бірте-бірте өлең жүйесіне түскен дейтін де ғылыми дәйектер бар. Кез келген батырлық жырдың сюжеттік-композициялық ерекшелігін жан-жақты танып білу үшін жанрдың шығу тегі мәселесі теориялық тұрғыдан тұжырымдалғаны жөн. Қазақ фольклортану ғылымындағы батырлық эпос жанрының генезисі мәселесі әлі де болса тереңдеп зерттеуді қажет етері даусыз» [8, 62 б.] деген ұстанымды көлденең тарта кету артық болмас.

Бұл арада қара сөз бен жырдың айырмашылығы жөнінде тоқтала кетуге тура келетін секілді. Өйткені бұл мәселе біздің «Күлтегін» жазбалары қара сөз бе, әлде жыр ма деген күдігімізді сейілтудің тетігі болмақ. Оның жанрлық сипаты әлі күнге дейін бір түйінге жинақталмаған мәселе ретінде қарастырылып келе жатқаны жасырын емес. Осы орайда біз көрнекті фольклортанушы ғалым Б.Кенжебаевтың «жырда өлеңдегідей өлшемнің, ұйқастың мәні соншалықты күшті емес. Жыр көп ретте сөз буынына, сөз ұйқасына емес, ой түйдегіне, ой ұйқасына қарай қиыстырылады. Көп жерлері, тіпті, ұйқассыз да келеді» [9, 21 б.] деген пікірін ескеретін болсақ, онда біз «Күлтегін» жазбаларына бүгінгі күннің өлеңдік өлшем көзімен қарамайтын боламыз. Өйткені қазіргі

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

өлең өлшемі тек ұйқас қана емес. Ұйқассыз таңдамалы ақ өлеңдер де ақындарымыздың шығармашылығында жиі кездеседі. Мысал ретінде Жұмекен Нәжімеденовтың «Жартылай ақ, жартылай қара өлең» атты өлеңіндегі мына бірнеше шумаққа назар аударып көрейік.

Азу күшін айналдырдым қылжаққа,
тырнақ күшін айналдырдым қылжаққа,
күшік теңеу құйрық бұлғап бір жақта,
қабылан-бояу қағынады бір жақта.
Бір адамдай айта алам-ау сөзді мен,
кейде от жатты әр сөзімде шарпысып.
Бірақ соның қақжартысы – ақ өлең,
қара өлең – қақжартысы.
Көзбен көрген шындық та
жалған десең ойдан шыққанның бәрі:
Сөздерімнің адал шындық – жартысы,
қалған жартысы – ойдан шыққан – өтірік!
Жал бітіпті жартысына солардың, жартысына бітті бел:
ылғи жарты қайран менің оқушым,
оқымауға келген шақта – бүп-бүтін,
түсінбеуге келген шақта түп-түгел [10, 349-350 бб.].

Бұл өлең жолдарында ұйқас деген ұғымның дәлдік дәрежесі көзге ерекше бір бейнеде ұрып тұрмағанымен, ондағы образды тіл мен көркем ой желісі логикалық қисын тұрғынан бір-бірімен қиюласып, адам көңіл-күйінің жартыкештік шындығын нанымды түрде бейнелеп отыр. Сондықтан оны ұйқасқа түспегендігі үшін өлең емес деп ешкім де айта алмайды. Алайда бұл жердеоның «Күлтегін» жазбаларынан ең басты айырмашылығы - оның образды да ойнақы сезімдік бояуы тіл өнері арқылы адам-көңіл күйіне жанамалай жетіп отырғандығында деуге болады. Ал «Күлтегін жазбалары» болса, «Табғач халқы жау еді. Сырт жағымызда Баз қаған – Тоғыз оғыз халқы жау еді. Қырғыз, құрыхан, отыз татар, қытай (кидан), татабы- бәрі жау еді. Әкем қаған бұнша... қырық жеті мәрте (жорыққа) аттанды. Жиырма соғыс соғысты » [2, 62 б.] дегендей бөгенайымен батырлық жырлары секілді хабар-ошар беру сипатымен, оның мәтіндік болмысы ақпарат-мәлметтік негіздерге толы екендігін бірден аңғара аламыз. Оның үстіне «аталған жазбалар бір-біріне жалғасқан түрлі кезеңдердің біртұтас дерекнамалық хронологиялық жүйесін қалыптастырады. Олардан әр кезеңнің қоғамдық, саяси, экономикалық, діни, мәдени қарым-қатынастарына байланысты деректерді табуға болады» [11, 64 б.] деген ғылыми тұжырымның нақтылы көрінісін аңғаруға болады.

Бұдан тыс ескі түрки ескерткіштер сарынымен өлең жазып жүрген ақын Темірхан Медетбекковтың өлеңдері де жыр емес, ең алдымен өлең екендін ерекше ескеруіміз керек.

Дүние жалғанның
Қаны қарайды.
(Қысылғаным-ай).
Күмән мен күдіктің
Қара жыландай
Ысылдауын-ай.
Жерімнің жан-жағынан
Әлдекімдердің
Ұлып тұрғаны-ай.
Елімнің жан-жағынан

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

Сілекей торларын
Құрып тұрғаны-ай.
Зымиян, сұмдықтың
Аранын ашып
Құтырғанын-ай.
Опасыз мына тірліктің
Тозған арбадай
Сықырлауын-ай [12, 176 б.].

Ақынның «Мұң» атты бұл өлеңі пішіндік жақтан көк түрік жазбаларынының сөйлем құрау сарынына ұқсағанымен, алайда онда бейнеленген тәжірибе сабақ баяндау тәсілімен емес, лирикалық суреттеумен беріледі де, оқырманның ой-сезіміндетуындағаын өзгеше бір сезімдік серпін әсерімен өлеңдік құндылығын әйгілейді. Біз қанша жерден көк түрік жазбалары «тасқа қашап жазылса да өзінің көркемдік әлемін, бейнелік бояуын жоғалтпаған жазба жәдігерліктер мазмұн байлығы мен пішіндік өрнегі жағынан да поэзиялық сипатқа ие» [13, 68 б.] десек те, оның дарынды өлең емес, тіпті сарынды өлеңге де жақындамай тұрғанын ақылға салып, өлеңдік қисын ерекшелігіне жүгінсек, бірден аңғара аламыз. Бұл арада біз аталмыш өлеңнің көк түрік жазбаларынан бірден бір айырмашылығы ретінде мына түйіндерді атап өтсек те жеткілікті:

- бұл өлеңнің тарихи шындық сипаты жоқ болғандықтан, мәліметтік жағына қарағанда сезімдік әсері басым болып тұр;
- бұл өлеңде ой-сезімді суреттеу мен лирикалық бейнелеу тәсілі бастан аяқ бір-бірімен қабысып, жымдасып келгендіктен, көк түрік мәтіндеріндегідей баяндау тәсілі мүлде көзге түспейді;
- бұл өлең оқырманға сезімдік тұрғыда эстетикалық ләззат бағыштап отырғандықтан, одан ақылдық тұрғыдағы мәліметтерді алу қиын. Сондықтан аталмыш өлеңді қазақ ауыз әдебиетінің оқиғалы сипат алатын жырларынан өзгеше, дарынды өлең деп айтуға болады.

Қорытынды. Қысқасы «дидактикалық сарында айтылатын қазақ жырауларының толғау-жырлары өзінің ішкі табиғаты жағынан ежелгі мақал-мәтелдерге және шешендік сөздерге мейлінше жақын болып, сол қанатты сөздерден туындап жатады» [14, 185 б.] деген тұжырымды негіз ететін болсақ, онда көктүріктердің тасқа қашап жазған мәтіндерін жасампаздық жалынға толы дарынды өлең ретінде қарастыру ыңғайсыз. Өйткені дарынды өлең жан дүниенің айнасы секілді көркем образдың сәулесімен санада қайта жаңғыратын күрделі құбылыс. Ал салт-санаға, тұрмыс-тіршілікке байланысты ой-сезімді ұйқас негізіндегі бейнелеу тәсілімен оқырманға жеткізіп беретін сарынды өлеңдер белгілі бір уақытта, өзіне тән тарихи кезеңде қолданбалы, тұтынушылық сипатымен қазақ халқының тұрмыс-тіршілік салтымен біте қайнасып кеткен болады. Біз өлең жанрының ішкі және сыртқы пішіндік жіктелісінен шатасып, қолданбалық сипаттағы осындай сарынды өлеңдерді немесе жырларды көркем өнердің бір саласы болған дарынды өлеңдердің немесе нағыз өлеңдердің қатарына қоятын болсақ, онда көркем әдебиет әлемінің ерекше бір шығармашылық қимылдың күрделі де күрмеуі қиын туындысы екендігінен сөз ашуға дәрменсіздік байқатып аламыз.

Бұл жөнінде қытайдың әйгілі ақыны Әй Шиң былай дейді: «Барлық әдеби формалардың ішінде өлеңмен оңай араласып кететіні – жыр, өлең мен жырды бейне тауық пен үйректі бөліп тастағандай бөліп тастау керек» [15, 67 б.]. Бұл арада біз тілге тиек етіп отырған сарынды өлеңдер осы жырға өкілдік ететіндігін ерекше ескеруіміз қажет. Жыр немесе әуенге қосылатын өлең біріншіден, адамның тыңдау түйсігіне өте жақын әрі түсінікті, дәлдігімен құнды болса, екіншіден, әуеннің жеткізе алмай тұрған тілсіз ділін нақтылы мәнді түйінге жинақтап бере алуымен бағалы. Ал оның керісінше

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

дарынды өлеңнің, екінші сөзбен айтқанда, нағыз өлеңдердің ой-қиялға жүктілігі шексіз болады. Өйткені сарынды өлеңдердің төте айтқыштық қуаты өте ұшқыр болумен бірге оның хабар-ошар беру қуаты да жоғарыкеледі. Ал дарынды өлеңнің суретті қиял мен көмескі де, бүкпелі, сазды сарынға және сезімдік толғанысқатолы болып келетіндігі оның ең басты ерекшелігі. Сондықтан көне түрік жазбаларының жанырлық сипатын өлең деп жариялаудан көрі көсемсөз немесе эссе деп бағалау әлдеқайда орынды. Оның кей тұстарындағы лирикалық толғанысқа қарап, оны өлең жанырына жатқызу менің түсінігімде дұрыс емес. Өйткені Ахмет Байтұрсынұлының пайымдауынша: «көсем сөз – шешен сөз сияқты әлеуметке айтқанын істету мақсатпен шығарылатын сөз. Шешен сөзден мұның айрылатын жері – шешен сөз ауызбен айтылады, көсем сөз жазумен жазылады» [1, 102 б.]. Сондықтан біз көне түрік жазбаларының тасқа қашалып, жазумен жазылғандығын назардан тыс қалдырмағанымыз жөн. Оның үстіне «өлең – ақынның өмірден сезінген мифтік шындығының зәредей бөлшегін сергек сезім көрігінің көмейінде ой-қиял жалыны арқылы балқытып, оны төзім төсі үстінде ықшамдылық қысқышымен қысып тұрып, ойнақы да образды көркем тіл балғасымен байыпты түрде қайта-қайта балғалап, ұйқас, ырғақ, бунақ, және ішкі-сыртқы үндестік қатарлы өлшемдерге түсіру барысында көркемдіктің мөлдір бұлағына қандыра суғарып, ой елегінің өңдеу құрылғысынан қатаң түрде әлденеше рет өткізілген өмірлік тәжірибе сабақтың суретті бейнеге айналған сұлу елесі» [16, 363 б.] екендігін толық түсініп жеткен адам үшін ол өте күрделі шығармашылық қимылдың жемісі екендігі де шындық.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Байтұрсын, А. Әдебиет танытқыш. Зерттеу мен өлеңдер [Текст] / А. Байтұрсын – Алматы: «Атамұра», 2003. – 208 б.

2 Сартқожаұлы, Қ. Орхон мұралары. 2-кітап. [Текст] / Қ. Сартқожаұлы – Алматы: Абзал-Ай, 2012. – 328 б.

3 Жолдасбеков, М. Асыл арналар. 1 том. Зерттеулер, мақалалар. [Текст] / М. Жолдасбеков – Астана: Күлтегін, 2012. – 344 б.

4 Хун Цзычен. Қазіргі қытай әдебиетінің тарихы [Текст] / Хун Цзычен // Аударған: Ен С. – Бишкек: 2017. – 496 б.

5 Келімбетов, Н. Ежелгі дәуір әдебиеті [Текст] / Н. Келімбетов // «Қазақ әдебиеті бастаулары»: жоғары оқу орындарының филология факультеті студенттеріне арналған оқулық. – Алматы: Атамұра, 2005. – 336 б.

6 Бабалар сөзі: Жүз томдық. Т. 35: Батырлар жыры. [Текст] // Астана: Фолиант, 2006. – 392 б.

7 Бабалар сөзі: Жүз томдық. Т. 33: Батырлар жыры. [Текст] // Астана, Фолиант, 2006. – 364 б.

8 Мамыт, А.А. Поэзия мен батырлық эпос генезисі [Текст] / А.А. Мамыт // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2024. – No1 (131). – Б. 52-63.

9 Кенжебаев, Б. Қазақ өлеңінің құрылысы туралы [Текст] / Б. Кенжебаев – Алматы: Қазақ СССР оқу министрлігі, Мұғалімдерді сырттан оқыту жөніндегі ғылыми-методикалық кабинет, 1955. – 52 б.

10 Нәжімеденов, Ж. Толық шығармалар жинағы Т. 3: Өлеңдер мен поэмалар. [Текст] / Ж. Нәжімеденов – Алматы: Қазығұрт, 2012. – 488 б.

11 Қайыркен, Т.З. Тастағы тарих. Көне түрік ескерткіштерінің қытайша мәтіндері. Монография [Текст] / Т.З. Қайыркен – Алматы: Арда, 2024. – 384 б.

12 Медетбек, Т. Екі томдық шығармалар жинағы. 1 том. Көк түріктер сарыны. Өлеңдер мен дастандар. [Текст] / Т. Медетбек – Алматы: Жазушы, 2007. – 368 б.

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

13 Ержанова, С. Ежелгі дәуір әдебиетіндегі көне түркілік сарын [Текст] / С. Ержанова – Алматы: Таймас, 2016. – 152 б.

14 Келімбетов, Н. Қазақ әдебиетінің бастаулары [Текст] / Н. Келімбетов – Алматы: Ана тілі, 1998. – 256 б.

15 Ай Шиң. Ай Шиңнің өлең туралы толғамдары [Текст] / Ай Шиң //Алтай аясы. – 1983. – № 1. – 67 б.

16 Жылқыбекұлы, Б. Өлеңнің өзегі. Монография [Текст] / Б. Жылқыбекұлы – Алматы: Үшқиян, 2022. – 384 б.

REFERENCES

1 Baitursyn, A. Adebiet tanytqysh. Zertteu men olender [Literary Theory. Research and Poems]. Almaty: Atamura, (2003): 208 p. – (In Kaz)

2 Sartqojauly, S. Orhon muralary [Orkhon Heritage]. Almaty: Abzal-Ai, (2012): Vol. 2. 28 p. – (In Kaz)

3 Joldasbekov, M. Asylarnalar. Zertteuler, maqalalar [Noble channels. Research, quotes]. Astana: Kultegin, (2012): Vol. 1, 344 p. – – (In Kaz)

4 Hun Tszychen. Qazirgi qytai adebietinin tarihy [History of modern Chinese literature]. Translated by: Yen S., Bishkek: (2017): 496 p. – (In Kaz)

5 Kelimbetov, N. Ejelgi dauir adebieti. «Qazaq adebieti bastaulary»: jogary oqu oryndarynyn filologiya fakulteti studentterine arnalgan oqulyq [Literature of ancient times. “Beginnings of Kazakh literature”: a textbook for students of philological faculties of higher education institutions]. Almaty: Atamura, (2005): 336 p. – (In Kaz)

6 Babalar sozi: Juz tomdyq. Batyrlar jyry [Words of the ancestors: One hundred volumes. Poems of heroes]. Astana: Foliant, (2006): Vol. 35, 392 p. – (In Kaz)

7 Babalar sozi: Juz tomdyq. Batyrlar jyry. [Words of the ancestors: One hundred volumes. Poems of heroes]. Astana: Foliant, (2006): Vol. 33, 364 p. – (In Kaz)

8 Mamyt, A.A. Poeziya men batyrlyq epos genezisi [Genesis of poetry and heroic epic]. Iasauı universitetinin habarshysy: (2024): No1 (131), P. 52-63. – (In Kaz)

9 Kenjebaev, B. Qazaq oleninin qurylysy turaly [On the structure of Kazakh poetry]. – Almaty: Ministry of Education of the Kazakh USSR, (1955): 52 p. – (In Kaz)

10 Najimedenov, J. Tolyq shygarmalar jinagy. Olender men poemalar [Complete Collection of Works. Poems and verses]. Almaty: Qazygurt, (2012): Vol. 3, 488 p. – (In Kaz)

11 Qaiyrken, T.Z. Tastagy tarih. Kone turik eskertkishterinin qytaisha matinderi. Managrapia [History in Stone. Chinese Texts of Ancient Turkic Monuments. Monograph]. Almaty: Arda, (2024): 384 p. – (In Kaz)

12 Medetbek, T. Eki tomdyq shygarmalar jinagy. Kok turikter saryny. Olender men dastandar [Two-volume Collection of Works. Blue Turks style. Poems and Epics.]. Almaty: Jazushy, (2007): Vol. 1, 368 p. – (In Kaz)

13 Erjanova, S. Ejelgi dauir adebietindegi kone turkilik saryn [The ancient Turkic style in the literature of ancient times]. Almaty: Taimas, (2016): 152 p. – (In Kaz)

14 Kelimbetov, N. Qazaq adebietinin bastaulary [The origins of Kazakh literature]. – Almaty: Ana tili, (1998): 256 p. – (In Kaz)

15 Ai Shin. Ai Shinning oleng turaly tolgamdary [Ai Shin's thoughts on poetry]. Altai aiasy, (1983): № 1, 67 p. – (In Kaz)

16 Jylqybekuly, B. Olennin ozegi. Monografiya [The essence of poetry. Monograph]. Almaty: Ushqiyan, (2022): 384 p. – (In Kaz)

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

Беккожа Жылкыбекулы[1]
Кандидат филологических наук, Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова, Республика Казахстан, 020000, г. Кокшетау, bekhoja_astana@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-1225-8669

Молгаждаров Касиет Какенович[*2]
Доктор филологических наук, ассоциированный профессор, Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова, Республика Казахстан, 020000, г. Кокшетау, kasiet_k@list.ru, ORCID ID: 0000-0002-9883-8228

ЖАНРОВЫЙ ХАРАКТЕР ПИСЬМЕННЫХ ИСТОЧНИКОВ ДРЕВНЕТЮРКСКОГО ПЕРИОДА И СОВРЕМЕННЫЕ ПРЕДСТАВЛЕНИЯ О СТИХАХ

Аннотация. Известно, что данная статья была написана с целью анализа ритмической природы письменных памятников и героических поэм сине-тюркской эпохи с научно-познавательной точки зрения теории литературы, обнаруживаются ли в этих письменных памятниках изначальная структура и художественные особенности образцов современной казахской поэзии. Исходя из этой цели, письменные памятники сине-тюркской эпохи изучаются с точки зрения ритма и ритмических законов, присущих искусству поэзии, и проводится анализ формирования понимания различных специфических черт современной казахской поэзии. На основе конкретных примеров предпосылок ритма и ритмики, которые легли в основу формирования казахской устной литературы и письменной поэзии, в данной научной работе, которая базируется на основных принципах теории поэзии, рассматривается текстовый стиль надписей сине-тюркской эпохи, и делаются научные выводы и гипотезы о его влиянии на последующую устную литературу и письменную литературу. Следует отметить, что использование метода сравнительного исследования имело в этом плане большое значение. В результате этой научной работы можно сделать вывод, что люди сначала широко использовали звучание черной поэзии для выражения своих первоначальных мыслей и чувств, а затем постепенно сформировали поэму, основанную на потребности в гармонии между жизнью и духовными потребностями и природным миром, которая была произведением ритмического искусства в форме жырау. Таким образом, в процессе применения результатов этой научной работы установлено, что сине- тюркские надписи больше напоминают черную поэзию, а ритмическая структура и гармония поэзии жырау и современной казахской поэзии более рельефны. Исходя из этого вывода, нетрудно понять, что такое поэзия как художественное явление, только тогда, когда мы рассматриваем казахскую поэзию в двух больших группах, а именно мелодичная поэзия и талантливая поэзия, из-за разницы в художественном уровне.

Ключевые слова. Поэзия, древнетюркские песнопения, прозаическая речь, эпос, устная литература, героические песни, сказитель, простая поэзия.

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

Bekhoja Zhylqibekuly[1]
Candidate of philological Sciences, Kokshetau University named after sh.Ualikhanov, Republic of Kazakhstan, 020000, Kokshetau, bekhoja_astana@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-1225-8669

Molgazhdarov Kasiet Kakenovich[*2]
Doctor of philology, associate professor, Kokshetau University named after sh.Ualikhanov, Republic of Kazakhstan, 020000, Kokshetau, kasiet_k@list.ru, ORCID ID: 0000-0002-9883-8228

THE GENRE CHARACTER OF WRITTEN SOURCES OF THE OLD TURK PERIOD AND MODERN CONCEPTS OF VERSES

Abstract. It is known that this article was written with the aim of analyzing the rhythmic nature of the written monuments and heroic poems of the Blue Turkic era from the scientific and cognitive perspective of literary theory, and identifying whether the original structure and artistic features of the samples of modern Kazakh poetry are found in those written monuments, aren't they? Based on this objective, the written monuments of the Blue Turkic era are studied in terms of the rhythm and rhythmic laws inherent in the art of poetry, and an analysis is made of the formation of an understanding of the various specific features of modern Kazakh poetry. Based on exact examples of the prerequisites of rhythm and rhythmics that formed the basis for the formation of Kazakh oral literature and written poetry, this scientific work, which is based on the basic principles of poetry theory, considers textual style of the inscriptions of the Blue Turkic era, and makes scientific conclusions about its influence on subsequent oral literature and written literature. It should be noted that the use of the comparative research method was of great importance in this regard. As a result of this scientific work, it can be concluded that people first widely used the sound of black poetry to express their initial thoughts and feelings, and then gradually formed a poem based on the need for harmony between life and spiritual needs and the natural world, which was a work of rhythmic art in the form of zhyrau. Hence, in the process of applying the results of this scientific work, it is established that the Blue Turkic inscriptions are more memorable of black poetry, and the rhythmic structure and harmony of zhyrau poetry and modern Kazakh poetry are more outstanding. Based on this conclusion, it is not difficult to understand what kind of artistic phenomenon poetry is, only when we consider Kazakh poetry in two large groups, namely, melodious poetry and talented poetry, due to the difference in an artistic level.

Key words. Poetry, ancient Turkic songs, prose speech, epic, oral literature, heroic songs, narrator, simple poetry.

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

ҒТАХА 17.01.33 **DOI: https://doi.org/10.62724/202520204**

Кайыров Асан Бакиевич*1
Филология ғылымдарының кандидаты, доцент, қауымдастырылған профессор, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Қазақстан Республикасы, 090006, Орал қ., Н.Назарбаев даңғылы, 194, assan.kairov@mail.ru, ORCID ID: 0009-0000-0657-6770

Қ.ЖҰБАНОВ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ЕМЛЕСІ МЕН ЖАЗУЫ ЖӘНЕ ТЕРМИНОЛОГИЯ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа. Бұл мақалада Қ.Жұбановтың қазақ тілінің емлесі мен жазуына, орфографиясы мен терминологиясына байланысты ғылыми көзқарастары қарастырылады.

Мақаланың негізгі мақсаты – ғалымның қазақ жазуының негізгі принциптері, үндестік заңының маңызы, латын жазуына негізделген қазақ әліпбиінің жобасы, термин сөздер мен олардың жасалуы, жазылуы туралы зерттеулерінің мәнін ашып көрсету. Жұмысты жазу барысында сипаттама, талдау, тарихи-салыстырмалы әдістер қолданылды.

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, Қ.Жұбановтың ғылыми жұмыстарының басым бөлігі XX ғасырдың 20-30 жылдары қазақ жазуының латын графикасына ауысуына орай пайда болған теориялық және практикалық мәселелермен тығыз байланысты. Әсіресе, ғалымның қазақ жазуының фонетикалық принципке негізделуін анықтауы, осыған орай қазақ тілінің жалғамалы тілдер қатарына жататыны мен қосымшалардың әртүрлі болып үндестік заңына сәйкес жалғанатыны туралы көзқарасы, латын таңбалы қазақ жазуының емле ережелері мен жазу заңдылықтарын жетілдіру туралы пікірлері, кірме сөздер мен кейбір төл сөздеріміздің жазылуына қатысты айтқан ойлары, жазу мен әліпбиге байланысты ұсыныстары, термин сөздердің анықтамасы мен ерекшеліктері, жасалуы, сөздің терминдік ұғымы, сөз ұғымы мен ғылыми ұғымның айырмашылықтары туралы тұжырымдары, термин қабылдаудың қазақ тілінің емле ережелеріне сай принциптерін жасап ұсынуы сол кезеңдегі маңызды ғылыми жаңалықтар болып табылады. Аталған мәселелерге байланысты ой-пікірлерін ғалым мысалдармен дәлелдеп, дәйектеп отырады.

Кілт сөздер. Емле, емле ережелері, жазу, жазу заңдылықтары, латын жазуы, әліпби, алфавит, орфография, үндестік заңы, дауысты дыбыс, дауыссыз дыбыс, қосымшалар, термин сөздер, терминжасам принциптері, т.б.

Кіріспе. Профессор Қ.Жұбанов – қазақ тіл білімінің фонетика, морфология, синтаксис, әдеби тіл, т.б. көптеген мәселелері бойынша маңызды ғылыми зерттеу еңбектер жазған көрнекті ғалым. Әсіресе, әліпби, жазу, емле, терминология, орфография, орфоэпия мәселелері Қ.Жұбановтың ғылыми қызметінің маңызды бағыттарының бірі болды. Бұл тақырыптарға деген практикалық қызығушылығы 1920–1930 жылдары оларды теориялық тұрғыдан тереңірек зерттеуіне жол ашты. А.Байтұрсынов, Ж.Аймауытов, М.Дулатов, Е.Омаров, Т.Шонанов, Қ.Кемеңгеров сынды қазақ тіл білімінің көрнекті өкілдерімен қатар, Қ.Жұбанов та алғашқылардың бірі болып осы салаларға қатысты бірнеше маңызды ғылыми еңбектер жазды. Ол еңбектеріндегі ғалымның латын графикасына көшкеннен кейінгі қазақ тілінің әліпбиі мен алфавиті, жазу мен емлесі, қазақ тілі орфографиясының негізгі принциптері, термин сөздер мен

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

олардың жазылуы туралы ой-пікірлерін анықтау мақаламыздың зерттеу нысаны мен тақырыбының өзектілігін білдіреді.

Мақаланың негізгі мақсаты – Қ.Жұбановтың аталған мәселелер бойынша қазақ тіл білімі ғылымының теориясына қатысты зерттеулерін қазіргі ғылыми ой-пікірлермен салыстыра талдап, бүгінгі теориялық тұжырымдар тұрғысынан айқындау. Бұл мақсатқа жету үшін ғалым еңбектеріндегі латын графикасына негізделген қазақ әліпбиі мен алфавитін жасау, оны қазақ тілінің табиғи ерекшеліктеріне сәйкестендіру, жазу емлесін жүйелеу және жетілдіру, қазақ тілінің орфографиялық және орфоэпиялық заңдылықтарына сай дыбыстардың өзіндік ерекшеліктерін айқындап, орфографияның негізгі принциптерін анықтау, тілімізге енген термин сөздердің жазылу тәртібін жүйелеу тәрізді мәселелердің шешімін бағалау міндеттері қойылды.

Зерттеу материалы мен әдістері. Мақалада Қ.Жұбановтың қазақ тілінің емлесі мен жазуы және терминологиясы мәселелеріне қатысты ой-пікірлері зерделенді. Аталған мәселелерге байланысты ғалымның қазақ жазуының принциптері, үндестік заңының ролі, латын таңбалы қазақ жазуының емле ережелері, әліпбиге байланысты ұсыныстары, термин сөздер мен олардың жасалуы, ерекшелігі, терминологиялық принциптер туралы ойлары мен тұжырымдары зерттеу материалы ретінде кеңінен сипатталды.

Мақалада талдау, жүйелеу әдістері пайдаланылып, зерттеу еңбектері турасында ғалымның өзінің ғылыми көзқарастары мен пайымдаулары негізге алынды.

Нәтижелер мен оларды талқылау. Мақалада профессор Қ.Жұбановтың қазақ тілінің емлесі мен жазуы және терминологиясына байланысты зерттеу еңбектеріндегі емле ережелері мен жазу принциптері, орфография мен алфавитке қатысты жобасындағы ұсыныстары, термин сөздердің анықтамасы мен олардың ерекшелігі жөнінде жазған тұжырымдары, қазақ әдеби тілінің принциптері туралы ойлары, физика, математика, лингвистика терминдерінің жасалуы жайында көзқарастарының ғылыми-теориялық негізі бүгінгі тіл білімі тұрғысынан айқындалып сипатталды. Ғалымның ғылыми еңбектеріндегі негізгі теориялық зерттеулері мен ой-пікірілері кеңінен қарастыруды қажет етеді.

Қ.Жұбановтың «Әліппеміз бұқарашыл болсын» еңбегі – 1929 жылы маусым айында Қызылорда қаласында болған ғылыми-орфографиялық конференцияда орыс тілінде жасаған баяндамасының қазақша стенограммасы. Ғалым бұл зерттеуінде қазақ жазуы фонетикалық принципті ұстануы керек деген пікірде болды, өйткені ол емле сол тілдің жаратылыс заңына негізделуі керек екенін, ал тіліміздің жаратылысына қарағанда, емлеміз дыбыс негізді болуы қажет екенін айтты. Автор туыс жүйелі емле жасасақ та, оның дыбыс жүйелі емледен айтарлықтай өзгеше болмайтынын алға тартады. Себебі туыс жүйелі емле негізінен сөз түбіріне сүйеніп қолданылатыны, ал бізде сөз түбірінің өзгермейтіні және ол дыбысталуға сәйкес келетіні айтылған. Жазушы жалғауларды бәрібір туыс негізінде жаза алмайтынын, өйткені жалғау мәселесінде туыстық жағынан әлі толық түсінік қалыптаспай жатқанын атап өтеді. Сондықтан ол сөз түбірінің туыстық негізде, ал жалғаулардың дыбыс жүйесімен жазылуы керек екенін, солай жасалған емленің мінсіз әрі жеңіл болатынын, себебі сөз түбірі көп жағдайда өзгеріссіз қалатынын дәлелдейді. Сол себепті мақалада дыбыс емлесі мен туыс емленің арасында үлкен айырмашылық болмайтыны және сөз тұлғасын бұзбау үшін туыс жүйелі емленің аса қажет еместігі баяндалады [1, 332-б.].

Қ.Жұбанов бұл пікірін, екінші жағынан, қазақ тілінің жалғамалы тілдер тобына жататындығымен байланыстырады. Ол біздің тіліміздің жалғамалы (агглютинативті) тіл екенін, түрікшілдердің тілімізде әлі дербес тұлғасы жоқ сөздер барын көрсетіп отырғанын айтады. Оның айтуынша, бұған зат есімнен шыққан сын есімдер айғақ бола алады, себебі олардың мағынасы сөздің соңындағы дыбысына емес, сөйлемдегі орнына

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

байланысты білінеді. Сондықтан тіл құралын тек сөз жүйесіне емес, сөйлем жүйесіне де сүйеніп құру қажет екенін аңғартады. Ол тіліміз осындай сатыда тұрғандықтан, емлені сөз жүйесіне негіздеуге болмайтынын, бізге қолайлысы дыбыс жүйесі екенін алға тартады.

Қазақ жазуы үшін қандай принципті басшылыққа алу керек деген мәселеде Қ.Жұбанов өзге түркі тілдеріндегі қосымшалардың жалғану ерекшеліктеріне де назар аударады. Ол бізде көптік жалғау -лар, -лер, -дар, -дер, -тар, -тер болып жазылатынын, ал ұйғыр әліппесінде бұл жалғаудың тек -лар түрінде, шағатай тілінде -лір түрінде берілгенін, сондай-ақ анатолы түркі мен татар тілінде де -лір түрінде жазылғанын мысал етеді. Осыған байланысты ол қазақ тілінің табиғатына сай жазу түрін таңдау керегін айтады. Оның пайымдауынша, көптік жалғаудың қазақ тілінде төрт түрі бар және олардың бәрін ысырып қойып, тек бір -лар түрін қолдануға болмайды, өйткені бұл оқыту ісін ауырлатып, сауат ашу жұмысын қиындатады. Сондықтан сауаттану жұмысы тиімді жүруі үшін жазу сөздің естілуіне жақын болуы керек деген ой білдіреді. Сонымен автордың бұл көзқарасы, бір жағынан, қазақ тілінің жалғамалы тілдер тобына жататындығымен, екінші жағынан, тіліміздің негізі - үндестік заңымен байланысты айтылса керек. Өйткені ғалым «сөз мүшелерін матастырып ұстайтын арқанның ең күштісі - түбір мен қосымша мүшелердің үндесуі, бұл заңды сингармонизм дейміз» деп жазған еді.

Қ.Жұбанов емле мәселесіне қатысты көзқарасын қазақ және орыс тілдерінде жазылып 1935 жылы «Мемлекеттік терминком бюллетенінің» №1 және №4 сандарында жарық көрген «Қазақ тілінің емлесін өзгерту жайлы», «К пересмотру казахской орфографии» атты мақаласында баяндайды. Мақала латын графикалы қазақ жазуының емле ережелері мен жазу заңдылықтарындағы кемшіліктерді түзету мақсатында жазылған. Ғалым емле ережемізде отыз шақты ереже таза қазақша және термин сөздердің емлесіне арналғанымен, елдің сауатты жаза алмауының, емледегі олқылықтардың себеп-салдарларын ашып көрсетеді. Ол жеңіл емле ережесін жасау үшін ереже мен ережеге сәйкеспейтін қалыптардың санының аз болуы ғана емес, сондай-ақ ол қалыптардың тілде бар емлеге сәйкестеліп ереже болып шығуы шарт екенін ескертеді. Ғалым сол кезеңде жиі қолданылған «коммунист» деген кірме сөздің он алты түрлі жазылып жүргенін айтып, емледе сол сөзді дұрыс жазудың өлшемі боларлық ереженің жоғын сынға алады.

Сонымен қатар Қ.Жұбанов кірме сөздердің жазылуына қатысты кемшілік ретінде емле ережедегі бір-біріне қарама-қайшы екі пікірді атап көрсетеді. Біріншіден, автор о сықылды сөздердің тұрақты таңбасының болмауының себебі қазіргі емле ережеде шет тілден кіретін сөздер мен терминдердің жазылуы қазақ тілінің фонетикасы мен морфологиясының осы күнгі заңдарына сай болу керек деген ереже бар екенін айтады.

Екіншіден, ол термин сөздердің емлесін қазақ тілі фонетикасының заңдарына бағындыра берудің ақыры күрделі мәселеге әкеп соғатындықтан, бұл талапты жұмсартуға тырысып, «аса бір керек жерлерде болмаса, жат сөздердің түбірін бұзбай жазу керек» деген эклектік бұлтарыс қосқанын жазады.

Ғалым ондай кемшіліктердің терминдерді жазуда ғана емес, қазақ тілінің өз төл сөздерін жазуда да орын алғанын мысалдармен дәлелдеп береді. Мысалы, *асра - асыра, жамра - жамыра, Ахмет - Ахымет, Абралы - Абыралы, көбрек - көбірек, ру - ұру, рет - ірет.* Немесе, *жар қанат - жарғанат, қол ғабыс - қол қабыс - қолғабыс, жарым ес - жармес, иін ағаш - иін әғаш, аш көз - ашкөз - ашгөз, жаздың күні - жазды күні - жазды күн - жаздыгүн, бара жатыр - баражатыр – баратыр* тәрізді естілуі әртүрлі сөздер, біріккен кіріккен сөздер түрліше жазылып, бір ізге түспегенін көрсетеді (2, 340-б.).

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

Қ.Жұбанов осыған орай емле жөнінде қазақтың әдеби тілінде қолданылатын барлық сөздер дұрыс жазылып, әрқайсысының өзіне тән тұрақты таңбасы болуы керектігін, әрі сол тұрақты нұсқадан ауытқыған жазулардың бәрі қате деп танылуы тиіс екенін көрсетеді. Бірақ ол үшін әр сөздің тегін анықтап, бірін «таза қазақша», бірін «тегі жат» деп бөлудің қажеті жоқ екенін, қайдан шықса да, қазақ тіліне енген кез келген сөз қазақтың өз сөзі ретінде танылуы керек екенін айтады. Сонымен, Қ.Жұбанов емле мен терминологияның қызметі қалың еңбекшінің қолын мәдениетке жеткізу болғандықтан, емлені ең алдымен, қалың елге, еңбекші бұқараға түсінікті, жеңіл қылып шығару жағына баса назар аудару қажет деп есептеген. Сонымен қатар, тілдің ілгері басып өсуі үшін оның емлесі мен термин мәселесі дұрыс шешілуі тиіс екенін, сондықтан емле ережелері мен принциптерін белгілеуде әлеуметтік факторлармен қатар таза тілдік деректер мен дәлелдерге сүйену керек деп көрсетеді.

Қазақ жазуы латын графикасына ауысқаннан кейін Қ.Жұбанов «Қазақ тілінің жазуы мен әліпбиін өзгерту жобасы», «Қазақ әліпбиінің жобасы», «Қазақ әліпбиін реформалау жобасына», «Қазақ жазуын қайтадан қарау» атты зерттеу еңбектерін жазады. Атауларын қазақ тілінде бергенімізбен, бұл зерттеулердің барлығы кезінде орыс тілінде жазылып, «Мемтерминком бюллетені» басылымының әр санында жарияланған еді.

«Қазақ тілінің жазуы мен әліпбиін өзгерту жобасында» Қ.Жұбанов жазу мен әліпбиге байланысты бес ұсыныс жасайды.

1. Алғаш қабылданған латын графикасына негізделген қазақ әліпбиіндегі дыбыстар санын отыз үштен жиырма сегізге азайтады. Атап айтқанда, қазақ тіліндегі дауысты дыбыстардың тілдің қатысына қарай жуан-жіңішке болып бөлінетіні ескере отырып, жіңішке дауысты дыбыстарды арнайы таңбасыз, дәйекше белгісі арқылы ажыратып белгілеуді ұсынады. Сөйтіп, дауысты дыбыстарды дәйекше арқылы жуан, жіңішке түрінде **а** – [**а**] [**ә**]; **о** – [**о**] [**ө**]; **у** – [**ұ**] [**ү**]; **ь** – [**ы**] [**і**] бір ғана таңбамен береді. Ал «**е**» дыбысы тек жіңішке қолданылады деп көрсетеді. Дауыссыз дыбыстар санын он сегіз деп есептейді.

2. Дыбыстарды бір графемамен белгілеу туралы ұсыныс енгізеді. Ұсыныс бойынша, қосарланған дыбыстар – ұу, үу, ый, ій – бір ғана таңбамен берілуі тиіс. Яғни, ұу мен үу дыбыстары **u (y)** арқылы, ал ый мен ій дыбыстары **i (и)** таңбасымен жазылады. Мысалы: **suv** орнына **su**, **kesuv** орнына **kecy**, **oqьjdь** орнына **oqidь**, **bekijdi** орнына **bekidi**.

3. Күрделі сөздерді бірге жазу турасында біріккен сөздер егер біртұтас ұғым білдірсе, оларды бірге жазу ұсынылады. Мысалы: **cermai** – керосин (cer – жер, mai – май), **bescьldьq** – бесжылдық, **yjqoian** – қоян (үй қояны), **qolqap** – қолғап (қол – қол, қап – қап).

4. «ь» таңбасының (ы, і) қолданылуын келесі жағдайларда шектеу ұсынылады:

а) алғашқы ашық буында – **cьlan, bilek, pirijzma** тәрізді сөздер **slan, blek, prizma** түрінде жазылады. б) барлық тұйық буында: **balq, ’bork, qrman, brge, blmpaz**. в) ашық буындарда және сонор дыбыстың алдында не екі сонор арасында: **asra** (asьra емес), **azraq** (azьraq емес), **cағna** (cағьna емес), **baqla** (baqьla емес), **batraq** (batьraq емес). г) егер сөздің мағынасы өзгермесе, **«r»** дыбысының алдында «ь» жазылмайды: **ru** – «ру» мағынасында (uruv емес), **ret** – «рет» мағынасында (iret емес). Бірақ, «ь» таңбасы мағынаны нақтылау үшін қолданылуы мүмкін: **yru** – «сабау» мағынасында (ru емес), **ьret** – «тері сыпыруға мәжбүрлеу» (ret емес).

5. Сұраулық және шылау сөздерді бірге жазу туралы. Алдыңғы дыбыстардың әсеріне бағынып бөлек жазылып жүрген кейбір сұраулық және шылау сөздер бірге жазылуы керек:

barama?, barғansn, kelgesn [3, 523 б].

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

Қ.Жұбанов зерттеуіндегі бес ұсыныстың барлығы бірдей, әсіресе, төртінші, бесінші бөлімдегі қысаң **ы, і** дыбыстарының қолданылуы мен демеулік шылаулардың жазылуына байланысты тұжырымдары қабылданған жоқ. Ал **ұу, үу, ый, ій** қосынды дыбыстарын жазуда **у, и** әріптерімен таңбалау туралы айтқан ұсынысы кейін 40-жылдары қазақ жазуы кириллицаға ауысқан кезде мақұлданды. Сондай-ақ ғалымның дәйекшені сақтау туралы ұсынысы 1938 жылы кириллицаға ауысу туралы жобада назардан тыс қалды.

Негізінде, Қ.Жұбановтың қазақ әліпбиінде дәйекшенің орнын дәл бағамдап, оны сақтауға ұмтылуы қазақ жазуы мен орфографиясы мәселесінде тіліміздің айырықша қасиеті - үндестік заңын үнемі назарда ұстауымен тығыз байланысты еді. Жалпы, Қ.Жұбанов кезінде араб әліпбиіне негізделген қазақ жазуындағы дауысты дыбыстардың жуан-жіңішкелігін айыру үшін А.Байтұрсынов енгізген дәйекшенің ролін дұрыс бағалап, «что и отказ от этой системы при принятии латинского алфавита произошел по нажиму Ученого совета ВЦКНА, а не по инициативе Казахстана» деп, латын жазуына ауысу Бүкілодақтық орталық жаңа әліпби комитеті Ғылыми кеңесінің қысымы екенін ашық жазады [4, 507-б].

Қ.Жұбанов қазақ әдеби тілінің терминологиялық жүйесінің қалыптасуы мен дамуына, сондай-ақ осы саланың ғылыми тұрғыдан зерттелуіне айрықша үлес қосты. 1933 жылы Қазақ АКСР Халық Комиссарлар Кеңесінің №508 қаулысы негізінде Мемлекеттік терминологиялық комиссия (Мемтерминком) құрылып, оның төрағасы болып Қ.Жұбанов тағайындалды. Ол комиссия жұмысын жүйелі түрде ұйымдастырып, «Мемтерминком бюллетенін» шығаруға бастамашы болды. Бюллетеньнің төрт саны жарық көріп үлгерді. Онда терминологияға қатысты ғылыми мақалалармен қатар, комиссияда қаралып, бекітілген терминдер де жарияланып отырды. Сол кезеңде қазақ тілінің латын графикасына негізделген жаңа емле жүйесін және терминологиялық қорын лингвистикалық тұрғыдан жүйелеу - аса маңызды мәселелердің бірі болды. Қ.Жұбанов басқарған комиссия бұл бағытта ауқымды жұмыстар атқарды: жаңа қоғамдық формацияға байланысты енген терминдерді сараптау, оларды түрлі ғылым салаларының мамандарының қатысуымен талқылау, көпшілік талқысына ұсынып, тілді нормалау талаптарына сай түзету, сондай-ақ ұсынылған және бекітілген терминдердің тізімін жасау ісі жолға қойылды.

Айта кету керек, Қ.Жұбановқа дейін де қазақ тіліндегі термин жасау мәселесіне назар аударған ғалымдар болған. Мәселен, А.Байтұрсынұлы «Тіл–құрал» мен «Әдебиет танытқыш» еңбектерінде қазақ тіл білімі мен әдебиеттану салаларына қатысты бірқатар терминдерді қалыптастырса, Х.Досмұхамедұлы («Қазақ-қырғыз тіліндегі сингармонизм заңы», 1922), Ж.Аймауытұлы («Пән сөздері қалай табылады»), Ә.Ермеков («Емле мен терминологияның кейбір мәселелері»), Н.Төреқұлов («Қазақшадағы жат сөздердің өзгерілу заңы», «Ауропа сөздері», 1926), Е.Омаров («Қазақша пән сөздері»), М.Әуезов («Ғылым тілі»), І.Ахметұлы («Термин туралы») сынды ғалымдар өз еңбектерінде терминология мәселесін арнайы сөз етіп, ой-пікірлерін білдірген.

Қ.Жұбановтың терминология тақырыбына арнаған еңбектерінің саны көп болмаса да, мазмұны терең. Ол 1935 жылы «Мемтерминком бюллетенінің» №2 санында екі тілде жарық көрген «Термин сөздердің спецификасы жөнінде» («О специфике слов-терминов»), «Физика терминдері жайынан», «Математика терминдері жөнінде» атты мақалаларында термин жасаудың ғылыми негіздерін жан-жақты талдаған.

Екі тілде жазылған «Термин сөздердің спецификасы жөнінде» атты мақаласында Қ.Жұбанов тұңғыш рет термин сөздер дегеніміз не, олардың ерекшеліктері, мәні, жасалуы, сондай-ақ ғылыми ұғым мен жай сөз ұғымы арасындағы айырмашылықтарды нақты тілдік деректермен дәлелдеп сипаттайды. Ол термин сөздің басты белгісі деп оның

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

тұрақтылық қасиетін ерекше атап көрсетеді. Оның пікірінше, термин белгілі бір тарихи кезеңдегі нақты ғылыми ұғымды білдіреді және ол ұғым сол сөздің күнделікті тілдегі мағынасымен сәйкес келмеуі мүмкін. Осы пікірімен байланысты ол былай деп жазады: *«Термин сөзі белгілі бір кезеңдегі белгілі бір ғылыми ұғымды, ұғым болғанда да көбіне жай сол сөздің сөздік мағынасына жуыспайтын ұғымды білдіретін болады. Олай болса, термин сөз қашан өзінің тұрақтылығын қойып екінші бір ұғымға ауып кеткенше тұрақты болып тұрады».*

Орыс тілінде бұл ой термин сөзінің анықтамасы ретінде былай берілген: *«Термином называется специфический вид определенных словесных обозначений, передающих определенные понятия, установленные на данном этапе развития науки и практики, причем передаваемое термином терминологическое понятие может не совпадать со словарным значением, которое присуще данной словесной величине в обыденной жизни».*

Ғалым орыс тілінен енген *атом, психология, яровизация* тәрізді сөздердің мағынасын талдай келіп, тек ғылыми ұғымды білдіретін сөздер ғана аударылатынын, ұғым сол кезде ортақ болғандықтан ол аударылмай жалғыз-ақ түсіндіріліп, анықталып кететінін, сондықтан халықаралық терминдерді аударып алам деу бекершілік болып шығатынын да атап көрсетеді .

Қ.Жұбанов терминология саласындағы келеңсіздіктерге де назар аударады. Оның пікірінше, басты екі мәселе бар: 1. Термин емес сөздердің термин ретінде қолданылуы. Мұндай сөздер белгілі бір стандартты мағынаға ие болып, түсініксіздікке әкеледі. Бұл тілдегі еркіндікке шектеу қойып, қазақ сөздерінің әлеуетін әлсіретеді. 2. Халықаралық терминдердің *«жан жүйесі», «пішіндеме»* сияқты баламалармен берілуі ғылыми нақтылықтан алшақтап, аудармадағы өрескелдікке ұрындырады. Терминнің лексикалық мағынасын емес, ғылыми ұғымын аудару қажет, ал халықаралық терминдер өзгеріссіз қабылдануы тиіс.

Қ.Жұбанов термин сөздерді жалпыхалықтық қолданыстағы сөздерден өзгеше, *халықаралық сипатқа ие* бірлік ретінде қарастырады. Ол жай сөз бен термин сөздің мағыналық айырмашылығын нақты мысалдармен дәлелдеп көрсетеді. Мысалы, қазақ тіліндегі *«ат»* сөзі орыс тіліндегі *«конь», «мерин»* сөздеріне, *«сиыр»* сөзі *«рогатый скот»* не *«корова»* сөздеріне ішінара сәйкес келеді. Ал *«толстый»* сөзі кейде *«жуан»*, кейде *«қалың»* деп аударылады, контекске байланысты өзгеріп отырады [5, 351-б.]. Мысалдардан байқағанымыздай, жай сөздердің мағынасы ұлттың тұрмыс-тіршілігі мен мәдени ерекшеліктеріне байланысты өзгеріп отырады және әрдайым өзге тілдегі баламасына дәлме-дәл келе бермейді. Ал ғылыми ұғымдар интернационал сипатқа ие. Сондықтан белгілі бір тілдегі сөз ғылыми ұғымды білдірген жағдайда ғана термин ретінде қабылдана алады. Автор бұл пікірін нақтылау үшін «тау сағыз», «жабағы» сияқты сөздерді мысалға келтіреді. Бұл сөздер бастапқыда қазақ халқы үшін жай ғана таныс өсімдік, жануар атаулары болса, белгілі бір ғылыми немесе тауарлық мәнге ие болғанда, олар терминге айнала алатынын айтады. Осы арқылы ол терминдердің пайда болу жолы екі бағытта жүзеге асатынын көрсетеді: біріншісі - әлем халықтары бірдей қолданатын халықаралық терминдер, екіншісі - әр ұлттың өз тілі негізінде жасалатын ұлттық терминдер.

Ғалым халықаралық терминдерді өзгеріссіз қабылдауды қолдай отырып, сонымен бірге қазақ тілінің ішкі ресурстары арқылы жасалған төл терминдерді де орынды қолдану керек екенін айтады. Ол термин қалыптастыруда осы екі қағиданы да тең ұстау қажеттігін баса көрсетеді. Демек, терминдер, бір жағынан, әлемдік ортада кеңінен қолданылатын интернационалдық сөздерден жасалса, екінші жағынан, әр ұлттың өз тіліне аударылып енгізіледі. Терминология саласындағы бұл үрдіс қазақ тіліне де тән

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

болуы тиіс. Сол себепті Қ.Жұбанов қазақ тіліндегі терминдер бір жағынан интернационал сөздерден алынуы, екінші жағынан, төл сөздер арқылы жасалуы қажет деген пікірде болды.

Сонымен, Қ.Жұбанов терминология мәселесінде термин сөздердің тұрақтылығына, ғылыми ұғымның нақтылығына, интернационалдық сипатына ерекше мән беріп, термин жасаудағы әдістемелік ұстанымдарды негіздеген. Бұл – қазақ терминологиясын ғылыми жолмен қалыптастырудағы алғашқы әрі маңызды қадамдардың бірі болды.

Сонымен қатар Қ.Жұбанов терминдерді қазақ тілінің емле ережелеріне сәйкес қабылдау принциптерін жасап ұсынады. Бұл принциптер 1935 жылы 20 мамырда Алматы қаласында өткен мәдениет қызметкерлерінің I съезінде қаралып, он пункттен тұратын жүйе ретінде бекітілген. Ғылыми негізделген бұл принциптер сол кезеңдегі термин қалыптастыру үдерісінде маңызды рөл атқарды. Соның нәтижесінде қазақ тіліне жаппай енген терминдерді жүйелеу және дұрыс жазу мәселесі қолға алынды. Осылайша, қазақ тілінің терминжасам қағидаларының негізі қаланып, халықаралық терминдер мен ұлттық терминдерді бірізді жазу жүйесін қалыптастыруға жол ашылды. Сонымен қатар, термин сөздерге қосымшалар жалғау, соның ішінде, орыс тілінің қосымшаларын жалғау тәртібі айқындала бастады. Аталған прнциптер кейін «Қазақ әдеби тілінің терминдері» деген атаумен мақала түрінде «Мемтерминком бюллетенінде» жарық көреді.

Қ.Жұбановтың қазақ терминологиясына қатысты зерттеулерінде кеңестік кезеңнің орыстандыру саясатының әсері де байқалады. Зерттеуші кей жағдайларда қазақ тілінің терминологиялық қорын ұлттық негізде қалыптастыру қағидаттарына қайшы келетін тұжырымдарды ұсынуға мәжбүр болған. Мысалы, халықаралық терминдерді орыс тіліндегідей қабылдау, олардың қазақ тіліндегі баламасының бар-жоғына қарамастан аудармай енгізу мәселелері осының айғағы.

Қ.Жұбанов терминологияның теориялық мәселелерімен шектелмей, терминжасам ісіне де тікелей араласып, нақты терминдерді ұсыну жұмысымен де айналысқан. Бұны оның «Физика терминдері жайынан», «Математика терминдері жөнінде», «Қазақ тілінің грамматикасы» атты еңбектерінде ұсынып қолданған физикалық, математикалық, лингвистикалық терминдері дәлелдейді. Алғашқы мақаласында Қ.Жұбанов аэрошана, жеткізу, жарық толқыны, өлшем бірлігі секілді сөздер мен сөз тіркестерінің мағынасына талдау жасап, жалпы қырыққа жуық физикалық терминдерді қолдануға ұсынады. Олардың басым көпшілігі кейін физика ғылымы саласында термин ретінде орнығып қалды.

Сонымен қатар Қ.Жұбанов тілімізге математика терминдерін қабылдаудың бірнеше принциптерін бөліп көрсетіп, әр принцип бойынша терминдердің қазақша жасалу ерекшеліктеріне арнайы тоқталады. Нәтижесінде, математика, геометрия, арифметика саласына қатысты жетпістен астам сөздер мен сөз тіркестерінің қолданылу ерекшеліктерін сипаттап, оларды термин ретінде пайдалану үшін көпшілікке өз пікірін білдіруге жоба ретінде талқылауға ұсынады. Кейін ғалым сипаттап ұсынған терминдердің дені аталған ғылым саласында берік орын тепті. [6, 355-б., 360-б.].

Қ.Жұбанов қазақ тілі жөніндегі зерттеулерінде жүзден астам лингвистикалық терминдерді қолданып, ғылыми айналымға енгізген. Сондықтан оның есімі қазақ тілі терминологиясының қалыптасуымен тығыз байланысты. Жалпы, ғалымның лингвистикалық терминологияны қалыптастырып дамытудағы орны арнайы зерттеуді қажет ететін тақырып. Сонымен, Қ.Жұбанов терминжасам процесінде физика, математика, қазақ тілі ғылымының терминдерін зерттеп, терминология ғылымының лингвистиканың дербес саласы болып қалыптасып дамуына жол салды.

Қорытынды. Қазақ тілінің орфографиясы, жазу жүйесі, әліпбиі, терминологиясы мәселелерінің ғылыми тұрғыда зерттелуі алғаш А.Байтұрсынұлы, Х.Досмұхамедұлы,

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

т.б. алаш қайраткерлерінің, ағартушыларының еңбектерінен бастау алады. Бұл бағыт кейін Қ.Жұбанов зерттеулерінде теориялық және практикалық жағынан терең зерделеніп, қазақ тіл білімінің дербес зерттеу нысанына айналды. Сондықтан қазақ тіл білімі ғылымының қалыптасып даму тарихында ғалымның ғылыми зерттеу еңбектері маңызды орын алады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Жұбанов, Қ. «Әліппеміз бұқарашыл болсын». Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. [Текст] / Қ. Жұбанов. – Алматы: «Ғылым», 2010.

2 Жұбанов, Қ. «Қазақ тілінің емлесін өзгерту жайлы». Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер [Текст] / Қ. Жұбанов. – Алматы: «Ғылым», 2010.

3 Жұбанов, Қ. «Проект изменений орфографии и алфавита казахского языка». Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. [Текст] / Қ. Жұбанов. – Алматы: «Ғылым», 2010.

4 Жұбанов, Қ. «Проект казахского алфавита». Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. [Текст] / Қ. Жұбанов. – Алматы: «Ғылым», 2010.

5 Жұбанов, Қ. «Термин сөздердің спецификасы жөнінде». Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер [Текст] / Қ. Жұбанов – Алматы: «Ғылым», 2010.

6 Жұбанов, Қ. «Физика терминдері жайынан», «Математика терминдері жөнінде», «Қазақ тілінің грамматикасы». Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. [Текст] / Қ. Жұбанов – Алматы: «Ғылым», 2010.

REFERENCES

1 Zhubanov, K. «Alippemiz bukarashyl bolsyn». Kazakh tili zhonindegi zertteuler. ["let our Alphabet be the people's". Research on the Kazakh language.]. Almaty: «Gylym», (2010): – (In Kaz)

2 Zhubanov, K. «Kazakh tilinin emlesin ozgertu zhajly». Kazakh tili zhonindegi zertteuler ["On changing the spelling of the Kazakh language". Research on the Kazakh language]. Almaty: «Gylym», (2010): – (In Kaz)

3 Zhubanov, K. «Proekt izmenenij orfografii i alfavita kazakhskogo jazyka». Kazakh tili zhonindegi zertteuler. [The Project changes the spelling and Alphabet of the Kazakh language". Research on the Kazakh language]. Almaty: «Gylym», (2010): – (In Kaz)

4 Zhubanov, K. «Proekt kazakhskogo alfavita». Kazakh tili zhonindegi zertteuler. ["Project of the Kazakh alphabet". Research on the Kazakh language]. Almaty: «Gylym», (2010): – (In Kaz)

5 Zhubanov, K. «Termin sozderdin specifikasy zhoninde». Kazakh tili zhonindegi zertteuler. ["On the specifics of term words". Research on the Kazakh language] Almaty: «Gylym», (2010): – (In Kaz)

6 Zhubanov, K. «Fizika terminderi zhajynan», «Matematika terminderi zhoninde», «Kazakh tilinin grammatikasy». Kazakh tili zhonindegi zertteuler. ["On terms of Physics", "on terms of mathematics", "grammar of the Kazakh language". Research on the Kazakh language]. Almaty: «Gylym», (2010): – (In Kaz)

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

Кайыров Асан Бакиевич[*1]
Кандидат филологических наук, доцент, ассоциированный профессор, Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, Республика Казахстан, 090006, г. Уральск, проспект Н. Назарбаева, 194, assan.kairov@mail.ru, ORCID ID: 0009-0000-0657-6770

ВОПРОСЫ ОРФОГРАФИИ, ПИСЬМА И ТЕРМИНОЛОГИИ В РАБОТАХ К. ЖУБАНОВА

Аннотация. В данной статье рассматриваются научные взгляды К.Жубанова на орфографию, письмо и терминологию казахского языка. Основная цель статьи раскрыть значение исследований ученого, касающихся основных принципов казахской письменности, важности закона сингармонизма, проекта казахского алфавита на основе латинской графики, образования и написания терминов. При написании работы были использованы описательный, аналитический и историко-сравнительный методы. Результаты исследования показывают, что большая часть научных трудов К.Жубанова 1920-1930-х годов тесно связана с теоретическими и практическими вопросами, возникшими в связи с переходом казахской письменности на латинскую графику. Особенно важными являются положения ученого о фонетическом принципе как основе казахской письменности, его мнение о принадлежности казахского языка к агглютинативным языкам, в которых аффиксы присоединяются согласно закону сингармонизма, его предложения по усовершенствованию правил орфографии и письменных норм латинизированной казахской письменности, размышления о написании заимствованных и некоторых исконных слов, предложения по вопросам письма и алфавита, определения и особенности терминов, принципы терминообразования, различия между лексическим значением слова и научным понятием - всё это представляет собой значимые научные новшества того периода. Ученый подтверждает и аргументирует свои взгляды с помощью конкретных примеров.

Ключевые слова. Орфография, правила орфографии, письмо, нормы письма, латинская графика, алфавит, сингармонизм, гласные, согласные, аффиксы, термины, принципы терминообразования и др.

Kayyrov Asan Bakievich[*1]
Candidate of philology, Associate Professor, Associate Professor, West Kazakhstan innovation and Technology University, Republic of Kazakhstan, 090006, Uralsk, N. Nazarbayev Ave., 194, assan.kairov@mail.ru, ORCID ID: 0009-0000-0657-6770

SPELLING, SCRIPT AND TERMINOLOGY ISSUES IN Q.ZHUBANOV'S WORKS

Abstract. This article examines Q.Zhubanov's scholarly perspectives on the spelling, script, orthography and terminology of the Kazakh language. The main objective of the article is to highlight the significance of the scholar's research on the fundamental principles of Kazakh writing, the importance of the phonetic harmony (synharmonism) rule, the draft of the Kazakh alphabet based on Latin script, the formation and spelling of terminology. In the process of writing this work, descriptive, analytical, and historical-comparative methods were employed.

Research findings indicate that the majority of Q.Zhubanov's scholarly works from the 1920s–1930s are closely related to the theoretical and practical issues that arose during the transition of Kazakh writing to the Latin script. In particular, the scholar's identification of the phonetic principle as the foundation of Kazakh writing, his view that the Kazakh language

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

belongs to the group of agglutinative languages, and that suffixes are added according to the rules of phonetic harmony, his opinions on refining the orthographic rules and writing conventions of the Latin-based Kazakh script, his thoughts on the spelling of loanwords and some native words, as well as his proposals related to writing and the alphabet, definitions and features of terms, term formation, the conceptual essence of terms, and distinctions between word meaning and scientific concepts — all represent significant scholarly innovations of that time. The scholar supports and substantiates his views with concrete examples.

Key words. Spelling, orthographic rules, script, writing conventions, Latin script, alphabet, orthography, phonetic harmony, vowel, consonant, suffixes, terminology, principles of term formation, etc.

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

SRSTI 16.31.00 **DOI: https://doi.org/10.62724/202520205**

Kismetova Galiya Nagibudaevna*[1],
Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, West Kazakhstan University named after M. Utemisov, Republic of Kazakhstan, 090000, Uralsk, Nazarbayev ave.162, galiya-1969@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-8610-2408
Albayeva Aisha Iztayevna[2]
Master's student, West Kazakhstan University named after M. Utemisov, Republic of Kazakhstan, 090000, Uralsk, Nazarbayev ave.162, aisha2001alb@gmail.com, ORCID ID: 0009-0001-2729-7241

PRACTICAL APPLICATION OF CHATBOTS IN TEACHING WRITING SKILLS

Abstract. Artificial intelligence has become an integral part of our lives, making it easier and faster to search for information and create content in many areas of knowledge.

ChatGPT can write essays and other types of content in any style and language in a matter of seconds, but we must not forget that it cannot yet create unique texts. ChatGPT and other AI tools use a compilation of already insignificant content on the network, which makes it easily recognizable for AI detectors.

But chatbots are capable of more than just producing text. They can be a useful tool in the classroom for improving students' written communication skills.

With personalized recommendations, automatic error checking, and interactive dialogues, chatbots help students develop their writing skills. Their ability to recommend writing topics, correct grammar and style, and simulate authentic conversation scenarios encourages more meaningful and informed writing. As a result, chatbots are evolving from simple text generators into full-fledged teaching aids.

Key words. Chatbots; Foreign language competence; Independent learning; Interactive learning; Artificial intelligence, Writing skill

Introduction. With the advent of large language models like ChatGPT, the technology has begun to make its way into classrooms across the country. Proponents say schools can use it to enhance courses and ease the burden on overworked and underpaid teachers.

Some are adopting it even more zealously: At at least one network of cyber schools, the goal is to have the technology teach classes, modifying lessons in real time based on how students are absorbing the content.

Chatbots have become a valuable educational tool in recent years, particularly in developing writing skills. Their ability to simulate interactive dialogue gives students real-time feedback, encourages self-correction, and supports ongoing language practice outside the traditional classroom. As educators seek more adaptive and student-centered approaches, the practical integration of chatbots into writing instruction presents new opportunities for personalized and engaging learning. More districts are starting to implement AI-powered tutoring because the technology allows teachers to double the amount of practice they can provide without adding to the assessment workload they then have to manage.

While the idea of AI-powered tutoring isn't new, advances in the availability of large language models have made it much easier to deploy AI — it allows for more natural interactions with AI that weren't possible before, said Zachary Pardos, an associate professor of education at the University of California, Berkeley, who specializes in adaptive learning and AI.[1]

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

For example, students can get immediate feedback on their writing, says Makpal Orynbetova. An AI tutor can clarify a term or explain context that a student finds confusing. And a math tutor can quickly adjust to a student's abilities if exercises are too challenging.[2] The debate on the impact of artificial intelligence on all aspects of human life has intensified, especially with the advances in conversational AI since late 2022. These rapidly evolving technologies offer immediate and long-term opportunities, challenges, and threats to education systems (UNESCO, 2023)[3]. However, when it comes to integrating artificial intelligence in education, current research and recommendations are limited, and there is an urgent need for a more comprehensive study of these issues.

To advance this study, the research paper uses a secondary qualitative research approach that will enable the researchers to understand the potential of AI-based chatbots as language tutors to improve ESL learners' writing skills. This method was chosen as it is suitable for reviewing the literature and integrating insights from existing studies to ensure a proper understanding of the problem at hand.

These included papers that documented the benefits as well as the prevalence of challenges associated with the use of AI-based chatbots in the ESL environment. The articles reviewed illustrate the extent to which the implementation of chatbots facilitates differentiation in the learning process, immediate feedback, and student engagement during writing activities. In addition, the researchers reviewed articles and journals that discuss the limitations of using chatbot systems, particularly in areas such as complex feedback, contemporary language elements, and cultural factors.

This article examines how chatbots can serve as interactive writing partners by providing immediate feedback, supporting complex writing tasks, and encouraging student autonomy. The transition from traditional teacher-led instruction to technologically enhanced learning environments presents both challenges and opportunities, requiring closer examination of how these tools can be purposefully designed and implemented in classroom and self-paced learning contexts.

Chatbots are not just a novelty, they represent a transformative approach to language learning by providing personalized, accessible, and scalable writing instruction. The purpose of this study is to highlight their practical advantages, potential limitations, and pedagogical strategies needed to maximize their effectiveness in teaching writing.

Materials and Methods of research. In a study conducted at M. Utemisov West Kazakhstan University with the participation of FL 11 and FL 13 groups, each with 45 students, several well-known chatbots for learning a foreign language, such as Duolingo Chatbots and Babbel, were used. The Telegram bot "TilOquBot", developed in the Almaty region for distance learning of the Kazakh language, was also used. This bot includes a 100-hour curriculum and office work courses in the Kazakh language. The experimental group (FL 11) used these chatbots in the learning process, and the control group (FL 13) studied using traditional methods without digital assistants.

Kazakh scientists and their contribution

- Alibek Barlybayev: Director of the Research Institute of Artificial Intelligence, L.N. Gumilyov, led the development of the Kazakh analogue of ChatGPT, which is capable of analyzing and generating texts in the Kazakh language. This development uses the architecture of neural networks and understands the rules of the Kazakh language.
- Institute of Smart Systems and Artificial Intelligence (ISSAI) at Nazarbayev University: Developed a large language model KazLLM, based on 148 billion tokens in Kazakh, English, Russian and Turkish. This model is intended for a wide range of users, including the scientific community and startups.Methods used and competencies revealed

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

Methods used in the experiment: pedagogical experiment using interactive chatbots, surveys, testing, comparative analysis of the results for the control and experimental groups.

Competencies revealed in the experiment:

- Communicative competence: Development of oral and written communication skills. The experimental group improved by 80%, while the control group improved by 60%.
- Linguistic competence: Mastering vocabulary and grammar. The experimental group improved by 75%, while the control group improved by 55%.
- Digital competence: Developing skills in working with modern educational technologies. The experimental group improved by 60%, while the control group improved by 40%.
- Motivational competence: Increasing interest and engagement in learning. The experimental group improved by 88%, while the control group improved by 50%.
- Cognitive competence: Developing critical thinking and reflection. The experimental group improved by 68%, while the control group improved by 45%.

Expected and achieved results

- Significant increase in motivation and engagement of students in the experimental group.
- Improve language skills, especially writing and speaking, through interactive practice and instant feedback from chatbots.
- Development of digital competence and independent learning skills.
- Reduction of anxiety when performing language tasks.

The methodology aids in analyzing the literature within the relevant field of study to identify trends, gaps, and features that address the overarching research questions . Regarding data collection, the scientific method has involved a review based on the relevance of the research context and accessible journals and articles from Google Scholar and ProQuest. These platforms have been utilized to identify and obtain high-quality, peer-reviewed materials that address some of the research questions, including the use of AI-based chatbots in language learning, their effect on writing skills, and other pertinent literature within the ESL context. Consequently, by using the aforementioned credible databases, the researcher has ensured the reliability of the gathered data.

Findings. AI-driven chatbots are regarded as highly effective, which is a significant point highlighted in the current literature. Unlike traditional classrooms where educators must anticipate the challenges and errors each student will encounter to offer appropriate feedback, chatbots can respond to weak knowledge exemplifications and various mistakes based on individual assessments. Research conducted by Alrajhi (2024) has shown that feedback from chatbots tailored to students can improve their ability to correct grammatical errors and enhance the overall structure of their sentences.[4] The reduction in the frequency of students' mistakes, in response to language AI feedback, indicated that adaptive AI can adjust to the specific needs of each student and improve their understanding of grammatical structures. The work of Ghorbandordinejad and Kenshinbay (2024) also emphasizes how the ability of AI chatbots to adopt a personalized learning approach aligns well with modern theories of language learning, particularly the ZPD theory. The zone of proximal development (ZPD) suggests that learning occurs when instruction is just within a learner's grasp, or slightly beyond it, but accessible with support, according to Tahir and Tahir (2023). In the context of AI-powered chatbots, by providing immediate responses tailored specifically to the errors a student made or particular areas they struggle with, these tools serve as scaffolds. It is crucial to address the gaps in their knowledge to promote a gradual process of language acquisition, wherein specific aspects of the language, such as grammatical structures or phrases that pose difficulties for the student, are addressed. Each learner is given feedback pertinent to their learning profile, thus offering

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

them a structured pathway to mastery as opposed to the generalized methods often employed in most language classes.[5]

If a learner appears to be facing particular challenges in specific grammar or common language expressions that are employed in conversation, an advanced chatbot can deliberately provide the learner with additional practice in those areas until they demonstrate improvement.This not only accelerates the pace of learning but also guarantees that the learner receives a more tailored approach that makes learning more engaging for an individual compared to a situation where the tutor simply repeats similar responses. Introduction of new advancements in NLP allows chatbots to implement precise modifications, resulting in better engagement of learners by challenging them with more demanding tasks as they progress through their studies. With respect to the evolution of AI technology, there is potential for the level of personalization in AI chats to be further enhanced, which would boost the effectiveness of chatbots in teaching ESL. Perhaps in the future, NLP capabilities could be further developed to incorporate guidance that aligns with the ZPD concept, enabling chatbots to offer feedback on the tone, style, or context of the language utilized. Such advancements would lead to a more improved approach for ESL at the district level, making chatbots even more effective in enhancing learners' fluency [6]. Therefore, the advancement of NLP for AI-powered chatbots can transform these bots from simple language translators and generators into intelligent tutors who can effectively support ESL learners in learning progressively and efficiently over time through proficient writing and other sophisticated language applications.

Students who engaged with chatbots during writing tasks demonstrated a noticeable improvement in structural coherence and lexical variety. Unlike static resources, chatbots provided dynamic interaction, which encouraged learners to experiment with sentence structures and vocabulary in real time. Moreover, students reported increased motivation and reduced writing anxiety, suggesting that the non-judgmental, always-available nature of chatbot interaction played a significant role in fostering a more positive attitude toward writing.

Challenges in Addressing Advanced Linguistic and Cultural Nuances. A prevalent concern highlighted in the literature is that AI-driven chatbots struggle with managing intricate linguistic and cultural elements during the foreign language learning process. Written English for ESL students is not merely about the equivalents of another language’s grammar, syntax, idioms, and phrases, but also involves selecting the appropriate words and tone. This stems from the failure of most chatbots to integrate context in issues spanning from language to culture, which consequently renders the feedback they provide technically accurate.

For an extended period, the deficiency of cultural sensitivity in chatbot responses has been attributed to the general dataset employed to train an AI system. The majority of chatbots rely on large, publicly accessible datasets that do not encompass all variations of the English language, or cultural nuances, or idiomatic expressions. These datasets may be more biased towards certain language variations, typically the American or British English, according to the research of Dr Helen Crompton and Ross Crichton (2024). Consequently, these models do not sufficiently differentiate to tackle the variability patterns of cultural context in language. Something that is acceptable in one culture might be entirely different in others or may be completely inappropriate to use. Thus, without such exposure throughout training, chatbots lack a crucial element of the fluency process, which involves guiding ESL learners on the appropriate cultural usage of languageThis limitation highlights the necessity for the advancement of sophisticated Language AI models, particularly in their capacity to integrate diverse linguistic and cultural data. Enhancing cultural sensitivity in current chatbots would entail employing a more varied dataset that includes different styles of intonation, accent, and oral language retention. This would provide the chatbots with the capability to offer feedback that aligns not just with language grammar, but also with cultural and contextual aspects;

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

ultimately fostering a comprehensive learning experience that aids ESL learners. For individuals seeking genuine interactions, especially in written form, the chance to receive feedback from a cultural standpoint would bridge a significant gap, ultimately improving learners' readiness to engage in realistic situations, according to Klimova (2023). By addressing this need, AI chatbots can evolve into superior language instructors who not only equip ESL learners with various techniques to enhance their language skills but also cultivate pragmatic competence, ensuring they are neither limited nor inadequately prepared in specific communication contexts.

Discussion. The results of this study provide important implications for acquiring new insights regarding the use of chatbots as a language teaching resource for ESL writers and other L2 learners. The outcomes of the research offer perspectives on the extensive positive impacts as well as the current limitations of chatbot usage in language education, thus revealing a rather intricate view of the topic. One of the advantages highlighted in the findings is the adaptability of learning through chatbots. Unlike a classroom environment where an instructor corrects grammatical mistakes and poor sentence structures within seconds of their occurrence, chatbot interactions are different. This feature of chatbot engagement aligns more closely with Vygotsky's Zone of Proximal Development, as it offers a form of 'scaffolding' that gradually aids learners in achieving incremental progress. Another significant advantage lies in its nature, allowing for immediate feedback which helps learners grasp corrections more effectively over time. Instant feedback is consistently linked to Krashen's Input Hypothesis, wherein learners come to understand input that is both understandable and accurate, propelling language acquisition through correction. However, as the chatbot's complexity increases, so does the value of this feedback. Many chatbots are designed primarily to rectify basic grammatical and syntactical errors in the text while neglecting aspects like style, tone, and the appropriate word choice depending on the situational context. This limitation often becomes evident for ESL learners, particularly those at advanced levels, who may require language components that current chatbot solutions cannot adequately address.[7]

Conclusion. In conclusion, this article confirms that using chatbots in teaching English writing skills is a promising and effective approach. Experiments, including research at Utemisov West Kazakhstan University, have shown that tools such as Duolingo Chatbots and Babbel help to develop key skills : writing through interactive practice and immediate feedback. Enhance linguistic literacy through adaptive tasks and personalized learning plans. It reduces anxiety: creating a safe environment for interacting with bots reduces the fear of making mistakes, which is especially important for students who are unsure. It ensures accessibility: chatbots provide 24/7 access to learning, which is convenient for students with different schedules and needs.

Benefits of technology are that chatbots allow you to practice at any time and repeat exercises as much as necessary, reinforcing skills. Tools such as automatic grammar checking and adaptive scripts enable learning from mistakes in real time.

Future recommendations are to develop chatbot functionality to handle more complex dialogues and assist with creative tasks. Integrate them with traditional teaching methods to create blended learning models.

These results highlight that investing in digital educational tools not only improves learning outcomes, but also makes learning more accessible and personalized. Chatbots are becoming an integral part of modern education, opening up new opportunities for teaching English writing skills.

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

REFERENCES

1 Edmett, A., Ichaporia, N., Crompton, H., & Crichton, R. Artificial intelligence and English language teaching: Preparing for the future (Second edition). British Council. (2024). https://doi.org/10.57884/78EA-3C69

2 Oshchepkova, N. A., Lugovaya A. V. Possibilities of artificial intelligence in teaching foreign languages. Philological aspect: international scientific and practical journal: (2023): № 12 (104). https://scipress.ru/philology/articles/vozmozhnosti-iskusstvennogo-intellekta-pri-obuchenii-inostrannym-yazykam.html

3 Abobaker, R., & Moleta, S. ESL 4.0: A Practical Guide to Benefits, Challenges, and Best Practices for AI-Enhanced Learning. In AI Applications and Strategies in Teacher Education, (2024):pp. 71-134. IGI Global. 10.4018/979-8-3693-5443-8.ch004

4 Makpal Orynbetova. https://kazatu.edu.kz/news/bilim-berudegi-zasandy-intellekt-okytudy-zaa-duiri

5 Annamalai, N., Rashid, R. A., Hashmi, U. M., Mohamed, M., Alqaryouti, M. H. & Sadeq, A. E. Using chatbots for English language learning in higher education. Computers & Higher Education: Artificial Intelligence 5. (2023): https://doi.org/10.1016/j. caeai.2023.100153

6 Yuan, Y. An empirical study of the efficacy of AI chatbots for English as a foreign language learning in primary education. Interactive Learning Environments, (2023): 1-16. https://doi.org/10.1080/10494820.2023.2282112

7 Office of Bilingual Education and World Languages 4 http://www.nysed.gov/bilingual-ed

Кисметова Галия Нагибудаевна[*1]
Педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан Университеті, Қазақстан Республикасы, 090000, Орал қ., Назарбаев даңғылы.162, galiya-1969@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-8610-2408
Албаева Айша Изтаевна[2]
Магистрант, М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан Университеті, Қазақстан Республикасы, 090000, Орал қ., Назарбаев даңғылы.162, aisha2001alb@gmail.com, ORCID ID: 0009-0001-2729-7241

ЖАЗБА ТІЛ ДАҒДЫЛАРЫН ҮЙРЕТУДЕ ЧАТ-БОТТАРДЫҢ ПРАКТИКАЛЫҚ ҚОЛДАНЫЛУЫ

Аңдатпа. Жасанды интеллект өміріміздің ажырамас бөлігіне айналып, түрлі білім салаларында ақпаратты іздеуді және мазмұн құруды жеңілдетіп, жылдамдатты.

ChatGPT бірнеше секунд ішінде кез келген тілде және стильде эссе мен басқа мәтін түрлерін жаза алады, бірақ ол әлі де бірегей мәтіндер жасай алмайтынын ұмытпауымыз керек. ChatGPT және басқа жасанды интеллект құралдары желідегі бұрыннан бар контенттің жиынтығын пайдаланады, сондықтан олардың мәтіндері жасанды интеллект детекторларымен оңай танылады.

Дегенмен, чат-боттардың мүмкіндігі жай мәтін жасаудан әлдеқайда кең. Білім беру саласында олар жазбаша тілді дамытуға арналған тиімді құрал бола алады.

Чат-ботта студенттерге интерактивті диалогтар, қателерді автоматты түрде тексеру және жекелендірілген ұсыныстар арқылы жазу дағдыларын жетілдіруге көмектеседі. Олар жазуға тақырыптар ұсына алады, грамматика мен стильді түзетеді, сондай-ақ нақты коммуникациялық жағдайларды модельдейді. Бұл жазбаша тілді саналы

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

әрі терең меңгеруге ықпал етеді. Осылайша, чат-боттар жай мәтін генераторлары емес, оқу үдерісінде толыққанды көмекшілерге айналуда.

Кілт сөздер. Чат-боттар; шетел тілі құзыреттілігі; өзіндік оқу; интерактивті оқу; жасанды интеллект; жазу дағдысы.

Кисметова Галия Нагибудаевна*1
Кандидат педагогических наук, доцент, Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова, Республика Казахстан, 090000, г. Уральск, проспект Назарбаева.162, galiya-1969@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-8610-2408
Альбаева Айша Изтаевна2
Магистрант, Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова, Республика Казахстан, 090000, г. Уральск, проспект Назарбаева.162, aisha2001alb@gmail.com, ORCID ID: 0009-0001-2729-7241

ПРАКТИЧЕСКОЕ ПРИМЕНЕНИЕ ЧАТ-БОТОВ В ОБУЧЕНИИ НАВЫКАМ ПИСЬМА

Аннотация. Искусственный интеллект стал неотъемлемой частью нашей жизни, облегчая и ускоряя поиск информации и создание контента во многих областях знаний.

ChatGPT может писать эссе и другие виды контента в любом стиле и на любом языке за считанные секунды, но не стоит забывать, что он пока не может создавать уникальные тексты. ChatGPT и другие инструменты ИИ используют компиляцию уже незначительного контента в сети, что делает его легко узнаваемым для детекторов ИИ.

Но чат-боты способны на большее, чем просто создавать тексты. Они могут стать полезным инструментом в классе для улучшения навыков письменного общения учащихся.

Благодаря персонализированным рекомендациям, автоматической проверке ошибок и интерактивным диалогам чат-боты помогают учащимся развивать навыки письма. Их способность рекомендовать темы для письма, корректировать грамматику и стиль, а также имитировать аутентичные сценарии разговора способствует более осмысленному и осознанному письму. В результате чат-боты превращаются из простых генераторов текста в полноценные учебные пособия.

Ключевые слова. Чат-боты; иноязычная компетенция; самостоятельное обучение; интерактивное обучение; искусственный интеллект; навыки письма.

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

ҒТАХА 16.21.33 **DOI: https://doi.org/10.62724/202520206**

Раманова Айгул Абибуллаевна*[1]
Филология ғылымдарының кандидаты, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Қазақстан Республикасы, 090006, Орал қ., Н.Назарбаев даңғылы, 208, ramanova2008@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-2226-3704

Абужалитова Акбаршын Талгатовна[2]
Қазақ тілі мен әдебиеті магистрі, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Қазақстан Республикасы, 090006, Орал қ., Н.Назарбаев даңғылы, 208, akbarshyn@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-6251-7203

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ЫДЫС-АЯҚ АТАУЛАРЫНЫҢ ЭТНОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ СИПАТЫ

Аңдатпа. Бұл мақалада қазақ халқының тұрмыстық мәдениетінің ажырамас бөлшегі болып табылатын ыдыс-аяқ атауларының этнолингвистикалық табиғаты жан-жақты қарастырылады. Зерттеудің негізгі мақсаты – дәстүрлі қазақ қоғамындағы ыдыс-аяқ атауларының тек тұрмыстық қызметі ғана емес, сонымен қатар олардың мәдени-символдық, әлеуметтік, ритуалдық мәнін ашу. Жұмысты жүргізуде сипаттамалық, салыстырмалы, талдамалық әдістер кешені қолданылды. Автор тарихи-мәдени деректер мен фольклорлық мәтіндерді, сондай-ақ лингвистикалық талдау тәсілдерін қатар пайдалана отырып, ыдыс атауларының жасалу ерекшеліктерін, семантикалық қабаттарын, қолданылу аяларын саралап көрсетті.

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, қазақ ыдыстары тек тағам қабылдауға арналған құрал ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік иерархияны реттейтін, қонақжайлылық нормаларын бейнелейтін, әйелдердің үй шаруасындағы орны мен беделін айқындайтын мағыналық құрылымға ие. Ыдыс түрлерінің материалы, пішіні мен қолдану тәсілдері көшпелі өмір салты мен дүниетаным ерекшелігін нақты көрсетеді. Сонымен қатар, ыдыс-аяқ атауларының киелі ұғымдармен, наным-сенімдермен және дәстүрлі ғұрыптармен тығыз байланысы дәлелденді. Зерттеу нәтижелерін этнолингвистика, мәдениеттану, тіл тарихы, фольклортану, тіл оқыту салаларында пайдалануға болады.

Сондай-ақ мақалада ыдыс-аяқ атауларының құрамындағы фразеологизмдер мен тұрақты тіркестердің мәдени мазмұнына мән берілді. Автор халықтық танымнен сабақтас лексикалық бірліктердің мазмұнын талдай отырып, олардың тілдегі когнитивтік, символдық қызметін де ашып көрсетті. Жинақталған деректер ұлттық тілдік қорды байытуға және салт-дәстүр негізінде оқыту әдістемесін жетілдіруге бағытталған ұсыныстар жасауға негіз бола алады.

Кілт сөздер. Этнолингвистика, ыдыс-аяқ атаулары, тұрмыстық лексика, мәдени код, ритуалдық функция, қазақ дүниетанымы, фразеология, материалдық мәдениет.

Кіріспе. Этнолингвистика қазіргі тіл білімінің маңызды бағыттарының бірі ретінде тіл мен мәдениеттің өзара байланысын зерттеуге бағытталады. Осы ғылым саласы аясында халықтың тұрмыс-тіршілігі, әдет-ғұрпы, дүниетанымы мен ұлттық болмысын бейнелейтін лексикалық бірліктер ерекше орын алады. Соның ішінде ыдыс-аяқ атаулары – қазақ халқының заттық және рухани мәдениетін, салт-дәстүрлерін, тұрмыс үлгілерін көрсететін әрі ұрпақтан ұрпаққа беріліп келе жатқан лексикалық қабат ретінде қарастырылады.

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

Зерттеу тақырыбының өзектілігі халықтың заттық мәдениетімен, күнделікті өмірімен, тарихи тәжірибесімен тығыз байланысты лексика қабатының – тұрмыстық лексиканың (оның ішінде ыдыс-аяқ атауларының) қазақ тіл білімінде жеткілікті деңгейде зерттелмеуімен негізделеді. Қазіргі жаһандану заманында ұлттық болмысты сақтап, мәдени кодты қайта жаңғырту үшін тілдегі осындай дәстүрлі, этнографиялық мазмұндағы бірліктерді лингвистикалық тұрғыдан зерттеу аса маңызды. Сонымен қатар, ыдыс-аяқ атаулары тек тұрмыстық қажеттілікті білдіретін сөздер ғана емес, оларда дүниетаным, наным-сенім, эстетикалық талғам, ритуалдық мағына сияқты мәдени-символдық мазмұндар шоғырланған.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі төмен деңгейде екені байқалады: қазақ тіл білімінде тұрмыстық лексикаға арналған жеке зерттеулер болғанымен (Ж.Манкеева, Б.Әбдіғалиева), нақты ыдыс-аяқ атаулары этнолингвистикалық тұрғыдан кешенді қарастырылған емес. Бірлі-жарым мақалаларда (мысалы, Ө.Жұмағұлова, Ж.А.Манкеева еңбектерінде) осы бағытта пікірлер айтылғанымен, жүйелі зерттеу жүргізілмеген.

Мақалада қойылатын негізгі мақсат – қазақ тіліндегі ыдыс-аяқ атауларының этнолингвистикалық табиғатын жан-жақты сипаттап, олардың ұлттық дүниетанымдағы, салт-дәстүр мен фразеологиялық қордағы қызметін айқындау.

Міндеттері:

- Қазақ тіл біліміндегі тұрмыстық лексиканың, соның ішінде ыдыс-аяқ атауларының зерттелу деңгейін талдау;
- Ыдыс-аяқ атауларының лексика-семантикалық құрылымын жүйелеу;
- Осы атауларға қатысты фразеологизмдер мен мақал-мәтелдердің мәдени мағынасын ашу;
- Ыдыс-аяққа қатысты тыйым сөздер мен ырым-жоралғыларды этномәдени код ретінде сипаттау;
- Атаулардың символдық-мазмұндық қызметін когнитивтік-мәдени аспекте түсіндіру.

Осы зерттеу қазақ тіл білімінің этнолингвистика саласына үлес қосып, тіл мен мәдениеттің өзара байланысын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Ыдыс-аяқ атауларын талдау арқылы қазақ халқының дүниетанымындағы заттық мәдениеттің символдық мазмұнын ашуға жол ашылады.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Қазақ тіліндегі ыдыс-аяқ атауларының этнолингвистикалық сипатын зерттеу үшін қазақ халқының фольклорлық және жазба мұралары, сондай-ақ тілдік қор мен лексикографиялық еңбектер пайдаланылды. Негізгі дереккөздер ретінде қазақ халқының ертегілері, эпостары, тұрмыс-салт жырлары, мақал-мәтелдері мен жұмбақтары алынды. Сонымен қатар, «Қазақ әдеби тілінің сөздігі», «Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі», көркем әдеби шығармалар мен этнографиялық сипаттағы ғылыми еңбектер зерттеу материалдарының негізін құрады.

Ыдыс-аяқ атауларын жүйелеу және талдау барысында төмендегідей әдістер қолданылды:

- Мазмұндық талдау әдісі. Ыдыс-аяқ атаулары қолданылған фольклорлық мәтіндерге, көркем шығармалар мен мақал-мәтелдерге мазмұндық талдау жүргізіліп, олардың мағынасы, қызметі және контекстік қолданысы қарастырылды. Бұл тәсіл арқылы атаулардың этномәдени ақпаратты жеткізуіндегі рөлі анықталды.
- Салыстырмалы әдіс. Қазақ тіліндегі ыдыс-аяқ атаулары басқа түркі тілдеріндегі ұқсас бірліктермен салыстырылып, олардың жалпы және ерекше белгілері анықталды. Бұл әдіс ұлттық ерекшеліктер мен типологиялық ұқсастықтарды анықтауға мүмкіндік берді.

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

• Этимологиялық талдау. Зерттеу барысында ыдыс-аяқ атауларының шығу тегі, олардың көнерген, кірме, төл сөздерге қатысы қарастырылып, сөздердің бастапқы мағынасы мен тарихи дамуы анықталды. Сонымен бірге, кейбір атаулардағы кішірейткіш, ұлғайту немесе бейнелік мән беретін форманттардың рөлі де ескерілді.

• Әлеуметтік-лингвистикалық көзқарас. Ыдыс-аяқ атауларының дәстүрлі қоғамдағы қолданылу ерекшеліктері, олардың әлеуметтік және мәдени контекстегі қызметі, сонымен қатар рулық, отбасылық құрылыммен байланысы зерттелді.

• Мәдени-тарихи талдау. Зерттеу барысында ыдыс-аяқ атауларының пайда болуына әсер еткен тарихи, діни, мифологиялық факторлар ескерілді. Бұл әдіс арқылы атаулардың ритуалдық қызметі, наным-сенімдердегі орны мен уақыт өте келе өзгеріске ұшырауы қарастырылды.

Осы әдістерді қолдану арқылы қазақ тіліндегі ыдыс-аяқ атауларының тек лексикалық емес, мәдени және символдық мазмұны да терең зерделеніп, олардың этнолингвистикалық табиғатын жан-жақты ашуға мүмкіндік туды.

Нәтижелер және оларды талқылау. Қазақ халқының мәдени коды мен рухани дүниетанымын бейнелейтін лексикалық қабаттардың бірі – ыдыс-аяқ атаулары болып табылады. Бұл атаулар жай ғана заттық атау ретінде қарастырылмайды, олар – халықтың өмір сүру салтымен, тұрмыстық әдет-ғұрпы мен дәстүрлерімен, рухани танымымен тығыз байланыста қалыптасқан әрі ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан тілдік бірліктер. Ыдыс-аяқ атаулары арқылы тек зат атаулары ғана емес, сонымен қатар белгілі бір этномәдени ақпарат, халықтың әлеуметтік құрылымы, салт-дәстүрге байланысты қатынастары, наным-сенім жүйесі де көрініс табады. Атап айтқанда, белгілі бір ыдыстың атауы оның жасалу материалына, қолдану мақсатына, пішініне, көлеміне және әлеуметтік контексттегі қолданысына байланысты туындап, мәдени уәжге ие болады.

Қазақ тіліндегі ыдыс-аяқ атаулары этнолингвистикалық тұрғыдан зерделеуге сұранып тұрған ерекше лексикалық қабаттардың қатарына жатады. Бұл атаулардың құрылымында халықтың тұрмыс-тіршілігі, шаруашылық тәжірибесі, дүниетанымы мен мәдени құндылықтары тығыз өрілген. Ыдыс атауларын талдау барысында олардың тек лексика-семантикалық ерекшеліктерін ғана емес, сонымен қатар олардың шығу тегін, атаудың уәжділігін (мотивациясын), тілдік бірліктің пайда болуына себеп болған мәдени, тарихи және әлеуметтік факторларды да анықтауға болады. Мұндай атаулар қазақ халқының ұлттық дүниетанымы мен ұжымдық санасында қалыптасқан заттық-рухани мәдениетке қатысты ұғымдарды бейнелейді.

Мысалы, қазақ қоғамында табақ – қонақ күту рәсімімен, саба – қымыз дайындау дәстүрімен, тостаған мен кесе – күнделікті және салтанатты ішімдік рәсімдерімен байланыстырылады. Осы атаулардың әрқайсысы халықтың дүниетанымдық кеңістігінде символдық мәнге ие, ал олардың тілдік көрінісі белгілі бір тарихи-әлеуметтік кезеңдердің ізімен қалыптасып, мәдени архетиптер ретінде орныққан.

Ыдыс-аяқ атаулары тілдік жүйеде фразеологиялық тіркестер мен мақал-мәтелдер құрамында жиі кездесіп, астарлы, бейнелі мағынаға ие болады. Мәселен, «табақ тарту», «қазан төңкерілді», «тостағанға қарасу құю» сияқты тіркестер белгілі бір мәдени салт-дәстүрді, жағдаятты немесе моральдық қатынасты білдіреді. Бұл қолданыстарда ыдыс атаулары тек зат атауы ретінде ғана емес, символдық және прагматикалық қызмет атқаратын поэтикалық элементке айналады. Сонымен қатар, ыдыс-аяққа қатысты тыйым сөздер мен ырым-жоралғылар халықтың наным-сенім жүйесінде маңызды орын алып, белгілі бір заттың киелілігіне немесе ритуалдық қызметіне меңзейді.

Жалпы алғанда, ыдыс-аяқ атаулары – тек заттық номинациялар ғана емес, сонымен қатар халықтың тарихи жады мен мәдени кодын сақтаушы этномәдени тілдік бірліктер. Оларды этнолингвистикалық аспектіде қарастыру – ұлттың рухани әлемін, символдық

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

дүниетанымын, өмір сүру салтын терең танып-білудің сенімді жолдарының бірі. Мұндай зерттеу ұлттық тіл байлығының көпқырлылығын айқындай отырып, дәстүрлі мәдениеттің құндылықтарын тануға, оны келер ұрпаққа жеткізуге ықпал етеді.

Осы бағыттағы зерттеулердің нәтижесі ретінде қазақ халқының заттық мәдениетіне тән ерекшеліктер айқындалып, тілдік бірліктер арқылы көрініс табатын дүниетанымдық мазмұн жаңаша сипат алады. Ыдыс-аяқ атауларының қолданыс аясы – тек тұрмыстық қатынас шеңберімен шектелмейді, олар әлеуметтік мәртебе, қонақжайлылық дәстүрі, ритуалдық іс-әрекеттер секілді қоғамдық қатынастармен тығыз байланысты. Белгілі бір ыдыс түрі, мысалы, табақ немесе тостаған, өзінің қолдану формасы мен орнына қарай әлеуметтік мағынаға ие болады. Бұл – тілдік таңбалардың мәдени семиотикасын тануда ерекше маңызға ие үрдіс.

Сондай-ақ, ыдыс-аяқ атаулары түркі тілдес халықтар арасындағы тарихи-мәдени сабақтастықты танытатын тілдік дереккөз ретінде де қарастырылады. Көптеген атаулардың архаикалық сипаты, көнетүркілік негіздермен байланысы, кірме элементтердің (араб, парсы, орыс тілдерінен енген) сіңісіп кетуі олардың тарихи динамикасын көрсетеді. Мұндай тілдік қабаттар – тек лексикалық қазына ғана емес, қазақ этносының тарихи жады мен өркениеттік байланыстарының куәсі. Осы арқылы ұлттық тілдің ішкі мүмкіндіктері мен сыртқы әсерлерді бойына сіңіре отырып дамуы айқындалады.

Қазақ тіл білімінде тұрмыстық лексика – ұзақ уақыт бойы тіл жүйесіндегі көмекші қабат ретінде қарастырылып келген, этнографиялық немесе фольклортанымдық еңбектер аясында шектеулі түрде зерттелген сала. Бұл лексика түрі тілдік жүйеде номинативтік қызмет атқарғанымен, оның артында терең мәдени, тарихи және әлеуметтік мазмұн жатқанын алғаш болып арнайы лингвистикалық аспектіде қарастырған зерттеулер XX ғасырдың екінші жартысынан бастап қана көріне бастады. Сол кезеңнен бастап тұрмыстық лексика тек сөз мағынасын сипаттайтын емес, тіл мен мәдениеттің, таным мен руханияттың тоғысындағы құбылыс ретінде зерделене бастады. Бұған дейінгі зерттеулерде ыдыс-аяқ атаулары этнографиялық сипатта шолу ретінде беріліп келсе, енді оларды жүйелі түрде лексика-семантикалық және этнолингвистикалық тұрғыдан зерттеу қажеттілігі айқын сезілді. Бұл бағыттың ғылым ретінде дербес жүйе болып қалыптасуы – XX ғасырдың соңына таман белең алды.

Ғалым Ж.А. Манкеева қазақ тіл білімінде тұрмыстық зат атауларының этномәдени табиғатын зерттеуге ерекше көңіл бөлді. Ол: «Тұрмыстық лексиканың дені – ұлттық материалдық мәдениеттің реликті, әрі рухани байлығымыздың түбірі» [1, 5 бет], – деп тұжырымдай отырып, бұл атаулардың тек күнделікті қолданыстағы сөздер ғана емес, сонымен қатар халықтың рухани-мәдени кодын сақтаушы тілдік таңбалар екенін дәлелдеді.

Ә. Хасенов тұрмыстық лексикаға мынадай сипаттама береді: «Бұл – халықтың күнделікті тіршілігімен, салт-дәстүрімен, өмір сүру тәсілімен тікелей байланысты, жиі қолданылатын аса маңызды сөздер қабаты. Мұндай лексика негізінен ауызекі сөйлеу тілінде жиі кездесетін жалпы қолданыстағы сөздермен тығыз ұштасып жатады» [2, 129 бет]. Ғалым тұрмыстық лексиканы халық өмірінің айнасы ретінде қарастырады. Осыған байланысты ол тұрмыстық лексиканы бірнеше тақырыптық топтарға жіктейді:

- үй-жай мен баспана атаулары (жаппа, жеркепе, кереге, уық және т.б.);
- құрал-сайман атаулары (мама ағаш, қамшы, жүген, құрық және т.б.);
- киім-кешек атаулары (саптама етік, кәмшат бөрік, түлкі тымақ, күпі және т.б.);
- сондай-ақ ыдыс-аяқ атаулары (таба, табақ, жанан, тостаған, қазан және т.б.).

Қазақ тіл біліміндегі тұрмыстық лексиканы жүйелі түрде қарастырған алғашқы іргелі зерттеулердің бірі – Б. Әбдіғалиеваның «Бытовая лексика казахского языка» атты

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

ғылыми еңбегі болып табылады [3]. Бұл еңбекте халықтың күнделікті өмірінде жиі қолданылатын зат атауларына лексика-семантикалық тұрғыдан талдау жасалып, олар мазмұндық-мағыналық жағынан бірнеше топқа бөлінеді. Атап айтқанда:

1. тұрғын үй және оның құрамдас бөліктері;
2. үй ішіндегі тұрмыстық заттар мен тұрмыстық жабдықтар;
3. ыдыс-аяқ атаулары;
4. киім-кешек пен әшекей бұйымдар атаулары;
5. ат әбзелдері мен тоқыма бұйымдары.

Автор осы тақырыптық топтардың әрқайсысына терең семантикалық талдау жасап, олардың этнолингвистикалық ерекшеліктерін ашып көрсетеді. Осы арқылы тұрмыстық лексика алғаш рет дербес лингвистикалық зерттеу нысаны ретінде ғылыми айналымға енгізілді.

Осы салада зерттеу жүргізген ғалымдардың тұрмыстық лексикаға берген анықтамаларын, топтастыруларын және пікірлерін зерделей келе, олардың әрқайсысының өз теориялық негізі мен практикалық дәлелдемелері бар екенін байқауға болады. Соған қарамастан, бұл зерттеуде тек күнделікті қолданыстағы сөздер ғана емес, жалпы тұрмыс қажеттілігіне қатысты барлық лексикалық бірліктерді тұрмыстық лексика ретінде қарастыруға басымдық берілді. Бұл тәсіл зерттеу шеңберінде ыдыс-аяқ атауларына қатысты тілдік бірліктерді когнитивтік, семантикалық және этномәдени тұрғыдан талдауға мүмкіндік берді.

Әрбір этнос өзіне тән өмір салты мен мәдени құндылықтарына сүйене отырып, күнделікті тіршілікке қажетті заттарды, соның ішінде ыдыс-аяқ түрлерін жасап шығарады. Бұл тұрмыстық бұйымдар адамзаттың ең көне мәдени қабаттарының бірі ретінде танылып, олардың түрі мен сыртқы пішіні тарихи үдерістерге сай өзгеруі мүмкін болғанымен, атаулары көбіне тұрақты күйінде сақталып қалады. Ыдыс атаулары арқылы халықтың қандай материалдарды қолданғанын, қандай шеберлік деңгейіне жеткенін, әр затты жасауда қандай әлеуметтік, рухани, тіпті діни қағидаларды ұстанғанын аңғаруға болады. Қазақ халқы үшін тұрмыстық заттар, әсіресе ыдыс-аяқ, тек утилитарлық мақсатта ғана емес, мәдени және ритуалдық мәнге де ие болған. Бұл заттардың жасалуы мен атауланuы көшпенді өмір салтымен тікелей байланыста дамыған, сондықтан да көптеген атаулар бүгінгі таңда көнеріп, белсенді қолданыстан шығып қалған.

Тарихи тұрғыдан алғанда, ата-бабаларымыз өз тіршілігіне лайықтап жасаған тұрмыстық бұйымдарының барлығын табиғи ортаның, әлеуметтік өмірдің талаптарына бейімдеп, соған сәйкес атаған. Көшпелі тұрмыс салты қоршаған заттарға деген ерекше қарым-қатынасты қалыптастырған. Осылайша, көптеген зат атаулары көнеріп кеткенімен, олардың бастапқы мәнін, қолданылу аясын, семантикалық жүктемесін түсіну үшін кейде архаизмдерді қамтитын түсіндірме сөздіктерге жүгінуге тура келеді. Кез келген зат атауы сол нысанды тек белгілеу ғана емес, оны тану мен түсінудің нәтижесі ретінде көрінеді.

Атаулар – халықтың тарихи жады мен рухани тәжірибесін бейнелейтін тілдік таңбалар. Бұл тұрғыдан алғанда, затқа атау беру – тек тілдік акт қана емес, ол белгілі бір ұжымның өмір салты, тәжірибесі, танымдық үлгісі мен әлеуметтік болмысы негізінде қалыптасатын күрделі когнитивтік процесс болып табылады. Зерттеу нәтижелері ыдыс-аяқ атауларының заттың пішініне, көлеміне, түсіне, атқаратын қызметіне қарай уәжделіп, халықтың затты қабылдау ерекшелігінен туындағанын дәлелдейді.

Адамның күнделікті өмірінде азық-түлік өнімдеріне деген қажеттілігін қамтамасыз ету, оларды сақтау және әртүрлі тағам мен сусын дайындау барысында қолданылатын заттық мәдениет нысандары – яғни тұрмыстық ыдыстар мен аспаптар атаулары – көптеген тілдердің сөздік құрамында ерекше орын алады. Бұл лексикалық қабатқа

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

шикізаттарды алу, оларды өңдеу, сақтау, әзірлеу және тұтыну процестерін сипаттайтын лексемалар жатады. Атап айтқанда, тағам дайындауға қатысты пісіру, қуыру, ашыту, мұздату, кептіру, сублимациялау секілді технологиялық тәсілдер мен оларды жүзеге асыруға арналған құрал-жабдықтардың атаулары осы топқа кіреді. Мұндай сөздер адамның өмір сүру процесінде қажеттілігін өтейтін ең басты құралдардың – тамақ, киім, тұрғын үй, еңбек құралдары сияқты заттардың атауларымен бір лексика-семантикалық қатарға жатады. Осы тұрғыдан алғанда, тағам дайындауға және оны тұтынуға арналған ас үй жабдықтары мен ыдыс-аяқ атаулары – тұрмыстық лексика ішінде жетекші орынды иеленетін ерекше мағыналық қабат.

Ас үйге арналған ыдыстар мен тұрмыстық ыдыс-аяқ атауларын лингвистикалық тұрғыдан зерттеу тек олардың лексика-семантикалық ерекшеліктерін, қолданылу өрісін анықтаумен шектелмейді. Бұл зерттеулер сондай-ақ халықтың материалдық мәдениетін, әлеуметтік-экономикалық тарихын, эстетикалық танымын және тұрмыс-салт ерекшеліктерін тануға да мүмкіндік береді. Себебі, ыдыс атауларында мәдени ақпарат, тарихи із, дүниетанымдық концепт және этникалық тәжірибе көрініс табады. Қазақ халқының материалдық мәдениетіне қатысты лексика – жалпы этностың тілдік санасы мен күнделікті тұрмысына тікелей қатысты болғанымен, қазіргі қазақ тіл білімінде толыққанды зерттеу нысанына әлі де айнала қоймаған сала болып отыр. Сондықтан бұл бағыттағы ізденістер тілші-ғалымдар арасында ерекше қызығушылық тудырып келеді.

Ыдыс-аяқ пен тұрмыстық ыдыстарға қатысты алғашқы лингвистикалық деректер мен шағын сипаттамалар XVIII-XIX ғасырларда Қазақстан аумағында жұмыс жасаған шетелдік саяхатшылар мен этнографтардың жазбаларында кездеседі. Бұл жинақтар көлемі жағынан шектеулі және ғылыми жағынан жетілмеген болса да, қазақ халқының заттық мәдениеті туралы алғашқы тілдік деректер ретінде маңызды болып табылады. Мәселен, П.С. Паллас (1787–1789, 1811), Г.И. Спасский (1819), П.Е. Островский (1897), Е.К. Яковлева (1900), П.И. Крылов (1902), Ф. Кон (1934) сынды ғалымдардың еңбектерінде тұрмыстық лексикаға қатысты құнды мағлұматтар жинақталған. Сонымен қатар, кәсіби лингвист М.А. Кастреннің (1860) қарағастар тіліне қатысты зерттеулері де түркітану мен этнолингвистика саласы үшін өзектілігін күні бүгінге дейін жойған жоқ [4, 6 бет].

Түркі тілдеріндегі тұрмыстық лексиканы лексикографиялық тұрғыдан алғаш толық әрі жүйелі сипаттаған еңбектердің қатарына Н.Ф. Катановтың «Опыт исследования урянхайского языка с приложением урянхайско-русского словаря» (1903) атты тува тілінің алғашқы грамматикасы мен В.В. Радловтың «Опыт словаря тюркских наречий» атты көптомдық сөздігін жатқызуға болады. Бұл еңбектер әртүрлі түркі тілдерінің диалектілік ерекшеліктерін, тарихи және семантикалық даму үрдісін ашып көрсетуге мүмкіндік беретін аса құнды тілдік мұралар болып табылады. Радловтың сөздігі (1911) — көне және қазіргі түркі тілдерінің бай фразеологиялық және лексикалық қорын қамтитын ерекше еңбек. Онда тірі тілдік элементтер мен көне қолданыстар қатар қамтылып, зерттеушілерге әртүрлі диалектілерді салыстырмалы түрде талдауға кең өріс береді [4].

Катанов өз еңбегінде тұрмыстық ыдыс-аяқ пен ас үйге қатысты құрал-жабдықтардың 50-ден астам атауын мысалға келтіреді. Аталған лексемалар қазіргі заманғы сөздіктердегі нұсқалармен салыстырғанда мағыналық жағынан елеулі өзгерістерге ұшырай қоймаған. Бұл фактілер тұрмыстық заттарға қатысты лексиканың тұрақтылығын, мәдени код ретінде ұзақ уақыт бойы сақталуын көрсетеді. Алайда, кейбір жеке сөздердің семантикалық өрісінде белгілі бір дәрежеде тарылу немесе кеңею сипатындағы өзгерістер байқалады, бұл тілдің табиғи даму заңдылықтарына сай келеді.

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

Осындай іргелі еңбектердің маңыздылығы – тек бір тілдің лексикалық жүйесін көрсетуінде ғана емес, сонымен қатар олар арқылы түркі тілдерінің мәдени-тарихи сабақтастығын, тұрмыстық мәдениеттегі ұқсастықтар мен айырмашылықтарды айқындауға мүмкіндік беретінімен ерекшеленеді. Радлов пен Катанов сынды зерттеушілер жинақтаған лексикалық деректер қазіргі этнолингвистикалық зерттеулер үшін құнды тілдік база бола алады.

Түркі және славян тілдеріндегі ыдыс-аяқ пен тұрмыстық заттарға қатысты лексика қазіргі этнолингвистикалық зерттеулерде маңызды орынға ие. Бұл бағытта жүргізілген бірқатар диссертациялық еңбектер осы лексикалық қабаттың ішкі құрылымын, уәжділік негіздерін, диалектілік ерекшеліктерін және лингвомәдени мазмұнын анықтауға бағытталған. Мәселен, А.Ч. Ооржак өзінің «Лексика посуды и домашней утвари в тувинском языке и его диалектах» атты кандидаттық диссертациясында тува тілінде қолданылатын ыдыс-аяқ пен үй жабдықтарының атауларын кеңінен талдап, олардың диалектілік варианттарын жүйелеп көрсетеді [4]. Зерттеуші әр атаудың мағынасы мен қолданылу ерекшелігін сипаттай отырып, олардың дәстүрлі тува мәдениетіндегі орнын ашып көрсетеді.

Орыс тіліндегі ұқсас зерттеу бағыттары да назар аударарлық. Мысалы, Л.А. Власованың «Лексика кухонной утвари и посуды в орловских говорах» атты еңбегінде Орёл облысының говорларында қолданылатын ас үй жабдықтарының атаулары жан-жақты зерттеліп, олардың диалектілік нұсқалары мен қолданылу контекстері талданған [5]. Ал И.В. Киреевaның «Лексико-семантические и лингвокультурные особенности русской кухонно-бытовой лексики» атты диссертациялық жұмысында орыс тілінің ас үй мен тұрмыс саласына қатысты лексикасы лексика-семантикалық және лингвомәдени аспектіде қарастырылады [6]. Бұл зерттеулер халықтың материалдық мәдениетінің тілдегі көрінісін танудағы маңыздылығын көрсетеді.

Орта түркі дәуіріне жататын тілдік деректер де осы бағыттағы зерттеулер үшін аса құнды. Бұл ретте Махмұд Қашқари сөздігінде жинақталған лексикалық материалдар – тұрмыстық мәдениеттің, соның ішінде ыдыс-аяқ атауларының тарихи-семантикалық дамуын зерттеуге мүмкіндік беретін бірегей дереккөз. Сөздікте кездесетін bagir (бақыр), komäč (көмеш), bičak (пышақ) сияқты сөздер қазіргі қазақ тіліндегі баламаларымен салыстырғанда дыбыстық жағынан ғана аздаған ерекшеліктерге ие. Ал čom (шөміш) сияқты сөздер морфологиялық құрылымы бойынша өзгеше көрініс тапса, kesgü (кесу құралы), könäk (су тасуға арналған ыдыс) тәрізді лексемалар қазіргі түркі тілдерінің көпшілігінде қолданылмайтын архаизмдер қатарына жатады [7, 38 бет].

М.Қашқари сөздігіндегі susyay (ожаудың бір түрі), tusiq (шелек), sayir (сусын дайындайтын ыдыс), könäk (мес) сынды атаулар арқылы көне түркілердің тұрмыстық мәдениетінде қолданылған заттардың атаулары мен қызметтерін тануға болады. Бұл атаулар тек номинативтік қызметпен шектелмей, олардың бірқатары терминдік мағынаға ие бола бастағанын да байқаймыз. Түркі тілдерінің даму тарихындағы осындай лексикалық қабаттарды салыстыру арқылы қазіргі тілдік бірліктердің семантикалық эволюциясын да қадағалауға болады.

Ежелгі және қазіргі түркі тілдеріндегі тұрмыстық лексикаға қатысты тағы бір құнды дереккөз – Е.В. Севортян еңбектері. Ғалым өз еңбектерінде тұрмыстық зат атауларын тарихи-мәдени, этимологиялық және салыстырмалы-типологиялық тұрғыдан зерттеп, тіл мен мәдениеттің сабақтастығын көрсетуге басымдық берген [4].

Қазақ тіл білімінде ыдыс-аяқ атауларының этнолингвистикалық сипаты арнайы зерттеу нысаны ретінде жан-жақты қарастырылмаған деуге болады. Бұл тақырып күні бүгінге дейін тілдік жүйеде дербес бағыт ретінде қалыптаспай, тек жекелеген мақалалар мен этнографиялық сипаттағы еңбектерде шолу түрінде ғана аталып өткен. Қазақ

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

халқының заттық мәдениетінің ажырамас бір бөлігі болып табылатын ыдыс-аяқ атаулары тілдік тұрғыдан кең талдауды қажет ететін маңызды этномәдени лексика қатарына жатады.

Ыдыс-аяқ атауларының метафоралық әлеуетіне қатысты алғаш рет арнайы назар аударған зерттеулердің бірі – Ө.А. Жұмағұлованың «Тұрмыстық лексиканың метафоралық сипаты (ыдыс-аяқ атауларының негізінде)» атты ғылыми мақаласы. Зерттеуші бұл еңбегінде қазақ тіліндегі тұрмыстық зат атауларының метафоралану үдерісін лингвомәдени тұрғыдан зерделеп, әрбір атаудың мағынасы халықтың танымымен, мәдениетімен тығыз байланыста қалыптасатынын дәлелдейді. Автор метафораның сөзжасамдық қызметі мен семантикалық кеңістігін нақты тілдік деректер негізінде саралап көрсетеді [8].

Ал Ж.А. Манкеева өз еңбектерінде қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың танымдық табиғатына тоқтала отырып, ұлттық ыдыс атауларына қатысты қысқаша сипаттамалар береді. Зерттеуші тұрмыстық лексиканың халықтың материалдық мәдениетінің тілдік көрінісі ретіндегі маңызын атап көрсетіп, олардың когнитивтік деңгейде ұлттық дүниетаныммен тығыз байланысты болатынын айқындайды [7].

Ыдыс-аяқ атаулары қазақ халқының рухани және материалдық мәдениетінің көрінісі ретінде халық ауыз әдебиеті үлгілерінде де кеңінен ұшырасады. Атап айтқанда, ертегілерде, батырлық және ғашықтық жырларда, мақал-мәтелдер мен жұмбақтарда бұл атаулар тек тұрмыстық зат ретінде емес, мәдени символ және поэтикалық бейне ретінде қолданылады. Мысалы, табақ, тостаған, ожау, қазан сынды лексемалар арқылы белгілі бір әлеуметтік рөл, қатынас формалары, этикалық нормалар көрініс табады.

Ғылыми зерттеулерде ыдыс-аяқ атауларының лексика-семантикалық құрылымы, уәжділігі мен этимологиясы, олардың басқа тілдермен лексикалық байланысы, сондай-ақ фразеологиялық тіркестердегі көрінісі де зерттеу объектісі ретінде қарастырылады. Аталған лексиканың құрамына енген сөздердің бір бөлігі таза түркілік қолданыстар болып табылса, енді бір бөлігі парсы, араб, орыс тілдерінен енген кірме сөздерден тұрады. Бұл лексикалық қабаттар тіл мен мәдениет арақатынасын, мәдени алмасу мен тілдік ықпал үдерістерін анықтауда құнды дерек болып табылады.

Ыдыс-аяқ атауларына байланысты фразеологиялық бірліктер мен мақал-мәтелдер де халықтың тұрмыс-тіршілігіне, наным-сеніміне, дүниетанымына қатысты мазмұндарды қамтиды. Мәселен, *«табақтас болу», «қазан-ошақтың оты өшпеу»* сияқты тіркестер адамдар арасындағы қатынасты, туыстық қатынасты білдіруде қолданылады. Мұндай тілдік бірліктер ұлттық болмысты, тұрмыс дәстүрлерін, адамгершілік ұстанымдарды тіл арқылы бейнелеуге мүмкіндік береді.

Этнолингвистикалық аспектіде ыдыс-аяқ атауларын зерттеу – белгілі бір халықтың тарихи-мәдени тәжірибесін, өмір салтын, дүниетаным жүйесін тіл деректері арқылы зерделеудің тиімді жолы. Бұл бағыттағы зерттеулерде атаулардың әлеуметтік мәні, салт-дәстүр мен наным-сенім жүйесіндегі қызметі, сондай-ақ фольклор мен көркем әдебиеттегі эстетикалық қызметі кеңінен қарастырылады. Сонымен қатар, ыдыс-аяқ атаулары тілдік бейнелеу құралы ретінде метафора, метонимия, салыстыру секілді тәсілдер арқылы көркемдік-когнитивтік деңгейде қызмет атқарады. Осы тұрғыдан алғанда, аталған лексика қазақ тілінің поэтикалық және бейнелеу мүмкіндіктерін тануға да үлес қосады.

Қазақ халқының дәстүрлі мәдениетінде ыдыс-аяқ атаулары тек күнделікті тұрмыста қолданылатын утилитарлық заттардың атауы ғана емес, сонымен қатар этномәдени рәміздердің бір көрінісі, халықтың рухани-символдық дүниетанымының маңызды элементі ретінде бағаланады. Көшпелі өмір салты жағдайында қазақ қоғамында қолданылған әрбір бұйым өзінің практикалық қызметімен қатар, белгілі бір наным-

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

сенімдер мен әдет-ғұрыптар жүйесінде мағыналық жүк арқалаған. Осы орайда ыдыс-аяқ атаулары тілде функционалдық, символдық және мәдени қабаттарды тоғыстыратын лексикалық бірліктер қатарына жатады.

Көшпенді тұрмыс талаптары ыдыс-аяқтың ықшам, көпфункционалды және жеңіл болуын қажет етті. Сонымен бірге, олардың жасалу материалы мен сыртқы түрі де халықтың дүниетанымымен, эстетикалық ұстанымдарымен және әлеуметтік қатынастарымен тығыз байланысты болды. Ыдыс-аяқ жасалатын негізгі шикізат түрлері – табиғи материалдар: ағаш, тері (былғары), саз, тастан бастап, кейіннен метал (мыс, күміс) және фарфор сияқты өңделген заттарға дейін жеткен. Шикізат таңдауындағы бұл ерекшеліктер қоғамның экономикалық деңгейі мен өзге мәдениеттермен байланысын да танытады.

Функционалдық қызметіне қарай қазақ ыдыс-аяқ атаулары бірнеше топқа бөлінеді:

1. Тағамды дайындауға және өңдеуге арналған ыдыстар мен құралдар: Бұл топқа тағамды пісіру, араластыру, турау, илеп өңдеу сияқты әрекеттерге арналған заттар жатады. Мысалы: *қазан, бақыр, бақыраш, келі, келсап, піспек, ожау, оқтау, таба, тегене, шөміш, пышақ, самаурын, сап, саба, күбі* т.б. Бұл заттар тек тағам әзірлеу құралы ғана емес, сонымен қатар қазақ дастарқанының әлеуметтік мәнін де бейнелейтін бірліктер. Мысалы, *қазан* – молшылық пен береке рәмізі ретінде қарастырылады.

2. Азық-түлікті сақтау және тасымалдауға арналған ыдыстар: Қазақ тұрмысының ерекшелігіне байланысты тағамды ұзақ мерзімге сақтау және алысқа тасымалдау маңызды рөл атқарған. Бұл топқа жататын атаулар: *абажа, абдыра, асадал, кебеже, жанторсық, мес, торсық, қобди, көнек, қарын, қалбыр, қауақ, қоржын, шаң, шелек, талыс, шанақ, шақша* т.б. Бұл заттардың кейбірі – көшпелі мал шаруашылығына тән, ерекше формалы әрі практикалық мақсаттағы ыдыстар (мысалы, *торсық* пен *мес* – сусын сақтауға арналған тері ыдыстар).

3. Ас пен сусынды ұсынуға арналған ыдыстар: Қазақ дастарқан мәдениетінде тағамды ұсыну рәсімі ерекше мәнге ие. Осы мақсатқа арналған ыдыстар: *астау, табақ, тостаған, аяқ, кесе, тегене, тегеш, қасық, саптыаяқ, шара, самар, көзе, кеспек, сауыт, сарқым, топатай, шанышқы* т.б. Бұл ыдыстардың атауынан олардың әлеуметтік контекстегі рөлі байқалады. Мысалы, *табақ тарту* – қонақ күтудің негізгі компоненті болса, *аяқ тарту* – құрмет көрсету белгісі.

Жалпы алғанда, қазақ ыдыс-аяқ атаулары халықтың дүниетанымына, салт-дәстүріне және тіршілік әрекетіне терең кірігіп кеткен. Олардың тілдегі қолданысы этнолингвистикалық бағыттағы зерттеулер үшін баға жетпес дерек көзі болып табылады. Әр атау өз бойына ұлттық мәдениеттің ізін, тарихи-әлеуметтік кодты жинақтаған.

Қазақ халқының әрбір тұрмыстық ыдысы нақты мақсатқа арналды және бұл заттар тек сол міндетіне сәйкес қолданылды. Мәселен, қымыздың емдік қасиеті мен дәмін сақтау үшін оны арнайы ағаштан немесе теріден жасалған ыдыстарға құятын болған. Енді осындай ыдыстардың кейбіріне жеке-жеке тоқталайық.

Ертеде *саба* деп аталатын, мал терісінен тігілген ыдыс қымыз бен шұбат ашытуға және іркіт пісіруге қолданылған. Алдын ала иленген тері су бүркіп жұмсартылған соң, өңі ішіне қаратыла пішіліп, сабаға лайықталған пішінде тігіледі. Саба пішіні жағынан пирамида тәріздес болады: түбі кең әрі төрт бұрышты, ал мойыны – жіңішке және тар. Мойнына піспек еркін сыйып кететіндей кеңдік беріледі, ал мойынның бүйірінен үшбұрышты баулық шығарылады.

Баулыққа өрілген жіп тағылып, ол керегенің басына ілінеді. Мұқият ысталған, жақсы күтілген сабадағы қымыздың дәмі ерекше болады. Сабаның тігісі – түйенің шуда жүнінен иірілген, берік жіппен сыртынан жөрмеліп тігіледі. Тігіс аяқталған соң сабаға

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

құм не топырақ толтырып, керіліп кептіріледі. Кепкен соң ішіндегі құм төгіліп, саба жуылады және тағы бір мәрте ысталады.

Кейін ыдыстың ішкі және сыртқы беттері қойдың құйрық майымен немесе жылқы майымен майланады, күн көзіне қойылып, май жақсы сіңіріледі. Қолданар алдында сабаны сиыр сүтімен шайып алады. Пісу кезінде сабаның бауы жоғары көтеріліп байланады, ал піскен соң босатылып, мойын жібі шешіледі. Сабаның ішіндегі сусынның дәмі бұзылмауы үшін оны айына бір рет босатып, жылы сумен шайып жуып, күнге кептіріп отыру дәстүрі сақталған.

Торсық – сүт тағамдарын (қымыз, шұбат, іркіт) құюға арналған, теріден жасалатын ыдыс. Оның бірнеше түрлері бар: шимайторсық, өркештorсық, жанторсық, мүйізторсық, т.б. Торсық жасау үшін терінің шел майы мен көк еті тазартылып, түгі тықырланып қырылып, белгілі пішінге келтіріледі, содан соң шуда жіппен жөрмеліп тігіледі. Бұл ыдыстың бүйірі дөңгелек, ал мойны ұзын және жіңішке болады. Аузына ағаш тығын тығылады, тығын жоғалмас үшін оған қайыс бау тағылады.

Торсықтардың ішіндегі ең көрнектілері – шимайторсық пен мүйізторсық. Олар қалың теріден тігіліп, сырттары өрнекпен немесе күміс әшекеймен сәнделеді. Мүйізторсықтың төменгі жағы дөңгелек, ал екі иіні қошқар мүйіз бейнесінде безендіріледі. Ал өркешторсық түйенің өркеш терісінен жасалып, пішіні сопақша болады. Сәндік безендіруден айырылған бұл түрі көбінесе айран мен іркітке арналған. Жанторсық болса, қарапайым және өрнексіз келеді. Ол көбіне жолаушылар мен малшылардың күнделікті пайдалануына ыңғайлы, әрі сүттен бөлек сусын көже сияқты тағамдарды құюға да жарайды.

Мес – сүт өнімдерін (қымыз, айран, іркіт) сақтау мен тасымалдауға арналған ыдыс. Ол көбінесе ешкі не бұзау терісінен жасалады. Терінің көк еті мен майы алынған соң, ішкі-сыртқы беті түтінге ысталады да, тері ішке қаратыла пішіліп, шуда жіппен жөрмеліп тігіледі. Месте піспек қолданылмайды, ол көбінесе жолға шыққанда ақ тағам тасуға немесе су жеткіліксіз жерлерде су тасуға қолданылады.

Көнек – бие сауға арналған ыдыс түрі, түйе терісінен жасалады. Ол әдетте геометриялық, зооморфтық немесе өсімдік тектес ірі оюлармен сәнделіп, ішіне сабан толтырылып, кептіріліп, соңынан ысталады. Кейбір көнектер бие сүтін сақтауға да арналған.

Сүйретпе де мал терісінен тігілетін, қымыз және іркітке арналған ыдыс. Ол саба немесе дөңгелек торсық пішіндес болып келеді. Ішіне құм немесе құрғақ топырақ салынып, формасы түзілген соң жуылып, қайта ысталып, майланады. Бұл ыдыс мес пен сабаның қызметін қатар атқара алады.

Бұлқыншақ – жылқы терісінен жасалатын ыдыс. Артқы сан терісі бүтін күйінде алынып, тазартылады, сан бөлігіне шүберек салып, тарамыспен немесе қылмен тігіледі. Тығыны ағаштан жасалып, ішіне күл салынып кептіріледі. Кейін ысталып, «құрымдау» процесінен өтіп, маймен өңделіп, пайдалануға беріледі. Бұлқыншақ көшпелі малшылар үшін өте қолайлы ыдыс саналған.

Піспек – қымыз немесе іркіт пісуге арналған ағаш құрал. Ол бас және сабынан тұрады. Бас бөлігі дөңгелек немесе айқыш пішінді, ортасы тесіліп, шеттері жеңілдетіліп жасалады. Сабасы ұзын, түзу болады және піспек сабаның немесе күбінің ішіне терең кіріп тұруы тиіс. Қымыз піспегі ауырлау болғаны жөн, себебі ол іртікті жақсы жазады. Піспектер әшекейленіп, үй жиһазына айналатын да жағдайлар болған.

Саптыаяқ – қатты ағаштан жасалған, қазақтың ұлттық ыдысы. Оның тұтқасы ыдыс денесінен өрнекпен ойылып шығарылады. Саптыаяқтың кей түрлері күміс және ақықпен безендіріліп жасалған.

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

Шыны кеселерді көш кезінде зақымданудан сақтау мақсатында, шеберлер арнайы кесеқаптар тіккен. Олардың түрлері – «сыңар емшек», «қос емшек», «үш емшек» деп аталады. Теріден, киізден немесе қайыңның тозынан жасалған бұл бұйымдар сәндік тұрғыдан да құнды. Кесеқаптарға бірнеше кесе орналастырып, жолға алып жүруге болады. Кейбір кесеқаптар күміс сыммен өріліп, асыл тастармен көмкеріледі.

Қазақ халқының тұрмыстық мәдениетінде ыдыс-аяқ тек күнделікті қажеттілік құралы ғана емес, сонымен бірге әлеуметтік қатынастар мен отбасылық құрылымды реттеуші құралдың біріне айналды. Мәселен, киіз үй ішінде қонақтарды қарсы алуда және отбасы мүшелеріне ас ұсынуда ыдыс-аяқтардың нақты функциялары болды. Жасы үлкендерге арнайы сәнделген ағаш астаулармен тағам ұсынылса, балалар мен жасы кіші мүшелерге қарапайым ыдыс қолданылған. Тамақ мөлшері мен ішімдік түрлері де осы иерархияға сай бөлініп, адам мәртебесін ыдыс түрі арқылы тануға болатын еді.

Қонақ күту дәстүрінде де ыдыс-аяқ маңызды рөл атқарды: белгілі бір әдеп ережелеріне сәйкес, үй иесі ең сыйлы қонаққа ең таңдаулы тағамды ең әдемі ыдысқа салып беруге міндетті болды. Әсіресе, ағаш пен күмістен шеберлікпен жасалған ыдыстар ерекше бағаланды. Бұл тәртіпті бұзу қонаққа деген құрметтің жоқтығын көрсетіп, тіпті рулар мен отбасылар арасындағы қатынасқа сызат түсіруі мүмкін еді.

Ыдыс-аяққа қатысты әйелдердің жауапкершілігі де ерекше болды. Әйел адамның отбасындағы іскерлігі мен ұқыптылығы оның ыдыс-аяқты таза, ұқыпты ұстауынан байқалатын. Келін болып түскен жас әйел өз құрметін дәлелдеу үшін, үйдегі бұрыннан сақталған ыдыстарды мұқият күтіп, оларды ұқыпты пайдалануға ерекше мән берді.

Көшпелі өмір салтына сай ыдыстардың пішіні мен қызметтік ерекшеліктері де әр алуан болған. Кейбір ыдыстар сүт өнімдеріне арналса (мысалы, қымыз, шұбат, айран), басқалары ет тағамдарын салуға немесе шай мен сусын ұсынуға бейімделген. Мұның барлығы қазақ халқының тағам мәдениетінің тереңдігін, өнімге деген құрметін және табиғатпен үйлесімді тіршілік ету қағидаттарын көрсетеді.

Сондай-ақ маусымдық ерекшеліктерге сай ыдыс-аяқ түрлерінің ауысуы да байқалған. Жаз айларында жайлауға шыққанда салмақсыз, тері мен ағаштан жасалған ыдыстар жиі қолданылса, қысқы тұрақтарда ауыр, берік, металл не керамикалық ыдыстар пайдаланылған. Бұл көшпелі халықтың ауа райы мен қоршаған ортаға икемді бейімделуін айғақтайды.

Ыдыс-аяқ сонымен қатар қазақ қоғамында әлеуметтік мәртебенің көрінісі ретінде де бағаланған. Бай, ауқатты отбасылар арнайы тапсырыспен алтын-күміспен көмкерілген, ұлттық ою-өрнекпен безендірілген ыдыстар жасатып отырған. Бұл заттар иесінің сән-салтанаты мен қоғамдағы орнын көрсететін белгі болған.

Сыйлық беру, мұра қалдыру салттарында да ыдыс-аяқтың орны ерекше болған. Кейбір ыдыс түрлері – ожау, астау, тегене – ұрпақтан-ұрпаққа мирас ретінде беріліп, отбасының қасиетті жәдігеріне айналған. Қыздың жасауына қосылған ыдыс-аяқ жиынтығы оның үй шаруасына жауапкершілігін бейнелеп, анадан қызға өтетін өмірлік мәні зор тәлімнің белгісі саналған.

Тәрбиелік мақсатта да ыдыс-аяқ қолданылып, балаларды күнделікті өмір дағдыларына баулу құралына айналған. Балаға алғаш рет өз ыдысы беріліп, ол арқылы ұқыптылыққа, тазалыққа және дастархан басындағы тәртіп пен әдепке үйретілген. Осы тұрғыда ас үй мен ыдыс-аяқ белгілі бір дәрежеде дәстүрлі тәрбие мектебінің рөлін атқарған.

Мерекелік дастарханда да ыдыс-аяқтың ерекше маңызы болды. Үйлену тойы, наурыз мейрамы сияқты салтанатты шараларда үй иелері ең таңдаулы тағамдармен бірге арнайы ыдыстарды қолданған. Күнделікті өмірде қолданылмайтын бұл ыдыстар сол сәттің салтанаттылығын арттырып, отбасының мәртебесін көрсетудің бір жолы болған.

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

Ақырында, ыдыс-аяқтар этникалық болмыстың да көрінісі ретінде ерекшеленді. Олардың формасы, қолданылатын материалы, безендірілу тәсілі – барлығы қазақ этносының өзіндік мәдени кодын айқындады. Бұл ерекшеліктер басқа мәдениеттермен араласу барысында да қазақтардың ұлттық болмысын сақтап қалуға ықпал етті. Ыдыс-аяқ осылайша тек тұрмыстық зат емес, рухани әрі мәдени мұраның бір бөлігіне айналды.

Көшпелі қазақ халқының дүниетанымында ыдыс-аяқтар тек тұрмыстық құрал ретінде ғана емес, сонымен қатар материалдық игіліктің, тоқшылық пен молшылықтың, береке-ырыстың белгісі ретінде бағаланған. Ежелгі сенімдер бойынша, аузы жоғары қараған, іші қуыс ыдысқа Тәңір несібе құйып береді деген наным кең таралған. Мұндай ыдыс тек ас құятын құрал емес, киелі кеңістіктің символы ретінде де қабылданған. Сонымен қатар, ыдыс-аяқ «дәм-тұз» ұғымымен тікелей байланысты – бұл адамдар арасындағы достық пен сыйластықтың дәнекері ретінде қабылданған. Себебі көшпелі әдеп-ғұрыпқа сәйкес, бір табақтан ас ішкен адамдардың арасында реніш пен жаманшылық болмауы тиіс, ондай әрекет кешірілмес күнәға баланған.

Дәстүрлі отбасылық және неке салттарында да ыдыс-аяқ маңызды ритуалдық және тәрбиелік рөл атқарған. Мәселен, қыз жасауына салынатын, шешесі өз қолымен тапсырған ыдыс-аяқтар – келіннің тәрбиесі мен көргенділігінің белгісі. Бұл – халқымыздың «*Шешесін көріп, қызын ал, аяғын көріп, асын іш*» деген ұлағатты сөзімен үйлесіп жатқан таным. Сондай-ақ, кейбір ыдыстарға халық арасында тылсым магиялық күш те телінген. Олар емдік мақсатта қолданылып, түрлі ырым-тыйымдардың орындалу нысанына айналған.

Ыдыс-аяққа қатысты көптеген тыйымдар мен наным-сенімдер бүгінгі күнге дейін жеткен. Мысалы, сынған немесе кетік ыдысты үйде сақтамайды – «ырыс кетеді» деп есептеген. Егер ыдыс абайсызда сынған болса, оны отбасындағы барлық адамның басынан айналдырып, бақытсыздық пен дау-жанжал осы затпен бірге кетсін деген сеніммен сыртқа лақтырған. Түнгі уақытта бос тұрған ыдыстың аузын ашық қалдыру да дұрыс емес – «жын-шайтан аралап кетуі мүмкін» деп сақтанған. Қонаққа кетік кесемен ас ұсыну – үлкен әдепсіздік саналатын. Тағам жеген ыдысты төңкеріп қою – «несібенің тоқтауы» дегенге меңзеп, жаман ырым саналған. Көрші ас әкелсе, ыдысты бос қайтару да сөлекет көрініп, тәрбиесіздік белгісі ретінде қабылданған.

Ыдыс-аяқ қазақ ұғымында үміт пен өмірдің үзілмеуінің нышаны ретінде де қарастырылады. Бұл сенім бабаларымыздың «Өлмеген құл алтын аяқтан ас ішеді» деген мақалында да көрініс табады. Яғни, қазақтар үшін ыдыс-аяқ тек тұрмыстық құрал ғана емес, рухани мәні терең, символдық жүк арқалаған құндылық болған. «Асын ішіп, аяғын теппе» деген халық даналығы да – дастарқан басындағы тағам ғана емес, сол тағаммен бірге ұсынылған құрмет пен қарым-қатынасты бағалаудың көрінісі.

Қазақ халқы өз тұрмыс-тіршілігінде ыдыс-аяқ түрлерін орынды әрі мақсатқа сай қолдана білген. Солардың ішінде *ошақ* – тек ас әзірлеу орны ғана емес, отбасылық өмірдің мағыналық өзегін білдіретін қасиетті ұғым ретінде ерекше құрметке ие. Ол – үй ішінің берекесі мен әл-ауқатының көрінісі, әрі дәстүрлі наным бойынша Тәңірмен байланыс орнататын орын. Қазақ халқының үйлену рәсімдеріндегі «отқа май құю» ғұрпы осының айғағы: жас келін алғаш рет күйеуінің шаңырағына кіргенде, ошақтағы отқа ерітілген май құйып, жиналған әйелдер «От-ана, Май-ана, жарылқа» деп тілек айтатын болған. Ошаққа деген осындай құрмет халық санасындағы отты киелеудің көрінісі болса керек.

Қазақ мәдениетінде *ошақ* пен *қазан* – тек тұрмыстық құрал емес, тұтас бір символдық жүйенің өзегі. «*Қара қазан, сары бала қамы үшін*» деп жырлаған Махамбет те қазан мен отбасы ұғымын бір-бірінен ажыратпайды. *Қазан* – береке мен бірліктің белгісі ретінде қарастырылған. Көшпелі тіршілікке бейімделген бұл ыдыс әртүрлі

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

көлемде жасалып, жорық кезінде де, бейбіт өмірде де қолайлы болған. *Қазанға* байланысты көптеген наным-сенімдер де сақталған. Мәселен, кейбір зираттарда қабір басына төңкерілген қазан қойылғанын кездестіруге болады. Мұндай рәсім «әулеттің түтіні сөнді» немесе «ұрпағы қалмады» деген мағына береді. Қазақта үлкендер «*қазанды төңкерме*» деп ескертуінің астарында осы сенім жатқан.

Қазанға қатысты салт-дәстүрлер де әр алуан. Қазақ халқы қыз балаға қазан беруді жаман ырымға балап, «ырысым басқа үйге кетіп қалады» деп сақтанған. Сондай-ақ, суға кеткен адамның мәйітін табу үшін сол үйдің қазанын суға төңкеріп, оның қай жерге барып тоқтайтынына қарап іздеу жүргізу де кең тараған ырымдардың бірі болған.

Қазақ халқында қазанға қатысты бата мен қарғыстардың да орны ерекше. *«Қазаның толы болсын», «Қазаның оттан түспесін»* – халықтың береке тілеуінен туған алғыстар болса, «*Қазаның қайнамасын*» – ең ауыр қарғыс түріне жатады. Келін босану үстінде жарыстыра қазан асу рәсімі – «*Жарыс қазан*» деп аталып, ол да бір жағынан толғақтың жеңіл өтуіне ырымдалған. Қонаққа келген туыс-туғандар кейде «*қазан шегелей келдік*» деп әзіл-қалжыңмен ниетін білдіруі – осы қара қазанның қазақ өміріндегі орнын көрсетеді.

«*Қазан шайқалса, ырыс шамданады*» деген халық даналығына үңілсек, бір елдің тыныштығы мен бірлігінің қарапайым ғана ас үй бұйымымен байланыстырылатынын байқаймыз. Бұл сөз ысырап пен немқұрайлылыққа жол бермеу, тіршіліктің құндылығын бағалау идеясының көрінісі іспетті. Қарапайым қара қазан арқылы тұтас ұлттың рухани-мәдени құндылықтары, өмір салты мен дүние танымы бейнеленген.

Қорытынды. Қазақ халқының дәстүрлі ыдыс-аяқ атаулары – ұлттық тіл мен мәдениеттің тұтас көрінісі. Бұл атаулар тек тұрмыстық қажеттілікті сипаттап қана қоймай, халықтың дүниетанымы, әдет-ғұрпы, сенім-нанымы мен эстетикалық талғамының айқын айғағы ретінде танылады. Зерттеу барысында ыдыс-аяқ атауларының лексикалық, семантикалық, этнолингвистикалық, фразеологиялық, танымдық ерекшеліктері жан-жақты сараланып, олардың халық тұрмысындағы қызметі мен маңызын ашуға баса назар аударылды.

Қазақ халқы ыдыс-аяқты тек практикалық тұрғыда қолданған жоқ, оны әлеуметтік мәртебенің, отбасылық беделдің, конақжайлылық мәдениетінің белгісі ретінде де қабылдады. Мысалы, *саба, торсық, көнек, мес, сүйретпе* сияқты ыдыстардың жасалу тәсілі, қолданылуы мен киелі мәні ұлттық болмыстың ажырамас бөлшегі екенін көрсетті. Ыдыс-аяқтарға байланысты ырым-тыйымдар мен фразеологизмдер олардың символдық және сакралдық қызметін дәлелдейді.

Сонымен қатар, ыдыс-аяқтардың әлеуметтік қатынастарды реттеудегі, отбасы мен ру ішіндегі иерархияны айқындаудағы, бала тәрбиесіндегі, сыйластық пен ынтымақты сақтаудағы орны айрықша. Қазан, ошақ сияқты ұғымдар тек аспаздық тұрғыда емес, бүкіл отбасының бірлігі мен ырысының нышаны ретінде қарастырылады.

Осылайша, қазақ тіліндегі ыдыс-аяқ атаулары – этнолингвистикалық тұрғыдан аса құнды мәдени-тілдік мұра. Бұл атауларды зерттеу тек тіл білімін байытып қоймай, ұлттың рухани дүниесін, тарихи тәжірибесін, өмір сүру салтын түсінуге мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Манкеева, Ж.А. Қазақ тілінің заттық мәдениет лексикасы. ф.ғ.д. ... дисс. [Текст] / – Алматы, 1997. – 281 б.

2 Хасенов, Ә. Тіл білімінің теориялық және практикалық мәселелері [Текст] / Ә. Хасенов. – Алматы, 1995. – 220 б.

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

3 Абдигалиева, Б. Бытовая лексика казахского языка. Дисс. к.ф.н. [Текст] / Б. Абдигалиева – Алма-Ата, 1985. – 200 с.

4 Ооржак, А.Ч. Лексика посуды и домашней утвари в тувинском языке и его диалектах. Дисс. ... к.ф.н. [Текст] / А.Ч. Ооржак – Кызыл, 2022. – 274 с.

5 Власова, Л.А. Лексика кухонной утвари и посуды в орловских говорах. Дисс. ... к.ф.н. [Текст] / Л.А. Власова – Орел, 2002. – 269 с.

6 Киреева, И.В. Лексико-семантические и лингвокультурные особенности русской кухонно-бытовой лексики. Дисс. ... к.ф.н. [Текст] / И.В. Киреева – Кранодар, 2015. – 163 с.

7 Манкеева, Ж.А. Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың танымдық негіздері [Текст] / Ж.А. Манкеева – Алматы: «Жібек жолы» баспа үйі, 2008. – 356 б.

8 Жұмағұлова, Ө.А. Тұрмыстық лексиканың метафоралық сипаты (ыдыс-аяқ атауларының негізінде) [Текст] / Ө.А. Жұмағұлова // Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университетінің Хабаршысы. Филология сериясы. – №3, 2015. – 70-79-бб.

REFERENCES

1 Mankeeva, Zh.A. Kazakh tilinin zattyk madeniet leksikasy. f.g.d. ... diss. [Lexicon of material culture of the Kazakh language. doctor of philology... diss.]. Almaty, (1997): – 281 b. – (In Kaz)

2 Hasenov, A. Til biliminin teorijalyk zhane praktikalyk maseleleri [Heoretical and practical problems of linguistics]. Almaty, (1995): 220 b. – (In Kaz)

3 Abdigalieva, B. Bytovaja leksika kazakhskogo jazyka. Diss. k.f.n. [Bytovaya vocabulary of the Kazakh language. Diss. k.f.n]. Alma-Ata, (1985): 200 c. – (In Rus)

4 Oorzhak, A.Ch. Leksika posudy i domashnej utvari v tuvinskom jazyke i ego dialektah. Diss. ... k.f.n. [vocabulary and home utvari in tuvinsky language and its dialects. Diss. ... k.f.n.]. Kyzyl, (2022): 274 s. – (In Rus)

5 Vlasova, L.A. Leksika kuhonnoj utvari i posudy v orlovskih govorah. Diss. ... k.f.n. [Vocabulary of culinary utvari and posu in orlovskiy govorakh. Diss. ... k.f.n.]. Orel, (2002): 269 s. – (In Rus)

6 Kireeva, I.V. Leksiko-semanticheskie i lingvokul'turnye osobennosti russkoj kuhonno-bytovoj leksiki. Diss. ... k.f.n. [Lexico-semanticheskiy and linguocultural identity of the Russian Cook-Cook vocabulary. Diss. ... k.f.n.]. Kranodar, (2015): 163 s. – (In Rus)

7 Mankeeva, Zh.A. Kazakh tilindegi jetnomadeni ataulardyn tanymdyk negizderi [Cognitive foundations of ethnocultural names in the Kazakh language]. Almaty: «Zhibek zholy» baspa uji, (2008): 356 b. – (In Kaz)

8 Zhumagulova, O.A. Turmystyk leksikanyn metaforalyk sipaty (ydys-ajak ataularynyn negizinde) [Metaphorical character of household vocabulary (based on the names of dishes)]. Sh.Ualihanov atyndagy Kokshetau memlekettik universitetinin Habarshysy. Filologija serijasy. – №3, (2015): 70-79-bb. – (In Kaz)

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

Раманова Айгул Абибуллаевна[*1]
Кандидат филологических наук, Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, Республика Казахстан, 090006, г. Уральск, проспект Н. Назарбаева, 208, ramanova2008@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-2226-3704

Абужалитова Акбаршын Талгатовна[2]
Магистр казахского языка и литературы, Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, Республика Казахстан, 090006, г. Уральск, проспект Н. Назарбаева, 208, akbarshyn@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-6251-7203

ЭТНОЛИНГВИСТИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА НАЗВАНИЙ ПОСУДЫ В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. В данной статье всесторонне рассматривается этнолингвистическая природа названий посуды, являющейся неотъемлемой частью бытовой культуры казахского народа. Основная цель исследования – раскрыть не только утилитарные функции посуды в традиционном казахском обществе, но и ее культурно-символическое, социальное и ритуальное значение. В процессе работы использован комплекс описательного, сравнительного и аналитического методов. Автор, опираясь на историко-культурные данные, фольклорные тексты и лингвистические подходы, проанализировал особенности образования, семантические пласты и сферы употребления названий посуды.

Результаты исследования показывают, что казахская посуда представляет собой не просто предмет для приема пищи, но и важный элемент, отражающий социальную иерархию, нормы гостеприимства, статус женщины в хозяйстве. Материалы, формы и способы использования посуды наглядно иллюстрируют особенности кочевого образа жизни и мировоззрения. Также доказана тесная связь названий посуды с сакральными понятиями, народными верованиями и традиционными обрядами. Результаты могут быть использованы в этнолингвистике, культурологии, истории языка, фольклористике и методике преподавания языка.

Кроме того, в статье рассмотрено культурное содержание фразеологических оборотов и устойчивых выражений, связанных с названиями посуды. Автор, анализируя лексические единицы, тесно связанные с народным мировосприятием, раскрывает их когнитивные и символические функции в языке. Собранный материал может стать основой для пополнения национального лексического фонда и разработки методических рекомендаций, основанных на традиционной культуре.

Ключевые слова. Этнолингвистика, названия посуды, бытовая лексика, культурный код, ритуальная функция, казахское мировоззрение, фразеология, материальная культура.

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

Ramanova Aigul Abibullaevna[*1]
Candidate of philological Sciences, West Kazakhstan innovation and Technology University, Republic of Kazakhstan, 090006, Uralsk, N. Nazarbayev Ave., 208, ramanova2008@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-2226-3704

Abuzhalitova Akbarshyn Talgatovna[2]
Master of Kazakh language and literature, West Kazakhstan innovation and Technology University, Republic of Kazakhstan, 090006, Uralsk, N. Nazarbayev Ave., 208, akbarshyn@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-6251-7203

ETHNOLINGUISTIC CHARACTERISTICS OF UTENSIL NAMES IN THE KAZAKH LANGUAGE

Abstract. This article provides a comprehensive examination of the ethnolinguistic nature of dishware terminology, which constitutes an integral part of the material and domestic culture of the Kazakh people. The main objective of the research is to uncover not only the utilitarian functions of dishware in traditional Kazakh society but also its cultural-symbolic, social, and ritual significance. A set of descriptive, comparative, and analytical methods was employed in the study. Drawing on historical-cultural sources, folklore texts, and linguistic approaches, the author analyzed the formation patterns, semantic layers, and areas of use of dishware terms.

The results demonstrate that traditional Kazakh dishware is not merely a tool for food consumption but a meaningful cultural element reflecting social hierarchy, norms of hospitality, and the woman's status in household life. The materials, forms, and usage of dishware vividly illustrate the peculiarities of the nomadic lifestyle and worldview. The study also confirms the close relationship between dishware names and sacred concepts, folk beliefs, and traditional rituals. The research findings may be applied in the fields of ethnolinguistics, cultural studies, historical linguistics, folklore studies, and language teaching methodologies.

Moreover, the article explores the cultural content of phraseological units and fixed expressions related to dishware terminology. By analyzing lexical units deeply rooted in folk consciousness, the author reveals their cognitive and symbolic functions within the language. The collected data can serve as a foundation for enriching the national lexicon and developing teaching guidelines based on traditional cultural values.

***Key words*.** Ethnolinguistics, dishware terminology, domestic vocabulary, cultural code, ritual function, Kazakh worldview, phraseology, material culture.

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

ҒТАХА 16.21.33 **DOI: https://doi.org/10.62724/202520207**

Саматова Жанар Мендигереевна[1]
Магистр педагогических наук,ЧВПОУ «Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет», Республика Казахстан, г.Уральск 090006, проспект Н.Назарбаева, 194
zhanar.samatova80@mail.ru, ORCID ID: 0009-0003-8848-0618
Какимова Данекер Медетовна[*2]
Магистр педагогических наук, Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, Республика Казахстан, г.Уральск 090006, проспект Н.Назарбаева, 194
daneker.kakimova@mail.ru, ORCID ID: 0009-0000-1393-322X

ЛИНГВИСТИЧЕСКОЕ СОПОСТАВЛЕНИЕ КАЗАХСКОГО И РУССКОГО ЯЗЫКОВ

Аннотация. Статья посвящена сравнительному анализу лексико-грамматических характеристик казахского и русского языков в контексте билингвального образования.

Целью исследования является выявление структурных особенностей каждого языка, а также определение сходств и различий, оказывающих влияние на процесс усвоения языков в двуязычной образовательной среде.

Методологической основой исследования стали методы сравнительно-сопоставительного и структурного анализа, а также элементы описательного подхода. Такой подход позволил провести систематизированное изучение лексических единиц, морфологических форм и синтаксических конструкций двух языков.

В ходе анализа были выявлены типологические различия, связанные с принадлежностью языков к разным языковым семьям. Казахский язык относится к кыпчакской группе тюркской языковой семьи, тогда как русский — к восточнославянской подгруппе индоевропейской языковой семьи.

Особое внимание в работе уделено трудностям, с которыми сталкиваются преподаватели и обучающиеся при переходе между языками с различной грамматической структурой.

Научная новизна исследования заключается в комплексном подходе к сравнительному анализу, ориентированному на педагогическую практику. Результаты работы могут быть использованы при разработке учебных программ, создании методических материалов и формировании билингвальной компетенции у педагогов.

Ключевые слова. сопоставительный анализ, фонетика, морфология, сингармонизм, билингвальное обучение

Введение. В процессе становления независимого государства одной из приоритетных задач становится модернизация системы образования. Это предопределяет необходимость внедрения инновационных педагогических технологий в учебный процесс. Одной из эффективных методик, применяемых в практике преподавания, является технология сравнительного обучения, основная цель которой — формирование у студентов осознанного и глубокого понимания изучаемого материала.

Решение задач преподавания и обучения возможно лишь при условии комплексного подхода к организации практических занятий, включающего выбор адекватных методов, приёмов и форм организации учебной деятельности. Существенное значение в повышении мотивации обучающихся к изучению казахского языка имеет

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

использование разнообразных наглядных пособий — в частности, магнитных лент, фонохрестоматий, а также применение творческих и вариативных подходов со стороны преподавателя.

Педагог, ведущий занятия как на русском, так и на казахском языках, должен обладать всесторонними знаниями о грамматическом строе обоих языков, понимать их фонетические и лексические особенности, а также уметь выявлять и объяснять как различия, так и элементы сходства. Недостаточное владение этими аспектами существенно снижает эффективность учебного процесса.

В связи с этим преподавателям, работающим в условиях русскоязычной аудитории, необходимо учитывать типологические особенности казахского и русского языков. Знание лингвистических сходств и различий между ними выступает важной составляющей профессиональной компетентности педагога и способствует более успешной реализации целей билингвального образования. Учитывая актуальность данной проблемы в педагогической практике, представляется целесообразным обратиться к более подробному анализу лингвистических характеристик этих двух языков.

Фонетика представляет собой раздел лингвистики, изучающий звуковую сторону языка, включая особенности звукообразования, их артикуляцию, классификацию и функционирование. Как справедливо указывает В. П. Горелов, «фонетическая система любого языка есть организация звуков, строго детерминированная артикуляторными и акустическими свойствами; её исследование крайне важно для понимания механизмов речи» [1, с. 12]. Одним из ключевых элементов фонетической системы является алфавит — совокупность графических символов, обозначающих звуки речи. В казахском языке алфавит состоит из 42 букв, которые охватывают 37 гласных и 25 согласных фонем.

Гласные звуки казахского языка классифицируются по ряду фонетических признаков, в том числе: **по положению языка** — на твердого (заднего) и мягкого (переднего) ряда:

твердые гласные: а, о, ұ, ы, (у); *мягкие гласные*: ә, ө, і, е, ү, и, (у); **по степени открытости рта** — на открытые (а, ә, о, ө, е, э) и закрытые (ы, і, и, ү, ұ, у); **по лабиализации (участию губ в артикуляции)** — на огубленные (о, ө, ү, ұ, у) и неогубленные (а, ә, е, э, ы, і, и).

Особенность звука **«у»** заключается в его вариативности: он может реализовываться как в твердой, так и в мягкой артикуляции, в зависимости от фонетического контекста (например, *табу* — найти; *теру* — собирать).

Казахская фонетическая система содержит ряд уникальных звуков, отсутствующих в русском языке. Среди них — шесть гласных (ә, ө, ұ, ү, і, ы) и четыре согласных (ң, һ, ғ, қ). Кроме того, в казахском языке распространены дифтонги и двугласные сочетания, что нехарактерно для русской фонологии, за исключением отдельных заимствованных слов.

Важнейшей фонологической особенностью казахского языка является **закон сингармонизма**, или гармония гласных, согласно которому в исконных казахских словах все гласные согласуются по признаку твердости/мягкости. Этот закон оказывает влияние на всю морфологическую систему языка, в том числе на словообразование и формообразование. В отличие от русского языка, где фонологическую нагрузку в основном несёт ударение, в казахском языке эту функцию выполняет сингармонизм. Таким образом, различие между словами определяется не только фонемным составом, но и типом гармонии гласных.

В отличие от русского языка, где **ударение** выполняет главную фонологическую функцию различения слов, в казахском основной дистинктивной нагрузкой наделён

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

сингармонизм. Как отмечали В. Радлов [3, с. 9], И. А. Бодуэн де Куртенэ [4, с. 43] и Л. В. Щерба[5, с.33] «… в рамках одной и той же языковой системы два явления не могут нести идентичную функцию различения одновременно». Современные исследования казахского языка подтверждают, что в данной системе сингармонизм выполняет основную дифференцирующую функцию. Он устраняет возможность редукции безударных гласных (типичного для русского языка явления) и определяет интонационные характеристики казахской речи.

Согласная система казахского языка включает 25 звуков, классифицируемых следующим образом: **глухие**: п, ф, к, қ, т, с, щ, х, ц, ч; **звонкие**: б, в, г, ғ, з, ж, h; **сонорные**: р, л, й, у, м, н, ң. Следует подчеркнуть, что в казахском языке ни один согласный звук не образует самостоятельного слога, в отличие от некоторых слоговых структур других языков. Слоговая структура характеризуется чередованием гласных и согласных, например: *а-ға, а-па, а-та, төрт-тік*. Кроме того, казахский язык включает ряд букв и звуков, не представленных в русском языке: ә, ө, ұ, ү, і, ғ, қ, ң, h. В русском языке также имеется противопоставление глухих и звонких согласных: б–п, в–ф, г–к, д–т, ж–ш, з–с, при этом х, ц, ч, щ являются непарными глухими.

Таким образом, анализ фонетических систем казахского и русского языков демонстрирует как типологические различия, так и особенности, обусловленные принадлежностью к разным языковым семьям. Казахская система организована преимущественно на основе гармонии гласных, в то время как в русском языке ключевую роль играют ударение и редукция, что обуславливает различия в интонационной, морфологической и фонетической структуре языков.

Морфологическая структура слов в казахском и русском языках имеет как общие, так и специфические черты, обусловленные принадлежностью этих языков к разным типологическим группам. Казахский язык относится к агглютинативным языкам, в которых слово формируется посредством последовательного присоединения аффиксов к корню. Каждый аффикс в такой структуре обладает определённой функцией и значением. Например: *оқы* – учись, *оқу* – учение, *оқушы* – ученик, *оқушылар* – ученики, *оқушылармен* – с учениками. По словам В. А. Шаврова, «агглютинативная морфология характеризуется тем, что каждая аффиксальная морфема несёт одно чётко определённое значение, что облегчает анализ словообразовательных конструкций» [6, с. 42–45].

В русском языке, как представительном примере флективной языковой системы, морфологическое значение выражается преимущественно посредством флексий, а также при помощи приставок и суффиксов. При этом корневая морфема не всегда обладает самостоятельной лексической значимостью. Так, элементы *тяг, бав, мер* обретают конкретное значение только в составе производных слов: *тягость, тяжёлый, забава, прибавка* и др.

Следует отметить, что в казахском языке префиксальные морфемы практически отсутствуют, за исключением ряда заимствованных слов персидского происхождения, например: *би-маза, бей-бітшілік, бей-сенбі*.

В русском языке приставки играют важную роль в словообразовании: от корня *дел* формируются такие слова, как *отдел, отделить, передел, раздел* и др.

Сравнение грамматических классов слов также выявляет определённые различия. В казахском языке выделяются 9 частей речи: существительное, прилагательное, числительное, местоимение, глагол, наречие, междометие, союз, частица. В русском языке насчитывается 10 классов слов, включая как самостоятельные (существительное, прилагательное, числительное, местоимение, глагол, наречие), так и служебные части речи (предлоги, союзы, частицы, междометия).

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

Отдельного внимания заслуживает категория одушевлённости. В казахском языке она носит в большей степени семантический характер: к одушевлённым существительным относятся слова, обозначающие людей, животных, птиц, а также собственные имена. Неодушевлённые существительные охватывают все остальные лексемы. В русском языке критерии одушевлённости формальны и зависят, в том числе, от морфологических признаков склонения.

Категория рода в казахском языке отсутствует. Тем не менее, под влиянием русского языка в официальных и документальных контекстах используется родовая маркировка через фамильные суффиксы (*-ов, -ова, -ев*): *Айша Асанова, Болат Сарсенов, Сара Есімова* и др. В русском языке, напротив, грамматический род выражен чётко и представлен тремя формами: мужской, женский, средний.

Обе языковые системы реализуют категорию числа — единственного и множественного. В казахском языке множественное число образуется путём присоединения аффиксов *-лар, -лер* и других, выбор которых зависит от законов сингармонизма. В русском языке множественность выражается посредством различных флексий: *а, я, и, ы, е* и др. Например: *снег — снега, қар — қарлар, день — дни, күн — күндер*.

Таким образом, сопоставительное изучение морфологических систем казахского и русского языков способствует более глубокому пониманию их структурных особенностей. Такой подход имеет значительную практическую ценность при преподавании и изучении казахского языка, так как позволяет учащимся осознанно усваивать грамматические нормы путём выявления сходств и различий в системах родного и изучаемого языков.

Материалы и методы исследований. Изучение казахского языка в системе билингвального образования тесно связано с уровнем владения студентом родным языком. Недостаточное понимание грамматических, фонетических и синтаксических особенностей своей первой языковой системы существенно затрудняет овладение второй. Усвоение нового языка происходит путем сопоставления, что позволяет глубже осознать механизмы смысловой передачи и структурную организацию высказываний. Результативность обучения казахскому языку напрямую зависит от развитых навыков устной речи, грамотного письма и выразительного чтения. Однако базовое условие успешного овладения — свободное владение родным языком. При его недостаточной проработке осознанное сравнение и анализ языковых явлений становятся затруднительными, что снижает эффективность изучения второго языка. Изучение иностранного языка без опоры на языковую культуру, структуру и выразительные средства родного языка не обеспечивает устойчивого результата.

Сравнительно-сопоставительный подход, включающий объяснение грамматических явлений с использованием родного языка учащихся (в данном случае — русского), доказал свою методическую эффективность. Он позволяет не только экономить учебное время, но и углублять понимание трудных категорий, характерных для казахского языка. Общие грамматические понятия часто сохраняют единое семантическое содержание при различиях в терминологии. Например, термины *зат есім — существительное, етістік — глагол* легко воспринимаются обучающимися через аналогии с русским языком.

Знание типичных трудностей родного языка студентов и особенностей грамматики казахского языка позволяет преподавателю грамотно выстраивать обучение. Грамматические категории казахского языка выполняют функцию смысловой и синтаксической связи в предложении, обеспечивая структурную целостность высказывания. Без их освоения невозможно полноценное речевое общение. Сравнение

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

двух языков способствует развитию межъязыковой компетенции и формированию грамотных, функционально подготовленных студентов.

Морфологические структуры казахского и русского языков имеют как сходства, так и различия. В казахском языке выделяется девять частей речи, в русском — семь. Оба языка обладают основными (существительное, прилагательное, числительное, местоимение, глагол, наречие) и служебными частями речи (предлоги, союзы, частицы, междометия). При этом категории существительного в обоих языках определяются схожими вопросами: *кім? — кто?, не? — что?*. Однако в казахском языке вопрос *кім?* употребляется исключительно по отношению к людям и профессиям, тогда как *не?* используется шире — ко всем остальным объектам.

Казахский язык также различает формы во множественном числе через специальные вопросительные формы *кімдер?*, *нелер?*, в то время как в русском языке аналогичные вопросы остаются неизменными (*кто? — ученик, кто? — ученики*).

Множественное число в казахском языке образуется при помощи аффиксов (*-лар, -лер, -дар, -дер, -тар, -тер*), в то время как в русском используются флексии (*-и, -ы, -а* и др.). Оба языка имеют собственные и нарицательные существительные. В казахском языке отсутствует категория рода, тогда как в русском она выражается грамматически. Семантика пола в казахском передаётся лексически, например: *қыз* (девочка), *ұл* (мальчик), *тауық* (курица), *әтеш* (петух), либо через словосочетания: *ауру әйел* (больная женщина), *ауру еркек* (больной мужчина).

Особое отличие казахской грамматики — наличие категории зависимости (тәуелдік жалғауы), не имеющей прямого аналога в русском языке. Притяжательные отношения в казахском языке выражаются аффиксально (напр.: *менің қаламым* — "моя ручка"), тогда как в русском — с помощью притяжательных местоимений (*моя, твоя, его* и др.). Таким образом, в казахском языке наличие или отсутствие притяжательного аффикса указывает на принадлежность без дополнительного слова.

Казахская система склонения включает семь падежей: *Атау септік* (именительный), *Ілік септік* (родительный), *Барыс септік* (дательный), *Табыс септік* (винительный), *Жатыс септік* (местный), *Шығыс септік* (исходный), *Көмектес септік* (творительный). Их функции частично совпадают с русскими падежами, однако способы выражения и синтаксическая роль могут различаться. Например, *Шығыс септік* соответствует дательному падежу с предлогами *из, от, у*, а *Көмектес септік* охватывает значения как творительного, так и предложного падежа русского языка.

Казахский язык также различает два типа склонения: простое (*жай септеу*) и притяжательное (*тәуелді септеу*), тогда как в русском языке такой типологической оппозиции нет.

При изучении прилагательных используется метод опоры на родной язык. В обоих языках прилагательные обозначают качественные, количественные, пространственные, временные и оценочные признаки. Основное отличие состоит в отсутствии категории рода в казахском языке. Вопросы типа *какой?, чья?* и пр. в казахском языке сводятся к универсальному вопросу *қандай?*.

Семантика прилагательных в обоих языках идентична: они обозначают цвет, вкус, размер, форму, свойства предметов и характеристики человека. Существенное различие — в способах усиления признака: в казахском языке возможна форма интенсификации с помощью приставки (напр.: *ұп-ұлкен* — "очень большой").

Результаты и их обсуждение. В русском и казахском языках прилагательные характеризуются тремя степенями сравнения: положительной, сравнительной и превосходной, при этом терминология в обоих языках совпадает. Относительные

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

прилагательные также аналогичны: они формируются от других частей речи, не изменяются по степеням сравнения и не выполняют роль обстоятельств.

Функции прилагательных в обоих языках включают определение, а также роль подлежащего (при субстантивации) и сказуемого (в именной части составного сказуемого). Однако в казахском языке прилагательное может функционировать в роли обстоятельства и не согласуется с определяемым словом ни в числе, ни в падеже, что отличает его от русского. Например:

Падеж	**Казахский**	**Русский**
Именительный	Қызыл алма	Красное яблоко
Родительный	Қызыл алманың	Красного яблока
Дательный	Қызыл алмаға	Красному яблоку
Винительный	Қызыл алманы	Красное яблоко
Местный	Қызыл алмада	(аналог отсутствует)
Исходный	Қызыл алмадан	От красного яблока
Творительный	Қызыл алмамен	Красным яблоком

Имя числительное — это самостоятельная часть речи, обозначающая количество, порядок, часть целого или приближённое значение. Вопросы: *Сколько? Какой по счёту?* — аналогичны в обеих языковых системах.

Для русскоязычных студентов изучение числительных в казахском языке обычно не вызывает затруднений из-за частой актуализации этих слов в повседневной речи. В обоих языках различают простые и составные числительные, однако классификация несколько различается.

В русском языке числительные подразделяются на количественные, порядковые и дробные. В казахском языке выделяются шесть групп: **Есептік** (количественные), **Реттік** (порядковые), **Жинақтау** (собирательные), **Топтау** (распределительные), **Болжалды** (приблизительные), **Бөлшектік** (дробные).

В русском языке распределительные значения (например, *по два, по три*) выражаются с помощью предлогов, тогда как в казахском такие значения представлены отдельной лексико-грамматической категорией.

Форма образования дробных числительных различается: в казахском языке сначала произносится знаменатель, затем числитель (*оннан бір* — одна десятая), в русском — наоборот. Склонение числительных также имеет отличия: в русском языке изменяются как числитель, так и знаменатель; в казахском — преимущественно числитель, в то время как знаменатель остаётся в родительном падеже.

Числительные в обеих языковых системах могут выполнять функции подлежащего, сказуемого, определения, обстоятельства и дополнения. Например, **определение:** *Мы учимся в седьмом классе;* **подлежащее:** *Шесть на четыре не делится;* **обстоятельство:** *Входите по двое.*

Казахская глагольная система отличается большей категорией времён. Помимо настоящего, прошедшего и будущего, в казахском языке выделяются следующие формы: неочевидное прошедшее, давно прошедшее, предположительное будущее, целевое будущее, переходное настоящее и переходное будущее время.

Основной глагол в казахском языке чаще сохраняет инвариантность корня при словообразовании, в отличие от русского, где глаголы подвержены более выраженным флективным изменениям. В обоих языках существуют как производные, так и простые глагольные формы.

Синтаксически расположение глагола различается: в казахском языке он, как правило, завершает предложение, тогда как в русском может находиться в начале,

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

середине или конце. Как отмечает В. М. Крысин, «в казахском языке доминирует SOV-модель, что обусловлено морфологическим богатством глагольной системы» [7, с. 21–24].

Структура словосочетания в казахском и русском языках имеет общее определение: это сочетание двух или более слов, связанных по смыслу и грамматически. Одно из слов является главным, другое — зависимым, вопрос формулируется от главного к зависимому (например: *стремиться к знаниям*).

Предложение в обоих языках — грамматически оформленная и интонационно завершённая единица, выражающая законченную мысль. Предложения делятся на повествовательные, вопросительные и побудительные. В обоих языках предложения строятся с учётом категории времени: настоящего, прошедшего и будущего.

Результаты проведённого сопоставительного анализа фонетических и морфологических особенностей казахского и русского языков позволяют выделить ряд методических подходов, направленных на повышение эффективности преподавания казахского языка в русскоязычной аудитории:

Использование сопоставительного метода. Преподавателю следует опираться на структурные и семантические параллели между языками. Это облегчает усвоение новых грамматических категорий и лексических единиц, активизируя механизмы осознанного переноса знаний из родного языка в изучаемый.

Визуализация языковых различий. Эффективной является работа с таблицами, схемами и графическими моделями, отражающими различия и сходства в фонетике, словообразовании и синтаксисе. Это способствует формированию у студентов системного представления о структуре казахского языка.

Фокус на трудностях межъязыковой интерференции. Следует уделить внимание типичным ошибкам, возникающим под влиянием русского языка, особенно в области фонетики (произношение специфических звуков) и морфологии (употребление аффиксов, категория принадлежности и др.).

Контекстуализация языкового материала. При обучении целесообразно использовать речевые модели, близкие к повседневной и профессиональной коммуникации. Это повышает мотивацию и способствует развитию коммуникативной компетенции.

Индивидуализация учебного процесса. Преподавателю необходимо учитывать уровень родного и второго языка у студентов, адаптируя материалы и темп изучения с учётом их лингвистического и культурного фона.

Включение данных методических принципов в образовательную практику позволяет преподавателям более эффективно реализовывать цели билингвального обучения и формировать у студентов прочные языковые навыки на основе межъязыкового сопоставления.

Выводы Казахский и русский языки имеют сходную синтаксическую структуру: члены предложения в обоих языках делятся на главные (подлежащее, сказуемое) и второстепенные (дополнение, определение, обстоятельство) с аналогичными функциями.

Пунктуационные системы также во многом совпадают, однако казахский язык сохраняет собственные структурные особенности и использует меньше пунктуационных правил по сравнению с орфографией.

Сопоставительный подход в обучении казахскому языку в русскоязычной аудитории способствует более эффективному усвоению языкового материала и формированию устойчивых грамматических навыков.

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1 Горелов, В.П. Фонетика: теория и практика [Текст] / В.П. Горелов – Астана: Казахстанское издательство, 2018. – С. 12.

2 Crystal, D. The Cambridge Encyclopedia of Language – 3rd ed. – Cambridge: Cambridge University Press, 2010. – P. 52.

3 Радлов, В.В. О фонетике тюркских языков [Текст] / В.В. Радлов – Санкт-Петербург: Изд-во Санкт-Петербургского университета, 2000. – С.12.

4 Бодуэн де Куртенэ И. А. Фонологические типы языков [Текст] / – Москва: Прогресс, 1968. –С. 61

5 Щерба, Л.В. Фонологический очерк русского языка [Текст] / Л.В. Щерба – Киев: Наукова думка, 1982.- С.94.

6 Шавров, В.А. Терминология педагогики [Текст] / В.А. Шавров – Москва: МГПУ, 2005. – С. 45.

7 Крысин, В.М. Синтаксис казахского языка: SOV-модель [Текст] / В.М. Крысин – Алматы: Наука, 2014. – С. 78.

REFERENCES

1 Gorelov, V.P. Fonetika: teorija i praktika [Theory and practice]. Astana: Kazahstanskoe izdatel'stvo, (2018): S. 12.

2 Crystal, D. The Cambridge Encyclopedia of Language – 3rd ed. – Cambridge: Cambridge University Press, (2010): P. 52.

3 Radlov, V.V. O fonetike tjurkskih jazykov [On the phonetics of the Turkic languages]. Sankt-Peterburg: Izd-vo Sankt-Peterburgskogo universiteta, (2000): S.12.

4 Bodujen de Kurtenje I. A. Fonologicheskie tipy jazykov [Phonological types of languages]. Moskva: Progress, (1968):S. 61

5 Shherba, L.V. Fonologicheskij ocherk russkogo jazyka [Phonological essay of the Russian language]. Kiev: Naukova dumka, (1982): S.94.

6 Shavrov, V.A. Terminologija pedagogiki [Terminology of pedagogy]. Moskva: MGPU, (2005): S. 45.

7 Krysin, V.M. Sintaksis kazahskogo jazyka: SOV-model' [Syntax of Kazakh language: SOV-model]. Almaty: Nauka, (2014): S. 78.

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

Саматова Жанна Меңдігереевна[1]
Педагогика ғылымдарының магистрі, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Қазақстан Республикасы, Орал қ. 090006, Н. Назарбаев даңғылы, 194
zhanar.samatova80@mail.ru, ORCID ID: 0009-0006-3663-3696
Какимова Данекер Медетқызы[*2]
Педагогика ғылымдарының магистрі, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Қазақстан Республикасы, Орал қ. 090006, Н. Назарбаев даңғылы, 194
daneker.kakimova@mail.ru, ORCID ID: 0009-0000-1393-322X

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ОРЫС ТІЛДЕРІНІҢ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ САЛЫСТЫРЫЛЫМЫ

Аңдатпа. Мақала қос тілді білім беру жағдайында қазақ және орыс тілдерінің лексикалық және грамматикалық сипаттамаларын салыстырмалы талдауға арналған.

Зерттеудің мақсаты – әр тілдің құрылымдық ерекшеліктерін анықтау, сонымен қатар қос тілді білім беру ортасында тілді меңгеру процесіне әсер ететін ұқсастықтар мен айырмашылықтарды анықтау.

Зерттеудің әдіснамалық негізі салыстырмалы және құрылымдық талдау әдістері, сонымен қатар сипаттамалық тәсілдің элементтері болды. Бұл тәсіл екі тілдің лексикалық бірліктерін, морфологиялық формалары мен синтаксистік құрылымдарын жүйелі түрде зерттеуге мүмкіндік берді.

Талдау әр түрлі тіл семьяларына жататын тілдерге қатысты типологиялық айырмашылықтарды анықтады. Қазақ тілі түркі тілдер семьясының қыпшақ тобына, ал орыс тілі үндіеуропалық тілдер семьясының шығыс славян тобына жатады.

Жұмыста грамматикалық құрылымы әртүрлі тілдерді ауыстыру кезінде мұғалімдер мен студенттердің кездесетін қиындықтарына ерекше назар аударылады.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы педагогикалық тәжірибеге бағытталған салыстырмалы талдаудың кешенді тәсілінде жатыр. Жұмыстың нәтижелерін оқу бағдарламаларын жасауда, әдістемелік материалдарды құруда және мұғалімдердің екі тілдік құзыреттілігін дамытуда пайдалануға болады.

Кілт сөздер. Салыстырмалы талдау, фонетика, морфология, дауысты дыбыс үндестігі, қос тілді білім беру

Samatova Zhanna Mendigereevna[1]
Master of Pedagogical Sciences, West Kazakhstan Innovation and Technology University, Uralsk 090006, N.Nazarbayev Avenue, 194, Republic of Kazakhstan
zhanar.samatova80@mail.ru, ORCID ID: 0009-0006-3663-3696
Kakimova Daneker Medetovna[*2]
Master of Pedagogical Sciences, West Kazakhstan Innovation and Technology University, 194 N.Nazarbayev Avenue, Uralsk, 090006, Republic of Kazakhstan
daneker.kakimova@mail.ru, ORCID ID: 0009-0000-1393-322X

LINGUISTIC COMPARISON OF KAZAKH AND RUSSIAN LANGUAGES

Abstract. The article is devoted to a comparative analysis of the lexical and grammatical characteristics of the Kazakh and Russian languages in the context of bilingual education.

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

The purpose of the study is to identify the structural features of each language, as well as to determine the similarities and differences that affect the process of language acquisition in a bilingual educational environment.

The methodological basis of the study was the methods of comparative and structural analysis, as well as elements of the descriptive approach. This approach allowed for a systematic study of lexical units, morphological forms and syntactic constructions of the two languages.

The analysis revealed typological differences related to the languages belonging to different language families. The Kazakh language belongs to the Kypchak group of the Turkic language family, while Russian belongs to the East Slavic subgroup of the Indo-European language family.

Particular attention in the work is paid to the difficulties that teachers and students face when switching between languages with different grammatical structures.

The scientific novelty of the study lies in the comprehensive approach to comparative analysis focused on pedagogical practice. The results of the work can be used in developing curricula, creating methodological materials and developing bilingual competence in teachers.

Key words. comparative analysis, phonetics, morphology, vowel harmony, bilingual education

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

МРНТИ 17.09.91 **DOI: https://doi.org/10.62724/202520208**

Умарова Гульнар Сидегалиевна*[1]
Кандидат филологических наук, доцент, Западно-Казахстанский университет им.М.Утемисова, Республика Казахстан, 090000, Уральск, проспект Назарбаева, 162, umarova_1959@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-3870-8998

Кинжалиева Жанна Рахмановна[2],
Магистрант, Западно-Казахстанский университет им.М.Утемисова, Республика Казахстан, 090000, Уральск, проспект Назарбаева, 162, zkinzalieva@gmail.com , ORCID ID: 0009-0009-2018-4867

СТРУКТУРАЛИЗМ КАК МЕТОД ИССЛЕДОВАНИЯ ПРОЗЫ И ДРАМАТУРГИИ А.П.ЧЕХОВА

Аннотация. В тексте статьи приводится краткий экскурс в историю исследования произведений А.П.Чехова. В них исследователи анализируют тексты писателя и драматурга с помощью принципов культурно-исторической, сравнительно-исторической и психологической школы. Ими руководствовались литературоведы XXI века А.П.Скафтымов, К.Ф.Головин, В.Я.Линков. Скафтымов более всего акцентировал внимание на связи чеховских героев не с общественными, историческими проблемами, идеями, а с судьбой самого человека. Головина интересовала отражение в герое общественных идей. Линков сопоставлял чеховских героев с образами его предшественников, начиная с Пушкина и заканчивая Л.Толстым. По Линкову, они объясняли поступки героев с особенностями исторической действительности. Их внимание акцентировалось иногда на сверхличных силах, действующих на и через человека.

Предлагаемое исследование освещает особенности изучения произведений Чехова с позиции структурализма, позволяющий выяснить тонкости индивидуального стиля автора через восприятие художественного текста как самодостаточного феномена без внешних влияний, исключая общественные и культурно-исторические условия.

Статья содержит изложение основных положений литературоведческого метода анализа художественного текста как структурализм. Он позволяет выяснить особенности художественного стиля автора произведения через его композицию, сюжет, лингвистическое своеобразие и другие специфические признаки. Суть структурного метода описана А.И.Ивановым, который именует его как «герметически забытое от вторжений извне образование», не учитывающее внешние связи художественного текста. Имманентность считает важным при структурном анализе литературного произведения Л.М.Крупчанов, обращая внимание исследователей изучать объект как «замкнутую систему, вне какого-либо контекста». При этом теоретик литературоведения советует воспринимать художественное произведение в качестве феномена.

В предлагаемой статье авторы рассматривают принципы и методы анализа художественного текста прозы и драматургии А.П.Чехова с позиции структурализма. Особое внимание уделяется семантической открытости прозы А.П.Чехова, что проявляется в её поэтике. Анализ также включает изучение художественных деталей как фрагментарность представленной действительности, отказ от доминирующей авторской позиции, незавершенный финал, перечисление третьестепенных недействующих персонажей. Такие художественные особенности в стиле А.П.Чехова современный исследователь А.Захарян называет «погружением в процесс повествования»,

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

«забрасыванием действия далеко вперед». Использование подобной «технологии» в построении поэтики художественного произведения дает автору возможность создать его глубинные смыслы.

Ключевые слова. Структурализм, композиция, семантическая открытость, художественная деталь, система персонажей.

Введение. В середине и в конце XIX века в Европе и России появляются новые литературные школы и направления, рассматривающие художественные тексты с историко-культурных позиций, растет интерес к национальной литературе, сюжеты произведений художественной литературы рассматриваются на основе их сходства. В анализе художественного текста исследователи руководствуются биографическим, мифологическим, сравнительно-историческим, интуитивистским подходом и другими. Одним из таких направлений в 30-60 годах XX века явился структурализм.

Структурализм как научное направление сформировался в 1920-х годах в рамках гуманитарных дисциплин. Основными методами исследования данного подхода, как указывает А.В.Иванов, стали «использование структурного метода, а также методы формализации и математизации». Изначально этот подход был разработан в рамках структурной лингвистики, но впоследствии получил широкое распространение в литературоведении, этнографии и ряде других наук [1, с.24].

Методология анализа художественного произведения с позиций структурализма основывается на принципе имманентного подхода, предполагающего изучение объекта через его внутренние характеристики. По Иванову, «произведение представляет собой некое единое целое, оно уже дано исследователю и не нуждается ни в каком контексте, именно это герметически забытое от вторжений извне образование и становится объектом исследования». Таким образом, объектом исследования структурализма становится самодостаточная структура, внешние связи которой не учитываются [1, с.25].

Одной из ключевых задач исследователя-структуралиста является выявление структурных уровней рассматриваемого литературного объекта. По определению сообщества ученых, структурные уровни «должны представлять собой иерархию, в которой единицы всякого верхнего уровня строятся из единиц низлежащего». Анализ предполагает выделение на каждом уровне основных компонентов и точное закрепление правил их сочетания (синтагматика) и группировки в категории или классы (парадигматика) [2].

Для достижения этой цели необходимо выполнить следующие этапы: определить и выделить определенный синхронный уровень в анализируемом объекте; исследовать его изолированно от других уровней; изучить соотношения этого уровня с предшествующими или последующими; провести анализ внутренней структуры произведения, уделяя особое внимание иерархической организации уровней [1, с.25-26].

На имманентность в изучении художественного произведения указывает и литературовед Л.М.Крупчанов, говоря, что художественное произведение «рассматривается как замкнутая система, вне какого-либо контекста, как феномен». Исследователь подчеркивает преемственность метода, поскольку структуралисты переняли от формалистов такие аналитические приёмы, как поиск повторяющихся элементов, изучение композиции текста, рассмотрение его в виде единой системы [3, с.70].

Структурализм стремится содействовать этому «обнаружению» сущностных характеристик явлений путем построения моделей, отражающих их структуру. Исследователь «ищет основные элементы этого явления, определяет их отношения

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

между собой и таким образом воспроизводит его «структуру». Такой подход уже продемонстрировал значительные успехи, особенно в рамках структурного изучения языка, что нашло отражение в лингвистике. Достижения структурализма находят все более широкое применение в различных дисциплинах, особенно там, где требуется точное, обоснованное расчленение объекта исследования и выявление его законов и элементов, которые могут быть воспроизведены и подтверждены [4, с. 70].

В данной статье предпринята попытка рассмотреть малую прозу и драматургию А.П.Чехова с позиций структурного подхода.

Материалы и методы исследований. Исследование прозы и драматургии А.П.Чехова проведено на основе использования принципов структурного метода литературоведческого анализа, позволившие выяснить уникальные свойства индивидуального художественного стиля писателя.

Методологическими принципами послужили концепции А.И.Иванова, Л.М.Крупчанова. Практическая часть исследования основана на результатах изучения поэтики прозы и драматургии А.П.Чехова посредством принципов культурно-исторической, сравнительно-исторической и психологической школы А.П.Скафтымовым, К.Ф.Головиным, В.Я.Линковым и структурного метода современным литературоведом А.Захаряном.

Результаты и их обсуждение.

Для демонстрации сути исследования художественного текста методом структурализма вспомним, каким образом изучались проза и драматургия А.П.Чехова филологами в прошлом столетии. Одним из популярных чеховедов А.П.Скафтымовым в рамках освещения проблемы нравственных исканий русских писателей были рассмотрены вопросы о принципах построения пьес русского драматурга. Опыт изучения всего творчества А.П.Чехова убедило Скафтымова в том, что писателем «открыты какие-то новые стороны действительности» [5, с.407]; что Чеховым была замечена новая реальность. Подобное открытие как истинному творцу имело первостепенное значение. Причем чеховским открытиям, по Скафтымову, не были характерны условности предшествующих писателей, Пушкина, Достоевского, Толстого. Саратовский литературовед предлагал открытую Чеховым новую реальность называть «общим чувством жизни, внутренним общим тонусом, в каком живет человек изо дня в день» [5, с.415].

Внимание Пушкина, Гончарова, Тургенева, Достоевского, Толстого, по словам В.Я.Линкова [6,с.139], было занято интересом к исторической действительности и сверхличным силам, действующим на и через человека. В правомерность своих суждений Линков приводит эпизод рассказа Гончарова о героине произведения «Обыкновенная история» Наденьке в статье о своих романах. Писатель сообщает, что ввел в роман образ Наденьки лишь в эпизоде, а далее автор уже не нуждался в ней по причине того, что «она была не нужна как тип, а до ее личности» автору не было интереса. Создателю романа часто задавали вопрос: что было с ней дальше? На что Гончаров отвечал, что «рисовал он не Наденьку, а русскую девушку известного круга той эпохи. В известный момент» [7, с.75].

Прозу А.П.Чехова Линков исследует, соглашаясь с видением творческого наследия писателя и драматурга Скафтымова, через «общее чувство жизни, внутренний общий тонус, в каком живет человек изо дня в день». Эти исследователи увидели в произведениях Чехова интерес не к историческим событиям, влияющим на судьбу человека, а к самому человеку. Если Гончарову нет дела до Наденьки как типу людей той эпохи, то Чехов, наоборот, считает, что *жизнь человеческая первична*; а общественные проблемы, столь увлекшие Гончарова, как бы они ни были важны, все же

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

они вторичны и преходящи. Важным в произведениях Чехова подчеркивается исследователем то, что ни в одном из них автор «не думает» и ничего не говорит ни о либерализме, ни о социальном дарвинизме, ни о христианстве и не обсуждает идеи и религиозные учения, о которых бесконечно говорят его» герои [6, с.142]. Для автора первостепенны идеи как таковые, независимо от их истинности, ложности, прогрессивности или реакционности, которые делают человека другим. Человек становится под влиянием таких идей слепым, много ошибается, они разрушают его отношения с ближними. Они затемняют их разум, мешают жить и нередко коверкают их судьбы. Писатель убежден в том, что человек должен обладать *внутренней свободой.* Тогда ему не страшны никакие идеи, которые приводят человека к заблуждениям, ошибкам, иллюзиям, лишенных самого основного качества для правильного, живого отношения к идее. В произведениях Чехова нет иерархии героев в силу отсутствия в них сверхличной ценности. Для писателя нет таких категорий, как «значительный», «полезный», «бесполезный», «лишний». Для писателя значительна и важна жизнь каждого героя в равной мере. Чехов, по мнению Линкова, решает проблему *как жить человеку в этом мире*, а не проблему ценности героя, его роли в истории общества или страны.

В повести «Дуэль», которую многие исследователи сопоставляют с «духовным контекстом» русских классических романов, стиль Чехова своеобразен, отличен от его предшественников, хотя нельзя отрицать в ней переклички, связь с традициями классиков реалистической литературы. В этом аспекте традиционного сопоставления «Дуэли» с поэтикой романов классической реалистической литературы современником Чехова, критиком К.Ф.Головиным, Линков увидел ошибочность такого анализа чеховского произведения. В работе «Русский роман и русское общество» Головин в чеховской «Дуэли» отмечает желание писателя «ступить еще шагом далее и нарисовать целый общественный тип…». Критик увидел в повести стремление автора отобразить «лишнего человека», используя «известные приемы…великих романистов минувшей эпохи». По мнению автора исследования, «три мерила – отношение к женщине…, судом посторонних…, контрастом с положительным типом в лице зоолога фон Корена, этого Штольца новой формации» Чехов подчеркивает «ничтожность Лаевского, призванного быть и симпатичным, и дрянным в одно и то же время» [7, с.469, 470]. Некорректность анализа чеховской «Дуэли» Головиным Линков увидел в его традиционном понимании задачи писателя обязательно связывать характеристику, своеобразие героя только с общественными типами, или же с «силами общественной жизни», воплощенными в герое. И Скафтымов, и Линков видят особенность художественного стиля Чехова в отображении в своих героях «чувства жизни», «эффект слепоты», когда «человек под влиянием старого, привычного не в состоянии увидеть свои жизненные проблемы. «Три мерилы», о которых упоминается у Головина, у Чехова служат совершенно иным целям. Если Базаров у Тургенева критикует взгляды других, их устоявшиеся понятия о роли любви, семьи в судьбе человека, то Чехову в его произведениях такие суждения вредят, прежде всего, самому герою, мешая ему понять себя, и других тоже.

В классических русских романах до Чехова читатель мог понять героев через описание их внешности, их костюма, фигуры, лица, манеры говорить, увидеть разницу их характеров, то такое восприятие чеховских героев, полагает Линков, приведет читателя к тупику. Исследователь убежден, что автору «Дуэли» незначимы, неважны, непринципиальны отличия фон Корена от Лаевского и остальных персонажей друг от друга. Писателю значимы не их отличия между собой, а их схожесть. Они похожи друг на друга не образованностью, не уровнем развития, ни интеллектуальными

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

способностями каждого, а их мировосприятием естественного, самодостаточного человека.

Результаты исследования Линковым поэтики повести «Дуэль» в том, что главная ошибка зоолога фон Корена не в его понимании Лаевского или не в его стремлении предусмотреть духовного перерождения соперника, а в нем самом. Фон Корен не понял самого себя, когда ему казалось, что он осуждает Лаевского как своего идейного противника, на самом деле им двигало чувство личной неприязни. Зоолог, как и все теоретизирующие персонажи Чехова, не соответствует своим декларируемым взглядам, суждениям. Исследователь повести считает истинными причинами столкновения двух героев в *неясности самосознания, непонимания действительных мотивов собственного поведения, в их ослеплении.* Оба героя враждуют, ненавидят друг не по причине того, что занимают непримиримо различные жизненные позиции, а по причине характерных обоим человеческих недостатков. Поэтому в их дуэли нет ни победителя, ни побежденного.

Герои Чехова, в отличие от его предшественников, отмечает Линков, изображены иначе. Писателю значимы суждения главного героя по проблеме вечного философского вопроса: *как ему жить в этом мире.* Его не мучают вопросы общественного или исторического плана. В «Дуэли» читатель не увидит реального общего дела или какой-то общей ценности, связывающих героев. Писатель изображает случайную группу людей, объеденных только пространством и временем. Их не объединяют ни духовные, ни деловые, ни экономические проблемы. Каждый живёт в наиболее чистой форме частного бытия. Каждый живёт своей жизнью и поглощен своими интересами. Только сам Лаевский понимает, что живет придуманными теориями о «лишнем человеке», о «жертве цивилизации» и т.д. Его осеняет мысль, что его знания о человеке неполные и условные. Герой приходит к выводу: «спасение надо искать только в себе самом…». Только самому человеку доступно знание наиболее скрытых своих черт.

Таким образом, мы убедились, что творческое наследие Чехова в прошлом столетии изучалось в русле культурно-исторического, сравнительно-исторического, психологического методов.

Перейдем теперь к вопросу об анализе повестей и драматургии писателя методом анализа структурализма. Рассмотрим уровень композиции художественного текста. По результатам структурного анализа характерной особенностью рассказов А.П.Чехова является их семантическая открытость, которая может быть рассмотрена через призму лингвистической категории вида глагола, а в более широком смысле – через аспектуальность. Композиционно рассказы Чехова начинаются с завязки. По суждению современного исследователя Армена Захаряна, писатель погружает героев в процесс повествования, «забрасывает действие далеко вперёд». Рассказ «Дама с собачкой» начинается с фразы: «*Говорили, что на набережной появилось новое лицо: дама с собачкой*» [9].

«*– Унтер-офицер Пришибеев! Вы обвиняетесь в том, что 3-го сего сентября оскорбили словами и действием урядника Жигина, волостного старшину Аляпова, сотского Ефимова, понятых Иванова и Гаврилова и еще шестерых крестьян, причем первым трем было нанесено вами оскорбление при исполнении ими служебных обязанностей. Признаете вы себя виновным?*».

Каталогоподобное перечисление третьестепенных недействующих лиц забрасывает действие вперед. Так, одним предложением Чехов сообщает об обеде с восемью блюдами и разговорами: «*После именинного обеда, с его восемью блюдами и бесконечными разговорами, жена именинника Ольга Михайловна пошла в сад*».

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

Данные особенности определяют поэтику Чехова, характеризующуюся фрагментарным представлением действительности, динамичностью действия, отказом от доминирующей авторской позиции, что приводит к своеобразному отождествлению автора и изображаемого. Текстуальная реальность обретает открытую структуру, что, в свою очередь, создает эффект семантической неопределенности. Такое построение объясняет характерные для его рассказов незавершенные финалы. Подобное наблюдается в заключении произведения «Невеста»: равнозначно значимы лексемы «покинула и «как полагала»: «*Она пошла к себе наверх укладываться, а на другой день утром простилась со своими и, живая, веселая, покинула город – как полагала, навсегда*».

Примечательно композиционное построение развязки в рассказе «Тапёр»: «*Но Петя хохочет, и в его хохоте я легко узнаю истерику. Начинаю возиться с ним и бранюсь, что в московских номерах не имеют привычки ставить на ночь воду*». А.Захарян считает это примером характерного приема Чехова – безлично открытой концовки. Рассказ не заканчивается развязкой, об изменениях в судьбе героя читатель додумывает сам. Кроме того, действие не заканчивается в рассказе, оно наполнено движением, действует за текстом.

То же касается и системы персонажей художественного произведения. Герои Чехова в конце рассказа не замирают с выражением грусти, отчаяния, досады или радости, а все время движутся вперёд. Скупость внешнего действия подчеркивает отказ героя от значительных перемен в жизни. А.Захарян дает следующее определение данному феномену поэтики А.П.Чехова: «Шевельнется что-то в душе. То, что должно было бы произойти, и казалось, вот-вот произойдет, но так и не произошло» [9].

Поэтика драм Чехова основана на концепции парадигмы, которая может проявляться в формах поведения, системе ценностей или характере персонажа, преодоление которых оказывается для него невозможным. В ранних произведениях замкнутость героя в рамках собственной парадигмы порождает комический эффект, зачастую окрашенный трагизмом. В частности, в рассказе «Человек в футляре» такая ограниченность становится причиной гибели героя, неспособного выйти за пределы заданных ему возможностей. Единственным событием, способным качественно изменить его существование, оказывается смерть. В позднем творчестве Чехова эта неспособность персонажей преодолеть заданные рамки становится источником трагизма, проявляющегося в их взаимном непонимании, повторении одних и тех же реплик.

Тригорин беседует с Ниной о прошедшем спектакле, в котором он ничего не понял, но ему хочется сказать Нине что-то приятное: «Тригорин: *Я ничего не понял. Впрочем, смотрел я с удовольствием. Вы так искренно играли. И декорация была прекрасная*.

Пауза.

Должно быть, в этом озере много рыбы». За последующей после паузы героя репликой, по А.Захарьяну, прячется желание заполнить пустоту неуместной и бессмысленной фразой.

«Чебутыкин *(роняет часы, которые разбиваются).* Вдребезги!

Пауза; все огорчены и сконфужены». Действие встречает не всеобщий крик, а оглушительная пауза.

Характерной чертой художественного стиля А.П.Чехова является то, что каждая художественная деталь обладает символическим значением. Попытаемся выявить скрытые закономерности и интерпретировать данные смысловые единицы. Гвозди, торчащие на двери, остриями вверх в «Палате №6»; дождь и люди, пришедшие на похороны Беликова с зонтиком и в калошах, что составляло и внешний вид героя при

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

жизни. Лошади доктора Старцева, который в начале рассказа ходит пешком, далее «*у него уже была своя пара лошадей и кучер Пантелеймон*», в конце он, постаревший, пухлый, едет на тройке и кажется, что «*едет не человек, а языческий бог*».

Рассмотрим, как художественная деталь через речь раскрывает образ героя. Литературовед А.Захарян отмечает, что в повести «Палата №6» у почтмейстера Михаила Аверьяныча, давнего собеседника доктора Рагина, есть частая привычка с ним во всем соглашаться: «*Совершенно верно*». По мере того, как доктор Рагин сходит с ума, почтмейстер Михаил Аверьяныч уже бормочет: «*да, да, да*...». И в этой речевой перемене исследователь усматривает «смущение, сомнение, грусть, страх» героя за друга [9].

Художественная деталь в рассказе «Толстый и Тонкий» выполняет функцию раскрытия психологии, мышления героя. Так, встречаясь на вокзале со своим приятелем, Тонкий представляет свою семью следующим образом:

« – *Это вот моя жена, Луиза, урожденная Ванценбах... лютеранка... А это сын мой, Нафанаил, ученик III класса*». Узнав, что Толстый дослужился до тайного советника, Тонкий добавляет: «*Это вот, ваше превосходительство, сын мой Нафанаил... жена Луиза, лютеранка, некоторым образом*...». И в этой фразе «*некоторым образом*» перед статусом друга, тайного советника, все сказанное становится мелким и глупым.

Ту же функцию реализовывают художественные детали в драматургии Чехова. Когда Раневская возвращается в родовое поместье, её встречает старый слуга Фирс. Любовь Андреевна восклицает: «*Спасибо тебе, Фирс, спасибо, мой старичок. Я так рада, что ты еще жив*», и получает ответ Фирса: «*Позавчера*». Тоску по прежнему укладу, беззаботной жизни героини отмечает А.Захарьян, подчеркивая неслучайность включения реплики Фирса в драматургическое действие.

Выводы. Структурализм, как подход к анализу художественного текста, позволяет выявить глубинные структурные элементы, определяющие его особенности. Семантическая неопределенность, характерная для рассказов и пьес Чехова, способствует активному вовлечению читателя в процесс интерпретации. Структуралист ставит перед собой задачу выявления тех структурных закономерностей текста, которые определяют возможные границы его интерпретаций, то есть раскрытия объективно существующих связей и отношений внутри текста. Метод структурализма в литературоведении способствует объективному анализу произведения без внешней связи, какая допускается при культурно-историческом методе. Структурализм позволяет исследовать художественное произведение в качестве «замкнутой системы, вне какого-либо контекста», воспринимая литературный текст как феномен, отказавшись от рассмотрения авторской позиции. Анализ художественных деталей при этом изучается как аспект фрагментарности отображенной действительности.

Принципы структурализма, рассмотренные в контексте данной статьи, позволили выявить в художественных текстах как самодостаточных феноменах неповторимые индивидуальные особенности стиля Чехова, как:

- фрагментарное представление действительности;
- динамичность действия;
- отказ от доминирующей авторской позиции, приводящий к своеобразному отождествлению автора и изображаемого;
- незавершенные финалы, безлично открытая концовка;
- герои все время в движении вперед;
- поэтика драм Чехова основана на концепции парадигмы;
- каждой художественной детали присуще символическое значение;

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

• речь как художественная деталь способствует раскрытию психологии, мышлении героев.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Иванов, А.В. Учебное пособие по изучению литературоведческих методологий XX века (психоаналитическая критика, структурализм, структурно-семиотический метод, мифологическая критика). Для студентов-филологов [Текст] / А.В. Иванов – Могилев, 1998. – 48 с.

2 Краткая литературная энциклопедия. – М.: Сов. Энцикл., 1962-1978. [Электронный ресурс]. URL: https://feb-web.ru/feb/kle/kle-abc/ke7/ke7-2311.htm.

3 Крупчанов, Л.М. Теория литературы: учебник. 3-е изд. [Текст] / Л.М. Крупчанов. – М.: ФЛИНТА, 2024. – 360 с.

4 Палиевский, П.В. Литература и теория [Текст] / П.В. Палиевский – М.: Сов. Россия, 1979. – 288 с.

5 Скафтымов, А.П. К вопросу о принципах построения пьес А.П.Чехова [Текст] / А.П. Скафтымов // Нравственные искания русских писателей. – М., 1972. – 548 с.

6 Линков, В.Я. История русской литературы XIX в. в идеях. 2-е изд. [Текст] / В.Я. Линков – М., 2008. – 192 с.

7 Гончаров, И.А. Собр.соч.: в 8 томах. Т. 8. [Текст] / И.А. Гончаров – М., 1952-1955.

8 Головин, К.Ф. Русский роман и русское общество [Текст] / К.Ф. Головин – СПб.,1904. – 520 с.

9 Захарян, А. Youtube-канал «Армен и Фёдор». [Электронный ресурс]. URL: https://www.youtube.com/watch?v=lsWQc6k5-BE&t=2608s. (Дата обращения: 26.11.2024).

REFERENCES

1 Ivanov, A.V. Uchebnoe posobie po izucheniju literaturovedcheskih metodologij XX veka (psihoanaliticheskaja kritika, strukturalizm, strukturno-semioticheskij metod, mifologicheskaja kritika). Dlja studentov-filologov [Textbook on the study of literary methodologies of the XX century (psychoanalytic criticism, structuralism, structural-semiotic method, mythological criticism). For students of philology]. Mogilev, (1998): 48 s.

2 Kratkaja literaturnaja jenciklopedija [A short literary encyclopedia]. – M.: Sov. Jencikl., 1962-1978. [Jelektronnyj resurs]. URL: https://feb-web.ru/feb/kle/kle-abc/ke7/ke7-2311.htm.

3 Krupchanov, L.M. Teorija literatury: uchebnik. 3-e izd. [Theory of literature: textbook. 3rd ed.]. M.: FLINTA, (2024): 360 s.

4 Palievskij, P.V. Literatura i teorija [Literature and theory] . M.: Sov. Rossija, (1979): 288 s.

5 Skaftymov, A.P. K voprosu o principah postroenija p'es A.P.Chehova [On the principles of constructing plays by A.P.Chekhov]. Nravstvennye iskanija russkih pisatelej. M., (1972): 548 s.

6 Linkov, V.Ja. Istorija russkoj literatury XIX v. v idejah. 2-e izd. [The history of Russian literature of the 19th century in ideas. 2nd ed.]. M., (2008): 192 s.

7 Goncharov, I.A. Sobr.soch.: v 8 tomah. T. 8. [Collected works: in 8 volumes. Vol. 8.]. M., (1952-1955)

8 Golovin, K.F. Russkij roman i russkoe obshhestvo [The Russian novel and Russian Society]. SPb.,(1904): 520 s.

9 Zaharjan, A. Youtube-kanal «Armen i Fjodor». [Jelektronnyj resurs]. URL: https://www.youtube.com/watch?v=lsWQc6k5-BE&t=2608s.

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

Умарова Гульнар Сидегалиев[*1]
Филология ғылымдарының кандидаты, доцент, М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Қазақстан Республикасы, 090000, Орал, Назарбаев даңғылы, 162, umarova_1959@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-3870-8998

Кинжалиева Жанна Рахмановна [2],
Магистрант, М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Қазақстан Республикасы, 090000, Орал, Назарбаев даңғылы, 162, zkinzalieva@gmail.com , ORCID ID: 0009-0009-2018-4867

СТРУКТУРАЛИЗМ А.П.ЧЕХОВ ПРОЗАСЫ МЕН ДРАМАТУРГИЯСЫН ЗЕРТТЕУ ӘДІСІ РЕТІНДЕ

Аңдатпа. Мақаланың мәтінінде А.П.Чехов шығармаларының зертелу тарихына қысқаша шолу берилген. Оларда зерттеушілер жазушы мен драматург мәтіндерін мәдени-тарихи, салыстырмалы-тарихи және психологиялық мектептердің ұстанымдарын пайдалана отырып талдайды. Бұл методтарды 21 ғасырдағы әдебиеттанушы ғалымдар А.П.Сқафтымов, Қ.Ф. Головин, В.Я. Линков іске алған. Скафтымов ең алдымен Чеховтың кейіпкерлерінің ісін, ойларын, көзқарастарын әлеуметтік, тарихи мәселелермен, идеялармен емес, адам тағдырымен байланысына тоқталды. Головинді кейіпкердің арқасында әлеуметтік идеялардың бейнеленуі қызықтырды. Линков Чеховтың образдарын Пушкиннен бастап, Л.Толстойға дейінгі өзіне дейінгілердің бейнелерімен салыстырды. Линковтың айтуынша, олар қаһармандардың әрекетін тарихи шындықтың ерекшеліктерімен түсіндірді. Олардың назары кейде адамға және адам арқылы әрекет ететін жеке тұлғадан жоғары күштерге аударылды.

Ұсынылып отырған зерттеуде әлеуметтік және мәдени-тарихи жағдайларды жоққа шығармай, көркем мәтінді сыртқы әсерсіз өзін-өзі қамтамасыз ететін құбылыс ретінде қабылдау арқылы автордың жеке стилінің нәзік тұстарын айшықтауға мүмкіндік беретін структурализм позициясынан Чехов шығармаларын зерттеудің ерекшеліктері айқындалады.

Мақалада әдеби мәтіндерді құрылымдық ретінде талдаудың структурализм әдеби әдісінің негізгі ережелері баяндалған. Структурализм әдеби әдісінің ретінде авторының көркемдік стилінің ерекшеліктерін оның композициясы, сюжеті, тілдік ерекшелігі және басқа да спецификалық белгілері арқылы анықтауға мүмкіндік береді. Құрылымдық әдістің мәнін А.И.Иванов сипаттайды, ол оны көркем мәтіннің сыртқы байланыстарын ескермейтін «сыртқы ену салдарынан герметикалық ұмытылған формация» деп атайды. Л.М.Крупчанов әдеби шығарманы құрылымдық талдауда имманенттікті маңызды деп санайды, зерттеушілердің назарын объектіні «кез келген контекстен тыс жабық жүйе» ретінде зерттеуге аударады. Бұл ретте әдебиет теоретигі көркем шығарманы құбылыс ретінде қабылдауға кеңес береді.

Бұл мақалада авторлар А.П.Чеховтың прозасы мен драматургиясының көркем мәтінін структурализм позициясынан талдаудың принциптері мен әдістерін қарастырады. А.П.Чехов прозасының поэтикасынан көрінетін семантикалық ашықтығына ерекше назар аударылады. Сондай-ақ талдау ұсынылған шығарманы бөлшектеу, басым авторлық позицияны жоққа шығару, аяқталмаған аяқталу, үшінші дәрежелі әрекетсіз кейіпкерлерді тізімдеу сияқты көркем детальдарды зерттеуді қамтиды. А.П.Чехов стиліндегі мұндай көркемдік ерекшеліктерді қазіргі зерттеуші А.Захарян «әңгімелеу процесіне батыру», «іс-әрекетті алысқа лақтыру» деп атайды.

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

Көркем шығарманың поэтикасын құруда мұндай «технологияны» пайдалану авторға оның терең мағыналарын жасауға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер. *Структурализм, композиция, семантикалық ашықтық, көркем деталь, кейіпкерлер жүйесі.*

Umarova Gulnara Sidegalievna[*1]
Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, M.Utemisov West Kazakhstan University, 162 Nazarbayev Avenue, Uralsk, 090000, Republic of Kazakhstan, umarova_1959@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-3870-8998

Kenzhalieva Zhanna Rakhmanovna [2],
Master's student, M.Utemisov West Kazakhstan University, 162 Nazarbayev Avenue, Uralsk, 090000, Republic of Kazakhstan, zkinzalieva@gmail.com, ORCID ID: 0009-0009-2018-4867

STRUCTURALISM AS A METHOD OF STUDYING A.P.CHEKHOV'S PROSE AND DRAMA

Abstract. The text of the article provides a brief excursion into the history of the study of the works of A.P. Chekhov. In them, researchers analyze the texts of the writer and playwright using the principles of the cultural-historical, comparative-historical and psychological schools. They were used as a guide by literary scholars of the 21st century: A.P. Skaftymov, K.F. Golovin, V.Ya. Linkov. Skaftymov focused most of all on the connection between Chekhov's heroes not with social, historical problems, ideas, but with the fate of man himself. Golovin was interested in the reflection of social ideas in the hero. Linkov compared Chekhov's heroes with the images of his predecessors, starting with Pushkin and ending with L. Tolstoy. According to Linkov, they explained the heroes' actions with the peculiarities of historical reality. Their attention was sometimes focused on supra-personal forces acting on and through man.

The proposed study highlights the features of studying Chekhov's works from the standpoint of structuralism, which allows us to clarify the subtleties of the author's individual style through the perception of the artistic text as a self-sufficient phenomenon without external influences, excluding social and cultural-historical conditions.

The article contains an exposition of the main provisions of the literary method of analyzing a literary text as structuralism. It allows you to find out the features of the artistic style of the author of the work through its composition, plot, linguistic originality and other specific features. The essence of the structural method is described by A.I.Ivanov, who refers to it as "hermetically forgotten education from outside invasions" that does not take into account the external connections of the literary text. L.M. Krupchanov considers immanence important in the structural analysis of a literary work, drawing the attention of researchers to study the object as a "closed system, without any context." At the same time, the literary theorist advises to perceive an artistic work as a phenomenon.

In the proposed article, the authors consider the principles and methods of analyzing the literary text of A.P.Chekhov's prose and drama from the perspective of structuralism. Special attention is paid to the semantic openness of A.P.Chekhov's prose, which is manifested in her poetics. The analysis also includes the study of artistic details such as the fragmentary nature of the presented reality, the rejection of the dominant author's position, the unfinished ending, and the enumeration of third-rate inactive characters. Modern researcher A. Zakharyan calls such artistic features in the style of Anton Chekhov "immersion in the process of narration",

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

"throwing the action far ahead". The use of such a "technology" in constructing the poetics of a work of art gives the author the opportunity to create its deep meanings.

Key words. Structuralism, composition, semantic openness, artistic detail, character system.

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

Техника ғылымдары: Мұнай инженериясы. Компьютерлік ғылымдар теория және әдістері
Технические науки: Нефтяной инжиниринг. Теория и методы компьютерных наук
Technical sciences. Petroleum engineering. Computer science theory and methods

SRSTI 61.51.21 **DOI: https://doi.org/10.62724/202520301**

Niyazbekova Aktoty Bolatovna[1]
Candidate of Chemical Sciences, Associate Professor., West Kazakhstan University of Innovation and Technology, Kazakhstan, Uralsk, Ihsanova str. 44,
abnyazbekova@mail.ru, ORCID ID: 0000-0001-9388-9715
Amirgalieva Ainara Muradymovna[*2]
Master of Technical Sciences, West Kazakhstan University of Innovation and Technology, Uralsk, Ihsanova str. 44,
ainara-aida@yandex.ru, ORCID ID: 0009-0001-7242-3120
Kenesarina Kunsaya Honirovna[3]
Master of Biological Sciences, West Kazakhstan University of Innovation and Technology, Uralsk, Ihsanova str. 44,
kunsayakenesarina@mail.ru, ORCID ID: 0009-0004-3831-9751
Ponomarev Nikolai[4]
Postdoctoral Researcher, Doctor of Science (Tech.), Aalto University,
nikolai.p.ponomarev@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-0642-5870.
Mukanbetkaly Mardan Raushanuly[5]
Master's student, main author, NJSC "West Kazakhstan Agrarian and Technical University named after Zhangir Khan", Uralsk, Zhangir Khan str. 51, Kazakhstan,
mukanbetkali92@inbox.ru, ORCID ID: 0009-0004-2914-8479

CALCULATION OF SINGLE VAPORIZATION DURING SEPARATION OF GAS CONDENSATE

Abstract. This article examines the advantages of stabilizing crude oil and gas condensate to extract the most volatile hydrocarbons (C_1–C_4). Stabilization reduces light fraction losses due to evaporation by up to 80% and prevents corrosion of equipment and pipelines along the route from the Karachaganak oil and gas condensate field to refineries.

A comparative analysis of effective stabilization methods is presented, including three-stage separation, distillation in a stabilization column, and their combination.

Phase equilibrium constants and distillate fractions were calculated using the bisection method implemented in the Pascal programming environment. Based on the calculations, optimal parameters for the three-stage separation process were determined: first stage — 1 MPa, 35 °C; second stage — 0.3 MPa, 35 °C; third stage — 0.1 MPa, 35 °C. These parameters reduce the vapor pressure of stabilized condensate to 66.7 MPa. The three-stage scheme offers advantages such as simplicity and relatively low capital and operational costs. To enhance stabilization efficiency, it is proposed to combine vapor streams from the second and third stages and direct them to a distillation column with 11 sieve trays. The optimized column operation (3.6 MPa, top temperature 26.5 °C, bottom temperature 81 °C) ensures effective separation into methane, ethane, and heavier hydrocarbons (C3+), which are returned to the stabilized condensate stream. The methane-ethane fraction is considered a promising feedstock

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

for the petrochemical industry.

Key words. Gas condensate stabilization, single evaporation, light carbon compounds., three-stage separation, petrochemical feedstock.

Introduction. Gas condensate stabilization is a thermodynamic process aimed at removing light volatile components with low boiling points—primarily methane, ethane, propane, and butane—from an unstable hydrocarbon mixture. The purpose of the process is to bring the gas condensate to a stable state, characterized by minimal evaporation and the absence of vapor phase formation under ambient temperature and atmospheric pressure conditions [1-3].

The stabilization process is based on the principles of phase equilibrium, whereby changes in temperature and pressure lead to the evaporation of light fractions. In practice, stabilization is carried out through stepwise pressure reduction, preheating of the feedstock, and/or the use of distillation columns. As a result, the raw material is separated into a stable liquid phase enriched with C5+ hydrocarbons and a gas phase consisting of methane, ethane, propane, and butane. The resulting stabilized gas condensate has increased density, reduced volatility, and can be used as a component of motor fuel, as feedstock for petrochemical synthesis, or as an export product [4,5].

Various types of technological equipment are used for stabilization, including heat exchangers, separators, heaters, distillation columns, condensers, and compressor units for the utilization of separated light hydrocarbons. The choice of stabilization scheme—single-stage or multi-stage—depends on the composition of the raw material, the required quality of the final product, and the technical conditions of the facility. Multi-stage stabilization ensures more precise control over the composition of the final product and efficient utilization of all condensate components [6,7].

Failure to stabilize gas condensate can lead to a number of serious technical, environmental, and economic consequences. Unstable gas condensate contains a significant amount of light volatile hydrocarbons (C_1–C_4), which exist in the gas phase under normal conditions. During storage and transportation, intensive evaporation of light components occurs, leading to increased pressure in tanks, leaks through valve and pipeline seals, and the potential for emergency situations including leaks, fires, and explosions—especially in high-temperature conditions. The economic losses of an enterprise that neglects stabilization during the preparation stage can exceed $17–21 million per year [8,9].

From an environmental perspective, the evaporation of unstable fractions contributes to the release of hydrocarbon vapors into the atmosphere, negatively impacting the environment and potentially violating air quality regulations. Additionally, such emissions increase the risk of forming explosive mixtures in industrial working areas [10].

Transporting unstable gas condensate requires strict conditions, including the use of specialized sealed tanks and cooling systems, which increases logistics costs. Hydrocarbon losses due to evaporation reduce the commercial value of the product. At processing plants, unstable condensate can disrupt technological processes, increase the load on gas recovery systems, and reduce overall processing efficiency [11].

Therefore, gas condensate stabilization is an essential part of industrial hydrocarbon feedstock preparation. It ensures product compliance with safety standards, enhances market value, and promotes more efficient use of hydrocarbon resources through the extraction of valuable components for further processing or commercial application.

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

Research Methods

The separation of gas condensate is a complex multicomponent process that combines physical phenomena and mass transfer between the gas and liquid phases. To develop mathematical models capable of providing accurate predictions, it is essential to consider the physicochemical principles governing these processes. At the same time, the model must maintain acceptable computational complexity and be solvable using well-established numerical methods [12]. To meet these requirements, it is assumed that equilibrium conditions are achieved during the separation process and that the mixture components undergo single-stage flash evaporation.

Based on these assumptions, the separation model includes the calculation of phase equilibrium constants and determination of the distillate fraction using material balance equations for both gas and liquid phases.

The composition of the feedstock has a decisive influence on the optimal parameters for gas condensate separation. The main objective of the process is the efficient separation of the multiphase gas condensate mixture into gas and liquid fractions (condensate and water). The pressure, temperature, and configuration of the process scheme depend on the physicochemical characteristics of the incoming feedstock.

With a high content of heavy hydrocarbons (C_5+ fractions), it is necessary to maintain elevated pressures and reduced temperatures in the separators to maximize condensate recovery, since these fractions condense only under specific phase equilibrium conditions. In the case of a predominance of light fractions (C_1–C_4), one or two separation stages under moderate conditions may be sufficient.

As input data for the calculations, the composition of crude oil and gas condensate from the Karachaganak gas condensate field was used. Calculations were performed to determine the distillate fraction and the molar share of the liquid and gas phases during single-stage evaporation. The temperature varied in the range of 0 to 35 °C in 5 °C increments. The total pressure was set at 1 MPa in the first separator, 0.3 MPa in the second, and 0.1 MPa in the final separator. The conceptual process flow involves three-stage separation, where the degassing pressure at each subsequent stage is lower than the previous one (Figure 1). The raw feed enters the first separator, where the vapor phase is removed and sent to the gas treatment unit, while the liquid phase proceeds to the second separator. A similar process occurs in the third separator to produce stabilized gas condensate.

To ensure the solvability of the model while maintaining acceptable calculation accuracy, the following assumptions were made: equilibrium is reached between phases at each stage of separation, and the mixture components undergo single-stage flash evaporation.

The process is considered isothermal at each separation stage and is modeled as a sequence of three stages with decreasing pressure: 1 MPa → 0.3 MPa → 0.1 MPa [13,14]. A comparison of the proposed model with other methods demonstrated its effectiveness for basic calculations and the preliminary stages of process design. For more precise modeling of complex multicomponent systems, more advanced approaches—such as hybrid models or models based on PVT analysis—are recommended.

Future research will include comparative testing to determine the applicability of various models and to optimize gas condensate separation processes.

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

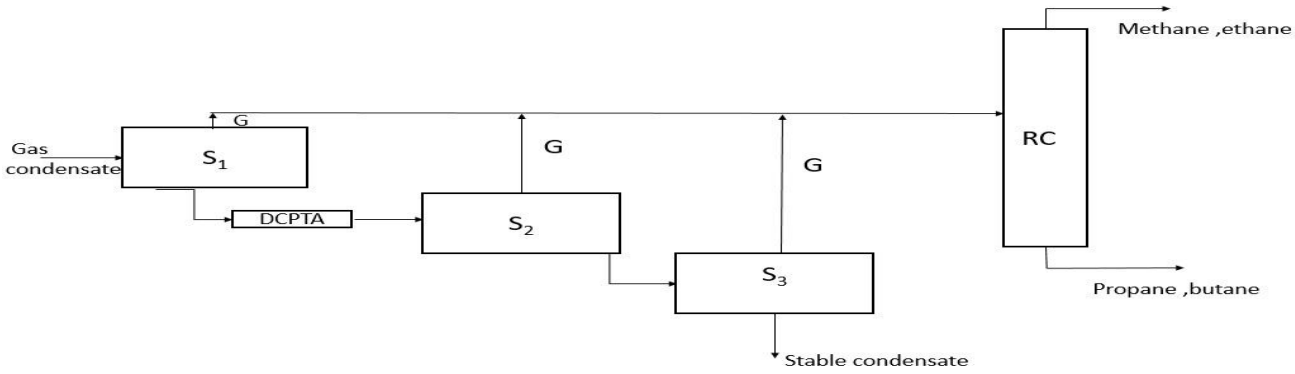

Figure 1 – Process flow diagram of the gas condensate separation unit:
S – Separators; G – Gases; RC – Rectification column; DCPTA – Diffuser-convergent pipe-type apparatus.

The main equation for the calculation of partial single-stage flash evaporation in a multicomponent system is:

$$x_i = \frac{\alpha_i}{1+e\cdot(K_i-1)}, \quad (1)$$

where $\boldsymbol{\alpha_i}$, $\mathbf{x_i}$, and $\mathbf{y_i}$ represent the molar fractions of the *i*-th component in the feed, liquid, and vapor phases, respectively.

$e = \frac{G}{F}$ is the molar fraction of vapor (distillate yield) at the end of the flash evaporation process. To solve this, we define **F** as a certain function. Taking the derivative:

$$\delta F/\delta e = -\sum \frac{\alpha i*(ki-1)\hat{}2}{(1+e(ki-1))\hat{}2} < 0 \quad (2)$$

The phase equilibrium constants are calculated using the equation:

$$Ki = Pi/Pt, \quad (3)$$

where $\mathbf{P_i}$ is the vapor pressure of component *i*, and **P_total** is the total system pressure.

Results and Discussion

The distillate fraction was determined using the bisection method with an accuracy of up to 0.00001 (Figure 2). The implementation of the bisection algorithm in the Pascal programming environment ensures high calculation speed and accuracy when solving problems related to phase equilibrium and the separation of multicomponent mixtures. Pascal is an effective tool for rapid testing and analysis in scientific research, as it does not require significant computational resources and provides sufficient precision for solving basic mathematical problems [15,16].

At the start of the program, the initial values were set as $e_1 = 0$ and $e_2 = 1$. Using the bisection method, the value of E is initially assigned as e_1, and then recalculated as $e = (e_1 + e_2) / 2$. The algorithm checks whether the condition $abs(e_1 - e_2) < 0.00001$ is satisfied. If the condition is met, the current value of E is accepted. If not, the value f is updated using the formula:$f=f+\theta*q/(1+\theta*q)$

Next, the condition $f > 0$ is evaluated. If true, $e_1 = E$ is set; otherwise, $e_2 = E$ is updated. The ramp-up time is also calculated within the Pascal environment using the program *m1* [17].

The developed model serves as a simplified yet functional tool for predicting phase behavior and distillate yield during the separation of gas condensate mixtures. To improve the reliability of the results, it is recommended to verify the model by comparing its output with

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

the results obtained from specialized simulators and to calibrate it using actual field data from gas condensate reservoirs [18].

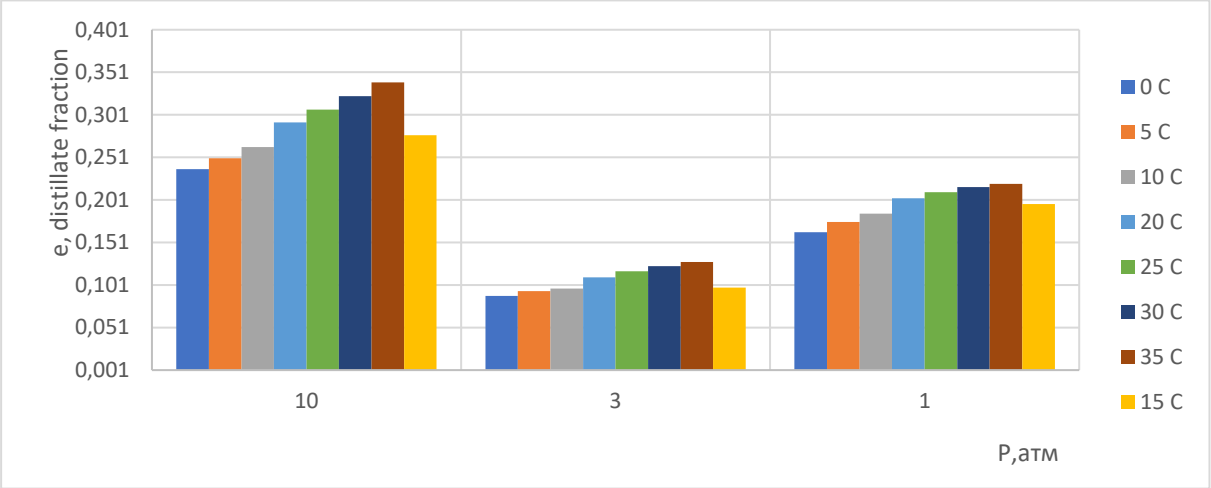

Figure 2 – Dependence of the distillate fraction on temperature

An analysis of the impact of thermobaric conditions on the separation process was conducted. It was established that an increase in temperature at pressures of 1, 3, and 10 MPa leads to a higher distillate fraction. This effect is attributed to the enhanced volatility of the components in the mixture and the intensification of evaporation processes. Elevated temperature facilitates the transition of light and medium-temperature fractions into the vapor phase, thereby increasing the distillate yield at each stage of separation. The most significant influence of temperature is observed in the early stages of separation under high pressure, where thermal effects notably affect phase equilibrium.

Table 1 – Findings of the single evaporation calculation

Temperature,°C	Separators	Distillate fraction	Molar fraction of the vapor phase ∑(C1 + C2 + C3)	Molar fraction of the liquid phase ∑(C1 + C2 + C3)
0	1	0.237	0.975	0.273
	2	0.088	0.911	0.211
	3	0.163	0.735	0.109
5	1	0.250	0.971	0.263
	2	0.094	0.894	0.197
	3	0.175	0.692	0.094
10	1	0.263	0.964	0.253
	2	0.097	0.874	0.183
	3	0.185	0.645	0.079
15	1	0.277	0.959	0.238
	2	0.098	0.404	0.066
	3	0.195	0.539	0.017
20	1	0.291	0.950	0.228

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

	2	0.110	0.828	0.156
	3	0.203	0.551	0.055
25	1	0.307	0.942	0.216
	2	0.117	0.801	0.138
	3	0.210	0.501	0.045
30	1	0.323	0.932	0.204
	2	0.123	0.768	0.126
	3	0.216	0.452	0.036
35	1	0.339	0.922	0.192
	2	0.128	0.738	0.112
	3	0.220	0.405	0.028

Table 1 indicate that an increase in temperature and a decrease in pressure lead to a reduction in the fraction of light hydrocarbons in the vapor phase and an increase in the fraction of heavy hydrocarbons. The optimal separation results, in terms of maximizing the extraction of target hydrocarbons C_5+ and minimizing the loss of ethane with the gas, were achieved at a temperature of 35°C.

Conclusions

The proposed gas condensate separation model, utilizing the sequential separation method, represents an effective and accessible tool for engineering calculations in the stabilization of condensate. Despite limitations due to simplifications in the model and the lack of dynamic factor considerations, it is an important step in optimizing hydrocarbon mixture separation processes. Further development of the model, including its integration with more complex methods and the incorporation of dynamic parameters, will extend its application in both industry and scientific research. For the stabilization of gas condensate, single-stage, two-stage, and three-stage separation schemes can be employed. The choice of the optimal scheme depends on the concentration of light hydrocarbons in the condensate. When the concentration of light hydrocarbons is high, a multi-stage separation scheme is preferable, as it reduces the distillation fraction at each stage and minimizes the involvement of target hydrocarbons from the condensate in the vapor phase.

This study has chosen a three-stage separation scheme, characterized by simplicity in technology and low energy consumption. Based on the results, it is evident that as temperature increases and pressure decreases, the fraction of light hydrocarbons in the vapor decreases, while the fraction of heavy hydrocarbons increases. The best results were obtained at a temperature of 35°C.

To prevent the loss of light hydrocarbons with the vapor, it is recommended to mix them and subsequently send them to a distillation column for separation into methane, ethane, and heavier hydrocarbon fractions, which can be used as valuable petrochemical feedstock.

REFERENCES

1. Smith J.M., Van Ness H.C. Phase Equilibria in Chemical Engineering 3rd Edition [Text] / J.M. Smith, H.C. Van Ness. - McGraw-Hill, 2013. - 812 p.
2. Shaban A.M., Shekhter D.M. Gas Condensate Dehydration and Separation Journal of Natural Gas Science and Engineering, 2017, - Vol. 46. - pp.123-135.
3. Goh E.T., Smith K.A. Phase Behavior of Natural Gas Condensates: Effects of Composition and Pressure / E.T. Goh, K.A. // Smith Journal of Petroleum Science and Engineering, 2010, - Vol. 74, № 3. - pp.201-213.

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

4. Modeling Gas Condensate Separation Processes: Challenges and Advances: Various authors. SPE Annual Technical Conference and Exhibition. Society of Petroleum Engineers Dallas, Texas, 2018. - pp. 345-357.
5. Ivanov P.P. Optimization of the operation of the gas condensate stabilization unit / P.P. Ivanov // Oil and Gas Chemistry, 2025, No. 1. - pp.30-37.
6. Sidorov M.V. Modernization of the technological scheme for gas condensate stabilization by mathematical modeling / M.V. Sidorov // Bulletin of Tomsk Polytechnic University, 2023, No.7, - pp.22-29.
7. Petrov A.A. Efficiency of the condensate stabilization unit and reduction of losses of target components / A.A. Petrov // Oil and Gas Technologies, 2022, No. 4. - pp. 50-58.
8. Rakhimov A.R. Analysis of oil stabilization schemes [Text]: textbook.for universities / A.R. Rakhimov, V.O. Lukin, B.N. Matyushko. - K: KSTU, 2008. - 647p. 9. Zhumaboev A.G., Sodikov U. Improvement of gas condensate stabilization technologies based on the principles of the best available technologies. Bulatov Readings, 2020, vol. 5, - pp.60-64.
10. Sidorov M.V. "Modernization of the technological scheme of gas condensate stabilization by mathematical modeling / M.V. Sidorov // Bulletin of Tomsk Polytechnic University, 2023, No. 7, - pp. 22-29.
11. Umergalin T.G. Hydrodynamic features of the operation of tubular turbulent apparatuses in relation to the extraction of high-boiling hydrocarbons from associated petroleum gas / T.G. Umergalin, F.B. Shevlyakov, V.P. Zakharov // Bashkir Chemical Journal. - 2021. - Vol.18, no.2. - pp.156-161.
12. Kuznetsov A.A. Energy-efficient technologies in the processes of gas condensate stabilization / A.A. Kuznetsov // Energy and Industry of Russia", 2023, No. 2, - pp. 50-56.
13. Wang, H., Liu, Y., & Li, J. Optimization of Gas Condensate Stabilization Process Based on Aspen Plus Simulation. Journal of Chemical Engineering of Japan, 2020, 53(10), 1010–1018.
14. Chen, G., Zhang, L., & Li, H. A Novel Process for Gas Condensate Stabilization with High Recovery of Light Hydrocarbons. Energy, 2022, 239, 122400.
15. Liu, Z., Wang, H., & Li, J. Study on the Stabilization of Gas Condensate with High Ethane Content. Fuel Processing Technology, 2021, 211, 106574.
16. Zhang, L., Chen, G., & Li, H. Experimental Investigation on Gas Condensate Stabilization Using Ionic Liquids. Energy Reports, 2020, 6, 1234–1240.
17. Nikolaeva E.I. Modeling of gas condensate stabilization processes using modern software systems. - "Computer technologies in the oil and gas industry", 2021, No. 6, - pp. 12-19.
18. Fedorov V.G. Ecological aspects of gas condensate stabilization / V.G. Fedorov // Ecology and Industry of Russia", 2020, No. 8, - pp. 22-29.

ГАЗ КОНДЕНСАТЫН БӨЛУ КЕЗІНДЕГІ БІР БУЛАНУДЫ ЕСЕПТЕУ

Аңдатпа. Мақалада мұнай мен газ конденсатын тұрақтандыру арқылы ең ұшқыр көмірсутектерді (C_1–C_4) бөліп алудың артықшылықтары қарастырылған. Тұрақтандыру жеңіл фракциялардың булану кезіндегі шығынын 80%-ға дейін азайтып, Қарашығанақ мұнай-газ конденсат кен орнынан бастап мұнай өңдеу зауыттарына дейінгі аралықта жабдықтар мен құбырлардың коррозиясын болдырмайды.

Тиімді тұрақтандыру әдістеріне салыстырмалы талдау жүргізілді: үш сатылы бөлгіш жүйе, тұрақтандыру колоннасындағы айдау және олардың комбинациясы.

Фазалық тепе-теңдік константалары мен дистиллят үлестері Pascal бағдарламалық ортасында жүзеге асырылған жартылай бөлу әдісімен есептелді. Үш сатылы бөлудің оңтайлы параметрлері анықталды: бірінші саты — 1 МПа, 35 °С; екінші саты — 0.3 МПа,

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

35 °С; үшінші саты — 0.1 МПа, 35 °С. Бұл параметрлер тұрақтандырылған конденсаттың қанықкан бу қысымын 66.7 МПа-ға дейін төмендетуге мүмкіндік береді. Үш сатылы схема технологиялық қарапайымдылығымен және салыстырмалы түрде төмен капиталдық және пайдалану шығындарымен ерекшеленеді. Тұрақтандыру тиімділігін арттыру мақсатында екінші және үшінші сатылардың бу ағындарын біріктіріп, 11 торлы табақшасы бар ректификация колоннасына бағыттау ұсынылады. Колоннаның оңтайландырылған жұмыс режимі (3.6 МПа, үстіңгі температурасы 26.5 °С, төменгі температурасы 81 °С) метан, этан және ауыр көмірсутектер (C_3+) фракцияларын тиімді бөлуге жағдай жасайды. Бұл компоненттер тұрақтандырылған конденсат ағынына қайтарылады. Метан-этан қоспасы мұнай-химия өнеркәсібіне болашағы зор шикізат ретінде қарастырылады.

Кілт сөздер. Газ конденсатын тұрақтандыру, бір реттік булану, жеңіл көміртекті қосылыстар, үш сатылы сепарация, мұнай-химия шикізаты.

РАСЧЕТ ОДНОКРАТНОГО ИСПАРЕНИЯ ПРИ РАЗДЕЛЕНИИ ГАЗОВОГО КОНДЕНСАТА

Аннотация. В данной статье рассмотрены преимущества стабилизации нефти и газового конденсата с целью извлечения наиболее летучих углеводородов (C_1-C_4). Стабилизация позволяет снизить потери легких фракций на испарение до 80 % и предотвратить коррозию оборудования и трубопроводов на всем протяжении от Карачаганакского нефтегазоконденсатного месторождения до нефтеперерабатывающих заводов. Основные характеристики газового конденсата месторождения: плотность 782.38 кг/м^3, содержание C_5+ 8.01 % (мол.) [1].

В работе проведен сравнительный анализ эффективных методов стабилизации, а именно: трехступенчатое разделение, дистилляция в стабилизационной колонне и их комбинирование.

Расчет констант фазового равновесия и определение доли дистиллята для газового конденсата осуществлены с использованием алгоритма половинного деления, реализованного в программной среде Pascal. На основе полученных расчетов определены оптимальные параметры трехступенчатого разделения: первая ступень – давление 1 МПа, температура 35 °С; вторая ступень – давление 0.3 МПа, температура 35°С; третья ступень – давление 0.1 МПа, температура 35 °С. Данные параметры позволяют снизить давление насыщенных паров стабилизированного конденсата до 66.7 МПа. Отмечены преимущества трехступенчатой схемы разделения, такие как простота технологической реализации и относительно низкие капитальные и эксплуатационные затраты. Для повышения эффективности стабилизации предлагается объединить потоки паров со второй и третьей ступеней сепарации и направить их в ректификационную колонну, оснащенную 11 тарелками сетчатого типа. Оптимизирован режим работы колонны: давление 3.6 МПа, температура верха 26.5 °С, температура низа 81 °С. В колонне происходит разделение на фракции метана, этана и более тяжелые углеводороды (C_3+), которые возвращаются в поток стабилизированного конденсата. Фракция метан-этановой смеси рассматривается в качестве перспективного сырья для нефтехимической промышленности [2].

Ключевые слова. Стабилизация газоконденсата, однократное испарение, легкие углеродные соединения, трехступенчатая сепарация, нефтехимическое сырье.

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

ҒТАМА 691(67.15) **DOI: https://doi.org/10.62724/202520302**

Нариков Канат Амангелдиевич*1
Техника ғылымдарының кандидаты, қауымдасырылған профессор, «Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті» ЖЖКББМ, Қазақстан Республикасы, 090006, Орал қ., Чапаев көшесі, 69, knarik1969@mail.ru ORCID ID:0000-0001-6459-140X
Таскалиев Азамат Тюлепкалиевич2
Техника ғылымдарының магистрі, аға оқытушы, «Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті» ЖЖКББМ, Қазақстан Республикасы, 090006, Орал қ., Чапаев көшесі, 69, taskalievazamat@mail.ru, ORCID ID: 0009-0008-1715-9102
Темержанова Асель Бекболатовна3
Магистрант, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қазақстан Республикасы, 10000, Астана қ., Қ.Сәтпаев көшесі, 2, temirzhanova.asel@mail.ru,
ORCID ID: 0009-0000-6991-0561

ОПОКАДАН АЛЫНҒАН ҚҰРЫЛЫС МАТЕРИАЛЫ

Аңдатпа. Мақалада өнеркәсіпте кремнийлі жыныстар - опоктарға жататын табиғи қазбалардың құрылыс материалдарын зерделеудің және пайдаланудың негізгі әдістері мен тәсілдері көрсетілген. Опок тау жынысының шығу табиғаты, оның кен орындары, қорларды талдау жұмысары айқындалғанү. Қазақстан Республикасының Батыс Қазақстан облысындағы Шипов опок кен орнын зерттеу нәтижесінде кен орнының периметрі бойынша әртүрлі тереңдікте және әртүрлі нүктелерде бірнеше ондаған сынама іріктеу жұмыстары жүргізілді. Опоканың қасиеттері зертханалық зерттеулер жүргізу арқылы, минералдық-петрографиялық, физикалық, химиялық және талдаулардың басқа да түрлерінің әдістері қолданылды. Опока шикі затынан алынатын құрылыс материалдары үшін дербес материал ретінде және бетон бұйымдары мен конструкцияларын дайындау кезінде жеңіл (ірі және ұсақ) толтырғыш ретінде пайдаланылатын термолитті дайындау үшін шикізат ретінде зерттелді. Термолит 1150^{0}С кезінде опокты жоғары температурада күйдіру жолымен зертханалық және өнеркәсіптік жағдайларда алынған. Аккредиттелген сынақ зертханаларындағы термолиттің зертханалық зерттеулері оның химиялық құрамының, беріктік қасиеттерінің және радиациялық қауіпсіздігінің нормативтік талаптарға сәйкестігін көрсетті. Термолитке жүргізілген зерттеулер сынақтарының негізінде өнім сапасының сертификаты алынды. Опокадан жасалған бұйымдарды өндіру технологиясы әзірленді, жеңіл салмақты кеуекті кірпіш алынды. Термолит ірі толтырғыш ретінде пайдаланылып жеңіл бетон блоктарын, тротуар плиткасын және тротуар жиегін дайындауға арналған жеңіл бетон құрылыс материалы алынды. Құрылыс материалдары мен бұйымдарын дайындауға арналған технологиялық жабдық іріктелінді.

Кілт сөздер. Опока, құрылыс материалы, кремнийлі опал-кристобалит жынысы, термолит, толтырғыш, жеңіл кірпіш, сертификат.

Кіріспе. Опока диатомалардың скелеттеріне жабысқан кремнийлі заттың еру және қайта тұндыру өнімі болып табылатын микрозернисті опаладан тұрады

Диатомдық балдырлардың панцирлері үшін негізгі материал кремнезем болып табылады [1].

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

Табиғатта диатомдық балдырлар негізінен бір жасушалы болып табылады, олар теңіз планктоны үшін негіз болып табылады және планетаның 25% дейін органикалық затын құрайды [2].

Диатомдық балдырлар жасушаларына кремний кремний қышқылын тасымалдау белоктары арқылы түседі [3].

Олардың бірі Үлкен Ичка тауының жанында орналасқан, тауының биіктігі теңіз деңгейінен 259 м, жалпы ауданы - 175 га, тау мемлекеттік табиғат ескерткіші болып табылады (1 сурет) [3].

1 сурет - Ешкі тауы

Опока кен орны Орал қаласынан шығысқа қарай орналасқан.

Опоканы алу тәсілі- ашық (2 сурет). Соңғы жылдары жол салу кезінде үйінділерді тұрғызу үшін пайдаланылады.

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

2 сурет - Опока кен орны

Ірі опок кен орны Шипово станциясының ауданында орналасқан Шипово кен орны болып табылады [3].

Опока кен орнына зерттеу жұмыстары жүргізіліп, кен орнының ұзындығы бойынша әртүрлі тереңдікте және әртүрлі нүктелерде бірнеше сынама іріктеп алынды.

Опокалар өнеркәсіптің көптеген салаларында қолданылады [4], атап айтсақ жеңіл толтырғыш ретінде пайдаланылады қағаз, резеңке, ; жылу оқшаулағыш материалдар өндіру үшін; адсорбциялық қасиеттерінің жақсылығы жағынан өнеркәсіптік сүзгілерді дайындау үшін .

Құрылыс саласында опока негізінен жеңіл жылу оқшаулағыш кірпіш, әртүрлі жеңіл жылу оқшаулағыш бұйымдар өндіру үшін шикізат ретінде пайдаланылды. (блокар, сегменттер және т.б) [5].

Опоктар пішіні бойынша қабатты және линза тәрізді болып бөлінеді, ұялы шоғырлары сирек кездеседі.

Опока кен орыны ашық тәсілмен өңделіп,экскаваторлар, бульдозерлер сияқты құрылыс машиналарын қолданып, жақын аралыққа тасымалдау үшін скрепелер пайдаланады. Негізінен асымалдау үшін жүк машиналарын қолданады. Өндірілетін опоктың 70%- ы ғана цемент өндірісінде пайдаланылады.

Опокадан арнайы жабдықталған ГОСТ4001-2013 бойынша кесуге арналған 390×190×188 мм өлшемді қабырға блоктарын дайындайды.

Тау жыныстарынан жасалған қабырғалық тастар. Құрылыс материалдары мен жеңіл бетоннан жасалған бұйымдар өндірісінде ұсақ және ірі толтырғыш ретінде 1150-1200°С температурада жоғары температурада күйдіру жолымен опоктан алынатын термолит пайдаланылады [6].

Нәтижелер және оларды талқылау. Опока қасиеттерін меңгеру ГОСТ 22263-76 «Кеуекті тау жыныстарынан алынған қиыршық тас пен құм. Техникалық жағдайда» талаптарына сай орындалды. Опоканың физикалық-механикалық зерттеулері МЕМСТ 8269.0-97 «Құрылыс жұмыстарына арналған тығыз тау жыныстары мен өнеркәсіптік

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

өндіріс қалдықтарынан жасалған гравий мен қиыршық тас. Физикалық-механикалық сынау әдістері».

Опоканың елек талдауының нәтижелері фракцияның құрамы 40 мм-ден жоғары 48,6-48,8% құрағанын көрсетті.0-ден 40 мм-ге дейінгі фракциялар бетон бұйымдары мен конструкцияларын өндіру кезінде ең көп сұранысқа ие ретінде одан әрі зерттеу үшін іріктеліп алынды. Опоктың физикалық-механикалық қасиеттерін зерделеу бетонға арналған толтырғыштың негізгі өлшемдері болып табылатын 5-10, 10-20, 20-40 мм фракциялар үшін жүргізілді.

Опоктың физикалық-механикалық қасиеттерін анықтаудың зертханалық зерттеулерінің нәтижелері 1 кестеде берілген. 635-640 кг/м^3 құрайтын ең үлкен үйінді тығыздығы 5-10 мм фракцияға ие, барлық фракциялардың су сіңіруі 25-28%, фракцияның беріктігі 20-40 мм жоғары, ол 4,0-4,1 МПа құрайды. Фракцияның ең төмен жылу өткізгіштігі 20-40 мм, ол 0,06-0,07 Вт/м × К құрайды [7].

1 кесте - Опоканың физико - механикалық қасиеті

Фракция өлшемі, мм	Үйінді тығыздық, кг/м^3	Су сіңіргіштігі, %	Сығу кезіндегі шекті беріктілік, МПа	Жылу өткізгіштік, Вт/м× К
5 – 10	637 – 642	28 – 29	3,3 – 3,4	0,15 – 0,17
10 – 20	622 – 627	27 – 28	3,7 – 3,8	0,07 – 0,08
20 – 40	587 – 592	26 – 27	3,9 – 4,0	0,05 – 0,06

Опоканы көзбен шолып қарау нәтижелері бойынша оның түсі мен пішіні анықталды: ашық сұр-сары түсті, опоктың тас тәрізді құрылымы.

Мемлекеттік стандартқа сәйкес минералдық-петрографиялық талдау нәтижелері бойынша 33031-2014 «Жалпыға ортақ пайдаланылатын автомобиль жолдары. Тау жыныстарынан жасалған қиыршық тас пен қиыршық тас» Минералдық-петрографиялық құрамды анықтау жобасында басқа құраушылармен салыстырғанда ең көп мөлшері 69,55% опал массасының құрамы айқындалған.

Опоктағы минералдар құрамының азаюы бойынша мынадай тәртіппен орналасады: сазды минералдар - 15,56%, цеолит - 3,2%, темір гидроксиді - 2,73%, глауконит - 2,2%, далалық шпат - 1,03%, слюда - 2,19%, кварц - 1,75%, кальцит - 0,9%, органика көміртектендірілген - 0,75%

Кірпіш өндіру үшін қоюлардың жарамдылығын зерттеу мақсатында зертханалық зерттеулер жүргізілді және жартылай құрғақ тәсілмен керамикалық кірпіш өндіру технологиясы қолданылды. Осы мақсаттағы үгінділер дәндердің ірілігіне дейін 2,0 мм-ден кем ұсақталған.

Осы мақсаттағы үгінділер дәндердің ірілігіне дейін 2,0 мм-ден кем ұсақталған. Ұсақталған опока 5 топқа бөлінді елеуіш арқылы өлшемдері: I - 0,16 мм дейін, II - 0,16 - 0,315 мм, III - 0,315 - 0,63 мм, IV - 0,63 - 1,0 мм, V - 1,0 - 2,0 мм [8].

Керамикалық үлгілер диаметрі және биіктігі 50 мм нысанда 950^{0}С температурада күйдіру жолымен қалыптастырылды. Опоктан жасалған кірпіштің физикалық-механикалық қасиеттері анықталды (2 кесте).

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

2 кесте - Опоктан жасалған жеңіл салмақты кірпіштің қасиеттерін анықтау

Електің өлшемі	Орташа тығыздық кг/м^3	Толық шөгу, %	Масса бойынша су сіңіргіштігі, %	Сығу кезіндегі шекті беріктілік, МПа
I	1140 – 1143	3,2 – 3,23	43,0– 43,3	11,7 – 12,0
II	1230 – 1235	3,3 – 3,35	44,0 – 44,1	14,5 – 14,6
III	1125 – 1127	3,45 – 3,48	43,4 – 43,6	16,0 – 16,2
IV	1100 – 1105	3,5– 3,7	44,3 – 44,5	16,2 – 16,4
V	1080 – 1082	4,0– 4,03	45,0 – 45,3	19,5 – 20,0

3-кестеде толық пішінді кірпіштің - керамикалық, силикатты және жеңіл салмақты кірпіштің салыстырмалы сипаттамасы келтірілген [9].

3 кесте - Құрылыс материалдарының салыстырмалы сипаттамасы

Кірпіштің атауы	Орташа тығыздық кг/м^3	Толық шөгілу, %	Салмақ бойынша су сіңіргіштік, %	Беріктілігі, МПа	Жылу өткізгіштік, Вт/м×К
Толық пішінді керамикалық кірпіш	1600-1900	5 - 8	6-8	7,5-30,0	0,45-0,66
Толық пішінді силикатты кірпіш	1300-1900	-	6-8	10,0-30,0	0,5-0,7
Жасалған жеңіл пішінді кірпіш	1100-1250	3,5-4,0	44-45,5	12,11-20,25	0,18-0,22

Бетон және темірбетон бұйымдары мен конструкцияларын, сондай-ақ асфальтбетонды дайындау кезінде жоғары температурада күйдіру жолымен опоктан алынатын және МемСТ 56507-2015 талаптарына сәйкес келетін термолит жеңіл толтырғыш ретінде перспективалы материал болып табылады «Кремнийлі шикізат негізіндегі термолитті толтырғыштар. Техникалық жағдай». Свойства термолита определялись согласно ГОСТ МемСТ 9758-2012 келісімі бойынша термолиттің қасиетері анықталды «Құрылыс жұмыстары үшін бейорганикалық кеуекті толтырғыштар. Сынау әдістері».

Термолитті дайындау үшін СНОЛ 6,7/1300 камералық электр пеші пайдаланылды. 5-10 мм, 10-20 мм және 20-40 мм фракциялар опоктарын күйдіру 1150^{0}С температурада жүргізілді. Термолиттің беріктілігі ПГМ-50МГ4 престе анықталды. КТХ-150 қондырғысымен аязға төзімділік анықталды, теплопроводность измерялась методом теплового зонда по ГОСТ 30256-94 МемСТ «Құрылыс бұйымдары мен материалдары стандартына сай жылулық әдісппен жылуөткізгіштігі анықталды. ИТП-МГ4 «ЗОНД» зонд приборының көмегімен жылуөткізгіштік әдісі анықталды.

Қазақстан Республикасы, Д. Серікбаев атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік техникалық университетінің «IPGETAC» инженерлік бейіндегі зертханасында JSM6390LV растрлы электронды микроскопты пайдалана отырып, 5 спектрдегі термолиттің барлық элементтеріне талдау жүргізілді. Келесі химиялық құрамдарының нәтижелері алынды (4 кесте): отегі O (54,43-61,40 %), натрий Na (0,63-2,52 %), магний (0,57-1,01 %), алюминий Al (3,73-4,82 %), кремний Si (19,92-30,94 %), күкірт S (0,46%),

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

хлор (0,24-2,05 %), калий (0,29-1,68 %), кальций Ca (0,54-0,99 %), титан Ti (0,16 - 0,19 %), темір Fe (2,49 - 19,01 %).

4 кесте - Термолиттің химиялық құрамы

Спектр	O	Na	Mg	Al	Si	S	K	Ca	Ti	Fe
Спектр 1	55,07		0,57	4,15	19,92		0,29	0,99		19,01
Спектр 2	54,77		0,75	4,07	22,85		0,53	0,57	0,19	16,26
Спектр 3	54,43	2,52	0,73	3,73	30,94	0,46	1,68	0,98		2,49
Спектр 4	61,40	0,63	0,87	4,37	27,06		0,76	0,54	0,17	3,97
Спектр 5	58,85		1,01	4,82	28,19		0,67	0,58	0,16	5,71
Макс.	61,40	2,52	1,01	4,82	30,94	0,46	1,68	0,99	0,19	19,01
Мин.	54,43	0,63	0,57	3,73	19,92	0,46	0,29	0,54	0,16	2,49

5 кестеде табиғи қиыршық тас, керамзит және термолит сияқты құрылыс материалдарын салыстырмалы сипаттамасы келтірілген. Термолиттің бөлшектенуі бойынша маркасы 1000-нан төмен болмауы тиіс, бұл термолитті берік материалдарға жатқызуға мүмкіндік береді. Үйкелістігі бойынша маркасы И1 төмен емес, бұл беттің үйкелістілігі бойынша жақсы көрсеткіш болып табылады.

Аязға төзімділік маркасы F25 төмен емес, меншікті тиімді белсенділігі радионуклид - 28-30 Бк/кг, жылуөткізгіштігі 0,12-0,14 Вт/м×К. Жүргізілген зерттеулер кесек және инелі пішіндердің құрамы - 0,24%, әлсіз жыныстар - 3,1%, сазды бөлшектер - 0,2% -дан аспайтынын көрсетті. Үйінді тығыздығы 860 кг/м^3 құрайды.

Жүргізілген зерттеулер көрсеткіштері ГОСТ 22263-76 талаптарға сай.

5 кесте - Құрылыс материалдардың сипаттамасы

№	Көрсеткіштер	Қиыршық тас	Керамзит	Термолит
1	Үйінді тығыздық, кг/м^3	1500 - 2950	350 - 600	850 – 950
2	Ұнтақталған маркасы	1000 төмен емес	250 төмен емес	1000 төмен емес
3	Меншікті белсенді тиімділігі, Бк/кг	370 – 1500	< 370	28 – 30
4	Аязға төзімділік маркасы	F50 төмен емес	F15 төмен емес	F25 төмен емес
5	Үйкеліс маркасы	И1 төмен емес	–	И1 төмен емес
6	Жылу өткізгіштік, Вт/м×К	3,0 – 3,5	0,07 – 0,15	0,1 – 0,12
7	Пластиналы (қаңылтыр) және инелі пішінді дәндердің болуы, %	10 аспау	–	0,24
8	Шаң тәрізді және сазды бөлшектердің құрамы %	0,5 аспау	–	0,2
9	Әлсіз тұқымды дәндердің құрамы %	2 аспау	–	3,1

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

Құрамына Саратов обл, Вольск қаласының «Вольск цемент зауыты» («Вольскцемент») -да өндіретін (ГОСТ 31108–2020 « Жалпықұрылыс цементі. Техникалық жағжайда») алаптарына сай шығаратын 235 кг, М400 портландцементі 655 кг, 10-20 мм фракциялы термолитті, ГОСТ 8736–2014 «Құрылыс жұмысына арналған құм. Техникалық жағдайда» талабына сай ҚР БҚО Желаев кенорнының ірілігі 2 мм 335 кг құм, құмның ылғалдылығына байланысты (ГОСТ 23732-2011 «Құрылыс ерітіндісі мен бетонға арналған су. Техникалық жағдайда») талаптарына сай 80 л су қосылған бар термолит негізінде бетон жобаланды.

Көрсетілген құрамды пайдаланып Ресей Федерациясы Златоуск қаласындағы «Монолит» АҚ-да өндіретін «Мастерок-Метеор» вибропрессте жаяу жол плиткалары мен бордюрлер дайындалды. Жалпы саны 1500 дана жеңілбетон блоктары (390×190×188 мм), 3000 дана жаяу жол плиталары («Кірпіш» 200×100×70 мм формасында, «Шестигранник» 230×200×70 мм формасында) және 100 дана жаяу жол бордюрасын (1000×180×300 мм) өндіріп шығарылды.

Зертханалық зерттеу нәтижелерінде бетон бұйымдарының физико-механикалық қасиеттері анықталып 6-шы кестеде көрсетілді.

Кесте 6 - Бетон бұйымдарының қасиетін анықтау

Бұйым атауы	Сығылу кезіндегі беріктілік, МПа	Тығыздық, кг/м³	Жылу өткішгіктігі, Вт/м×К	Сусіңіргіштігі, %
Жеіңіблок	11,5–12,0	890–895	0,75–0,8	22,8–23,5
Бордюр тротуарлары	17,2–17,5	1130–1135	–	9,8–10,25
Тротуар плитасы	15,5–15,8	1120–1125	–	9,8–10,25

Қорытынды. Табиғи опоктан және опокты, термолитті жоғары температурада күйдіру өнімінің негізінде алынған құрылыс материалдары құрылыста қолдану үшін перспективалы, өйткені қабырға материалдары мен жол құрылысы үшін материалдар ретінде қолдану үшін талап етілетін қасиеттерге ие.

Одан арғы ғылыми-зерттеу жұмысы бетон өндіру кезінде жеңіл толтырғыш ретінде күйдірілмеген опокты пайдалануды зерделеуге бағытталатын болады, темір-бетон бұйымдары мен конструкцияларында, силикат-бетондарда термолитті, сондай-ақ түрлендіруші қоспаларды енгізу және дайындаудың жаңа технологиялық тәсілдері арқылы жеңіл салмақты кірпіштің су сіңіруін төмендету тәсілдерін қолдану.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Минералы и горные породы СССР. [Текст] / Т. Б. Здорик, Л. Г. Фельдман, И. Н. Тимофеев, В. В. Матиас. - Москва : Мысль. - 1970. - 488 с.

2. Ахмеденов К. М. Памятник природы «гора Большая Ичка» как уникальный объект солянокупольных ландшафтов Западного Казахстана. [Текст] / К. М. Ахмеденов, Д. М. Дудин // Молодой ученый. - 2016. - № 6 (110). - С. 314-318.

3. Камалов С.М. География размещения месторождений природных ископаемых Уральской области и их народнохозяйственное значение. [Текст] / Камалов С.М., Ли К.А. // Диалог. – Уральск. - 1992. - 156 с.

4. Чумаченко Н.Г. Перспективы использования кремнистых пород при производстве строительных материалов. [Текст] / Чумаченко Н.Г., Баранова М.Н., Галиуллина Д.Р. // Сборник статей СГАСУ. Традиции и инновации в строительстве и архитектуре. Строительные технологии. – Самара. - 2016. - С. 23 - 26.

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

5. Инструкция по применению классификации запасов к месторождениям кремнистых пород (диатомит, спонголит, трепел, опока). [Текст] / М. : ВСЕГЕИ. -1984.- 36с.

6. Ельчищева Т.Ф. Кремнистая опал-кристобалитовая порода. Перспективы. [Текст] / Ельчищева Т.Ф., Таскалиев А.Т. // Вестник ЗКИТУ. - 2023. - №S1 (1). - С. 19 - 21.

7. Таскалиев А. Т. Кремнийлі опал-кристобалит жынысы. [Текст] / А. Т. Таскалиев, Максотова А.Б. // Батыс Қазақстан инновациялық - технологиялық университетінің хабаршысы. Ғылыми журнал. Арнайы шығарылым. Хабаршы БҚИТУ. - Орал. - 2023. №4 (28). – Б. 150 - 153.

8. Таскалиев А. Т. Опокадан жеңіл кірпіш өндіру технологиясы. [Текст] / А. Т. Таскалиев, Гизатулла Т.Г., Сундетбаев А.Н. // Батыс Қазақстан инновациялық - технологиялық университетінің хабаршысы. Ғылыми журнал. Арнайы шығарылым. Хабаршы БҚИТУ. - Орал. - 2023. - №2 (30). – Б. 183 - 191.

9. Таскалиев А. Т. Кремнийлі опал-кристобалит жыныстарының физикалық-механикалық қасиеттерін анықтау. [Текст] / А. Т. Таскалиев, Д. Д. Шевелев, А. В. Твердов // Заманауи ғылым: жаңа тәсілдер және заманауи зерттеулер: халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның материалдары / Қызылорда университеті «Болашак». - Қызылорда. - 2024. – Б. 578 - 582.

REFERENCES

1. Mineraly i gornye porody SSSR. [Minerals and rocks of the USSR] / T. B. Zdorik, L. G. Feldman, I. N. Timofeev, V. V. Matias. - Moskva : Mysl. - (1970): - (In Rus) - 488 s.

2. Ahmedenov K. M. Pamyatnik prirody «gora Bolshaya Ichka» kak unikalnyj obekt solyanokupolnyh landshaftov Zapadnogo Kazahstana. [The nature monument "Bolshaya Ichka Mountain" as a unique object of salt-domed landscapes of Western Kazakhstan] / K. M. Ahmedenov, D. M. Dudin // Molodoj uchenyj. – (2016): - (In Rus) - № 6 (110). - S. 314-318.

3. Kamalov S.M. Geografiya razmeshcheniya mestorozhdenij prirodnyh iskopaemyh Uralskoj oblasti i ih narodnohozyajstvennoe znachenie. [The geography of the deposits of natural resources of the Ural region and their national economic importance] / Kamalov S.M., Li K.A. // Uralsk: Dialog. – (1992): - (In Rus) - 156 s.

4. Chumachenko N.G. Perspektivy ispolzovaniya kremnistyh porod pri proizvodstve stroitelnyh materialov. [Prospects for the use of siliceous rocks in the production of building materials] / Chumachenko N.G., Baranova M.N., Galiullina D.R. // Sbornik statej SGASU. Tradicii i innovacii v stroitelstve i arhitekture. Stroitelnye tekhnologii. – Samara. - (2016): - (In Rus) - S. 23 - 26.

5. Instrukciya po primeneniyu klassifikacii zapasov k mestorozhdeniyam kremnistyh porod (diatomit, spongolit, trepel, opoka). [Instructions for the application of reserve classification to deposits of siliceous rocks (diatomite, spongolite, trepel, flask)] / M. : VSEGEI. - (1984): - (In Rus) - 36 s.

6. Elchishcheva T.F. Kremnistaya opal-kristobalitovaya poroda. Perspektivy. [Siliceous opal-cristobalite rock. The prospects] / Elchishcheva T.F., Taskaliev A.T. // Vestnik ZKITU. - (2023): - (In Rus) - №S1 (1). - S. 19-21.

7. Taskaliev A. T. Kremnijli opal-kristobalit zhynysy. [Siliceous Opal-cristobalite rock] / A. T. Taskaliev, Maksotova A.B. // Batys Qazaqstan innovaciyalyq - tekhnologiyalyq universitetinin habarshysy. Gylymi zhurnal. Arnaiy shygarylym. Habarshy BQITU. - Oral. - (2023): - (In Kaz) - № 4 (28). - S. 150 - 153.

8. Taskaliev A. T. Opokadan zhenil kirpish ondiru tekhnologiyasy. [Technology for the production of light bricks from Opoka] / A. T. Taskaliev, Gizatulla T.G., Sundetbaev A.N. //

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

Batys Qazaqstan innovaciyalyq - tekhnologiyalyq universitetinin habarshysy. Gylymi zhurnal. Arnajy shygarylym. Habarshy BQITU. - Oral. - (2023): - (In Kaz) - №2 (30). - S. 183 - 191.

9. Taskaliev A. T. Kremnijli opal-kristobalit zhynystarynyң fizikalyq-mekhanikalyқ қasietterin anyqtau. [Determination of physical and mechanical properties of siliceous Opal-cristobalite rocks] / A. T. Taskaliev, D. D. Shevelev, A. V. Tverdov // Zamanaui gylym: zhana tasilder zhane zamanaui zertteuler: halyqaralyq gylymi-praktikalyq konferenciyanyn materialdary / Kyzylorda universiteti «Bolashak». - Kyzylorda. - (2024): - (In Kaz) - S. 578 - 582.

ПОЛУЧЕНИЕ СТРОИТЕЛЬНЫХ МАТЕРИАЛОВ ИЗ ОПОКИ

Аннотация. Свойства опоки изучались путем проведения лабораторных исследований, использовались методы минералого-петрографического, физического, химического и других видов анализов. Опока исследовалась как самостоятельный материал для получения строительных материалов и как сырье для изготовления термолита, используемого в качестве легкого (крупного и мелкого) заполнителя при изготовлении бетонных изделий и конструкций. Термолит был получен в лабораторных и промышленных условиях путем высокотемпературного обжига опоки при 1150ºС. Лабораторные исследования термолита в аккредитованных испытательных лабораториях показали соответствие его химического состава, прочностных свойств и радиационной безопасности нормативным требованиям. На основе проведенных испытаний на термолит получен сертификат качества продукции. Разработана технология производства изделий из опоки, получен легковесный полнотелый кирпич. На основе термолита, используемого в качестве крупного заполнителя, получен строительный материал – легкий бетон для изготовления легкобетонных блоков, тротуарной плитки и тротуарного бордюра. Подобрано технологическое оборудование для изготовления строительных материалов и изделий.

Ключевые слова. Опока, строительные материалы, кремнистая опал-кристобалитовая порода, термолит, заполнитель, легковесный кирпич, сертификат.

RECEIPT OF CONSTRUCTION MATERIALS FROM PEAT

Abstract. The properties of opoka were studied through laboratory studies, methods of mineral-petrographic, physical, chemical and other types of analyzes were used. Opoka was studied as an independent material for the production of building materials and as a raw material for the manufacture of thermolith, used as a light (large and small) aggregate in the manufacture of concrete products and structures and asphalt concrete. Thermolite was obtained in laboratory and industrial conditions by high-temperature burning of flock at 1150°C. Laboratory studies of thermolite in accredited testing laboratories have shown compliance of its chemical composition, strength properties and radiation safety with regulatory requirements. Based on the thermolite tests performed, a product quality certificate was obtained. A technology for the production of products from peat was developed, a lightweight full-bodied brick was obtained. On the basis of thermolite, used as a large aggregate, a building material is obtained - light concrete for the manufacture of light concrete blocks, paving slabs and paving curbs. Selected technological equipment for the manufacture of building materials and products.

Key words. Flask, construction materials, siliceous opal-cristobalite rock, thermolite, aggregate, lightweight brick, certificate.

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

ГРНТИ 28.23.08, 29.23.31 **DOI: https://doi.org/10.62724/202520303**

Казиева Назым Магидулловна,
Доктор PhD , старший преподаватель,
Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Республика Казахстан,
010000, г.Астана, kaziyeva_nm@enu.kz, ORCID ID: 0000-0002-7559-1795

ПРИМЕНЕНИЕ ГЛУБОКОГО ОБУЧЕНИЯ ДЛЯ АНАЛИЗА БОЛЬШИХ ДАННЫХ: МЕТОДЫ, ПОДХОДЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ

Аннотация. В последние десятилетия анализ больших данных стал одной из важнейших задач в области информационных технологий. Глубокое обучение, как часть искусственного интеллекта, предоставило эффективные инструменты для обработки и извлечения знаний из больших объемов данных. В данной статье рассматриваются ключевые методы глубокого обучения, такие как искусственные нейронные сети, свёрточные нейронные сети, рекуррентные нейронные сети, генеративные состязательные сети и автокодировщики, которые активно используются для анализа различных типов данных. Описываются подходы к их применению, включая предобработку данных, распределенные вычисления и методы обучения с учителем и без учителя. Кроме того, рассматриваются актуальные вопросы, такие как интерпретируемость моделей и развитие мультимодальных данных. В статье также анализируются перспективы использования глубокого обучения в сочетании с квантовыми вычислениями и методы работы с ограниченным количеством данных. Несмотря на успехи, глубокое обучение сталкивается с рядом вызовов, таких как потребность в огромных вычислительных мощностях и этические вопросы, связанные с использованием данных. В заключение, отмечается, что глубокое обучение имеет значительный потенциал для решения сложных задач анализа больших данных, и его развитие продолжит открывать новые возможности для различных областей науки и промышленности.

Ключевые слова: глубокое обучение, большие данные, нейронные сети, свёрточные сети, рекуррентные сети, генеративные состязательные сети, автокодировщики, анализ данных, распределённые вычисления, обучение с учителем, обучение без учителя, интерпретируемость моделей, мультимодальные данные, квантовые вычисления, этика данных.

Введение. С развитием технологий и ростом объемов данных, которые генерируются во всех областях человеческой деятельности, задачи обработки и анализа больших данных становятся всё более актуальными. В условиях огромных объемов информации традиционные методы анализа сталкиваются с ограничениями, что требует использования более мощных и эффективных инструментов. Одним из таких инструментов стало глубокое обучение (ГД), которое стало ключевой технологией для извлечения знаний из больших данных.

Глубокое обучение представляет собой подход в машинном обучении, основанный на использовании многослойных нейронных сетей, способных автоматически выделять признаки и выявлять сложные закономерности в данных [2]. Методы глубокого обучения нашли применение в широком спектре задач, включая обработку изображений, текста, звука и временных рядов, а также в таких областях, как медицина, финансы, маркетинг и научные исследования.

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

Данная статья посвящена исследованию методов и подходов глубокого обучения, которые активно используются для анализа больших данных. Рассматриваются ключевые типы нейронных сетей, такие как искусственные нейронные сети, свёрточные и рекуррентные сети, а также подходы к их применению, включая распределенные вычисления и обучение с учителем и без учителя. В статье также обсуждаются перспективы и вызовы, с которыми сталкиваются исследователи и практики в этой области [5, 7].

Методы глубокого обучения для анализа больших данных

Глубокое обучение (ГД) представляет собой мощную технологию для анализа и обработки больших данных, применяемую для решения широкого спектра задач. Рассмотрим ключевые методы, которые активно используются в этой области:

1. Искусственные нейронные сети (ИНС)

Искусственные нейронные сети (ИНС) являются основой глубокого обучения [5]. Они состоят из нескольких слоев нейронов, каждый из которых выполняет математическую операцию для обработки информации. Основное их преимущество заключается в способности автоматически выделять признаки из необработанных данных, таких как текст, изображения или временные ряды. Многослойные перцептроны (MLP) являются одним из самых простых типов ИНС и могут использоваться для решения задач классификации и регрессии. Однако при работе с большими объемами данных требуется использование более сложных архитектур [8].

2. Свёрточные нейронные сети (CNN)

Свёрточные нейронные сети (CNN) наиболее эффективно применяются в задачах, связанных с изображениями и видео [6]. Основное преимущество CNN заключается в способности автоматического выделения пространственных признаков, таких как формы и текстуры, из пиксельных данных. В последние годы они также активно используются в задачах анализа сигналов, текстов и даже в финансовом прогнозировании. CNN часто используются для построения моделей, которые могут обрабатывать и анализировать большие объемы визуальной информации с высокой степенью точности.

3. Рекуррентные нейронные сети (RNN) и LSTM

Рекуррентные нейронные сети (RNN) и их расширения, такие как долгосрочная память (LSTM), идеально подходят для работы с последовательными данными [6]. Эти сети способны запоминать информацию о предыдущих шагах в последовательности, что делает их очень полезными для обработки текста, аудио, временных рядов и других данных, где порядок элементов имеет значение. RNN и LSTM нашли широкое применение в задачах обработки естественного языка (NLP), прогнозировании временных рядов и обнаружении аномалий в данных.

4. Генеративные состязательные сети (GAN)

Генеративные состязательные сети (GAN) состоят из двух нейронных сетей — генератора и дискриминатора, которые конкурируют между собой [3]. Генератор генерирует новые данные, а дискриминатор пытается отличить реальные данные от сгенерированных. GAN используются для генерации новых данных, таких как изображения, тексты, музыка, и для улучшения качества данных. В области больших данных они могут быть применены для синтеза новых данных, улучшения качества данных и дополнения неполных или искаженных данных.

5. Автокодировщики (Autoencoders)

Автокодировщики представляют собой нейронные сети, которые обучаются сжатию данных и их восстановлению. Этот метод используется для уменьшения размерности данных, что критически важно при обработке больших объемов

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

информации. Автокодировщики помогают выявлять скрытые паттерны в данных, устранять шум и улучшать качество сигналов, а также могут быть полезными в задачах восстановления утраченных данных [1]. В сочетании с другими методами они могут использоваться для улучшения качества анализа и построения более эффективных моделей.

6. Глубокие нейронные сети с обучением по частям (Transfer Learning)

Метод обучения по частям (transfer learning) является важным инструментом для обработки больших данных, особенно когда доступных обучающих данных недостаточно [7]. В этом подходе модель обучается на одном наборе данных и затем используется для решения задачи на другом, часто меньшем, наборе данных. Это позволяет значительно ускорить обучение и повысить точность моделей при ограниченных ресурсах. Transfer learning активно используется в области обработки изображений и текста, где могут быть использованы заранее обученные модели для решения специализированных задач.

7. Обучение с подкреплением (Reinforcement Learning)

Обучение с подкреплением (RL) — это метод, в котором агент обучается путем взаимодействия с окружающей средой, получая обратную связь в виде вознаграждений или наказаний [4]. Этот подход активно используется для решения задач оптимизации, таких как управление роботами, прогнозирование спроса, а также в играх и финансовых рынках. В контексте больших данных обучение с подкреплением позволяет разработать эффективные модели для принятия решений в реальном времени, используя данные о состоянии системы и отклики на действия.

8. Методы ансамблирования

Методы ансамблирования, такие как случайный лес (Random Forest) и градиентный бустинг (Gradient Boosting), представляют собой комбинации нескольких моделей, которые работают вместе для улучшения точности предсказаний [7]. Эти методы часто используются в задачах, где необходимо работать с большими объемами данных и обеспечить стабильность и точность результатов. При анализе больших данных ансамблирование помогает снизить вероятность ошибок и повысить устойчивость моделей к различным вариациям данных.

Подходы к применению глубокого обучения для анализа больших данных

1. Обработка и предобработка данных

Перед применением методов глубокого обучения, важно провести качественную обработку данных, что включает в себя очистку данных, их нормализацию, уменьшение размерности и устранение шумов. В рамках обработки больших данных особое внимание уделяется выбору правильных методов для работы с такими характеристиками данных, как пропущенные значения, выбросы и несбалансированность классов.

2. Распределенные вычисления и параллельное обучение

Анализ больших данных требует огромных вычислительных ресурсов, что делает необходимым использование распределенных вычислений. Платформы, такие как Apache Hadoop и Apache Spark, используются для распределенной обработки данных, в то время как фреймворки глубокого обучения, например, TensorFlow и PyTorch, предоставляют возможности для распределенного обучения нейронных сетей. Это позволяет эффективно обрабатывать и анализировать огромные объемы данных, улучшая производительность и сокращая время обработки.

3. Обучение с учителем и без учителя

Глубокое обучение применяется как в задачах с учителем (например, классификация и регрессия), так и в задачах без учителя (например, кластеризация и выделение признаков). Для анализа больших данных часто используется

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

комбинированный подход, включающий как обучение с учителем для решения конкретных задач, так и обучение без учителя для исследования структуры данных и выделения скрытых паттернов.

4. Визуализация и интерпретируемость

Одной из проблем глубокого обучения является его «черный ящик» характер, когда модели могут давать точные результаты, но не всегда понятно, как они пришли к этим выводам. Для анализа больших данных важно разрабатывать методы интерпретации и визуализации результатов работы моделей. Применение технологий объяснимого ИИ (XAI) позволяет обеспечить прозрачность решений, принятых моделями глубокого обучения [9].

Перспективы развития применения глубокого обучения для анализа больших данных

Глубокое обучение продолжает развиваться и расширять свои возможности для анализа больших данных, открывая новые горизонты в самых различных областях. С каждым годом методы глубокого обучения становятся все более мощными и точными, что позволяет значительно улучшить процесс анализа данных. Рассмотрим несколько ключевых перспектив, которые могут повлиять на будущее применения глубокого обучения для анализа больших данных.

1. Интеграция с квантовыми вычислениями

Одной из самых захватывающих перспектив для глубокого обучения является использование квантовых вычислений. Квантовые компьютеры обладают уникальной способностью параллельно обрабатывать огромное количество данных, что делает их идеальными для задач, требующих огромных вычислительных мощностей. Ожидается, что квантовые вычисления смогут значительно ускорить процесс обучения глубоких нейронных сетей, особенно при работе с большими объемами данных. В будущем комбинация глубокого обучения и квантовых вычислений может привести к прорыву в таких областях, как искусственный интеллект, анализ больших данных, криптография и моделирование сложных систем [4].

2. Развитие автономных систем и Интернета вещей (IoT)

С развитием Интернета вещей (IoT) и автономных систем, таких как самоуправляемые автомобили и роботы, будет увеличиваться объем данных, поступающих в режиме реального времени. Глубокое обучение станет необходимым инструментом для обработки и анализа таких данных. В перспективе, системы, использующие глубокое обучение, смогут анализировать огромные потоки информации с минимальной задержкой, что позволит принимать быстрые и эффективные решения. Например, в автономных автомобилях глубокое обучение уже используется для обработки данных с камер и датчиков, и с развитием этой технологии такие системы будут становиться все более точными и безопасными.

3. Объяснимые искусственные интеллекты (XAI)

Одной из главных проблем, с которой сталкивается глубокое обучение, является его "черный ящик", то есть отсутствие объяснимости и прозрачности в принятии решений. С развитием объяснимого искусственного интеллекта (XAI), ученые и разработчики работают над созданием моделей, которые могут не только давать точные предсказания, но и объяснять, как были получены эти результаты. Это особенно важно в таких сферах, как медицина, финансы и юриспруденция, где требуется высокая степень доверия к результатам и понимание причин принятия решений. В будущем мы можем ожидать появления более интерпретируемых моделей глубокого обучения, что откроет новые возможности для их применения в критически важных отраслях.

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

4. Автоматизация аналитики данных и улучшение обработки неполных данных

Современные методы глубокого обучения показывают отличные результаты при работе с большими и сложными данными, но все еще остаются проблемы с обработкой неполных и шумных данных. В будущем можно ожидать улучшений в области обработки неполных данных и самообучения моделей, что позволит создавать более устойчивые системы, способные эффективно работать даже с недостаточными или искаженными данными. Это особенно важно для многих реальных приложений, таких как анализ медицинских изображений или данные сенсоров, где неполные или ошибочные данные могут возникать часто.

5. Использование мультимодальных данных

Одной из тенденций в развитии глубокого обучения является использование мультимодальных данных, то есть данных, полученных из различных источников, таких как текст, изображения, видео и аудио [9]. Например, системы глубокого обучения могут сочетать информацию из нескольких датчиков, текстовых данных и визуальных изображений, что позволяет улучшить точность и качество предсказаний. Развитие мультимодальных технологий откроет новые возможности для применения искусственного интеллекта в таких областях, как безопасность, медицина, маркетинг и виртуальные ассистенты, которые смогут учитывать более широкий спектр данных для принятия решений.

6. Уменьшение потребности в вычислительных ресурсах

Одним из ограничений в применении глубокого обучения является высокая потребность в вычислительных мощностях, что требует значительных затрат на инфраструктуру. В перспективе ожидается создание более эффективных алгоритмов, которые смогут выполнять обучение и инференс с меньшими затратами ресурсов. Это могут быть новые архитектуры нейронных сетей, более легкие и эффективные методы обучения, а также использование специализированных аппаратных решений, таких как нейропроцессоры и асика. Эти достижения позволят значительно снизить затраты на обучение и развертывание моделей глубокого обучения, что сделает технологии доступными для более широкого круга пользователей и организаций.

7. Использование моделей с меньшими данными (Few-shot learning и Zero-shot learning)

Еще одной интересной перспективой является развитие методов обучения на малом объеме данных (Few-shot learning) и обучения без примеров (Zero-shot learning) [10]. В этих подходах модели глубокого обучения способны обучаться и делать предсказания, даже когда количество обучающих примеров ограничено или полностью отсутствует. Эти методы особенно важны для задач, где сбор и размечивание данных могут быть дорогими или трудоемкими, например, в медицинских исследованиях или при анализе редких событий. Развитие этих методов позволит значительно расширить область применения глубокого обучения в таких сферах, как медицина, право, экологический мониторинг и др.

8. Этические и правовые аспекты применения глубокого обучения

С развитием технологий глубокого обучения возрастает и значимость решения этических и правовых вопросов, связанных с использованием этих технологий. В будущем можно ожидать более четкого регулирования и стандартизации использования искусственного интеллекта, особенно в таких чувствительных областях, как здравоохранение, финансы и правосудие. Разработка этичных стандартов и правил для использования данных, обеспечения конфиденциальности и предотвращения

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

дискриминации и предвзятости в моделях глубокого обучения будет играть важную роль в их широком внедрении в общественные и коммерческие сферы.

Заключение. Глубокое обучение стало мощным инструментом для анализа больших данных, значительно улучшив процессы обработки и извлечения полезной информации из огромных объемов данных. Методы глубокого обучения, включая искусственные нейронные сети, свёрточные и рекуррентные сети, генеративные состязательные сети и автокодировщики, продемонстрировали свою эффективность в решении множества задач в таких областях, как обработка изображений, текста, временных рядов и многом другом [1,3,5].

Несмотря на значительные достижения, глубокое обучение сталкивается с рядом вызовов, включая потребность в вычислительных мощностях, сложность интерпретации результатов и этические вопросы, связанные с использованием данных. Перспективы дальнейшего развития технологий глубокого обучения включают создание более мощных и эффективных моделей, интеграцию с квантовыми вычислениями и совершенствование методов работы с ограниченными объемами данных [4,10].

В будущем глубокое обучение продолжит играть ключевую роль в развитии науки и технологий, предлагая новые возможности для решения сложных задач в различных областях. Однако для достижения максимального потенциала этих технологий важно учитывать как технические, так и этические аспекты их применения, чтобы обеспечить их эффективное и безопасное использование в различных сферах.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Chollet, F. Deep Learning with Python. Manning Publications, 352 p. (2018).
2. Zhou, Z.-H. Machine Learning. Springer, 650 p. (2021).
3. Vaswani, A., Shazeer, N., Parmar, N., Uszkoreit, J., Jones, L., Gomez, A. A., Kaiser, Ł., & Polosukhin, I Attention is all you need. In Advances in neural information processing systems (Vol. 30). Neural Information Processing Systems (NIPS). (2017).
4. Zhou, P., & Liang, Y. Reinforcement learning with deep neural networks for large scale data analysis. Springer Series in Advanced Data Science and Computing, 1-240. Springer, https://doi.org/10.1007/978-3-030-16792-0. (2019).
5. Левицкий, И. В., & Петров, А. В. Глубокое обучение: Теория и практика. [Текст] Наука, (2020).
6. Михайлов, В. В., & Петров, С. Ю. Применение нейронных сетей в анализе больших данных. [Текст] Вестник Санкт-Петербургского университета. Прикладная математика и информатика, 15(2), (2018).
7. Андреев, Д. М., & Никитин, И. В. Методы машинного обучения и искусственного интеллекта для анализа больших данных. [Текст] Издательство МГУ, (2019).
8. Козлов, А. Н. Использование нейронных сетей для анализа больших данных в реальном времени. [Текст] Математическое моделирование, 29(8), (2017).
9. Широков, В. С., & Ковалев, В. П. Проблемы и перспективы применения глубокого обучения в обработке больших данных. [Текст] Информационные технологии и вычислительные системы, 29(1), (2021).
10. Барков, С. И. Технологии глубокого обучения в анализе изображений и видео. [Текст] Компьютерные науки и информационные технологии, 10(4), (2020).

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

REFERENCES

1. Chollet, F. Deep Learning with Python. Manning Publications, 352 p. (2018).
2. Zhou, Z.-H. Machine Learning. Springer, 650 p. (2021).
3. Vaswani, A., Shazeer, N., Parmar, N., Uszkoreit, J., Jones, L., Gomez, A. A., Kaiser, Ł., & Polosukhin, I Attention is all you need. In Advances in neural information processing systems (Vol. 30). Neural Information Processing Systems (NIPS). (2017).
4. Zhou, P., & Liang, Y. Reinforcement learning with deep neural networks for large scale data analysis. Springer Series in Advanced Data Science and Computing, 1-240. Springer, https://doi.org/10.1007/978-3-030-16792-0. (2019).
5. Levickij, I. V., & Petrov, A. V. Glubokoe obuchenie: Teoriya i praktika. [Deep learning: Theory and Practice.] Nauka, (2020): - (In Rus)
6. Mihajlov, V. V., & Petrov, S. Yu. Primenenie nejronnyh setej v analize bol'shih dannyh. [Application of neural networks in big data analysis.] Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta. Prikladnaya matematika i informatika, 15(2), (2018): - (In Rus)
7. Andreev, D. M., & Nikitin, I. V. Metody mashinnogo obucheniya i iskusstvennogo intellekta dlya analiza bol'shih dannyh. [Machine learning and artificial intelligence methods for big data analysis.] Izdatel'stvo MGU, (2019): - (In Rus)
8. Kozlov, A. N. Ispol'zovanie nejronnyh setej dlya analiza bol'shih dannyh v real'nom vremeni. [Using neural networks to analyze big data in real time.] Matematicheskoe modelirovanie, 29(8), (2017): - (In Rus)
9. Shirokov, V. S., & Kovalev, V. P. Problemy i perspektivy primeneniya glubokogo obucheniya v obrabotke bol'shih dannyh. [Problems and prospects of applying deep learning in big data processing.] Informacionnye tekhnologii i vychislitel'nye sistemy, 29(1), (2021): - (In Rus)
10. Barkov, S. I. Tekhnologii glubokogo obucheniya v analize izobrazhenij i video. [Deep learning technologies in image and video analysis.] Komp'yuternye nauki i informacionnye tekhnologii, 10(4), (2020): - (In Rus)

ҮЛКЕН ДЕРЕКТЕРДІ ТАЛДАУДА ТЕРЕҢ ОҚЫТУДЫ ҚОЛДАНУ: ӘДІСТЕР, ТӘСІЛДЕР ЖӘНЕ БОЛАШАҚ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ

Аңдатпа: Соңғы онжылдықтарда үлкен деректерді талдау ақпараттық технологиялар саласындағы маңызды тапсырмалардың біріне айналды. Терең оқыту, жасанды интеллектінің бір бөлігі ретінде, үлкен деректер көлемінен білім алу және өңдеу үшін тиімді құралдар ұсынды. Бұл мақалада жасанды нейрондық желілер, конволюциялық нейрондық желілер, рекурренттік нейрондық желілер, генеративті қарама-қарсы желілер және автокодерлер сияқты терең оқытудың негізгі әдістері қарастырылады, олар әртүрлі деректер түрлерін талдауда белсенді қолданылады. Деректерді алдын ала өңдеу, таратылған есептеулер және бақыланатын және бақыланбайтын оқыту әдістері сияқты олардың қолданылу тәсілдері сипатталады. Сондай-ақ, модельдерді түсіндіру және мультимодальды деректерді дамыту сияқты өзекті мәселелер талқыланады. Мақалада терең оқытуды кванттық есептеулермен біріктіру және шектеулі деректермен жұмыс істеу әдістері де қарастырылады. Табыстарға қарамастан, терең оқыту үлкен есептеу қуатын қажет ету және деректерді пайдалану мәселелері сияқты бірқатар қиындықтарға тап болады. Қорытындысында терең оқытудың үлкен деректерді талдаудың күрделі тапсырмаларын шешу үшін үлкен әлеуетке ие екендігі және оның дамуы ғылым мен өнеркәсіптің әртүрлі салаларында жаңа мүмкіндіктер аша беретіні атап өтілген.

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

Кілт сөздер: терең оқыту, үлкен деректер, нейрондық желілер, конволюциялық желілер, рекурренттік желілер, генеративті қарама-қарсы желілер, автокодерлер, деректерді талдау, таратылған есептеулер, бақыланатын оқыту, бақыланбайтын оқыту, модельдерді түсіндіру, мультимодальды деректер, кванттық есептеулер, деректердің этикасы.

APPLICATION OF DEEP LEARNING FOR BIG DATA ANALYSIS: METHODS, APPROACHES, AND PROSPECTS

Abstract: In recent decades, big data analysis has become one of the most important tasks in the field of information technology. Deep learning, as part of artificial intelligence, has provided effective tools for processing and extracting knowledge from large volumes of data. This article examines key deep learning methods such as artificial neural networks, convolutional neural networks, recurrent neural networks, generative adversarial networks, and autoencoders, which are actively used for analyzing various types of data. It describes approaches to their application, including data preprocessing, distributed computing, and supervised and unsupervised learning methods. The article also discusses current issues such as model interpretability and the development of multimodal data. Furthermore, the prospects of combining deep learning with quantum computing and methods for working with limited amounts of data are analyzed. Despite the successes, deep learning faces several challenges, such as the need for enormous computational resources and ethical issues related to data usage. In conclusion, it is noted that deep learning holds significant potential for solving complex big data analysis tasks, and its development will continue to open new opportunities for various fields of science and industry.

Keywords: deep learning, big data, neural networks, convolutional networks, recurrent networks, generative adversarial networks, autoencoders, data analysis, distributed computing, supervised learning, unsupervised learning, model interpretability, multimodal data, quantum computing, data ethics.

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

ГРНТИ 10.55.61 **DOI: https://doi.org/10.62724/202520304**

Койбагарова Лунара Толеугалиевна[*1],
магистр технических наук, старший преподаватель, Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, Республика Казахстан, 090000, г. Уральск, ул. Чапаева, 69, liliya_10@bk.ru, ORCID ID: 0009-00004-4286-658X
Избасова Гаухар Шынтабаевна[*1],
магистр наук по землеустройству, старший преподаватель, Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, Республика Казахстан, 090000, г. Уральск, ул. Чапаева, 69, izbassova_0801@mail.ru, ORCID ID: 0009-0005-2792-5083

РОЛЬ ИСКУСТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В УПРАВЛЕНИИ ЗЕМЕЛЬНЫМИ РЕСУРСАМИ

Аннотация. В настоящее время мир вступил в эпоху технологической революции, характеризующаяся внедрением во многие сферы жизнедеятельности человека искусственного интеллекта. Вопросом первостепенной важности стало использование новых технологий для повышения эффективности, оптимизации и рационального планирования землеустройства, достижения устойчивого эффективного землепользования. Целью данного исследования является определение значения искусственного интеллекта (ИИ) в управлении земельными ресурсами. Искусственный интеллект (ИИ) предлагает значительные преимущества для освоения земельных ресурсов и принятия решений, однако морально-этические соображения, касающиеся конфиденциальности данных, предвзятости и социального воздействия, требуют создания систем, обеспечивающих его ответственное применение. Все более широкое использование моделей ИИ в землеустройстве вызывает опасения в вопросах хранения и обработки данных, конфиденциальности, алгоритмической предвзятости, воздействия на окружающую среду и социального взаимодействия. Традиционные рамки исследовательского подхода могут оказаться недостаточными для практики землеустройства, основанного на ИИ.

В работе рассматриваются важнейшие вопросы, связанные с управлением данными, алгоритмической прозрачностью и оценкой экологических и социальных последствий. Предлагаются новые решения, учитывающие устоявшиеся принципы исследовательского подхода и этики, поддерживающие участие социума. Кроме того, в статье подчеркивается потенциал ИИ для содействия устойчивому и эффективному управлению земельными ресурсами. При это, однако, выявляются потенциальные негативные последствия, такие как сокращение рабочих мест, неравный доступ к технологиям и обострение существующих социальных разногласий.

Ключевые слова. Искусственный интеллект, этическая основа искусственного интеллекта, управление земельными ресурсами, исследовательская этика, социально-этические принципы.

Введение. В настоящее время мир вступил в эпоху технологической революции, характеризующуюся внедрением во многие сферы жизнедеятельности человека искусственного интеллекта. Вопросом первостепенной важности стало использование новых технологий для рационального планирования землеустройства, достижения устойчивого эффективного землепользования. Внедрение ИИ в области управления земельными ресурсами, способствовало усложнению моделей, основанных на больших

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

массивах данных, с использованием алгоритмов для принятия решений по земельным вопросам. Появление спутниковых изображений позволило проводить мониторинг почв в режиме реального времени с использованием инструментов искусственного интеллекта, что произвело революцию в понимании рельефа местности. В недалеком прошлом растущая зависимость от искусственного интеллекта в процессе принятия решений продемонстрировала некоторые экспоненциальные возможности, такие как, анализ огромных массивов данных, выявление закономерности и прогноз результатов, недоступных человеку [1-4]. Кроме того, искусственный интеллект обеспечивает оптимизацию урожайности сельскохозяйственных культур, экономию водных ресурсов и снижение эрозии почв, что является важным шагом на пути к точности в работе землеустроителей. Тем не менее, исследовательская этика в этой важнейшей области выступает за прозрачность и справедливость алгоритмов модели, которые работают с конфиденциальной информацией, касающейся владения землей и доступа к ней. В работе показана актуальность соблюдения социально-этических принципов, которые имеют решающее значение для реализации всего потенциала искусственного интеллекта в управлении земельными ресурсами посредством ответственной разработки и внедрения, поскольку это создает предпосылки для устойчивого, эффективного и справедливого землепользования [5-7]. Таким образом, в статье рассматриваются и предлагаются рекомендации по разработке и применению искусственного интеллекта с соблюдением этических норм в управлении земельными ресурсами.

Материалы и методы исследований.

Этические аспекты применения ИИ в управлении земельными ресурсами. Все обсуждение этических вопросов основано на искажении данных, что требует алгоритмической справедливости в управлении земельными ресурсами, управляемом ИИ. Проблемы возникают с алгоритмом, который целенаправленно ориентирован на увеличение сельскохозяйственного производства, ускорение сохранения биоразнообразия и оптимизацию планирования землепользования. Такие алгоритмы подвергаются критике ввиду того, что способны интенсифицировать существующее неравенство, приводя к несправедливым результатам при принятии решений по управлению земельными ресурсами [8,9]. Иными словами, модели искусственного интеллекта, основанные на исторических данных, могут отражать неравенство в праве собственности на землю и доступе к ресурсам, несправедливо отдавая предпочтение крупным плантациям с налаженной инфраструктурой сбора данных, при этом маргинализируя мелких фермеров, у которых нет таких данных, что увеличивает неравенство в доступе к земле и разрыв в производительности сельского хозяйства. Природоохранная головоломка, полученная с помощью искусственного интеллекта, часто искажается из-за необъективных данных, когда алгоритм может определять приоритетность районов для охраны дикой природы на основе моделей пригодности среды обитания. Таким образом, актуализируется вопрос об обучении моделей ИИ учитывать традиционные методы управления земельными ресурсами, при которых коренные общины принимают решения, поскольку модели могут упускать из виду культурно значимые природоохранные зоны, что может нарушить жизнедеятельность местных жителей, вызвать экологическую несправедливость и подорвать доверие к природоохранным инициативам [9]. В связи с этим, при управлениии ИИ возникает множество социально-этических вопросов, такие как, проблемы, связанные с алгоритмами выдачи кредитов, используемыми для финансирования сельского хозяйства, моделями зонирования, влияющими на развитие урбанизации, и даже системами прогнозирования лесных пожаров, которые могут усугубить неравенство, если модели обучены на основе необъективного набора данных [10,11].

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

Прозрачность и подотчетность. Ограниченная прозрачность может привести к непониманию логического обоснования решений по управлению земельными ресурсами на основе искусственного интеллекта. Это приведет к отсутствию точности и прозрачности, что потенциально чреваты серьезными последствиями, поскольку местное сообщество будет отчужденным, неуслышанными и уязвимыми перед несправедливыми результатами, генерируемыми моделями искусственного интеллекта. Это может усугубить отсутствие доверия и затруднить сотрудничество, помешать эффективной практике управления земельными ресурсами и подорвать те самые цели, к достижению которых стремится ИИ [5,9,12,13]. Таким образом, необходима обязательная прозрачность, которая устраняет пробелы и способствует ответственному развитию ИИ для управления земельными ресурсами с помощью объяснимых методов ИИ, вовлечения местного сообщества и человеческих ресурсов, а также алгоритмов и данных с открытым исходным кодом, которые используют возможности ИИ.

Результаты и их обсуждение.

Исследования воздействия на окружающую среду и социальную сферу. Исследования показывают, что в будущем ИИ повысит эффективность, оптимизирует использование ресурсов и улучшит процесс принятия решений. Однако развитие этой технологии заставляет задуматься о потенциальных проблемах в области окружающей среды и социальных рисках, которые жизненно важны для благополучия социума. Искусственный интеллект оказывает значительное воздействие на окружающую среду, вызывая опасения по поводу парадокса автоматизации, который может быть положительным с точки зрения повышения производительности в сельскохозяйственной сфере, что вновь поднимает проблему чрезмерной эксплуатации земельных и водных ресурсов, которая носит негативный характер. Кроме того, это может способствовать развитию монокультурных методов ведения сельского хозяйства, поддерживаемых алгоритмами оптимизации, управляемыми искусственным интеллектом, которые могут привести к снижению плодородия почв и биоразнообразия, влияя на долгосрочную устойчивость [14-15]. Следует отметить, что первостепенное значение имеет проблема добычи полезных ископаемых. В области разведки и добычи полезных ископаемых были созданы различные системы и модели ИИ, на основе которых освоение ресурсов приводит к ухудшению состояния окружающей среды в результате вырубки лесов, загрязнения окружающей среды и разрушения природных экосистем. Решения, принимаемые на основе искусственного интеллекта, влияют на изменение климата, поскольку крупномасштабная инфраструктура и обработка данных требуют больших затрат энергии, что может привести к значительному увеличению выбросов парниковых газов. Как известно, выбросы парниковых газов потенциально негативно сказываются на окружающей среде, оказывая влияние на практику управления земельными ресурсами. Кроме того, социальные последствия, вызванные решениями, основанными на ИИ, включают в себя перемещение либо ликвидацию рабочих мест, когда автоматизация привела к потере рабочих мест в наземных секторах, таких как сельское хозяйство, лесоводство и землеустройство, что свидетельствует о существующем неравенстве и вызывает социальные волнения в обществе, зависящих от этих профессий. Аналогичным образом, искусственный интеллект привел к миграции населения, когда крупномасштабные проекты землепользования, оптимизируемые моделями, вынудили людей из местных регионов переселяться в другие территории, поскольку больше не могут быть традиционными землепользователями, что подрывает их культурные традиции и средства к существованию. Все это в совокупности привело к размыванию традиционных знаний и чрезмерной зависимости от решений, основанных на искусственном интеллекте, при управлении земельными ресурсами, что повлияло на

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

культурное наследие. Таким образом, искусственный интеллект требует соблюдения социально-этических норм, которые помогут определить приоритеты устойчивого развития, оценить социальные последствия и способствовать интеграции с традиционными знаниями.

Конфиденциальность и безопасность. Искусственный интеллект - лучшее решение, которое когда-либо существовало для систем управления земельными ресурсами. Однако вопросы конфиденциальности данных создают серьезные проблемы. Искусственный интеллект опирается на сбор данных, который отслеживает использование земли и ресурсов и способствует решению проблемы защиты личных данных и конфиденциальности. Модель собирает личную информацию фермера, о границах участка и даже о выборе сорта сельскохозяйственных культур, которые, как опасаются исследователи, могут быть скомпрометированы, если не будут должным образом обезличены и защищены. Кроме того, проблема, связанная с распространением системы наблюдения, когда ведется постоянный мониторинг землепользования с помощью беспилотных летательных аппаратов на базе искусственного интеллекта или спутниковых снимков, рассматривается в сообществах как проблема, поскольку она препятствует традиционным методам управления земельными ресурсами. Проблема конфликта интересов возникает из-за целевого маркетинга, поскольку ИИ использует личную информацию о землепользовании, которую он научно проанализировал, и которая может быть использована для целевого маркетинга сельскохозяйственной продукции или услуг, что ставит под угрозу независимость решений по управлению земельными ресурсами. Нарушения и неправомерное использование информации, хранящейся в моделях искусственного интеллекта, могут привести к утечке конфиденциальной информации о землепользовании, а также к дезинформационной войне, в ходе которой злоумышленники могут манипулировать данными о землепользовании или алгоритмами искусственного интеллекта для распространения дезинформации, оказывая влияние на сельскохозяйственные рынки, земельные ресурсы [11-13]. Следовательно, необходимо учитывать вопросы о защите персональных данных, прозрачности алгоритмов и их подотчетности, а также международном сотрудничестве в обеспечении управления данными и разработке социально ориентированного искусственного интеллекта для управления земельными ресурсами, чтобы предотвратить неправомерное использование личных данных.

Важность исследовательской этики при разработке искусственного интеллекта. Искусственный интеллект интенсивно используется в системах управления земельными ресурсами, и крайне важно ориентироваться в их социально-этической роли путем анализа существующих структур, для представления об ожидаемой перспективе. В настоящее время оснопологающим признаны Азиломарские (Asilomar) принципы ИИ, которые, направлены на формирование единых норм международного регулирования деятельности искусственного интеллекта (ИИ) и содержащие положения, которые важно придерживаться в работе с ИИ ради его использования исключительно в позитивном ключе. Это обеспечивает первостепенное соблюдение принципов, которые ускоряют обеспечение безопасности и прав отдельных лиц и обществ в целом. В области управления земельными ресурсами принципы Asilomar направлены на предотвращение предвзятого отношения к маргинализированным сообществам, уделение приоритетного внимания экологическому благополучию и создание механизмов ответственности за непредвиденные последствия. Кроме того, Руководящие принципы Европейской комиссии по этике для надежного ИИ обеспечивают основу, способствующую технической надежности и безопасности. Это гарантирует устойчивость и безопасность

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

систем искусственного интеллекта и то, что они должны основываться на принципах законности и этики в отношении всех применимых законов и нормативных актов, а также на соблюдении и уважении социально-этических принципов и ценностей, как с технической точки зрения, так и с учетом социальных аспектов. Эти руководящие принципы, применительно к управлению земельными ресурсами требуют прозрачных алгоритмов принятия решений, надежных гарантий конфиденциальности данных для землевладельцев и контроля со стороны человека, чтобы обеспечить соответствие искусственного интеллекта общественным ценностям и целям экологической устойчивости.

Ответственность исследовательской практики. Применение искусственного интеллекта в управлении земельными ресурсами как было сказано, должно осуществляться с соблюдением социально-этических норм. Таким образом, исследовательская практика должна отвечать за снижение присущих ей рисков и обеспечение справедливых результатов. Сотрудничество должно обеспечиваться с помощью Междисциплинарных команд, которые содействуют преодолению сложностей, возникающих в связи с развитием искусственного интеллекта в управлении земельными ресурсами, с различных точек зрения. Эти команды должны состоять из представителей всех сфер деятельности, включая специалистов в области информатики и экологии, социологов, юристов и представителей местных сообществ, которые заинтересованы в содействии целостному пониманию и сотрудничеству в решении социально-этических вопросов. Аналогичным образом, взаимодействие заинтересованных сторон с фермерами, экологическими активистами, политиками и местными сообществами при разработке политики укрепит доверие, выявит подводные камни и будет способствовать массовому использованию искусственного интеллекта. Кроме того, пропаганда исследований на уровне общества предоставит местным сообществам исследовательские ресурсы, которые помогут найти решения, учитывающие специфику контекста, которые уважают традиционные знания и учитывают местные потребности на протяжении всего процесса разработки искусственного интеллекта.

Образование и осведомленность. Для развития этических соображений в рамках научных исследований первостепенное значение имеют образование и осведомленность об ответственном использовании ИИ в землеустройстве. Необходимо разработать и обеспечить политикой этической грамотности исследователей, политиков и общественности, которая будет способствовать ответственному применению ими технологий ИИ. Это может быть осуществлено различными методами, способствующими повышению уровня подготовки исследователей, в рамках которых будут внедрены модули по этике, посвященные учебным планам исследований в области искусственного интеллекта, что поможет населению понять и проанализировать потенциальные предубеждения и последствия ИИ, а также подготовит разработчиков к критическому и логическому мышлению при определении приоритетов этических соображений. Кроме того, следует организовать различные семинары и конференции, с целью ознакомления с этическими аспектами применения искусственного интеллекта в управлении земельными ресурсами, с тем чтобы разработать обоснованные законы для регулирования, повышения прозрачности и привлечения разработчиков к ответственности. Следовательно, будут проводиться информативные кампании по повышению уровня знаний общественности с доступом к ресурсам, которые могут способствовать ответственному использованию инструментов управления земельными ресурсами на базе искусственного интеллекта и прививать доверие к технологическим

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

достижениям. Такой обмен знаниями и наращивание потенциала обеспечат пользу ИИ и эффективное обслуживание всех заинтересованных сторон инклюзивным образом.

Заключение и рекомендации.

Перспективы управления земельными ресурсами в значительной степени зависит от технического прогресса, особенно от искусственного интеллекта, который должен основываться на социально-этических принципах. В этой статье показана важность и актуальность этики исследований, потому как искусственный интеллект все глубже проникает в различные управленческие сферы деятельности человека, в том числе и земельными ресурсами. Приведено множество возникающих социально-этических проблем и пути их решения, с целью обеспечения ИИ в качестве инструмента устойчивого развития. Исследование показало, что разработка и внедрение ИИ в различных сферах управления земельными ресурсами должны быть приоритетными с точки зрения социальных аспектов и принципов этики.

Управление данными имеет решающее значение при анализе использования ИИ в землеустройстве. Управление данными - это творческий процесс, который создает и внедряет политику и процедуры управления данными посредством использования законодательной базы и технологий машинного обучения, а также ответственного исследования систем ИИ. Кроме того этот процесс демонстрирует владение данными и контроль над ними с помощью структур, созданных в рамках данных о землепользовании, что предотвращает эксплуатацию и способствует ответственному обмену информацией. Управление данными позволяет разрабатывать ответственные, адаптированные для использования системы искусственного интеллекта за счет анонимизации и агрегирования данных, что защищает частную жизнь и персональные данные людей и в то же время позволяет получать ценную информацию из данных о землепользовании.

Рекомендуется использовать алгоритмическую прозрачность в рамках этики исследований влияния ИИ на управление земельными ресурсами. Алгоритмическая прозрачность - это идеология, основанная на факторах, влияющих на решения системных алгоритмов, которые доступны, используются и регулируются людьми. Исследования показывают, что инструменты, основанные на данных, такие как алгоритмы искусственного интеллекта, которые используются для принятия важных решений, таких как управление земельными ресурсами, должны зависеть от качества данных, используемых для обучения модели искусственного интеллекта. Таким образом, прозрачность необходима для обеспечения доверия пользователей, и те ячейки общества, на кого влияют решения, принимаемые с помощью искусственного интеллекта.

Возникает необходимо провести оценку воздействия на окружающую среду и социальную сферу, с целью обеспечить надлежащее применение искусственного интеллекта в рамках управления земельными ресурсами. К примеру процесс прохождения обязательной оценки воздействия, в ходе которой будет изучаться его воздействие на окружающую среду и общество на протяжении всего периода разработки и внедрения в рамках проектов по управлению земельными ресурсами, основанных на ИИ. Данная процедура позволит исследователям определить приоритеты устойчивого развития и минимизировать негативное воздействие на общество. Тем не менее, оценка рисков на уровне социума также должна проводиться таким образом, чтобы вовлекать местные сообщества в выявление и снижение возможных рисков, связанных с методами управления земельными ресурсами на основе искусственного интеллекта [13,14]. Такой подход способствует устранению проблем, что ускоряет внедрение систем долгосрочного мониторинга и оценки для отслеживания экологических и социальных

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

последствий искусственного интеллекта, позволяя корректировать курс и постоянно совершенствоваться.

При решении социально-этических проблем необходима этическая интеграция между исследованиями и практикой использования ИИ. Этическая интеграция в системах ИИ является основным принципом, который следует учитывать при управлении земельными ресурсами. Он выступает за справедливость в разработке искусственного интеллекта, используя одинаковый алгоритм с анонимизацией данных для защиты конфиденциальности и обеспечивая прозрачность и подотчетность во всех различных контекстах, представленных в стране. Кроме того, жизненно важен аспект вовлечения человеческих ресурсов, когда ИИ работает вместе с местными заинтересованными сторонами в рамках совместных исследований, обеспечивая решение их проблем и участие в процессах принятия решений. Аналогичным образом, внедрение этики научных исследований с помощью надежной нормативно-правовой базы и руководящих принципов политики играет важную роль в продвижении социальноориентированного этичного ИИ в управлении земельными ресурсами. Это включает в себя управление данными, алгоритмическую подотчетность и стратегии снижения рисков. Эти структуры должны определять порядок сбора, хранения и использования данных, обеспечивая права собственности и сокращая эксплуатацию. Необходимы постоянные исследования и обновление социально-этических принципов, регулирующих ИИ с точки зрения управления земельными ресурсами. Это связано с тем, что искусственный интеллект постоянно развивается, и к нему следует относиться с учетом возникающих проблем, поскольку непредвиденные социально-этические проблемы будут возникать на опережение. Кроме того, ключевое значение имеет последовательное совершенствование социально-этических правил, позволяющие адаптировать их к возникающим технологическим проблемам для обеспечения постоянной актуальности и эффективности. Необходимо также междисциплинарное сотрудничество, в котором участвуют исследователи, землеустроители, политики и сообщества, что способствует поиску обоснованных и практических решений возникших проблем. Таким образом, активная интеграция социально-этических принципов в разработку ИИ может гарантировать, что ИИ внесет свой вклад в устойчивые, справедливые и ответственные методы управления земельными ресурсами в будущем.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Бажанов В.А. Искусственный интеллект, технологии (больших данных) и особенности современного политического процесса. [Текст] / Философия. Журнал высшей школы экономики. - 2023. - №3.

2. Вахрушева М. А. Искусственный интеллект. [Текст] / Интеллектуальный потенциал XXI века: ступени познания. - 2011. - №6.

3. Гельдиев Б. А., Искусственный интеллект. [Текст] / Гельдиев Б. А., Хатджиева О. К., Куллыева О. Х., Байрамова С. // Символ науки. - 2023. - №11-1-2.

4. Kaplan A.. Siri, Siri, in my hand: Who’s the fairest in the land. On the interpretations, illustrations, and implications of artificial intelligence. [Текст] / Kaplan A., Haenlein M. // Business Horizons. - 2019. - №62(1). - P.15-25

5. Попков А. В. Применение нейронных сетей и искусственного интеллекта для целей территориального планирования. [Текст] / Ученые записки. Электронный научный журнал Курского государственного университета. - 2013. - №4 (28).

6. Питенко А.А. Нейросетевой анализ в геоинформационных системах. [Текст] / Красноярск. - 2000. - 97 с.

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

7. Dharmaraj, V. Artificial intelligence (AI) in agriculture. International Journal of Current Microbiology and Applied Sciences. [Текст] / Dharmaraj V., Vijayanand C. // 2018. - №7(12), P. 2122-2128

8. Жук А. Воздействие искусственного интеллекта на окружающую среду: скрытые экологические издержки и этико-правовые вопросы. [Текст] / Journal of Digital Technologies and Law. - 2023. - №4.

9. Комаров С.И. Методика планирования использования территории сельскохозяйственного землепользования с применением цифровых технологий. [Текст] / МСХ. -2024. -№1.

10. Конев С.И., Цокова Б.А. Этико-правовые проблемы регулирования искусственного интеллекта и робототехники в отечественном и зарубежном праве. [Текст] / Образование. Наука. Научные кадры. -2020. -№4.

11. Серобян Г.А., Яковенко А.А. Этико-правовые проблемы использования систем искусственного интеллекта. [Текст] / Теология. Философия. Право. - 2018. - №4 (8).

12. Карпов В.Э., Готовцев В.М., Ройзензон Г.В. К вопросу об этике и системах искусственного интеллекта. [Текст] / Философия и общество. - 2018. - №2 (87). - С. 84-105.

13. Мохат П.М. К вопросу о специфике правового регулирования искусственного интеллекта и о некоторых правовых проблемах его применения в отдельных сферах. [Текст] / Закон и право. - 2018. - №6. - С. 63-67.

14. Скворцов Е. А., Набоков В. И., Некрасов К. В., Скворцова Е. Г., Кротов М. И. Применение технологий искусственного интеллекта в сельском хозяйстве. [Текст] / АВУ. - 2019. - №8 (187).

15. Бояринов Е. Искусственный интеллект в сельском хозяйстве. [Текст] / Вестник науки. - 2023. - ё№5 (62).

REFERENCES

1. Bazhanov V.A. Iskusstvennyj intellekt, tekhnologii (bolshih dannyh) i osobennosti sovremennogo politicheskogo processa. [Artificial intelligence, technologies (big data) and features of the modern political process] / Filosofiya. Zhurnal vysshej shkoly ekonomiki. - 2023: - (In Rus) - №3.

2. Vahrusheva M. A. Iskusstvennyj intellekt. [Artificial intelligence] / Intellektualnyj potencial XXI veka: stupeni poznaniya. - 2011: - (In Rus) - №6.

3. Geldiev B. A., Iskusstvennyj intellekt. [Artificial intelligence] / Geldiev B. A., Hatdzhieva O. K., Kullyeva O. H., Bajramova S. // Simvol nauki. - 2023: - (In Rus) - №11-1-2.

4. Kaplan A.. Siri, Siri, in my hand: Who's the fairest in the land. On the interpretations, illustrations, and implications of artificial intelligence. Siri, Siri, in my hand: Who's the fairest in the land. On the interpretations, illustrations, and implications of artificial intelligence. / Kaplan A., Haenlein M. // Business Horizons. - 2019. : - (In Ang) - №62(1). - P.15-25

5. Popkov A. V. Primenenie nejronnyh setej i iskusstvennogo intellekta dlya celej territorial'nogo planirovaniya. [Application of neural networks and artificial intelligence for territorial planning purposes] / Uchenye zapiski. Elektronnyj nauchnyj zhurnal Kurskogo gosudarstvennogo universiteta. - 2013. - (In Rus) - №4 (28).

6. Pitenko A.A. Nejrosetevoj analiz v geoinformacionnyh sistemah. [Neural network analysis in geographic information systems] / Krasnoyarsk. - 2000. (In Rus) - 97 s.

7. Dharmaraj, V. Artificial intelligence (AI) in agriculture. International Journal of Current Microbiology and Applied Sciences. Artificial intelligence (AI) in agriculture.

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

International Journal of Current Microbiology and Applied Sciences / Dharmaraj V., Vijayanand C. // 2018. -(In Ang). - №7(12), R. 2122-2128

8. Zhuk A. Vozdejstvie iskusstvennogo intellekta na okruzhayushchuyu sredu: skrytye ekologicheskie izderzhki i etiko-pravovye voprosy. [The environmental impact of artificial intelligence: hidden environmental costs and ethical and legal issues] / Journal of Digital Technologies and Law. - 2023. -(In Rus). - №4.

9. Komarov C.I. Metodika planirovaniya ispol'zovaniya territorii sel'skohozyajstvennogo zemlepol'zovaniya s primeneniem cifrovyh tekhnologij. [Methodology for planning the use of agricultural land use territory using digital technologies] / MSH. -2024. -(In Rus). - №1.

10. Konev C.I., Cokova B.A. Etiko-pravovye problemy regulirovaniya iskusstvennogo intellekta i robototekhniki v otechestvennom i zarubezhnom prave. [Ethical and legal problems of regulation of artificial intelligence and robotics in domestic and foreign law] / Obrazovanie. Nauka. Nauchnye kadry. -2020. - (In Rus). - №4.

11. Serobyan G.A., Yakovenko A.A. Etiko-pravovye problemy ispol'zovaniya sistem iskusstvennogo intellekta. [Ethical and legal problems of using artificial intelligence systems] / Teologiya. Filosofiya. Pravo. - 2018. -(In Rus). - №4 (8).

12.Karpov V.E., Gotovcev V.M., Rojzenzon G.V. K voprosu ob etike i sistemah iskusstvennogo intellekta. [On the issue of ethics and artificial intelligence systems] / Filosofiya i obshchestvo. - 2018. -(In Rus). - №2 (87). - S. 84-105.

13.Morhat P.M. K voprosu o specifike pravovogo regulirovaniya iskusstvennogo intellekta i o nekotoryh pravovyh problemah ego primeneniya v otdel'nyh sferah. [On the issue of the specifics of legal regulation of artificial intelligence and some legal problems of its application in certain areas] / Zakon i pravo. - 2018. -(In Rus). - №6. - S. 63-67.

14.Skvorcov E. A., Nabokov V. I., Nekrasov K. V., Skvorcova E. G., Krotov M. I. Primenenie tekhnologij iskusstvennogo intellekta v sel'skom hozyajstve. [Application of artificial intelligence technologies in agriculture] / AVU. - 2019. -(In Rus). - №8 (187).

15.Boyarinov E. Iskusstvennyj intellekt v sel'skom hozyajstve. [Artificial Intelligence in Agriculture] / Vestnik nauki. - 2023. -(In Rus). - yo№5 (62).

ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТТІҢ ЖЕР РЕСУРСТАРЫН БАСҚАРУДАҒЫ РӨЛІ

Түйін. Қазіргі уақытта әлем адам өмірінің көптеген салаларына жасанды интеллекттің енуімен сипатталатын технологиялық революция дәуіріне қадам басты. Осыған орай жерге орналастырудың және жерді тиімді пайдалануды оңтайландыру және ұтымды жоспарлауға қол жеткізу үшін жаңа технологияларды пайдалану бірінші кезекті мәселеге айналды. Бұл зерттеудің мақсаты Жер ресурстарын басқарудағы жасанды интеллекттің (АИ) маңыздылығын анықтау болып табылады. Жасанды интеллект (AI) Жер ресурстарын игеру және шешім қабылдау үшін айтарлықтай артықшылықтар ұсынады, дегенмен деректердің құпиялылығына, біржақтылығына және әлеуметтік әсеріне қатысты моральдық-этикалық ойлар оны жауапкершілікпен қолдануды қамтамасыз ететін жүйелерді құруды талап етеді. Модельдерді және Жерге орналастыруды кеңінен қолдану деректерді сақтау және өңдеу, құпиялылық, алгоритмдік бейімділік, қоршаған ортаға әсер ету және әлеуметтік өзара әрекеттесу мәселелерінде алаңдаушылық туғызады. Зерттеу тәсілінің дәстүрлі шеңбері жасанды интеллектке негізделген жерге орналастыру тәжірибесі үшін жеткіліксіз болуы мүмкін.

Жұмыста деректерді басқаруға, алгоритмдік ашықтыққа және экологиялық және әлеуметтік салдарды бағалауға байланысты маңызды мәселелер қарастырылады. Қоғамның қатысуын қолдайтын зерттеу тәсілі мен этикасының қалыптасқан

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

принциптерін ескеретін жаңа шешімдер ұсынылады. Сонымен қатар, мақалада АИ-нің Жер ресурстарын тұрақты және тиімді басқаруға ықпал ету мүмкіндігі көрсетілген. Бұл ретте жұмыс орындарының қысқаруы, технологияларға тең емес қолжетімділік және қолданыстағы әлеуметтік келіспеушіліктердің шиеленісуі сияқты ықтимал теріс салдарлар анықталады.

Кілт сөздер: Жасанды интеллект, жасанды интеллекттің этикалық негізі, жер ресурстарын басқару, зерттеу этикасы, әлеуметтік-этикалық принциптер.

THE ROLE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN LAND MANAGEMENT

Abstract. Currently, the world has entered the era of the technological revolution, characterized by the introduction of artificial intelligence into many areas of human life. The use of new technologies to increase efficiency, optimize and rationalize land management planning, and achieve sustainable and efficient land use has become a matter of paramount importance. The purpose of this study is to determine the importance of artificial intelligence (AI) in land management. Artificial intelligence (AI) offers significant advantages for land development and decision-making, but moral and ethical considerations regarding data privacy, bias, and social impact require the creation of systems to ensure its responsible use. The increasing use of models in land management also raises concerns about data storage and processing, privacy, algorithmic bias, environmental impacts, and social interaction. The traditional framework of the research approach may not be sufficient for the practice of AI-based land management.

The paper examines the most important issues related to data management, algorithmic transparency, and environmental and social impact assessment. New solutions are proposed that take into account the established principles of the research approach and ethics that support the participation of society. In addition, the article highlights the potential of AI to promote sustainable and efficient land management. However, this reveals potential negative consequences, such as job cuts, unequal access to technology, and exacerbation of existing social divisions.

Key words: Artificial intelligence, the ethical basis of artificial intelligence, land management, research ethics, socio-ethical principles.

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

ГРНТИ 28.23.29 **DOI: https://doi.org/10.62724/202520305**

Кайранбаева Альбина Бериккалиевна*[1],
магистр технических наук, старший преподаватель ЧВПОУ Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, Республика Казахстан, 090006, г.Уральск, a.center.t@mail.ru, ORCID ID: 0009-0001-4477-1136

АВТОМАТИЗИРОВАННОЕ ТЕСТИРОВАНИЕ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА

Аннотация. В данной статье рассматривается использование методов искусственного интеллекта (ИИ) в автоматизации тестирования программного обеспечения. В условиях постоянного усложнения программных систем и сокращения сроков поставки продуктов, традиционные подходы к тестированию становятся менее эффективными. Применение ИИ открывает новые возможности для оптимизации процессов тестирования, повышения их гибкости и снижения затрат. В работе проанализированы основные технологии, включая машинное обучение, нейросетевые архитектуры, обработку естественного языка и интеллектуальные системы поддержки принятия решений. Особое внимание уделено современным инструментам автоматизированного тестирования с элементами ИИ, таким как Testim.io, Applitools, Functionize и Mabl. Описаны преимущества интеграции ИИ в QA: автоматическая генерация тестов, адаптация к изменениям, выявление сложных дефектов и расширение покрытия. Вместе с тем освещены актуальные вызовы: проблема «чёрного ящика», требования к качеству данных, стоимость внедрения и поддержка нестабильных интерфейсов. В заключении представлены перспективы развития, включая использование генеративных моделей, Explainable AI и автономных тестирующих агентов. Проведённый обзор демонстрирует, что внедрение ИИ становится неотъемлемой частью современной практики обеспечения качества, повышая эффективность и интеллектуальный уровень тестирования.

Ключевые слова: искусственный интеллект, автоматизация тестирования, машинное обучение, нейросети, интеллектуальные системы, software testing, AI in QA.

Введение. С развитием программной инженерии и ростом требований к качеству цифровых продуктов возросла необходимость в надёжных и эффективных методах тестирования. Ручные методы становятся всё менее эффективными из-за их затратности, зависимости от человеческого фактора и ограниченной масштабируемости. Стандартная автоматизация тестов частично решает эти проблемы, но сталкивается с трудностями в условиях быстро изменяющихся требований, частых релизов и высокой вариативности пользовательского поведения [1,2].

На этом фоне всё чаще обсуждается потенциал искусственного интеллекта — совокупности технологий, способных анализировать данные, обучаться на них и принимать решения. В контексте тестирования ИИ способен не просто выполнять тестовые сценарии, но и самостоятельно их генерировать, адаптировать к изменениям, выявлять аномалии и даже прогнозировать области, в которых, вероятно, возникнут дефекты [2].

Кроме того, ИИ позволяет устранить так называемые «узкие места» в тестировании — такие как неполное покрытие, избыточность тестов и невозможность анализа всей документации вручную. Использование технологий NLP, например, позволяет

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

автоматически извлекать требования из текстов и генерировать на их основе тест-кейсы, а машинное обучение — выявлять шаблоны в баг-репортах, предсказывать уязвимые компоненты и оптимизировать регрессионное тестирование [2,8].

Таким образом, задача статьи — исследовать современные методы применения ИИ в автоматизированном тестировании, оценить их эффективность, определить актуальные инструменты и возможные риски. Кроме того, важно понять, каковы перспективы и насколько ИИ готов к повсеместному внедрению в процессы обеспечения качества [2].

Теоретические основы автоматизированного тестирования с использованием ИИ [2].

Автоматизированное тестирование с ИИ основывается на применении интеллектуальных алгоритмов к задачам контроля качества программного обеспечения [3]. Это направление сочетает в себе классические методы QA с современными достижениями в области машинного обучения, анализа больших данных и нейросетевых вычислений. Основной целью является повышение точности, скорости и адаптивности тестирования [2].

Машинное обучение (ML) в тестировании применяется для построения моделей, способных выявлять дефекты на основе исторических данных. Такие модели анализируют данные о прошлых ошибках, коммитах, изменениях кода и метриках, чтобы предсказывать наиболее уязвимые модули. Кроме того, ML помогает в кластеризации багов, генерации тест-кейсов, классификации логов и выявлении дубликатов отчётов об ошибках [2].

Глубокое обучение (DL), разновидность ML, применяется для сложных задач, таких как визуальное тестирование. С помощью сверточных нейросетей можно находить различия между скриншотами разных версий интерфейса, даже если они неочевидны для обычных инструментов. DL также используется для распознавания элементов интерфейса, генерации пользовательских сценариев и автоматического заполнения форм [2, 4].

Нейронные сети, в частности рекуррентные (RNN) и трансформеры, используются для анализа логов, предсказания сбоев и автогенерации шагов тестов. Эти сети способны «обучаться» на последовательностях действий и предсказывать вероятное поведение пользователя или возможные сбои в системе [2].

Обработка естественного языка (NLP) применяется для анализа документации, требований и тикетов. Технологии NLP могут извлекать ключевые сущности из текста, определять бизнес-логику и даже сопоставлять требования с существующими тест-кейсами, предлагая дополнения или автоматическую генерацию новых тестов [2,5].

Существуют и гибридные подходы, сочетающие сразу несколько методов. Например, система может использовать NLP для понимания требований, ML — для анализа истории багов, а DL — для тестирования визуальной части интерфейса. Таким образом, ИИ в тестировании — это не один алгоритм, а целая экосистема технологий, каждая из которых решает конкретную задачу [2].

Современные технологии и инструменты. Развитие технологий ИИ способствовало появлению специализированных инструментов, способных автоматизировать различные аспекты тестирования. Эти решения сочетают в себе возможности анализа данных, машинного обучения, NLP и компьютерного зрения. Рассмотрим наиболее популярные и функционально развитые платформы, применяющие ИИ в QA [2].

Testim.io — одна из первых платформ, интегрировавших ИИ в процесс тестирования пользовательского интерфейса. Она использует машинное обучение для анализа поведения пользователей и создания стабильных автотестов. Благодаря этому

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

уменьшается количество ложных срабатываний и тесты адаптируются к изменениям в DOM-структуре страниц. Кроме того, Testim предлагает визуальный редактор, упрощающий работу специалистов без навыков программирования [2,5].

Applitools Eyes представляет собой инструмент визуального тестирования, основанный на компьютерном зрении и глубоких нейросетевых архитектурах. Он способен выявлять мельчайшие визуальные изменения между экранами различных версий приложения, даже если они не затрагивают функциональность. Это особенно важно для обеспечения консистентности интерфейса и UX в многоплатформенной разработке [2, 4].

Functionize использует NLP и ML для генерации «умных» тест-кейсов на основе требований и пользовательских сценариев, написанных на естественном языке. Платформа поддерживает автогенерацию и автоматическое обновление тестов, анализ причин сбоев, а также рекомендации по улучшению покрытия. Это облегчает внедрение ИИ в команды, не имеющие глубокого технического бэкграунда [2,5].

Mabl предлагает автоматизацию регрессионного тестирования с применением машинного обучения. Система анализирует результаты тестов, пользовательское поведение и метрики выполнения, выявляя нестабильные тесты и проблемные участки в приложении. Mabl также предлагает мощную интеграцию с CI/CD пайплайнами и DevOps-подходами [2,6].

Существуют и другие решения: **Sahi Pro, ACCELQ, Test.AI, Tricentis Tosca,** каждая из которых реализует различные аспекты интеллектуального тестирования. Общей чертой этих инструментов является ориентация на снижение зависимости от ручного ввода, повышение стабильности тестов и возможность обучения на производственных данных [7].

Важно отметить, что большинство современных платформ предоставляют возможности облачного хранения тестов, интеграции с системами управления проектами (Jira, GitLab, Jenkins) и отчётности в реальном времени, что делает их особенно привлекательными для крупных проектов с высокой степенью автоматизации [2].

Преимущества применения ИИ в тестировании. Интеграция ИИ в процессы тестирования открывает новые горизонты в обеспечении качества ПО. Ключевые преимущества технологии охватывают как технические аспекты, так и организационные выгоды [2,3].

1. Сокращение времени на тестирование. Один из наиболее ощутимых эффектов — резкое ускорение цикла тестирования. Генерация тест-кейсов, их запуск, анализ результатов и даже обновление сценариев могут выполняться без участия человека. Это особенно важно в условиях Agile и DevOps, где скорость релизов имеет решающее значение.

2. Адаптивность. В отличие от традиционных скриптов, ИИ-системы способны обучаться и адаптироваться к изменениям в приложении. Например, если интерфейс претерпел изменения, модель может определить, что произошло, и соответствующим образом обновить тест-кейсы. Это значительно сокращает затраты на сопровождение тестов [2].

3. Повышение покрытия тестами. ИИ-алгоритмы способны анализировать большое количество данных (истории коммитов, баг-репорты, пользовательское поведение), чтобы выявлять области с повышенным риском. Это позволяет строить более стратегические и эффективные тестовые наборы, минимизируя «мёртвые зоны» и увеличивая общее покрытие [2].

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

4. Снижение человеческого фактора. Поскольку ИИ берет на себя рутинные и повторяющиеся задачи, значительно уменьшается вероятность ошибок, связанных с невнимательностью, усталостью или субъективностью тестировщика. Это особенно актуально в стрессовых условиях или при выполнении больших объёмов работы [2].

5. Оптимизация регрессии. ИИ может приоритизировать тесты, основываясь на вероятности возникновения дефектов. Это позволяет запускать в первую очередь наиболее критичные сценарии и экономить ресурсы [2].

6. Интеллектуальный анализ логов и метрик. Нейросети могут анализировать системные логи, определяя причины сбоев и их взаимосвязь с недавними изменениями. Это позволяет ускорить локализацию и исправление ошибок [4].

В результате, компании, внедрившие ИИ в QA, получают более надёжный, масштабируемый и предсказуемый процесс тестирования, что способствует улучшению качества конечного продукта и снижению затрат [2].

Ограничения и вызовы. Несмотря на значительные достижения и преимущества, автоматизация тестирования с использованием ИИ сталкивается с рядом сложных задач и ограничений, которые необходимо учитывать при её внедрении [2].

1. Зависимость от качества данных. Эффективность моделей ИИ напрямую зависит от объёма и качества данных, на которых они обучаются. Недостаток баг-репортов, нерепрезентативные данные или шум могут привести к некорректным выводам и снижению точности предсказаний [2].

2. Проблема «чёрного ящика». Большинство моделей глубокого обучения обладают высокой степенью сложности и непрозрачности. Это затрудняет интерпретацию их решений: почему тест провалился, как была выбрана стратегия тестирования — всё это может остаться непонятным для QA-инженера или заказчика [9].

3. Высокие начальные затраты. Внедрение ИИ требует вложений в инфраструктуру, обучение персонала, настройку пайплайнов CI/CD, а также в интеграцию с текущими системами. Для небольших команд это может быть критическим барьером [2,10].

4. Ограниченная универсальность. Хотя ИИ отлично работает в условиях повторяющихся и типичных сценариев, он может оказаться неэффективным при тестировании нестандартных решений, нестабильных интерфейсов или продуктов с высокой степенью новизны [2].

5. Этические и юридические аспекты. Использование ИИ может повлечь за собой вопросы ответственности за ошибки, особенно если сбои в системе произошли из-за некорректных предсказаний ИИ. Кроме того, при использовании пользовательских данных возникает риск нарушения конфиденциальности [2].

6. Поддержка нестабильных окружений. Изменения в инфраструктуре (например, миграции баз данных или смена API) могут затруднить адаптацию ИИ-моделей, особенно если они были обучены на предыдущих конфигурациях [2].

Таким образом, для успешного внедрения ИИ в тестировании необходим взвешенный подход: тщательный анализ потребностей проекта, подготовка данных, выбор подходящих инструментов и постепенная интеграция с существующими процессами. В противном случае ожидаемый эффект может быть нивелирован техническими трудностями [2].

Перспективы развития. ИИ в автоматизации тестирования находится на этапе активного роста, и в ближайшие годы можно ожидать радикальных изменений в этой области. На передний план выходят следующие перспективные направления: [2].

1. Применение генеративных моделей. Современные модели вроде GPT и Codex уже способны писать тесты на основе описания требований. С дальнейшим развитием

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

генеративного ИИ можно ожидать автоматического создания целых тестовых наборов, адаптированных под различные платформы, языки и стандарты [2].

2. Интеграция в CI/CD пайплайны. ИИ всё активнее используется в DevOps-среде для создания самонастраивающихся пайплайнов, где тесты не просто запускаются автоматически, а выбираются и оптимизируются в зависимости от изменившегося кода. Это позволит добиваться высокой степени гибкости и минимального времени на проверку каждого коммита [2,10].

3. Explainable AI (XAI). Технологии объяснимого ИИ направлены на устранение проблемы «чёрного ящика». Развитие XAI поможет инженерам лучше понимать, почему ИИ принял то или иное решение, что повысит доверие к таким системам и облегчит их сертификацию в критически важных сферах [2,9].

4. Автономные QA-агенты. Создание ИИ-агентов, способных самостоятельно выявлять изменения в продукте, строить стратегию тестирования, проводить A/B тесты и даже предлагать улучшения — одно из самых амбициозных направлений. Такие агенты будут способны функционировать как полноценные участники команды разработки [2].

5. Расширение мультимодального тестирования. В будущем ИИ сможет проводить комплексное тестирование, объединяя текстовый, визуальный и голосовой интерфейсы, что особенно важно для мобильных и голосовых ассистентов [2].

6. Этические и нормативные инициативы. С ростом влияния ИИ в QA появится необходимость в формировании стандартов, регулирующих прозрачность, безопасность и воспроизводимость решений. Возможно, появление сертификаций ИИ-платформ по аналогии с ISO [2].

Эти и другие тренды свидетельствуют о том, что искусственный интеллект становится не просто вспомогательным инструментом, а ключевым элементом цифровой трансформации в сфере обеспечения качества [2].

Заключение. Автоматизация тестирования с использованием искусственного интеллекта (ИИ) представляет собой важный шаг в развитии современных методов обеспечения качества программного обеспечения. ИИ позволяет выйти за рамки традиционного тестирования, добавляя интеллектуальные возможности к процессам, которые ранее были ограничены ручными сценариями или рутинной автоматизацией [2].

Внедрение таких технологий, как машинное обучение, нейронные сети и обработка естественного языка, позволяет создавать адаптивные и самонастраивающиеся тестовые системы, способные анализировать поведение пользователей, изменяющийся код, а также автоматически генерировать и оптимизировать тестовые сценарии. Это открывает путь к повышению точности, скорости и надёжности процессов QA в условиях ускоряющихся релизных циклов и постоянных изменений [2].

Однако полное внедрение ИИ в тестирование сопряжено с рядом вызовов, включая необходимость в качественных данных, проблемы интерпретируемости моделей, высокую стоимость внедрения, а также потенциальные риски, связанные с этическими и юридическими аспектами использования ИИ. Эти ограничения требуют стратегического подхода: важно не просто использовать технологии ради тренда, а интегрировать их там, где они действительно приносят ценность, усиливая возможности человека, а не подменяя его [2].

В то же время перспективы развития ИИ в тестировании выглядят многообещающе. Генеративные модели, автономные агенты, XAI и интеграция в DevOps-процессы — всё это уже перестаёт быть теорией и становится частью промышленной практики. Мы стоим на пороге новой эры обеспечения качества, где ИИ играет не вспомогательную, а ведущую роль [2,10].

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

Таким образом, можно заключить, что ИИ станет неотъемлемым элементом инструментального арсенала будущего QA-инженера. Его возможности позволят компаниям создавать более стабильные, надёжные и ориентированные на пользователя программные продукты, одновременно снижая затраты и повышая производительность процессов разработки и тестирования [2].

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Басили, В. Р., Ромбах, Х. Д. Принципы программной инженерии [Текст] / пер. с англ. — М.: Вильямс, 2020. — 384 с.

2. Хейст, Д., Рич, Ч., Найт, К. Искусственный интеллект. Современный подход [Текст] / пер. с англ. — М.: Вильямс, 2007. — 864 с.

3. Канер, К., Бах, Д., Петтикорд, Б. Уроки тестирования программного обеспечения [Текст] / пер. с англ. — М.: Вили-Пресс, 2003. — 320 с.

4. Лавров, А. И., Боровков, А. И. Машинное обучение и нейронные сети. [Текст] — СПб.: Питер, 2021. — 448 с.

5. Поляков, А. В. Автоматизированное тестирование программных систем. [Текст] М.: Горячая линия – Телеком, 2018. — 272 с.

6. Кобринский, А. И. Системы искусственного интеллекта. [Текст] М.: Радио и связь, 2003. — 320 с.

7. Глушков, В. М. Введение в автоматизацию и кибернетику. [Текст] М.: Наука, 1987. — 464 с.

8. Золотарев, А. М. Тестирование программ: теория и практика. [Текст] СПб.: БХВ-Петербург, 2019. — 400 с.

9. Столяр, С. А. Обеспечение качества программного обеспечения. [Текст] М.: Форум, 2015. — 288 с.

10. Самойлов, А. И. Интеллектуальные системы управления и принятия решений. [Текст] — М.: Машиностроение, 2011. 352 с.

REFERENCES

Basili, V. R., Rombah, H. D. Principy programmnoj inzhenerii [Principles of software engineering]. (2020): - (In Rus)

2. Hejst, D., Rich, Ch., Najt, K. Iskusstvennyj intellekt. Sovremennyj podhod [Artificial intelligence. A modern approach] // (2007): - (In Rus)

3. Kaner, K., Bah, D., Pettikord, B. Uroki testirovaniya programmnogo obespecheniya [Software Testing Lessons] // (2003): - (In Rus)

4. Lavrov, A. I., Borovkov, A. I. Mashinnoe obuchenie i nejronnye seti. [Machine learning and neural networks.]. (2021): - (In Rus)

5. Polyakov, A. V. Avtomatizirovannoe testirovanie programmnyh sistem. [Automated testing of software systems.]. (2018): - (In Rus)

6. Kobrinskij, A. I. Sistemy iskusstvennogo intellekta. [Artificial intelligence systems.]. (2003): - (In Rus)

7. Glushkov, V. M. Vvedenie v avtomatizaciyu i kibernetiku. [Introduction to automation and cybernetics.]. (1987): - (In Rus)

8. Zolotarev, A. M. Testirovanie programm: teoriya i praktika. [Software testing: theory and practice.]. (2019): - (In Rus)

9. Stolyar, S. A. Obespechenie kachestva programmnogo obespecheniya. [Software quality assurance.]. (2015): - (In Rus)

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

10. Samojlov, A. I. Intellektual'nye sistemy upravleniya i prinyatiya reshenij. [Intelligent management and decision-making systems.]. (2011): - (In Rus)

ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТТІ ҚОЛДАНУҒА НЕГІЗДЕЛГЕН АВТОМАТТАНДЫРЫЛҒАН ТЕСТІЛЕУ

Аңдатпа. Бұл мақалада бағдарламалық жасақтаманы тестілеу үдерісін автоматтандыруда жасанды интеллект (ЖИ) технологияларын қолдану мәселесі қарастырылады. Бағдарламалық жүйелердің күрделенуі мен өнімді жеткізу мерзімдерінің қысқаруына байланысты дәстүрлі тестілеу әдістерінің тиімділігі төмендеп келеді. Жасанды интеллектті қолдану тестілеу үдерістерін оңтайландырып, олардың икемділігі мен үнемділігін арттыруға жаңа мүмкіндіктер ашады. Мақалада машиналық оқыту, нейрондық желілер, табиғи тілді өңдеу және шешім қабылдаудың интеллектуалды жүйелері секілді негізгі технологиялар талданады. Сондай-ақ, Testim.io, Applitools, Functionize және Mabl сияқты ЖИ қолданатын заманауи тестілеу құралдарына шолу жасалады. ЖИ-ді QA жүйесіне енгізудің басты артықшылықтары ретінде тесттерді автоматты түрде генерациялау, өнім өзгерістеріне бейімделу, күрделі қателерді анықтау және қамтуды кеңейту атап өтіледі. Сонымен қатар, «қара жәшік» мәселесі, сапалы деректерге деген сұраныс, енгізу құны мен тұрақсыз интерфейстерді қолдау қиындықтары секілді шектеулер де қарастырылады. Қорытындыда генеративті модельдерді қолдану, Explainable AI және автономды тестілеуші агенттерді дамыту секілді болашағы зор бағыттар сипатталады.

Кілт сөздер: жасанды интеллект, тестілеуді автоматтандыру, машиналық оқыту, нейрондық желілер, интеллектуалды жүйелер, бағдарламалық жасақтаманы тестілеу, ЖИ QA-де.

AUTOMATED TESTING BASED ON ARTIFICIAL INTELLIGENCE

Abstract. This paper explores the application of artificial intelligence (AI) technologies in the automation of software testing processes. With the increasing complexity of software systems and the shortening of product delivery timelines, traditional testing approaches are becoming less effective. The use of AI opens up new opportunities to optimize testing processes, improve flexibility, and reduce costs. The article analyzes key technologies such as machine learning, neural networks, natural language processing, and intelligent decision-making systems. It also provides an overview of modern AI-based testing tools, including Testim.io, Applitools, Functionize, and Mabl. The main advantages of integrating AI into QA include automatic test generation, adaptability to changes, detection of complex defects, and expanded coverage. At the same time, certain challenges are discussed, such as the "black box" problem, the demand for high-quality data, implementation costs, and the difficulty of supporting unstable interfaces. The conclusion outlines promising directions such as the use of generative models, Explainable AI, and the development of autonomous testing agents. The analysis shows that the integration of AI into testing can make the process more intelligent, efficient, and adaptive, with great potential for the future.

Keywords: artificial intelligence, test automation, machine learning, neural networks, intelligent systems, software testing, AI in QA.

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

ГРНТИ 29.19.27 **DOI: https://doi.org/10.62724/202520306**

Дьяков Игорь Алексеевич,
кандидат технических наук, доцент
ФГБОУ ВО «Тамбовский государственный технический университет», Российская Федерация, 392000, г. Тамбов, nanogalvanotec@mail.ru ORCID ID: 0000-0003-0636-6401

МОДЕЛЬ ЭЛЕКТРОМАГНИТНОГО ПОЛЯ ЭЛЕКТРОЛИТА С ДОБАВЛЕНИЕМ УГЛЕРОДНЫХ НАНОТРУБОК

Аннотация. В статье разработана и представлена **трёхмерная математическая модель**, предназначенная для анализа распределения электрического потенциала в объеме электролита с учетом влияния поляризационных характеристик электродов. Особое внимание уделено катоду, модифицированному углеродными нанотрубками (УНТ), обладающими высокими электропроводными и каталитическими свойствами, что значительно изменяет характер протекания электрохимических процессов на границе раздела фаз. Основой модели является уравнение Лапласа, описывающее стационарное распределение электрического потенциала в проводящей среде. Граничные условия формируются с учетом нелинейной зависимости перенапряжения от плотности тока, а также микроструктурных и геометрических особенностей модифицированной поверхности электрода. Для численного решения задачи используется метод конечных элементов, позволяющий точно моделировать сложные геометрии и неоднородности в электролите. Проведенное моделирование демонстрирует влияние наноструктурирования поверхности на перераспределение плотности тока, снижение локальных перенапряжений и повышение однородности электрохимических процессов. Полученные результаты могут быть использованы для оптимизации конструкции электродов, повышения эффективности электроосаждения, сенсорных систем, аккумуляторов и других устройств электрохимической энергетики. Предложенная модель также может быть адаптирована для анализа систем с другими типами наноструктурированных модификаций.

Ключевые слова: математическая модель, электрический потенциал, электролит, поляризация, углеродные нанотрубки, модифицированный катод, уравнение Лапласа, метод конечных элементов, электрохимические процессы, наноструктурирование.

Введение. Электрохимические процессы, как известно [1], представляют собой работу по непосредственному превращению электрической энергии в химическую с высоким КПД. Так установление взаимосвязи между концентрациями, электрических и тепловых полей представляет собой довольно объемный математический аппарат. Прохождение электрического тока в электрохимических системах всегда сопровождается омическим падением потенциала в объеме электролита и поляризацией электродов [2], которая складывается из целого ряда перенапряжений [3], параметры которых будут рассмотрены ниже.

Целью предлагаемой статьи является математическое моделирование стационарного электрического поля в электролизере и определение зависимости плотности тока и электроосаждения ионов на катоде, при добавлении в раствор углеродных нанотрубок (УНТ), влияющих на пористую поверхность электрода.

Анализ процессов в электролизере

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

Скорость электрохимической реакции будет различной на разных участках электрода [1], что определяется плотностью тока на поверхности, в соответствии с законом Фарадея. Неравномерность распределения тока на поверхности приводит к возникновению различных потенциалов на разных участках электродов. В общем случае, напряжение, подводимое к электродам электролизера, будет определяться, в соответствии с законом Ома следующим выражением:

$$U = \varphi_{ра} + \varphi_{рк} + \eta_a(i) + \eta_к(i) + IR , \quad (1)$$

где $\varphi_{ра}$ и $\varphi_{рк}$ – равновесные потенциалы для анодного и катодного процессов соответственно; $\eta_a(i)$ и $\eta_к(i)$ – перенапряжения анодного и катодного процессов; IR – омическое падение напряжения между электродами.

При прохождении тока в электролизере, прежде всего изменяются такие параметры, как электродвижущая сила и электродные потенциалы и тогда можно записать следующее неравенство [3]:

$$\varepsilon_в > \varepsilon_r , \quad (2)$$

где $\varepsilon_в$ – э.д.с. гальванической ванны; ε_r – э.д.с. источника тока.

С учетом суммарного изменения электродных потенциалов под током и омическим падением напряжения, можно записать следующее выражение [3]:

$$\varepsilon_в = \varepsilon_r + \varepsilon_{ом} + \varphi_n , \quad (3)$$

где $\varepsilon_{ом} = IR$ – омическое падение напряжения; φ_n – смещение потенциала электрода, которое можно выразить следующей формулой:

$$\varphi_n = \eta_d + \eta_r + \eta_e + \eta_f , \quad (4)$$

где η_d, η_r, η_e, η_f – соответственно диффузионное, реакционное, электрохимическое и фазовое перенапряжения, представляющие собой поляризацию замедленного электродного процесса. Более подробно рассмотрим параметры η_d, η_r, η_e, η_f.

Диффузионное перенапряжение отвечает перенапряжению транспортировки и является частным случаем концентрационной поляризации, когда все стадии электродного процесса, кроме стадии транспортировки протекают обратимо. Значение диффузионной поляризации можно вычислить зная общую электродную реакцию в следующем виде [1]:

$$\eta_d = (RT/zF)\sum_{j=1}^{n} ln\ (a_{j1}/a_j)\ \nu_j , \quad (5)$$

где T – абсолютная температура; R – газовая постоянная; z – число элементарных зарядов; F – константа Фарадея; ν_j – стехиометрические коэффициенты исходных веществ; a_{j1}, a_j – активности веществ под током и в равновесном состоянии соответственно; n – количество веществ, участвующих в реакции.

Реакционное перенапряжение, как частный случай концентрационной поляризации, реализуется тогда, когда все стадии электродного процесса, кроме стадии чисто химического превращения, протекают обратимо. Уравнение для η_r можно записать в следующем виде:

$$\eta_r = \pm\nu_j\ (RT/zF)\ln[a_{j1}(j)/a_j] , \quad (6)$$

где j – плотность тока; a_{j1}, a_j – активности исходных веществ и новых, полученных в результате реакции; j – вещества соответственно. Знак «+» справедлив для замедленности химической стадии, предшествующей акту переноса заряда, а знак «-» соответствует химическому перенапряжению, обусловленному замедленностью химической стадии, следующей за актом разряда.

При малых значениях плотности тока [1], электрохимическое перенапряжение невелико и наблюдается линейная зависимость, определяемая выражением:

$$\eta_e = R_e j , \quad (7)$$

где $R_e = -RTj/zFj_0$ – поляризационное сопротивление при электрохимическом перенапряжении; j_0 – плотность тока обмена на электрохимической стадии.

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

При значительной плотности тока основным является катодный процесс и уравнение (7) запишется в следующем виде:

$$\eta_e = a_к + b_к \lg j \,, \qquad (8)$$

где $a_к$ и $b_к$ – константы Тафеля [4]. Зависимость (8) справедлива и для анодного процесса, но постоянные Тафеля будут другими.

Фазовое перенапряжение η_f определяется замедленностью стадии построения или разрушения кристаллической решетки и переходом от одной модификации к другой, образованием двумерных и трехмерных зародышей, что обусловлено поверхностной диффузией. Составляющими η_f являются:

$$\eta_f = \eta_3 + \eta_2 + \eta_{sd} \,, \qquad (9)$$

где η_3, η_2, η_{sd} - соответственно перенапряжения образования трехмерных и двумерных зародышей, а также перенапряжение, связанное с замедленностью поверхностной диффузии.

Преобладание того или иного вида перенапряжения связано с определенным этапом развития осадка, металла основы, плотности тока и температуры, а значит поляризационные кривые, выражающие связь между параметрами электрохимической системы и потенциалом поляризации имеют различный вид, который можно выразить следующей зависимостью:

$$\varphi_n = \varphi_n(j) \,. \qquad (10)$$

Выражение (10) для частных случаев и задач можно представить в следующем виде:

$$\varphi_n = a + bj \,, \qquad (11)$$

$$\varphi_n = a + bj^n \,, \qquad (12)$$

$$\varphi_n = a + b\ln j \,, \qquad (13)$$

где a, b, n – постоянные, зависящие от состава электролита, температуры, перемешивания и электродного материала.

Из выражения (10) определим локальное значение плотности тока:

$$j = \sigma (\partial\varphi/\partial n) \,, \qquad (14)$$

где σ – удельная электропроводность тока (УЭП).

Учитывая выражения (10) и (14), получим граничное условие на границе электрод-электролит [3]:

$$\varphi + \varphi_n[\sigma(\partial\varphi/\partial n)]\,\big|_s = \Phi_э \qquad (15)$$

где φ – потенциал внутренней по отношению к электролиту обкладки двойного электрического слоя; $\Phi_э$ – потенциал внешней обкладки двойного электрического слоя.

Учитывая линейную зависимость (15), можно получить граничное условие 3-го рода:

$$\varphi + c[\sigma(\partial\varphi/\partial n)]\,\big|_s = \Phi_э \qquad (16)$$

где c – удельная поляризуемость металла.

Если поляризация отсутствует, то выражение (16) примет вид граничного условия 1-го рода:

$$\varphi\,\big|_s = \Phi_э \qquad (17)$$

В данной работе рассматриваются процессы электрохимического осаждения металлов, в которых распределение потенциальной функции на поверхности электродов определяется геометрией системы с учетом поляризации электродов, а значит граничные условия на поверхности электрод-электролит задаются выражениями (15) или (16), представляющими собой задачу Неймана для уравнения Пуассона [4].

Так, для ионной атмосферы, образующейся на поверхности катода в результате электроосаждения УНТ, в полярных координатах, уравнение Пуассона можно записать в следующем виде [1]:

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

$$\Delta\varphi = -(4\pi/D)\,\rho, \qquad (18)$$

где Δ – оператор Лапласа; D – диэлектрическая проницаемость электролита; ρ – плотность заряда ионов в ионной атмосфере. При этом закон Ома в дифференциальной форме для плотности тока на катоде электролизера можно, в декартовых координатах, записать в следующем виде [5]:

$$\vec{j}(x,y,z) = \sigma\,\vec{E} = -\sigma\,\mathrm{grad}\,\varphi(x,y,z)\,, \qquad (19)$$

где $\vec{j}$ – вектор плотности тока катода, σ – электропроводность электролита, $\vec{E}$ – вектор напряженности электрического поля, φ – потенциал, x,y,z – координаты рассматриваемой точки. Если ввести функцию p = f(x,y,z), то (19) перепишется в виде:

$$\vec{j}(p) = -\sigma\,\mathrm{grad}\,\varphi(p)\,,\ p \in \Omega\,, \qquad (20)$$

где Ω - область электролита в электролизере.

Математическая модель формируется в виде краевой задачи для уравнения Пуассона относительно потенциала электрического поля в объеме электролита, в котором выполняется закон Ома и имеются определенные краевые условия (КУ) для изолятора ванны и электродов. Так, для изолятора ванны, где ток равен нулю, КУ определяются в виде [5]:

$$j(p) = 0\,, \qquad p \in S_i\,, \qquad (21)$$

где S_i – граница изолятора.

Для анода и катода плотность тока характеризуется граничными условиями уравнения электрохимической кинетики Батлера-Фольмера [6]:

$$j(p) = j_{e0}[\exp(\alpha_a F\eta_{se}/RT) - \exp(-\alpha_c F\eta_{se}/RT)]\,,\ p \in S_e\,,\ e = a,к\,, \qquad (22)$$

где F – постоянная Фарадея; R – газовая постоянная; T – абсолютная температура; η_{se} – поверхностное перенапряжение; α_a, α_c – кажущиеся коэффициенты переноса анода и катода соответственно; j_{e0} – плотность тока обмена, сильно зависящая от состава на границе раздела фаз и от температуры. В уравнении (22) первый экспоненциальный член выражает скорость анодного, а второй - катодного процессов, что наглядно иллюстрируется на рисунке 1[1].

Из данных графиков видно, что более высокие значения j_0 дают более высокое значение плотности тока, при заданном значении поверхностного перенапряжения и температуры.

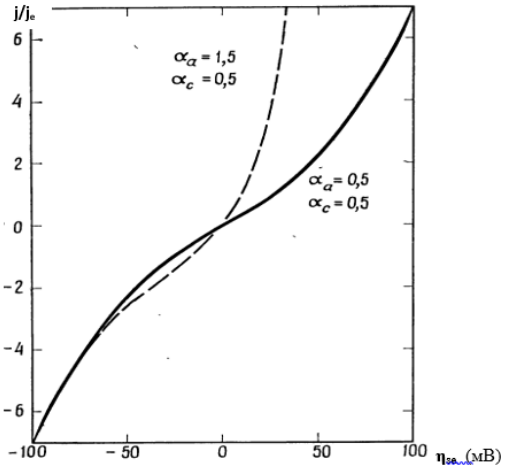

Рисунок 1. Зависимость плотности тока от поверхностного перенапряжения при T = 25˚C.

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

Поскольку в процессе электромассопереноса, объемом исследования, имеющего наиболее важное информативное значение, является катод, то при моделировании анода, левое слагаемое выражения (22) упрощается до линейного вида и его краевые условия ограничиваются КУ 1-го рода.

Зависимость плотности тока от концентрации ионов в электролите и на границах электродов определяется формулой Нернста [6]:

$$j(p) = [nF/\gamma_e(1 - t_e)][D_e(c_0 - c_e)/\delta_d] \text{ , } p \in S_e \text{ , } e = a,к \text{ ,} \quad (23)$$

где γ_e – коэффициент активности ионов; D_e – коэффициент диффузии ионов; δ_d – толщина диффузионного слоя на границе электрод-электролит; c_0, c_e – соответственно концентрации ионов в глубине электролита и на границе электрода; t_e – число переноса.

Концентрационное перенапряжение на электродах можно записать следующим выражением:

$$\eta_{ce}(p) = (RT/nF)\ln(c_e/c_0) \text{ , } p \in S_e \text{ , } e = a,к \text{ ,} \quad (24)$$

где n – число электронов, участвующих в реакции.

Полная поляризация электродов определяется выражением:

$$\eta_{0e}(p) = \eta_{ce}(p) + \eta_{se}(p) \text{ , } p \in S_e \text{ , } e = a,к, \quad (25)$$

где $\eta_{0e}(p)$ – полная поляризация электрода.

Полная поляризация электродов зависит от граничного потенциала на электродах [7]:

$$\eta_{0e}(p) = \varphi_e - \varphi(p) \text{ , } p \in S_e \text{ , } e = a,к, \quad (26)$$

где φ_e – потенциал металла электродов; $\varphi(p)$ – граничный потенциал, определяемый в трехмерной области путем решения граничного интегрального уравнения, построенного по функциям Грина [4] методом граничных элементов (МГЭ).

Алгоритм решения задачи:

1. Из графика на рисунке 1 определяем начальное значение плотности тока на границах электродов $j_1(p)$, $p \in S_e$, $e = a,к$.
2. Из формулы (23) определяются концентрации ионов на границах электродов $c_e(p)$, $p \in S_e$, $e = a,к$.
3. Из формулы (24) определяются концентрационные перенапряжения $\eta_{ce}(p)$.
4. Из выражений (25), (26) определяются значения полной поляризации $\eta_{0e}(p)$ и граничного потенциала $\varphi(p)$ на электродах.
5. Из уравнений (18), (20) по вычисленным значениям $\varphi(p)$ рассчитываются новые значения плотности тока $j_2(p)$.
6. В качестве очередного приближения плотности тока принимается выражение:

$$j^n(p) = k\, j^{n-1}(p) + (1-k)\, j^n(p), \quad (27)$$

где $k \in (0,1)$ – коэффициент, присваеваемый при проведении вычислительного процесса из условия наилучшей сходимости итерационного процесса; n – номер итерации.

7. Пункты 1 – 6 повторяются до выполнения условия:

$\left| j^n(p) - j^{n-1}(p) \right| < \varepsilon$, для всех $p \in S_e$, $e = a,к$; ε – заданная погрешность.

Для выражения (26) будем определять потенциал на границе катода с помощью непрямого метода граничных элементов (НМГЭ) [4], дискретная форма уравнений которого определяется выражениями:

$$p(x_{0p}) = \sum_{g=1}^{N}\left(\int_{\Delta S}^{g} \boldsymbol{G}(\mathbf{X0p}, \boldsymbol{\xi})\mathbf{N}(\boldsymbol{\xi})\boldsymbol{dS}\right)\boldsymbol{\varphi}(\boldsymbol{n}, \boldsymbol{g}) \text{ ,} \quad (28)$$

$$u(x_{0p}) = \beta\varphi(x_{0p}) + \sum_{g=1}^{N}\left(\int_{\Delta S}^{g} \boldsymbol{F}(\mathbf{X0p}, \boldsymbol{\xi})\mathbf{N}(\boldsymbol{\xi})\boldsymbol{dS}\right)\boldsymbol{\varphi}(\boldsymbol{n}, \boldsymbol{g}) \text{ ,} \quad (29)$$

где $p(x_{0p})$ – потенциал p-го граничного элемента, с координатами средней точки $(x_{0p})_i$; $u(x_{0p})$ - нормальная составляющая скорости вдоль единичного вектора внешней нормали к линейному элементу на поверхности; $\beta = ½$, если граничная точка не принадлежит углу или ребру; $\mathbf{N}(\boldsymbol{\xi})$ – матрица базисных функций, являющаяся функцией

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

переменной интегрирования ξ; ξ – точка действия единичного источника e(ξ); $G(x_{0p}) = [1/4\pi k](1/r)$ – функция Грина, определяемая 3-й формулой для точки, лежащей внутри исследуемого тела; $r^2 = (x-\xi)_i (x-\xi)_i = y_i\ y_{i-}$ координаты исследуемой точки; $\varphi(x_{0p})$ – фиктивный потенциал граничной точки $\varphi(x_{0p})$; $F(x_{0p})$ – функция Грина для скорости изменения потенциала вдоль нормали n; $\varphi(n,q)$ – трехмерный вектор-столбец узловых значений с компонентами φ_r , φ_s , φ_t .

В матричном виде выражение (28) запишется:

$$\mathbf{p(x_{0p})} = \sum_{q=1}^{N} \int_{\Delta S}^{q} \begin{bmatrix} G11 & G12 & G13 \\ G21 & G22 & G23 \\ G31 & G32 & G33 \end{bmatrix} \begin{bmatrix} N1 \\ N2 \\ N3 \end{bmatrix} dS \begin{bmatrix} \varphi r \\ \varphi s \\ \varphi t \end{bmatrix}, \qquad (30)$$

где элементы N1, N2, N3 матрицы базисных функций [8]; G11…G33 – матрица функйи Грина [4].

Заключение. В данной работе был подробно представлен анализ электрохимических процессов в электролизере с добавлением УНТ. Представленная математическая модель позволяет посредством последовательных действий вышеизложенного алгоритма получить соответствующие функции зависимостей распределения тока катода по его поверхности.

Используемый непрямой метод граничных элементов позволяет значительно уменьшить объем вычислений и увеличить быстродействие обрабатываемых операций при нахождении тока катода как на его поверхности так и внутри объема.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Стромберг А. Г. Физическая химия [Текст] / Стромберг А. Г., Семченко Д. П.- М.: Высшая школа, 1973. - 480 с.

2. Антропов Л. И. Теоретическая электрохимия [Текст] / Антропов Л. И. – М.: Высшая школа, 1984. – 519 с.

3. Диссертация Дьяков И. А. [Текст]

4. Бенерджи П. Метод граничных элементов в прикладных науках [Текст] / Бенерджи П., Баттерфилд Р. – М.: Мир, 1984. – 494 с.

5. Пискунов Н. С. Дифференциальное и интегральное исчисления [Текст] / Пискунов Н. С. – М.: Наука, 1978. – 575 с.

6. Методы граничных элементов [Текст] / Бреббия К. [и др.]. – М.: Мир, 1987. – 524 с.

7. Болотнов А. М. Численное моделирование электрических полей анодной защиты некоторых электрохимических систем [Текст] / Болотнов А. М., Иванов В. Т. – М.: Электрохимия, 1996. – 697 с.

8. Зенкевич О. Метод конечных элементов в технике [Текст] / Зенкевич О. – М.: Мир, 1975. – 271 с.

REFERENCES

1. Stromberg A. G. Fizicheskaya himiya [Physical Chemistry]. M.: Vysshaya shkola, (1973): - (In Rus)

2. Antropov L. I. Teoreticheskaya elektrohimiya [Theoretical electrochemistry]. M.: Vysshaya shkola, (1984): - (In Rus)

3. Dissertaciya D'yakov I. A. [Dissertation of Dyakov I. A.]

4. Benerdzhi P. Metod granichnyh elementov v prikladnyh naukah [The method of boundary elements in applied sciences]. M.: Mir, (1984): - (In Rus

5. Piskunov N. S. Differencial'noe i integral'noe ischisleniya [Differential and integral calculus]. M.: Nauka, (1978): - (In Rus)

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

6. Metody granichnyh elementov [Boundary element methods]. M.: Mir, (1987): - (In Rus)

7. Bolotnov A. M. Chislennoe modelirovanie elektricheskih polej anodnoj zashchity nekotoryh elektrohimicheskih sistem [Numerical simulation of electric fields of anode protection of some electrochemical systems]. M.: Elektrohimiya, (1996): - (In Rus)

8. Zenkevich O. Metod konechnyh elementov v tekhnike [The finite element method in engineering]. M.: Mir, (1975): - (In Rus)

КӨМІРТЕК НАНОТҮТІКШЕЛЕРІМЕН МОДИФИКАЦИЯЛАНҒАН КАТОД ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ЭЛЕКТРОЛИТ КӨЛЕМІНДЕГІ ЭЛЕКТРЛІК ПОТЕНЦИАЛДЫҢ ТАРАЛУЫН МАТЕМАТИКАЛЫҚ МОДЕЛЬДЕУ

Аннотация. Бұл мақалада көміртек нанотүтікшелерімен модификацияланған катод жағдайында электролит көлеміндегі электрлік потенциалдың таралуын математикалық модельдеу мәселесі қарастырылады. Зерттеудің мақсаты – электролиттің ішінде орын алатын физикалық процестерді сипаттайтын математикалық модель құру арқылы потенциалдың таралу заңдылықтарын анықтау. Бұл модельде электролитті өткізгіш орта ретінде қарастырып, Лаплас теңдеуі негізінде есептеулер жүргізілді. Катодтың беті көміртек нанотүтікшелерімен модификацияланған жағдайда, электр өрісінің таралуы мен тығыздықтарының өзгерістері ескерілді. Есептеу нәтижелері электролит ішінде потенциалдың таралуының бірқатар ерекшеліктерін, атап айтқанда катодтың құрылымына байланысты аймақтардағы айырмашылықтарды көрсетті. Математикалық модельдеу нәтижелері нақты тәжірибелік деректермен салыстырылып, жақсы үйлесімділік байқалды. Ұсынылған тәсіл электрохимиялық процестерді оңтайландыруда, соның ішінде катодтық беттердің нанокұрылымдық модификациясын жобалауда маңызды құрал бола алады. Зерттеу нәтижелері электрохимия, материалтану және энергия сақтау жүйелері салаларында қолдануға мүмкіндік береді.

Кілттік сөздер: математикалық модель, электрлік потенциал, электролит, поляризация, көміртекті нанотүтікшелер, модификацияланған катод, Лаплас теңдеуі, ақырлы элементтер әдісі, электрохимиялық процестер, нанокұрылым.

MATHEMATICAL MODELING OF THE ELECTRIC POTENTIAL DISTRIBUTION IN THE VOLUME OF AN ELECTROLYTE IN THE PRESENCE OF A CATHODE MODIFIED WITH CARBON NANOTUBES

Abstract. This paper presents a comprehensive mathematical model aimed at analyzing the distribution of electric potential within an electrolyte volume, taking into account the polarization behavior of electrodes. Particular attention is paid to a cathode modified with carbon nanotubes (CNTs), which possess exceptional electrical conductivity and catalytic properties, significantly influencing the electrochemical processes occurring at the electrode–electrolyte interface. The model is based on the Laplace equation, which governs the steady-state distribution of electric potential in a conductive medium. Boundary conditions are formulated to reflect the nonlinear dependence of overpotential on current density, as well as the geometrical and microstructural characteristics of the CNT-modified surface. The finite element method is applied to numerically solve the problem, enabling accurate simulation of complex geometries and electrolyte heterogeneities. The simulation results highlight how nanostructuring of the electrode surface leads to a more uniform current distribution, reduced local overpotentials, and improved electrochemical performance. The findings can be utilized

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

for optimizing electrode design in applications such as electroplating, electrochemical sensors, batteries, and other energy storage or conversion systems. The proposed model is adaptable for studying other types of nanostructured electrode modifications, thus expanding its applicability to a wide range of electrochemical technologies.

Keywords: mathematical model, electric potential, electrolyte, polarization, carbon nanotubes, modified cathode, Laplace equation, finite element method, electrochemical processes, nanostructuring.

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

ГРНТИ 52.47.19 **DOI: https://doi.org/10.62724/202520307**

Бектурганова Гюльмира Каировна
К.х.н., и.о. доцента, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Республика Казахстан, 01000, г. Астана, ул. Сатбаева 2, Алматинский район, gulmirabekt@yandex.kz. ORCID ID: 0000-0002-6597-5787

АНАЛИЗ СОДЕРЖАНИЯ ВАНАДИЯ В НЕФТИ МЕСТОРОЖДЕНИЯ КАРАЖАНБАС И ОЦЕНКА ЕГО ВЛИЯНИЯ НА ТЕХНОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ ПЕРЕРАБОТКИ

Аннотация. В данной статье рассматривается содержание ванадия в нефти Каражанбасского месторождения, расположенного в западной части Казахстана, в пределах Прикаспийской нефтегазоносной провинции, где сосредоточены значительные запасы высоковязкой нефти с повышенным содержанием металлоорганических соединений. Нефть данного месторождения характеризуется сложным составом, включая повышенное содержание металлов, что создаёт технологические сложности при её переработке. Нефть характеризуется высокой вязкостью, низким содержанием серы и повышенной концентрацией ванадия, преимущественно в виде порфиринов. Геохимический анализ выявил тенденцию увеличения содержания ванадия с глубиной продуктивных горизонтов, особенно в интервалах Y-VI и Y-VII. Приведён обзор современных аналитических методов определения ванадия, среди которых наиболее точным признан метод масс-спектрометрии с индуктивно связанной плазмой (ICP-MS). Рассмотрено негативное влияние ванадия на процессы крекинга и гидроочистки, вызывающее ускоренную деактивацию катализаторов, сокращающее срок их службы. Особое внимание уделено технико-экономическим и экологическим аспектам: высокая концентрация металлов усложняет переработку тяжёлых нефтей и увеличивает нагрузку на окружающую среду. Сделан вывод о необходимости применения передовых технологий предварительной деметаллизации, глубокой переработки и внедрения новых катализаторов, устойчивых к воздействию металлов, что позволит повысить рентабельность переработки тяжёлых нефтей и снизить вредное воздействие на экологию.

Ключевые слова. Казахстан нефтегазовая отрасль, Каражанбас, ванадий, нефть, деметаллизация, порфирины, переработка нефти, катализаторы, масс-спектрометрия, геохимия, экологическая безопасность.

Введение. Разработка месторождений тяжёлой нефти в условиях современных экологических и технологических требований представляет собой сложную и актуальную задачу. Одним из таких объектов является месторождение Каражанбас, расположенное на полуострове Бузачье в западном регионе Казахстана.

Нефть, добываемая здесь, отличается не только высокой вязкостью и низким содержанием серы, но и наличием металлоорганических соединений, в частности ванадия, который играет существенную роль в перерабатывающих процессах. Повышенное содержание ванадия затрудняет применение традиционных методов переработки нефти, вызывает деактивацию катализаторов и приводит к увеличению затрат на производство.

Учитывая растущее значение глубокой переработки и необходимость адаптации технологических процессов под особенности сырья, особое внимание уделяется

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

изучению геохимических характеристик нефти и распределения металлов в её составе. Анализ содержания ванадия и оценка его влияния на эффективность переработки позволяют не только оптимизировать технологические схемы, но и минимизировать экологические риски, связанные с выбросами токсичных соединений. Настоящая работа направлена на всестороннее исследование содержания ванадия в нефти месторождения Каражанбас, выявление закономерностей его распределения и оценку технологических последствий, что может способствовать повышению эффективности переработки и устойчивому развитию нефтяной отрасли.

Месторождение Каражанбас, расположенное на западе Казахстана, характеризуется высоковязкой и малосернистой нефтью, обладающей рядом особенностей, включая повышенное содержание металлов, таких как ванадий и никель. Ванадий, как один из микроэлементов, может существенно влиять на качество нефти и процесс ее переработки [1]. Целью данной работы является анализ содержания ванадия в нефти Каражанбасского месторождения и определение его технологического значения.

Материалы и методы исследования. Нефть Каражанбасского месторождения формировалась в условиях лагунных и морских бассейнов с пониженной аэрацией, что обусловило накопление металлоорганических соединений. Ванадий чаще всего присутствует в форме порфиринов — комплексов, встроенных в молекулы органических веществ. Среднее содержание ванадия в нефти данного месторождения варьируется в пределах 120–350 мг/кг, что выше среднемировых показателей. Объектом исследования послужила нефть, добытая с различных участков Каражанбасского месторождения, расположенного на территории Мангистауской области Казахстана.

Геологическое строение месторождения обусловлено лагунно-морскими условиями седиментации с пониженной аэрацией, что способствовало накоплению металлоорганических соединений, в частности порфиринов ванадия. Эти соединения формируют устойчивые комплексы, встроенные в молекулы органических веществ, и играют ключевую роль в определении физико-химических свойств нефти.

Ванадий негативно влияет на каталитические процессы, особенно на крекинг и гидроочистку. При термическом разложении нефти ванадий образует летучие оксиды, оседающие на катализаторах, вызывая их деактивацию. Поэтому нефть с высоким содержанием ванадия требует предварительной деасфальтизации или деметаллизации. Это увеличивает стоимость переработки и требует дополнительного оборудования.

Высокое содержание ванадия приводит к удорожанию переработки нефти и повышенному износу оборудования. С экологической точки зрения, соединения ванадия токсичны, и их выбросы в окружающую среду при сжигании остаточных мазутов требуют контроля и утилизации. В связи с этим важно внедрение технологий глубокой переработки и улавливания металлов[1,2].

Для проведения анализа были отобраны представительные пробы нефти из различных глубинных интервалов, включая продуктивные горизонты Y-VI и Y-VII. Среднее содержание ванадия в нефти составило от 120 до 350 мг/кг, что существенно превышает среднемировые значения (обычно менее 100 мг/кг).

В данной работе использовались следующие методы аналитического контроля:

-Атомно-абсорбционная спектрометрия (ААС) – применялась для количественного определения общего содержания ванадия;

-Рентгенофлуоресцентный анализ (РФА) – позволял определить наличие металлов в нефти без разрушения структуры образца;

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

-Масс-спектрометрия с индуктивно связанной плазмой (ICP-MS) – использовалась как основной метод, обеспечивающий высокую точность измерений, а также позволяющий определить распределение ванадия по фракциям.

Каждый метод проходил валидацию с использованием стандартных образцов. Проведенные лабораторные исследования позволили получить достоверные данные о концентрации и распределении ванадия в нефти месторождения, что легло в основу дальнейшего технологического анализа (таблица 1).

Таблица 1 – Условия отбора проб и параметры аналитических методов

№	Параметр/Метод	Характеристика/Описание
1	Месторождение	Каражанбас, Мангистауская область, Казахстан
2	Условия формирования	Лагунные и морские бассейны, пониженная аэрация
3	Глубина отбора проб	1300–1500 м (пласты Y-VI и Y-VII)
4	Среднее содержание ванадия	120–350 мг/кг
5	Метод 1 – ААС	Атомно-абсорбционная спектрометрия, анализ общего содержания ванадия
6	Метод 2 – РФА	Рентгенофлуоресцентный анализ, экспресс-определение содержания металлов
7	Метод 3 – ICP-MS	Масс-спектрометрия с индуктивно связанной плазмой, анализ распределения ванадия по фракциям
8	Количество анализируемых проб	12 (по разным участкам месторождения)
9	Аппаратура	PerkinElmer AAnalyst 800 (ААС), PANalytical Axios (РФА), Agilent 7900 (ICP-MS)
10	Условия хранения проб	В герметичных контейнерах при температуре 5–8 °C, в течение не более 7 суток

Исходя из представленных в таблице 1 данных, для анализа содержания ванадия в нефти месторождения Каражанбас были отобраны пробы с глубины 1300–1500 м, преимущественно из продуктивных пластов Y-VI и Y-VII. Эти горизонты характеризуются наибольшей концентрацией металлоорганических соединений, что обусловлено условиями седиментации. Среднее содержание ванадия варьировало от 120 до 350 мг/кг, что подтверждает высокую металлоемкость нефти данного месторождения по сравнению с общемировыми показателями[3,4].

Применение нескольких методов анализа, таких как атомно-абсорбционная спектрометрия (ААС), рентгенофлуоресцентный анализ (РФА) и масс-спектрометрия с индуктивно связанной плазмой (ICP-MS), позволило получить комплексную оценку содержания ванадия. Метод ICP-MS показал наивысшую точность и информативность, обеспечив не только количественное определение, но и распределение металла по углеводородным фракциям.

Анализ проводился на современном оборудовании, соответствующем требованиям нефтехимического контроля. Все пробы хранились в герметичных контейнерах при контролируемой температуре, что исключало возможность постороннего загрязнения и окисления.

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

Полученные данные легли в основу оценки влияния ванадия на дальнейшие технологические процессы переработки нефти.

Результаты и их обсуждение. Лабораторный анализ проб нефти, отобранных из различных скважин месторождения Каражанбас, показал, что содержание ванадия варьируется в широком диапазоне — от 120 до 350 мг/кг. Наибольшая концентрация металла зафиксирована в продуктивных пластах Y-VI и Y-VII, что может быть связано с более восстановительными геохимическими условиями осадконакопления в этих горизонтах. Такая закономерность указывает на вертикальное неравномерное распределение ванадия в пределах залежей, а также на возможную связь между глубиной залегания и степенью металлоорганического насыщения нефти.

Полученные данные подтверждают высокую металлоемкость нефти Каражанбасского месторождения по сравнению со среднемировыми значениями, где содержание ванадия в нефти обычно не превышает 100 мг/кг. Ванадий в составе нефти преимущественно находится в виде порфириновых комплексов, что делает его трудноудаляемым при стандартных методах первичной подготовки и переработки нефти.

Особое внимание было уделено оценке влияния ванадия на каталитические процессы переработки. Установлено, что при термической обработке нефти ванадий окисляется с образованием летучих оксидов, которые осаждаются на поверхности катализаторов, вызывая их быстрое выведение из строя. Особенно чувствительными к присутствию ванадия являются катализаторы гидроочистки и каталитического крекинга, что требует дополнительных стадий очистки сырья перед подачей на установку[5].

В рамках работы был проведён лабораторный анализ проб нефти, отобранных с различных глубин Каражанбасского месторождения. Полученные результаты по содержанию ванадия приведены в таблице 2.

Таблица 2- Содержание ванадия в пробах нефти по пластам Каражанбасского месторождения

№ пробы	Глубина, м	Продуктивный пласт	Содержание ванадия, мг/кг	Условия залегания
1	1320	Y-V	125	Слабоаэробные, лагунные
2	1350	Y-VI	270	Анаэробные, морские
3	1370	Y-VI	295	Анаэробные, морские
4	1410	Y-VII	310	Восстановительная среда
5	1450	Y-VII	340	Восстановительная, илистая
6	1250	Y-IV	140	Переходная (аэробно-анаэробная)

Как показано в таблице 2, лабораторные исследования подтвердили тенденцию увеличения содержания ванадия с глубиной. Максимальные концентрации ванадия (до 340 мг/кг) зафиксированы в пластах Y-VI и Y-VII, что коррелирует с геохимическими условиями — высокой степенью восстановления среды и высоким содержанием органического вещества.

В верхних пластах (например, Y-IV и Y-V) концентрация ванадия ниже — 125–140 мг/кг, что объясняется более окислительными условиями седиментации. Это подтверждает гипотезу о том, что формирование ванадилпорфиринов преимущественно происходит в бескислородной среде, богатой сероорганическими соединениями и глинистыми минералами.

Такая закономерность важна при выборе участков для отбора нефти, подлежащей переработке: продукция из более глубоких горизонтов требует более сложной и

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

дорогостоящей подготовки. Эти данные необходимо учитывать при проектировании схем предварительной подготовки и выборе оборудования для деметаллизации[6,7].

Таким образом, высокое содержание ванадия значительно усложняет переработку нефти и увеличивает себестоимость продукции. Для снижения негативного воздействия необходимо применять методы предварительной деметаллизации или деасфальтизации, которые позволяют удалить основную часть металлоорганических соединений до подачи нефти на основные технологические установки.

В экологическом аспекте также отмечено, что соединения ванадия, остающиеся в остаточных продуктах, могут быть источником загрязнения окружающей среды при их сжигании. Поэтому важной задачей становится утилизация и переработка остаточных фракций с улавливанием металлов.

Выводы. Проведённый анализ показал, что нефть Каражанбасского месторождения содержит значительно повышенное количество ванадия — от 120 до 350 мг/кг, что в 2–3 раза превышает среднемировые значения. Наиболее высокие концентрации наблюдаются в глубинных продуктивных пластах Y-VI и Y-VII, что обусловлено восстановительной геохимической обстановкой и условиями формирования нефти в лагунно-морских бассейнах.

Наличие ванадия в виде устойчивых порфириновых комплексов значительно осложняет процессы переработки нефти. Металлоорганические соединения ванадия, не удалённые на ранних стадиях подготовки, приводят к деактивации катализаторов в установках крекинга и гидроочистки, увеличивая технологические риски, эксплуатационные затраты и экологическую нагрузку на окружающую среду.

Таким образом, содержание ванадия в нефти Каражанбаса является критически важным фактором, определяющим выбор методов переработки, необходимость внедрения предварительной деметаллизации и модернизации технологических схем. Эффективное решение этой проблемы возможно через применение глубокой переработки, селективной очистки и технологий улавливания тяжёлых металлов. Это позволит не только снизить производственные издержки, но и повысить экологическую безопасность нефтепереработки, обеспечив устойчивое развитие отрасли.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1.Гусев А.А., Муравьёв И.Н. Металлоорганические соединения в нефти и их влияние на переработку сырья [Текст] // Химическая технология топлива и масел. – 2020. – №5. – С. 45–53.

2.Ходаков И.Д., Власов А.А. Каталитические процессы переработки тяжелых нефтей: проблемы и решения [Текст] // Нефтепереработка и нефтехимия. – 2021. – №2. – С. 12–18.

3.Васильев А.А., Панов Г.А. Геохимия металлов в нефти [Текст] – М.: Недра, 2018. – 276 с.

4.Сидоренко А.Г., Байжанов Е.Б. Методы определения ванадия в углеводородных системах [Текст] // Вестник КазНТУ. – 2019. – №4(134). – С. 76–81.

5.Марков К.Н., Егоров А.А. ICP-MS и атомно-абсорбционная спектроскопия в анализе нефти и нефтепродуктов [Текст] // Аналитика и контроль. – 2020. – Т.24, №3. – С. 112–119.

6.Федорова Л.Н., Жукова Н.А. Экологические аспекты содержания ванадия в остаточных продуктах переработки нефти [Текст] // Проблемы переработки нефти. – 2022. – №1. – С. 89–94.

7.Назарбаев А.Н., Курманбаев Ж.М. Геохимические особенности нефти месторождения Каражанбас [Текст] // Вестник КазНИГРИ. – 2021. – №3. – С. 44–49.

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

REFERENCES

1.Gusev A.A., Murav'yov I.N. Metalloorganicheskie soedineniya v nefti i ih vliyanie na pererabotku syr'ya [Organometallic compounds in oil and their effect on the processing of raw materials]. Himicheskaya tekhnologiya topliva i masel. (2020): - (In Rus)
2.Hodakov I.D., Vlasov A.A. Kataliticheskie processy pererabotki tyazhelyh neftej: problemy i resheniya [Catalytic processes of heavy oil refining: problems and solutions]. Neftepererabotka i neftekhimiya. (2021): - (In Rus)
3.Vasil'ev A.A., Panov G.A. Geohimiya metallov v nefti [Geochemistry of metals in oil]. M.: Nedra, (2018): - (In Rus)
4.Sidorenko A.G., Bajzhanov E.B. Metody opredeleniya vanadiya v uglevodorodnyh sistemah [Methods for the determination of vanadium in hydrocarbon systems]. Vestnik KazNTU. (2019): - (In Rus)
5.Markov K.N., Egorov A.A. ICP-MS i atomno-absorbcionnaya spektroskopiya v analize nefti i nefteproduktov [Tekst]. Analitika i kontrol'. (2020): - (In Rus)
6.Fedorova L.N., Zhukova N.A. Ekologicheskie aspekty soderzhaniya vanadiya v ostatochnyh produktah pererabotki nefti [Environmental aspects of vanadium content in residual oil refining products]. Problemy pererabotki nefti. (2022): - (In Rus)
7.Nazarbaev A.N., Kurmanbaev Zh.M. Geohimicheskie osobennosti nefti mestorozhdeniya Karazhanbas [Geochemical features of Karazhanbas oil field]. Vestnik KazNIGRI. (2021): - (In Rus)

ҚАРАЖАНБАС КЕН ОРНЫ НЕФТІНДЕГІ ВАНАДИЙ МАЗМҰНЫН ТАЛДАУ ЖӘНЕ ОНЫҢ ӨҢДЕУДІҢ ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ ҮДЕРІСТЕРІНЕ ЫҚПАЛЫН БАҒАЛАУ

Аңдатпа. Бұл мақалада Қазақстанның батыс бөлігінде орналасқан Қаражанбас кен орнындағы мұнай құрамындағы ванадий мөлшері қарастырылған. Аталған кен орнының мұнайы жоғары тұтқырлықпен, күкірттің төмен мөлшерімен және порфирин түріндегі ванадийдің едәуір концентрациясымен сипатталады. Геохимиялық талдау нәтижесінде өнімді қабаттардың тереңдеген сайын ванадий мөлшері артатыны анықталды, әсіресе Y-VI және Y-VII горизонттарында. Ванадийді анықтаудың заманауи әдістері, соның ішінде ең дәл тәсілдердің бірі — индуктивті байланысқан плазмалы масс-спектрометрия (ICP-MS) қарастырылды. Ванадийдің мұнайды өңдеу технологиялық процестеріне, атап айтқанда, крекинг пен гидротазарту катализаторларына кері әсері талданды. Сонымен қатар, металлдың жоғары мөлшерімен байланысты экономикалық және экологиялық салдарлар бағаланды. Рентабельділікті арттыру және қоршаған ортаға төнетін қауіп-қатерді азайту үшін деметализация мен мұнайды терең өңдеудің тиімді әдістерін енгізудің маңыздылығы атап өтілді.

Кілт сөздер: Қазақстан, мұнай-газ саласы, Қаражанбас, ванадий, мұнай, деметаллизация, порфириндер, мұнай өңдеу, катализаторлар, масс-спектрометрия, геохимия, экологиялық қауіпсіздік.

ANALYSIS OF VANADIUM CONTENT IN OIL FROM THE KARAZHANBAS FIELD AND ASSESSMENT OF ITS IMPACT ON OIL REFINING TECHNOLOGICAL PROCESSES

Abstract. This article examines the vanadium content in the oil of the Karazhanbas field, located in the western part of Kazakhstan. The oil is characterized by high viscosity, low sulfur

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

content, and significant concentrations of vanadium, mainly in the form of porphyrins. Geochemical analysis revealed an increase in vanadium concentration with depth in the productive reservoirs, particularly in horizons Y-VI and Y-VII. Modern methods of vanadium determination are reviewed, with inductively coupled plasma mass spectrometry (ICP-MS) identified as the most accurate. The impact of vanadium on oil refining processes is analyzed, especially its negative effect on cracking and hydrotreating catalysts due to deactivation. Economic and environmental consequences associated with high vanadium content are also assessed. The study highlights the need to implement efficient demetallization techniques and deep oil refining strategies to enhance processing efficiency, extend catalyst life, and reduce environmental risks, thus improving the overall profitability and sustainability of oil production and refining operations.

Keywords: Kazakhstan, oil and gas industry, Karazhanbas, vanadium, crude oil, demetallization, porphyrins, oil refining, catalysts, mass spectrometry, geochemistry, environmental safety.

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

ГРНТИ 81.93.29 **DOI: https://doi.org/10.62724/202520308**

Кайранбаева Альбина Бериккалиевна,
магистр технических наук, старший преподаватель,ЧВПОУ Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, Республика Казахстан, 090006, г.Уральск, a.center.t@mail.ru, ORCID ID: 0009-0001-4477-1136

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА ДЛЯ ОБНАРУЖЕНИЯ КИБЕРАТАК

Аннотация. В статье рассматривается использование искусственного интеллекта (ИИ) для обнаружения и предотвращения кибератак, что является важной частью современной кибербезопасности. В условиях стремительного роста числа и сложности киберугроз традиционные методы защиты, такие как антивирусные программы и системы обнаружения вторжений (IDS), оказываются недостаточными для эффективной защиты информационных систем. Проблема выявления и нейтрализации новых и ранее неизвестных атак требует внедрения более современных технологий, и здесь ключевую роль играет ИИ. Статья анализирует текущие вызовы в области кибербезопасности, такие как эволюция атак, повышение их сложности и способность злоумышленников обходить традиционные методы защиты. Отмечается, что ИИ обладает уникальными возможностями для повышения эффективности защиты, включая способность к обучению на основе больших объемов данных, обнаружение аномалий и выявление неизвестных угроз. Разделены основные методы ИИ, используемые в кибербезопасности, включая машинное обучение, нейронные сети и методы обработки естественного языка, которые позволяют создавать более интеллектуальные и адаптивные системы защиты.

Ключевыми выводами статьи являются то, что ИИ предоставляет значительные преимущества в борьбе с киберугрозами и становится важным инструментом для обеспечения безопасности в условиях современной цифровой трансформации. Несмотря на существующие проблемы и ограничения, его использование становится необходимым шагом к созданию более защищенной информационной среды.

Ключевые слова: искусственный интеллект, кибербезопасность, машинное обучение, системы обнаружения вторжений, защита от кибератак, аномалии в сети, фишинг, Интернет вещей (IoT), облачные вычисления, методы ИИ в безопасности.

Введение. С развитием информационных технологий и увеличением объема данных вопросы безопасности в киберпространстве становятся все более актуальными. Кибератаки становятся сложными и многогранными, что затрудняет их своевременное обнаружение и предотвращение. С каждым годом количество и сложность кибератак растут, что значительно увеличивает угрозу для безопасности информационных систем, персональных данных и критической инфраструктуры. Традиционные методы защиты, такие как антивирусные программы и системы обнаружения вторжений (IDS), часто оказываются неэффективными против современных угроз, которые могут быть адаптированы к существующим системам защиты. В этой ситуации искусственный интеллект (ИИ) становится важным инструментом для борьбы с киберугрозами, благодаря своей способности анализировать большие объемы данных, выявлять

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

аномалии и прогнозировать потенциальные угрозы на основе анализа поведения системы.

Использование ИИ в кибербезопасности позволяет не только оперативно реагировать на известные атаки, но и предсказывать появление новых типов угроз, что значительно повышает уровень защиты. Особенно важным является применение машинного обучения (ML) и глубокого обучения (DL), которые могут адаптироваться к изменяющимся условиям и эффективно работать с неструктурированными данными. Эти технологии позволяют создавать более точные и эффективные системы для выявления аномальных действий в сети, предотвращения атак и минимизации ущерба от взломов. В данной статье рассматриваются основные методы и подходы, использующие искусственный интеллект для обнаружения и предотвращения кибератак, а также оценка их эффективности и перспективы внедрения в различные области информационной безопасности.

Проблематика и необходимость применения ИИ в кибербезопасности. Киберугрозы становятся все более сложными и изощренными, что ставит под угрозу безопасность информационных систем и инфраструктуры в глобальном масштабе. В условиях быстрого роста цифровых технологий, интернета вещей (IoT), облачных вычислений и гибридных инфраструктур, традиционные методы защиты, такие как антивирусное программное обеспечение и системы обнаружения вторжений (IDS), оказываются недостаточными для защиты от новых типов угроз. Эволюция кибератак, направленных на использование уязвимостей в программном обеспечении, а также развитие более сложных методов социальной инженерии, требует внедрения новых технологий и подходов к обеспечению безопасности. В этом контексте искусственный интеллект (ИИ) приобретает ключевое значение как мощный инструмент для повышения эффективности защиты и оперативного реагирования на угрозы.

Современные киберугрозы и вызовы для традиционных методов защиты. Современные кибератаки становятся все более продуманными и разнообразными, что требует от систем безопасности высокой гибкости и способности к быстрой адаптации. Ранее простые и предсказуемые атаки, такие как вирусы, трояны и шпионские программы, все чаще заменяются более сложными угрозами, включая атаки с использованием методов социальной инженерии, фишинг, атаки с нулевыми днями и угрозы, направленные на инфильтрацию в системы на уровне приложений и процессов.

Одной из наиболее опасных тенденций является **увеличение числа целенаправленных атак, н**аправленных на конкретные организации и инфраструктуру. Атаки с использованием социальной инженерии, в том числе фишинговые атаки, становятся все более успешными, так как злоумышленники используют психологические методы для манипуляции пользователями и обмана системы безопасности. Традиционные методы защиты, такие как **сигнатурный анализ** (поиск известных вирусов и атак), становятся менее эффективными в условиях современных угроз, поскольку злоумышленники используют новые, неизвестные вирусы или меняют свои методы поведения, чтобы обойти защиту. К тому же большинство традиционных решений имеют высокую латентность в обнаружении атак, что делает их малоэффективными в условиях быстрого развития угроз.

Ограничения традиционных методов защиты. Системы защиты, основанные на **сигнатурном анализе**, работают по заранее определенным шаблонам, что делает их уязвимыми к новым или измененным атакам. Они могут эффективно выявлять известные угрозы, но не способны обнаружить **неизвестные** или **непредсказуемые** виды атак, которые используют новые методы обхода системы. Например, вирусы, которые

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

специально изменяют свой код или поведение после каждого нового запуска, могут избежать обнаружения традиционными антивирусами, основанными на базе сигнатур.

Система **обнаружения вторжений** (IDS), основанная на анализе сетевого трафика, также сталкивается с проблемой **ограниченной способности к адаптации**. Она может эффективно обнаруживать уже известные атаки, но часто не способна эффективно реагировать на новые или измененные угрозы. Кроме того, с увеличением объема сетевого трафика и количества возможных атак IDS системы сталкиваются с проблемой **масштабируемости** и недостаточной скорости обработки данных в реальном времени. Для **управления инцидентами безопасности** также требуется высокая степень автоматизации, поскольку традиционные методы, основанные на ручном анализе и реакции, оказываются слишком медленными и неэффективными. Особенно это касается ситуаций, когда угрозы возникают в большом количестве и требуют быстрого реагирования.

Роль ИИ в решении современных проблем кибербезопасности. Искусственный интеллект (ИИ), в отличие от традиционных методов, способен **обучаться на основе больших объемов данных** и адаптироваться к новым, еще не встречавшимся угрозам. Модели машинного обучения, включая **глубокие нейронные сети**, способны выявлять аномалии в поведении пользователей и устройств, анализируя как известные, так и новые типы угроз, что значительно повышает уровень безопасности. Одним из важнейших преимуществ применения ИИ является способность анализировать **огромные объемы данных** (big data), поступающие в режиме реального времени, и быстро принимать решения. В отличие от традиционных решений, ИИ-системы могут **обрабатывать данные без участия человека**, выявлять и классифицировать угрозы, что существенно повышает скорость реакции на инциденты. Такой подход позволяет значительно сократить время между **обнаружением угрозы** и **реагированием на нее**, что имеет критическое значение в условиях постоянно увеличивающихся рисков кибератак.

Модели ИИ также обладают уникальной способностью выявлять **неизвестные угрозы** и анализировать поведение объектов в сети, чтобы выделить аномальные паттерны, которые могут свидетельствовать о попытке атаки. К примеру, системы на базе машинного обучения могут анализировать изменения в сетевом трафике и выявлять атаки типа **DDoS**, фишинг, или более сложные **атаки с нулевыми днями**.

Преимущества ИИ для кибербезопасности:

1. Прогнозирование и предотвращение атак. ИИ может не только выявлять атаки в реальном времени, но и **прогнозировать** их на основе анализа исторических данных и паттернов поведения. Например, системы машинного обучения способны на основе изученных атакных методов предсказать вероятность возникновения новой угрозы и принять меры для предотвращения её развития.

2. Адаптивность и самообучение. ИИ-системы обладают способностью к **самообучению**, что позволяет им адаптироваться к новым угрозам, даже если они не были заранее запрограммированы. Это значительно увеличивает гибкость системы защиты и позволяет эффективно справляться с новыми видами атак, даже если они отличаются от известных.

3. Быстрота реакции. ИИ может **автоматически принимать решения** и реагировать на угрозы, что минимизирует задержки, характерные для традиционных методов защиты. В реальных условиях это особенно важно, так как многие кибератаки требуют мгновенного реагирования для предотвращения катастрофических последствий.

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

4. Эффективность в условиях больших данных. В условиях постоянно увеличивающихся объемов информации ИИ может обрабатывать и анализировать **большие объемы данных** в реальном времени. Это дает возможность более точно выявлять аномалии и угрозы, которые трудно обнаружить с помощью традиционных инструментов.

Необходимость внедрения ИИ в кибербезопасность. С учетом того, что киберугрозы становятся все более сложными и многогранными, необходимость применения ИИ в кибербезопасности очевидна. В будущем ИИ будет играть ключевую роль в:

— **Обнаружении новых, ранее неизвестных угроз**, которые не могут быть идентифицированы традиционными методами.

— **Автоматизации задач реагирования** на инциденты безопасности и управления ими, что позволит повысить эффективность защиты и уменьшить зависимость от человеческого вмешательства.

— **Обеспечении защиты на всех уровнях**, включая пользователей, устройства и облачные инфраструктуры, что соответствует концепции **Zero Trust**.

— **Управлении безопасностью больших данных**, в том числе в распределенных облачных средах и в контексте IoT (Интернет вещей).

Кроме того, с учетом растущего числа кибератак и роста сложности угроз, **необходимость интеграции ИИ в системы защиты** станет стратегическим приоритетом для государственных и частных организаций, стремящихся минимизировать риски и защитить критически важные данные и инфраструктуру.

Использование искусственного интеллекта в кибербезопасности не только необходимо для борьбы с современными угрозами, но и становится критически важным для обеспечения устойчивости и безопасности цифровых инфраструктур. ИИ способен значительно повысить эффективность и скорость реагирования на инциденты, адаптироваться к новым угрозам и предсказывать их развитие, что делает его незаменимым инструментом в арсенале современных технологий защиты от кибератак. Внедрение ИИ в кибербезопасность позволяет создать более умные, гибкие и масштабируемые системы защиты, которые обеспечат безопасность в условиях динамично меняющихся угроз.

Основные методы ИИ для обнаружения кибератак. Современные кибератаки становятся все более сложными и многогранными, что требует применения передовых технологий для их эффективного обнаружения и предотвращения. Искусственный интеллект (ИИ) предоставляет широкий спектр методов, которые могут значительно повысить эффективность систем кибербезопасности. В этом разделе рассмотрим основные методы ИИ, которые используются для выявления, анализа и предотвращения кибератак.

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

Машинное обучение (ML). Машинное обучение (ML) является одним из самых популярных и востребованных подходов в области ИИ для обнаружения кибератак. Суть метода заключается в том, что модели обучаются на исторических данных для выявления паттернов и аномалий в поведении системы. Основные виды машинного обучения, применяемые в кибербезопасности, включают обучение с учителем, обучение без учителя и полуобучение.

Обучение с учителем (Supervised Learning). Обучение с учителем основывается на использовании размеченных данных, где каждый пример в обучающем наборе содержит как нормальные, так и аномальные события. Модель обучается на таких данных, чтобы в будущем классифицировать новые, неизвестные данные, распознавая отклонения от нормального поведения. Примеры алгоритмов, используемых для обучения с учителем в кибербезопасности:

— **Методы опорных векторов (SVM)**: Эффективно разделяют нормальные и аномальные данные, основываясь на обучении на размеченных примерах.

— **Логистическая регрессия**: Применяется для бинарной классификации, например, для обнаружения атак (например, DoS-атака или нет).

— **Деревья решений**: Позволяют строить иерархическую структуру для классификации и обнаружения аномальных событий.

Обучение без учителя (Unsupervised Learning). Обучение без учителя используется, когда данные не размечены, и цель модели заключается в выявлении аномальных паттернов, без необходимости заранее задавать, что является нормой, а что — аномалией. Это особенно полезно при обнаружении новых типов атак, которые не были известны в момент обучения. Примеры алгоритмов для обучения без учителя включают:

— **Алгоритм кластеризации K-средних (K-means)**: Этот метод разделяет данные на группы, где аномалии могут быть обнаружены как объекты, не принадлежащие к большинству кластеров.

— **Методы главных компонент (PCA)**: Используются для уменьшения размерности данных и выявления скрытых аномалий в данных.

— **Алгоритм DBSCAN**: Один из популярных методов кластеризации, который позволяет эффективно выявлять аномалии на основе плотности данных.

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

Полуобучение (Semi-supervised Learning). Полуобучение сочетает в себе элементы как обучения с учителем, так и без учителя. Этот метод используется, когда размеченные данные ограничены, а большая часть данных не имеет меток. Модели обучаются сначала на небольшом наборе размеченных данных, а затем используют неопределенные данные для уточнения своих предсказаний. Такой подход используется в тех случаях, когда необходимо минимизировать количество необходимого для обучения размеченного материала.

Глубокое обучение (Deep Learning). Глубокое обучение, являясь подмножеством машинного обучения, использует многослойные нейронные сети для извлечения сложных, высокоуровневых признаков из данных. Благодаря своей способности работать с большими объемами данных и автоматизировать процесс выделения признаков, глубокое обучение становится мощным инструментом в кибербезопасности, особенно для обнаружения сложных атак.

Искусственные нейронные сети (ANN). Искусственные нейронные сети используются для решения сложных задач, таких как анализ сетевого трафика, логов или даже мониторинг поведения пользователей. Нейронные сети обучаются на больших объемах данных, что позволяет им выявлять сложные взаимосвязи, которые могут быть неочевидны для традиционных методов.

— **Сверточные нейронные сети (CNN)**: Эффективно применяются для анализа данных, представляющихся в виде сетей (например, сетевой трафик или логи), где нужно обнаружить необычные паттерны.

— **Рекуррентные нейронные сети (RNN)**: Используются для анализа последовательных данных, таких как временные ряды или потоки данных, что полезно для обнаружения атак, основанных на временных зависимостях.

Генеративные модели. Генеративные модели, такие как **генеративные состязательные сети (GANs)**, могут быть использованы для создания «поддельных» данных, которые могут помочь в обучении систем на малых объемах данных. В контексте кибербезопасности такие модели могут быть использованы для генерации новых атакующих образцов для обучения, что помогает системе более точно выявлять угрозы.

Обучение с подкреплением (Reinforcement Learning). Обучение с подкреплением используется для разработки систем, которые могут самостоятельно обучаться на основе взаимодействия с окружающей средой. В кибербезопасности это может быть полезно для создания моделей, которые адаптируются к меняющимся условиям сети и выявляют необычные или аномальные действия в реальном времени, улучшая свои способности по мере получения новых данных.

Алгоритмы на основе теории графов. Многие кибератаки можно рассматривать как изменение или нарушение нормальных связей между различными компонентами системы или сети. Теория графов предоставляет мощный инструментарий для моделирования таких взаимодействий и позволяет выявлять аномалии в структуре сети. В контексте кибербезопасности используется несколько подходов на основе теории графов:

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

Алгоритмы кластеризации графов. Кластеры в графах могут быть использованы для выявления подозрительных групп пользователей или устройств, которые взаимодействуют необычным образом. Аномалии, такие как несанкционированные связи или нехарактерные маршруты трафика, могут быть обнаружены через методы кластеризации, что помогает в выявлении потенциальных угроз.

Поиск аномалий в графах. Аномалии в графах могут быть определены как узлы или рёбра, которые не соответствуют обычной структуре сети или поведения системы. Например, подозрительные изменения в маршрутах трафика или неожиданные подключения могут свидетельствовать о наличии вторжения. Алгоритмы на основе графов, такие как **методы поиска в глубину** и **поиск по кратчайшему пути**, могут быть использованы для нахождения таких аномалий.

Эволюционные алгоритмы. Эволюционные алгоритмы, такие как генетические алгоритмы, могут быть использованы для поиска оптимальных решений в задачах безопасности. Например, они могут применяться для поиска оптимальных стратегий защиты сети или для автоматического выявления уязвимостей, которые могут быть использованы злоумышленниками.

— **Генетические алгоритмы**: Могут быть использованы для автоматического обнаружения аномалий или для улучшения работы существующих алгоритмов обнаружения атак, в том числе для настройки параметров систем машинного обучения.

Методы ИИ, такие как машинное обучение, глубокое обучение и алгоритмы на основе теории графов, предоставляют мощные инструменты для обнаружения и предотвращения кибератак. Эти подходы способны анализировать большие объемы данных, выявлять аномалии и адаптироваться к новым угрозам, что делает их незаменимыми в условиях быстрого развития технологий и угроз в киберпространстве. В будущем можно ожидать дальнейшее совершенствование этих методов, что позволит повысить уровень безопасности информационных систем и защиту от все более сложных атак.

Проблемы и ограничения применения ИИ в кибербезопасности. Несмотря на значительные достижения в применении искусственного интеллекта (ИИ) для обнаружения и предотвращения кибератак, существует ряд проблем и ограничений, которые мешают его повсеместному внедрению в области кибербезопасности. Эти проблемы касаются как технических аспектов, так и этических, правовых и организационных вопросов. В этом разделе рассмотрим основные трудности, с которыми сталкиваются специалисты по кибербезопасности при интеграции ИИ в существующие системы защиты.

Недостаток качественных данных для обучения моделей. Одной из основных проблем в применении ИИ для кибербезопасности является недостаток качественных и разносторонних данных для обучения моделей. Многие алгоритмы машинного обучения и глубокого обучения требуют большого объема размеченных данных для того, чтобы эффективно обучаться и выполнять задачи, такие как обнаружение аномалий, классификация атак и предсказание угроз. Однако в области кибербезопасности такие данные часто трудно получить по нескольким причинам:

1. **Конфиденциальность и безопасность данных**: Информационные системы, защищаемые ИТ-отделами, обычно содержат конфиденциальные данные, доступ к которым ограничен, что затрудняет их использование для обучения ИИ-моделей.
2. **Отсутствие разметки данных**: Для обучения с учителем необходимы размеченные данные, что представляет собой трудоемкую задачу, требующую участия

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

специалистов. В реальной жизни не всегда удается создать достаточный объем размеченных данных, особенно для новых и неизвестных угроз.

3. **Неравномерность и несбалансированность данных**: В большинстве случаев данные об инцидентах безопасности имеют сильно несбалансированное распределение, где количество нормальных событий значительно превосходит количество атак. Это приводит к проблемам с точностью моделей, поскольку они могут быть настроены на распознавание нормальных, а не аномальных событий.

Высокие вычислительные требования. Модели ИИ, особенно глубокие нейронные сети, требуют значительных вычислительных ресурсов для обработки больших объемов данных и обучения сложных моделей. Это создает несколько трудностей:

1. **Необходимость в мощных вычислительных ресурсах**: Использование ИИ в кибербезопасности может потребовать мощных серверов с графическими процессорами (GPU) или специализированных вычислительных кластеров. Для малых и средних предприятий это может быть экономически нецелесообразно.
2. **Высокие временные затраты**: Процесс обучения сложных моделей может занимать много времени, особенно если данные слишком большие или сложные. Это делает оперативное реагирование на угрозы в реальном времени более сложным, поскольку модели могут потребовать длительного времени на обучение и настройки.
3. **Проблемы с масштабируемостью**: Многие ИИ-модели сталкиваются с трудностями при масштабировании для анализа данных в реальном времени, особенно в условиях больших и динамичных информационных систем.

Ложные срабатывания и низкая интерпретируемость. Системы на базе ИИ, особенно машинного обучения, могут иногда давать ложные срабатывания (false positives), что приводит к ложному распознаванию нормальной активности как угрозы. Это может быть вызвано несколькими факторами:

1. **Низкая точность обнаружения**: Алгоритмы, особенно те, которые используют методы без учителя или слабо обученные модели, могут не всегда точно классифицировать атаки, что приведет к повышенному числу ложных срабатываний. Это увеличивает нагрузку на аналитиков безопасности, которые должны проверять каждый случай.
2. **Неинтуитивные результаты**: Одной из серьезных проблем ИИ является его низкая интерпретируемость. В отличие от традиционных методов, где можно проследить, какие факторы привели к принятому решению, в случае с нейронными сетями или более сложными моделями часто трудно понять, как именно был принят тот или иной вывод. Это создает риски при принятии решений о безопасности, поскольку операторы не могут полностью доверять моделям ИИ без понимания причин их выводов.
3. **Неэффективность в условиях меняющихся атак**: ИИ-системы, обученные на определенных данных, могут испытывать трудности в случае появления новых видов атак, которые они не встречали в процессе обучения. Это связано с ограниченной универсальностью обучающих данных и их неспособностью охватывать все возможные типы угроз.
4. Адаптация к новым и неизвестным угрозам. Кибератаки постоянно эволюционируют, что представляет собой серьезную проблему для ИИ-систем, обученных на старых данных. Многие модели ИИ, особенно на ранних стадиях их разработки, могут не распознавать новые типы атак, которые еще не были представлены в обучающих наборах данных. Это также касается более сложных атак, таких как атаки с использованием методов социальной инженерии, которых трудно отразить с помощью стандартных моделей ИИ.

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

1. **Сложность в предсказании неизвестных угроз:** Киберугрозы, особенно новые виды атак, не могут быть предсказаны на основе существующих данных. Модели ИИ могут не распознавать их до тех пор, пока не будет создана база данных с примерами этих угроз. 2. **Обучение на постоянно изменяющихся данных:** В идеале ИИ-система должна непрерывно обновлять свои знания, адаптируясь к новым атакам и угрозам. Однако это требует дополнительных вычислительных ресурсов и механизма для постоянного обучения и проверки модели на актуальность.

Этические и правовые проблемы. Использование ИИ в кибербезопасности также связано с рядом этических и правовых проблем, таких как:

1. **Защита личных данных**: В процессе анализа и мониторинга сетевого трафика ИИ-системы могут сталкиваться с личными данными пользователей. Это может вызвать опасения по поводу защиты конфиденциальности, особенно если системы не соблюдают законы о защите данных, такие как GDPR в Европе.
2. **Ответственность за решения ИИ**: В случае принятия ИИ решения о блокировании или ограничении доступа, возникает вопрос, кто будет нести ответственность за возможные ошибки системы, такие как ложные срабатывания или неправильные решения по безопасности.
3. **Прозрачность и объяснимость**: Множество современных ИИ-алгоритмов, особенно глубокие нейронные сети, являются «черными ящиками», что затрудняет объяснение их решений. В условиях кибербезопасности это может привести к ситуации, когда невозможно точно объяснить, почему система приняла определенное решение, что снижает доверие к этим технологиям.

Зависимость от внешних поставщиков технологий. Внедрение ИИ в кибербезопасность часто требует использования технологий и решений, предоставляемых сторонними поставщиками, что создает зависимость от их продуктов и обновлений. Это может быть проблемой для организаций, которые предпочитают разрабатывать собственные решения или не хотят зависеть от внешних поставщиков.

1. **Проблемы с безопасностью внешних решений**: Внешние ИТ-решения могут содержать уязвимости, которые злоумышленники могут использовать для обхода защиты.
2. **Обновления и поддержка**: Зависимость от поставщиков может создать проблемы с быстротой обновлений и адаптацией системы к новым угрозам, поскольку поставщики могут не обновлять свои решения достаточно оперативно.

Искусственный интеллект обладает огромным потенциалом для улучшения методов защиты от кибератак, однако его внедрение в кибербезопасность сопровождается рядом значительных проблем и ограничений. Это включает трудности с качественными данными, высокие вычислительные требования, ложные срабатывания и низкую интерпретируемость моделей, а также проблемы с адаптацией к новым угрозам и этическими аспектами. Решение этих проблем требует дальнейших исследований, улучшения технологий ИИ, а также разработки новых методов, способных справляться с вызовами быстро меняющегося мира киберугроз.

Примеры применения ИИ в реальных системах безопасности. Применение искусственного интеллекта (ИИ) в реальных системах безопасности уже активно развивается и демонстрирует значительные успехи в защите информационных систем от кибератак. Разработчики и специалисты по кибербезопасности используют ИИ для создания более эффективных, адаптивных и быстрореагирующих систем защиты. Рассмотрим несколько примеров использования ИИ в реальных системах безопасности, которые показывают, как этот подход помогает улучшить обнаружение угроз и повысить защиту от атак.

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

Системы обнаружения вторжений (IDS) на основе ИИ. Системы обнаружения вторжений (IDS) играют ключевую роль в защите корпоративных сетей от несанкционированных действий и кибератак. В традиционных IDS часто используется метод сигнатурного анализа для обнаружения атак, что ограничивает их способность справляться с новыми, неизведанными угрозами. Современные IDS, использующие ИИ, способны адаптироваться к новым угрозам, анализируя сетевой трафик и выявляя аномалии, которые могут свидетельствовать о попытке вторжения.

Пример: Darktrace. Компания **Darktrace** является одним из лидеров в области ИИ для кибербезопасности. Darktrace использует алгоритмы машинного обучения для анализа поведения пользователей и устройств в реальном времени, чтобы выявить аномальные действия и возможные угрозы. Система использует **когнитивные модели**, которые помогают обнаруживать неизвестные угрозы, такие как внутренние утечки данных или более сложные атаки, такие как атаки с использованием нулевых дней. Darktrace анализирует поведение всей сети, чтобы выстроить модель нормального поведения и оперативно реагировать на изменения. Использование ИИ в Darktrace позволяет системе обнаруживать угрозы без необходимости заранее знать сигнатуры атак. В отличие от традиционных IDS, которые работают по фиксированным шаблонам, система обучается на данных и распознает аномалии, что делает ее более гибкой и адаптивной к новым угрозам.

Программы для мониторинга сетевого трафика и предотвращения атак. ИИ активно используется для создания интеллектуальных систем, которые могут анализировать сетевой трафик в реальном времени, определять потенциальные угрозы и автоматически принимать меры для их нейтрализации. Эти системы могут предсказывать атаки, основываясь на анализе трафика и выявлении аномальных паттернов.

Пример: Cisco Umbrella. Cisco Umbrella — это облачное решение для обеспечения безопасности, которое использует ИИ для защиты от угроз в интернете. Система мониторит весь трафик, который поступает и выходит из сети, и с помощью ИИ-анализаторов выявляет подозрительную активность, такую как попытки фишинга, командно-контрольные каналы и другие атаки. Используя алгоритмы машинного обучения, Cisco Umbrella анализирует действия пользователей и их взаимодействие с различными веб-сайтами, чтобы предсказать и предотвратить кибератаки до того, как они нанесут вред. Cisco Umbrella обучается на огромных объемах данных о вредоносных доменах и веб-активности, что позволяет ей оперативно блокировать доступ к потенциально опасным ресурсам. Система также интегрируется с другими решениями Cisco по кибербезопасности, что позволяет в режиме реального времени оперативно реагировать на угрозы.

Интеллектуальные брандмауэры и системы фильтрации. Современные брандмауэры и системы фильтрации трафика могут использовать ИИ для более интеллектуального контроля за входящими и исходящими соединениями, выявляя подозрительные паттерны поведения, которые могут свидетельствовать о возможной атаке. ИИ позволяет создавать "умные" фильтры, которые адаптируются к меняющимся условиям и эффективно блокируют как известные, так и новые угрозы.

Пример: Palo Alto Networks. Компания **Palo Alto Networks** предоставляет решения для кибербезопасности, использующие ИИ для обеспечения защиты от сложных угроз. Их система **Next-Generation Firewall** (NGFW) применяет машинное обучение и аналитику на базе ИИ для анализа трафика, обнаружения скрытых угроз, таких как вирусы, руткиты, нулевые уязвимости и утечки данных. ИИ позволяет этим системам не только блокировать известные угрозы, но и эффективно адаптироваться к

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

новым атакам, которые могут изменяться в зависимости от используемых атакующих технологий.

Используя методы анализа пакетов, системы фильтрации Palo Alto Networks могут выявлять даже скрытые и зашифрованные угрозы, что делает защиту более надежной. Кроме того, системы на базе ИИ способны автоматизировать реакцию на угрозы, снижая нагрузку на специалистов по безопасности и минимизируя время отклика.

Системы для защиты от фишинговых атак. Фишинг — одна из наиболее распространенных форм кибератак, при которой злоумышленники пытаются обманом получить конфиденциальную информацию пользователей. Для борьбы с такими атаками ИИ активно используется для анализа электронной почты, текстов сообщений и веб-сайтов с целью выявления признаков фишинга.

Пример: Google AI для защиты Gmail. Google использует ИИ для защиты пользователей Gmail от фишинга и спама. Система применяет алгоритмы машинного обучения для анализа входящих писем и выявления подозрительных отправителей, ссылок и вложений. ИИ помогает системе отличать легитимные письма от фишинговых, даже если они используют более сложные методы маскировки, такие как подделка адресов отправителей или создание фальшивых веб-сайтов, которые выглядят как официальные.

Используя большие объемы данных о фишинговых кампаниях и активное обучение моделей, Google может оперативно обновлять систему защиты и минимизировать вероятность попадания фишинговых писем в почтовые ящики пользователей. ИИ в этом случае выполняет функцию проактивной защиты, анализируя письмо в контексте других сообщений и поведения пользователя, что помогает заблокировать опасные письма до того, как пользователь их откроет.

Системы для защиты от атак типа DDoS (распределенные атаки отказа в обслуживании). Атаки типа DDoS, направленные на перегрузку серверов и отказ в обслуживании, представляют собой серьезную угрозу для онлайн-сервисов. ИИ используется для мониторинга трафика и анализа аномальных запросов, чтобы выявить DDoS-атаки на ранних стадиях и предотвратить их.

Пример: Cloudflare. Cloudflare использует ИИ и алгоритмы машинного обучения для защиты от DDoS-атак. Система анализирует трафик в реальном времени и с помощью ИИ-алгоритмов обнаруживает аномалии, которые могут свидетельствовать о начале атаки. Для этого используется подход, основанный на **поведенческом анализе**, который позволяет отличить легитимные запросы от трафика, генерируемого ботами и злоумышленниками. Cloudflare автоматически фильтрует нежелательные запросы, сохраняя при этом нормальную работу сайта и минимизируя задержки.

ИИ в системе Cloudflare анализирует поведение трафика и может динамически адаптировать фильтры, чтобы блокировать атакующие запросы, не затрудняя доступ для реальных пользователей.

Применение искусственного интеллекта в реальных системах безопасности активно развивается и приносит значительные результаты. Системы обнаружения вторжений, защиты от фишинга, интеллектуальные брандмауэры, а также решения для защиты от DDoS-атак и мониторинга сетевого трафика — все эти области используют ИИ для повышения эффективности защиты. ИИ помогает сделать системы безопасности более гибкими, адаптивными и способными быстро реагировать на новые угрозы, что значительно улучшает защиту информации и критической инфраструктуры в условиях постоянного роста киберугроз.

Перспективы и будущее применения ИИ в кибербезопасности. Искусственный интеллект (ИИ) уже оказывает значительное влияние на развитие кибербезопасности,

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

улучшая способность систем обнаружения и реагирования на угрозы, а также автоматизируя многие процессы. Однако с учетом динамично меняющихся угроз и технологий, применение ИИ в этой области продолжит развиваться и трансформироваться. В будущем можно ожидать значительные достижения в области использования ИИ для предотвращения кибератак, повышения уровня безопасности и снижения рисков. В этом разделе рассмотрим перспективы и возможные направления развития ИИ в кибербезопасности.

Автоматизация и интеграция в систему защиты. Одной из важнейших тенденций является дальнейшая автоматизация процессов безопасности с использованием ИИ. Современные системы ИИ позволяют автоматизировать множество задач, таких как мониторинг, анализ аномалий, реагирование на инциденты и принятие решений. Однако будущее ИИ в кибербезопасности не ограничивается только автоматизацией простых операций.

Перспектива: В будущем ИИ-системы будут интегрированы в единую экосистему, которая будет включать в себя все этапы защиты, начиная от выявления угроз до их нейтрализации. Автоматические системы смогут не только выявлять угрозы и аномалии в реальном времени, но и самостоятельно принимать меры для минимизации ущерба, например, блокировать IP-адреса злоумышленников, отключать зараженные устройства или предотвращать распространение вирусов по сети.

Пример: Проект **IBM Security QRadar** использует ИИ и машинное обучение для анализа больших объемов данных о событиях безопасности и может автоматически реагировать на угрозы. В будущем такие системы смогут более эффективно интегрироваться с другими средствами защиты, автоматизируя многие операции, которые в настоящее время требуют участия человека, таким образом повышая оперативность реагирования и снижая риски.

Интеллектуальные и адаптивные системы защиты. С развитием ИИ системы безопасности будут становиться все более интеллектуальными и адаптивными, что позволит им не только реагировать на известные угрозы, но и справляться с новыми, ранее неизвестными атаками. Машинное обучение и глубокое обучение позволят создать системы, которые будут «обучаться» на базе данных о новых угрозах и адаптироваться к постоянно изменяющимся условиям.

Перспектива: В будущем ИИ-системы смогут оперативно реагировать на новые виды атак, не требуя ручной настройки или обновления сигнатур. Они будут обучаться на реальном времени и смогут прогнозировать появление новых угроз на основе анализа текущих трендов. Такой подход повысит уровень проактивной защиты, позволяя не только реагировать на атаки, но и предотвращать их.

Пример: Cylance использует ИИ для прогнозирования и предотвращения атак, прежде чем они смогут нанести ущерб. Применяя алгоритмы машинного обучения, Cylance анализирует поведение программного обеспечения и выявляет потенциальные угрозы до того, как они смогут активироваться.

Применение ИИ в борьбе с социальным инжинирингом и фишингом. Социальный инжиниринг и фишинг остаются одними из наиболее распространенных и опасных методов атак. Несмотря на постоянное улучшение технологий защиты, фишинг-атаки все еще представляют собой большую угрозу. ИИ имеет огромный потенциал в автоматизации защиты от фишинга, помогая анализировать письма и веб-сайты на предмет мошеннических намерений.

Перспектива: В будущем ИИ-системы смогут не только распознавать фишинг-сообщения и подозрительные веб-сайты, но и адаптироваться к новым методам социальной инженерии. ИИ будет использовать продвинутые алгоритмы анализа текста

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

и контекста для выявления тонких признаков манипуляции, которые обычно сложно обнаружить обычным фильтром. Такие системы будут способны выявлять фишинг даже в тех случаях, когда атакующие используют новые, нестандартные подходы.

Пример: Компания **Barracuda Networks** использует ИИ для фильтрации фишинговых писем. Система обучена на большом объеме данных и применяет машинное обучение для оценки каждого письма, выявляя даже очень сложные или замаскированные фишинг-атаки.

ИИ для защиты облачных вычислений и Интернета вещей (IoT). С ростом популярности облачных технологий и Интернета вещей (IoT) появляется новый набор угроз, связанных с увеличением числа подключенных устройств и сервисов. В облачных инфраструктурах, где данные распределены по различным серверам и хранятся в разных местах, традиционные методы безопасности могут не справляться с объемом и сложностью угроз. ИИ способен значительно повысить безопасность облачных систем и IoT-устройств.

Перспектива: ИИ будет использоваться для обеспечения безопасности в облаке и для защиты множества устройств IoT. Он позволит отслеживать и анализировать огромные потоки данных, поступающие с различных устройств, находящихся в сети, и обеспечивать мониторинг в реальном времени. Также ИИ будет использоваться для предсказания и предотвращения атак на IoT-устройства, которые в будущем будут более уязвимы из-за их повсеместного распространения.

Пример: Microsoft Azure Sentinel использует ИИ для мониторинга и управления безопасностью в облачных сервисах. Он помогает обнаружить и устранить угрозы в облаке, анализируя логи и события из разных источников данных и быстро реагируя на возможные инциденты.

Применение ИИ для создания устойчивых киберзащитных систем (Zero Trust). Концепция **Zero Trust** основывается на принципе «никогда не доверять, всегда проверять». Это означает, что в системах Zero Trust каждый запрос к сети или ресурсу должен быть проверен, даже если он исходит изнутри организации. ИИ играет важную роль в реализации таких систем, так как позволяет в реальном времени анализировать множество параметров (поведение пользователей, устройства, доступы) и автоматически принимать решение о доверии.

Перспектива: В будущем ИИ будет играть важную роль в построении систем с нулевым доверием, адаптируя параметры доверия в реальном времени на основе анализа больших данных и поведения пользователей. Это обеспечит высокий уровень безопасности при работе с чувствительными данными и ресурсами, снижая риски, связанные с внутренними угрозами и утечками данных.

Пример: Google BeyondCorp — это реализация модели Zero Trust, использующая ИИ для динамической оценки рисков и принятия решений о предоставлении доступа к корпоративным ресурсам. Система анализирует данные о пользователе, его устройстве и контексте доступа, чтобы минимизировать угрозы.

Этика и правовые аспекты использования ИИ в кибербезопасности. С развитием ИИ в кибербезопасности возникнут новые этические и правовые вопросы. Будущее применение ИИ в этой области будет требовать разработки четких стандартов и регулирования, чтобы избежать неправомерного использования технологий. Важно будет создать механизмы для обеспечения конфиденциальности данных, прозрачности алгоритмов ИИ и подотчетности систем.

Перспектива: Ожидается, что в будущем будет разрабатываться законодательство и этические нормы, направленные на регулирование использования ИИ в кибербезопасности. Это позволит избежать негативных последствий, таких как

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

дискриминация, нарушение конфиденциальности данных или неоправданное вмешательство в личную жизнь пользователей.

Кооперация ИИ-систем и людей в борьбе с киберугрозами. Одна из ключевых тенденций — это сотрудничество между ИИ-системами и людьми. ИИ может выполнять рутинные и сложные задачи, такие как анализ данных и выявление угроз, в то время как специалисты по кибербезопасности смогут сосредоточиться на принятии стратегических решений, исследовании сложных инцидентов и улучшении алгоритмов.

Перспектива: В будущем ИИ будет работать в тесной кооперации с экспертами, создавая гибридные системы, которые обеспечат наилучший уровень защиты, сочетая аналитические возможности машин с интуицией и опытом людей.

Заключение. Будущее применения искусственного интеллекта в кибербезопасности обещает значительные преобразования в области защиты данных и инфраструктуры. ИИ откроет новые возможности для автоматизации и адаптации систем безопасности, а также для интеграции с облачными технологиями и Интернетом вещей. Однако, несмотря на эти перспективы, важно учитывать вызовы, связанные с этическими, конфиденциальностными и правовыми аспектами. Чтобы ИИ стал эффективным инструментом защиты, необходимо обеспечить баланс между инновациями и ответственным подходом к регулированию. В целом, искусственный интеллект будет играть ключевую роль в обеспечении безопасности в цифровом мире, обеспечивая гибкость и устойчивость систем в условиях постоянно меняющихся угроз.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Анисимов, А. Н. (2020). Искусственный интеллект и кибербезопасность: Проблемы и перспективы. [Текст] // М.: Научное обозрение, 2020.
2. Бардин, И. А. (2021). Применение методов машинного обучения для обеспечения кибербезопасности. [Текст] // Санкт-Петербург: Издательство СПбГУ, 2021.
3. Liao, H. Y., Lin, C. Y., & Lin, S. Y. (2018). A survey of machine learning algorithms in cybersecurity. International Journal of Computer Science and Network Security, 18(12), 100-109.
4. Shapira, B., & Turner, D. (2020). Artificial Intelligence in cybersecurity: Applications and challenges. IEEE Access, 8, 124576-124596.
5. Li, X., Xu, L., & Zhang, S. (2021). A deep learning approach for cybersecurity: A survey. Journal of Computer Science and Technology, 36(5), 897-922.
6. Ghosh, S., & Reaz, M. B. I. (2020). Cybersecurity: Artificial intelligence and machine learning. Wiley-IEEE Press.
7. Singh, S., & Verma, A. (2020). Artificial Intelligence in Cybersecurity: Techniques, Applications, and Challenges. Springer.

REFERENCES

1.Anisimov, A. N. (2020). Iskusstvennyj intellekt i kiberbezopasnost': Problemy i perspektivy. [Artificial intelligence and cybersecurity: Problems and prospects.] // M.: Nauchnoe obozrenie, (2020): - (In Rus)

2. Bardin, I. A. (2021). Primenenie metodov mashinnogo obucheniya dlya obespecheniya kiberbezopasnosti. [The use of machine learning methods to ensure cybersecurity.] // Sankt-Peterburg: Izdatel'stvo SPbGU, (2021): - (In Rus)

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

3.Liao, H. Y., Lin, C. Y., & Lin, S. Y. (2018). A survey of machine learning algorithms in cybersecurity. International Journal of Computer Science and Network Security, 18(12), 100-109.

4.Shapira, B., & Turner, D. (2020). Artificial Intelligence in cybersecurity: Applications and challenges. IEEE Access, 8, 124576-124596.

5.Li, X., Xu, L., & Zhang, S. (2021). A deep learning approach for cybersecurity: A survey. Journal of Computer Science and Technology, 36(5), 897-922.

6.Ghosh, S., & Reaz, M. B. I. (2020). Cybersecurity: Artificial intelligence and machine learning. Wiley-IEEE Press.

7.Singh, S., & Verma, A. (2020). Artificial Intelligence in Cybersecurity: Techniques, Applications, and Challenges. Springer.

КИБЕРШАБУЫЛДАРДЫ АНЫҚТАУ ҮШІН ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТТІ ПАЙДАЛАНУ

Аңдатпа. Мақалада жасанды интеллектіні (ЖИ) кибершабуылдарды анықтау және алдын алу мақсатында қолдану қарастырылады, бұл қазіргі киберқауіпсіздіктің маңызды бөлігі болып табылады. Киберқатерлердің саны мен күрделілігінің жедел өсуі жағдайында дәстүрлі қорғау әдістері, мысалы, антивирус бағдарламалары мен шабуылдарды анықтау жүйелері (IDS), ақпараттық жүйелерді тиімді қорғау үшін жеткіліксіз болып қалуда. Жаңа және бұрын белгісіз шабуылдарды анықтау және бейтараптандыру мәселесі заманауи технологияларды енгізуді талап етеді, және осы жерде ЖИ шешуші рөл атқарады. Мақалада киберқауіпсіздік саласындағы қазіргі уақыттағы мәселелер, атап айтқанда шабуылдардың эволюциясы, олардың күрделенуі және зиянкестердің дәстүрлі қорғау әдістерін айналып өту қабілеті талданады. ЖИ-дің қорғауды жақсартуға арналған ерекше мүмкіндіктері, оның ішінде үлкен көлемдегі деректер негізінде оқыту, аномалияларды анықтау және белгісіз қатерлерді табу қабілеті атап өтіледі. Мақалада киберқауіпсіздік саласында қолданылатын негізгі ЖИ әдістері, атап айтқанда машиналық оқыту, нейрондық желілер және табиғи тілдермен өңдеу әдістері қарастырылады, олар интеллектуалды және бейімделетін қорғау жүйелерін жасауға мүмкіндік береді.

Мақаланың негізгі қорытындысы ЖИ киберқауіптермен күресуде айтарлықтай артықшылықтар беретінін және қазіргі цифрлық трансформация жағдайында қауіпсіздікті қамтамасыз ету үшін маңызды құралға айналатынын көрсетеді. Қазіргі мәселелер мен шектеулерге қарамастан, оны қолдану қауіпсіз ақпараттық орта құру үшін қажетті қадам болып табылады.

Кілт сөздер: жасанды интеллект, киберқауіпсіздік, машиналық оқыту, шабуылдарды анықтау жүйелері, кибершабуылдардан қорғау, желідегі аномалиялар, фишинг, Интернет заттары (IoT), бұлтты есептеулер, ЖИ әдістері қауіпсіздікте.

USE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE FOR CYBERATTACK DETECTION

Abstract. The article discusses the use of artificial intelligence (AI) for detecting and preventing cyberattacks, which is an essential part of modern cybersecurity. In the context of the rapid growth in the number and complexity of cyber threats, traditional defense methods such as antivirus programs and intrusion detection systems (IDS) are proving inadequate for effectively protecting information systems. The problem of identifying and neutralizing new and previously unknown attacks requires the implementation of more advanced technologies,

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

with AI playing a key role. The article analyzes current challenges in cybersecurity, such as the evolution of attacks, their increasing complexity, and the ability of cybercriminals to bypass traditional defense methods. It is noted that AI has unique capabilities to enhance protection, including the ability to learn from large volumes of data, detect anomalies, and identify unknown threats. The main AI methods used in cybersecurity are outlined, including machine learning, neural networks, and natural language processing, which enable the creation of more intelligent and adaptive defense systems.

The key conclusions of the article are that AI provides significant advantages in the fight against cyber threats and is becoming an essential tool for ensuring security in the context of modern digital transformation. Despite existing problems and limitations, its use is an inevitable step toward creating a more secure information environment.

Keywords: artificial intelligence, cybersecurity, machine learning, intrusion detection systems, protection against cyberattacks, network anomalies, phishing, Internet of Things (IoT), cloud computing, AI methods in security.

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

МАҚАЛАЛАРДЫ РӘСІМДЕУГЕ ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР

«Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университетінің Хабаршысы» ғылыми-әдістемелік журналына қазақ, орыс, ағылшын тілдеріндегі қолжазбалар қабылданады.

Журналда келесі бағыттар бойынша мақалалар жарияланады:

- Тарих ғылымдары: Тарих. Қазақстан тарихы;
- Филология ғылымдары: Тіл және лингвистика. Түркология;

Техника ғылымдары: Мұнай инженериясы. Компьютерлік ғылымдар теория және әдістері.

Мақала электрондық түрде .doc, .docx, .rtf форматтарында оны журнал сайтының (Open Journal System) функционалы арқылы жүктеу жолымен ұсынылады.

- Мақалалар Стандарттау, метрология және сертификаттау жөніндегі Мемлекетаралық Кеңес қабылдаған (2003 жылғы 2 шілдедегі № 12 хаттама) "Библиографиялық жазба. Библиографиялық сипаттама. Құрастырудың жалпы талаптары мен ережелері" МЕМСТ (ГОСТ) 7.1.-2003-ке сәйкес рәсімделуі керек. https://nauka.kz/upload/files/02._GOST_7.1-2003.pdf

Қолжазбаның жалпы көлемі, оның ішінде авторлар туралы ақпаратты, аннотацияларды, түйін сөздер және сызбалар мен кестелерді қоса алғанда, А4 форматындағы кемінде 7 бет болуы тиіс (14 беттен аспайды). (Microsoft Word редакторы).

Қолжазба өрістері: парақтың барлық жағынан 2,5 см, қаріп өлшемі - 12 кегль, қарапайым, Times New Roman, жоларалық интервал – 1 (бір), туралау - ені бойынша (тасымалдауды автоматты түрде орналастырумен). Абзац шегінісі - 10 мм., беттердің нөмірі қойылмайды.

Суреттер, карталар, фотосуреттер, формулалар, кестелер, графиктер және диаграммалар мақалада олар туралы сілтемеден кейін орналастырылады. Негізгі мәтіндегі сызбаға сілтеме жақшада қарапайым қаріппен жазылады - мысалы, (1-сурет). Суреттердің реттік нөмірлері араб цифрларымен белгіленеді, суреттің атауы суреттің астында, ортада келтіріледі (1-сурет - суреттің атауы). Графикалық материал жоғары сапада болуы керек.

Кестелер MS Word редакторында теріледі. Кестелер мақаланың мәтінінде бірінші сілтемеден кейін немесе келесі бетте көрсетіледі. Кестеге сілтемелер негізгі мәтінде жақшада қарапайым қаріппен жазылады – мысалы, (1-кесте). Кестенің нөмірі мен атауы беттің сол жағында, кестенің үстінде (1-кесте - кестенің атауы) келтіріледі. Кестені келесі бетке ауыстырған жағдайда бағандар нөмірленеді және кестенің оң жағындағы келесі бетте **кестенің жалғасы** (1-кестенің жалғасы) деп көрсетіледі.

Суреттер, кестелер, графиктер мен диаграммалар саны мақаланың жалпы көлемінің 20% - нан аспауы тиіс (жекелеген жағдайларда 30% - ға дейін).

Формулалар мен математикалық таңбалар MS Word бағдарламасында кірістірілген формула редакторы немесе MathType редакторы арқылы жасалуы керек. Формуланың бір бөлігін таңбалармен, ал бір бөлігін формула редакторында теруге жол берілмейді. Формулалар санын барынша азайтқан дұрыс (10-нан аспауы тиіс).

Кестелер, графикалық материалдар және формулалар (топтастырылуы қажет) көрсетілген өрістерден асып кетпеуі керек.

Барлық қысқартулар мен акронимдер, белгілі аббревиатуралардан басқа, мәтінде бірінші рет қолданылған кезде толық жазылуы керек.

Материалдарды баспаға рәсімдеу элементтерінің реттілігі келесідей:

Мақаланың басынан бастап сол жақта, сол жақ жоғарғы бұрышта **ҒТАХА** - ғылыми-техникалық ақпараттың халықаралық айдары (**МРНТИ**) көрсетіледі (ғылыми кітапханаларда бар индекстеу нұсқаулығына сәйкес немесе Интернетте еркін қол жетімді (https://grnti.ru). **DOI** - жоғарғы сол жақ бұрыштағы ҒТАХА-дан кейінгі келесі жолда (журнал редакциясы тағайындайды және толтырады);

Авторлар туралы ақпарат (DOI-ден кейін 1 (бір) жол тастап) - абзац шегінісіз (барлық жарияланым авторларының тегі, аты-жөні, ғылыми дәрежесі, атағы, елі, қаласы, мекен-жайы, e-mail және ORSID нөмір көрсетілген жұмыс орындалған мекеменің толық атауы), бұл ретте тізім бойынша бірінші негізгі автор, ал хат-хабар үшін автор жұлдызшамен көрсетіледі (мысалы, Ғ.Ғ. Ғалымов[1], Т.Т. Тоқтаров*[1], И.И. Ивонов[2], С.С. Сидоров[3]);

Мақаланың атауы, аннотация және түйінді сөздер үш тілде ұсынылады: мемлекеттік, орыс және ағылшын тілдерінде (алдымен басылымның тілінде).

Мақаланың атауы (авторлар туралы ақпараттан кейін 1 (бір) жол тастап) - парақтың ортасында, абзац шегінісіз, кәдімгі бас әріптермен, қалың қаріппен. Тақырыптың оңтайлы ұзындығы - 5-7 сөз (кейбір жағдайларда 10-12 сөз);

Аңдатпа. Мақаланың атауынан кейін 1 (бір) жол тастап, курсивпен, жаңа жолдан орналастырылады (андатпа көлемі - **150-300 сөз**), ол жұмыстың мақсатын, жұмысты жүргізу әдісін немесе әдіснамасын, жұмыс нәтижелерін, жүргізілген зерттеудің құндылығын, нәтижелерді қолдану саласын, қорытындыларды (туралау – мәтіннің ені бойынша, абзац шегінісі – 1 см) көрсетуі тиіс;

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

Кілт сөздер. (андатпадан кейін 1 (бір) жол тастап, жаңа жолдан, курсивпен жазылады) мақаланы іздеуге және оның тақырыптық аймағын анықтауға арналған**. Кілт сөздер/сөз тіркестерінің саны - 5-10** (туралау - мәтіннің ені бойынша, абзац шегінісі – 1 см);

Мақала мәтіні (түйін сөздерден кейін 1 (бір) жол тастап) – қарапайым қаріп, туралау – мәтіннің ені бойынша, абзац шегінісі - 1 см.

Ғылыми мақаланың мәтініне мыналар кіреді:

Кіріспе. Тақырыптың өзектілігін, даму дәрежесін негіздеу, зерттеу міндетін қою, зерттеу объектісі мен тақырыбын, мақаланың мақсаты мен міндеттерін сипаттау, оның құрылымының қысқаша сипаттамасы.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Жабдықтар мен материалдардың шығу тегі, деректерді статистикалық өңдеу әдістері және қайталануды қамтамасыз етудің басқа да әдістері көрсетілген зерттеу әдістемесі сипатталады.

Нәтижелер және оларды талқылау. Нәтижелерді сандармен, кестелермен, суреттермен (графиктер, диаграммалар, иллюстрациялар) сипаттау және түсіндіру.

Қорытынды. Бұл бөлім нәтижелерді талдау негізінде қорытындыларды тұжырымдауды, нәтижелерді осы тақырып бойынша бар нәтижелермен салыстыруды, нәтижелердің ғылыми жаңалығы мен практикалық құндылығын бағалауды қамтиды. Қорытынды толық мәтінмен жазылады, ешқандай жағдайда тізіммен жазылмайды.

Қаржыландыру туралы ақпарат (бар болса).

Әдебиеттер тізімі - түпнұсқа тілінде «Библиографиялық жазба. Библиографиялық сипаттама. Құрастырудың жалпы талаптары мен қағидалары» МЕМСТ 7.1-2003-ке сай рәсімделеді және «БҚИТУ Хабаршысы» ғылыми журналының жарияланымдарына сілтемелерді қоса алғанда, кемінде 7 және 15 дереккөзден аспауы тиіс. Өзін-өзі дәйектеу жалпы тізімнің 1 (бір) атауынан аспауы керек. 5-7 жылдан аспайтын әдеби дереккөздер кемінде 3 (үш) атауды құрауы керек (әлеуметтік-гуманитарлық бағыттан басқа).

Сілтемелер мақала мәтінінде келтірілген тәртіппен орналастырылады. Мәтіндегі әдебиетке бірінші сілтемеде [1], екіншісінде - [2] және т.с.с. Кітаптың нәтижесіне сілтеме жасағанда оның әдебиеттер тізіміндегі нөмірі және осы нәтиже жарияланған бет нөмірі (үтір арқылы) көрсетіледі (мысалы, [3, 107-бет]). Жарияланбаған жұмыстарға сілтеме жасауға жол берілмейді.

Әдебиеттер тізіміне нормативтік құжаттар, статистикалық жинақтар, газеттерден алынған мақалалар кірмейді. Олар мәтінде келтірілгеннен кейін жақшаға алынып көрестіледі. Интернет-сайттарға сілтемелер МЕМСТ 7.5-98-ге сәйкес жүргізіледі, электрондық журналдарға басымдылық беріледі.

Егер мақала қазақ немесе орыс тілдерінде ұсынылса, онда транслитерацияланған әдебиеттер тізімін – «**References**» бөлімін көрсету қажет (бағдарламаны сайтта пайдалана отырып, тегін жүзеге асыруға болады - http://translit-online.ru немесе http://www.translit.ru).

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

ТРЕБОВАНИЕ К ОФОРМЛЕНИЮ СТАТЕЙ

В научно-методический журнал «Вестник Западно-Казахстанского инновационно-технологического университета» принимаются рукописи на казахском, русском, английском языках.

В журнале публикуются статьи по следующим направлениям:

- Исторические науки: История. История Казахстана
- Филологические науки: Язык и лингвистика. Тюркология
- Технические науки: Нефтяной инжиниринг. Теория и методы компьютерных наук

Статья представляется в электронном виде в форматах .doc, .docx, .rtf посредством ее загрузки через функционал сайта журнала (Open Journal System).

Статьи должны быть оформлены в соответствии с ГОСТ 7.1.-2003 «Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления», принятых Межгосударственным Советом по стандартизации, метрологии и сертификации (протокол № 12 от 2 июля 2003 г.). https://nauka.kz/upload/files/02._GOST_7.1-2003.pdf

Общий объем рукописи, включая информацию об авторах, аннотацию, ключевые слова и с учетом рисунков и таблиц должен быть не менее 7 страниц (не более 14 страниц) в формате А4 (редактор Microsoft Word).

Поля рукописи: 2,5 см со всех сторон листа, шрифт – размер 12 кегль, обычный, Times New Roman, межстрочный интервал – одинарный, выравнивание – по ширине (с автоматической расстановкой переносов). Абзацный отступ – 10 мм., нумерация страниц не проставляется.

Рисунки, карты, фотографии, формулы, таблицы, графики и диаграммы размещать в статье по мере их упоминания. Ссылка на рисунок в основном тексте оформляется нежирным шрифтом в скобках – например, (рисунок 1). Порядковые номера рисунков обозначаются арабскими цифрами, название рисунка приводятся по центру под рисунком (Рисунок 1 – Название рисунка). Графический материал должен быть высокого качества.

Таблицы набираются в редакторе MS Word. **Таблицы** отражаются в тексте статьи после первой ссылки или на следующей странице. Ссылки на таблицу в основном тексте оформляется нежирным шрифтом в скобках – например, (таблица 1). Номер и название таблицы приводятся с левой стороны страницы, над таблицей (Таблица 1 – Название таблицы). В случае переноса таблицы на следующую страницу, столбцы нумеруются и на следующей странице с правой стороны над таблицей указывается продолжение таблицы (Продолжение таблицы 1).

Количество рисунков, таблиц, графиков и диаграмм не должно превышать 20% общего объема статьи (в отдельных случаях до 30%).

Формулы и математические символы должна быть выполнены либо в MS Word с использованием встроенного редактора формул, либо в редакторе MathType. Не допускается набор – часть формулы символами, а часть – в редакторе формул. Количество формул следует минимизировать (не более 10).

Таблицы, графический материал и формулы (сгруппировать) не должны выходить за пределы указанных полей.

Все сокращения и акронимы, за исключением общеизвестных, следует расшифровывать при первом использовании в тексте.

Последовательность элементов издательского оформления материалов следующая:

С левой стороны с самом начале статьи, в верхнем левом углу указывается **МРНТИ** (в соответствии с руководством по индексации, имеющимся в научных библиотеках, или в свободном доступе в интернете (https://grnti.ru). **DOI** – на следующей строке после МРНТИ в верхнем левом углу (присваивается и заполняется редакцией журнала);

Информация об авторах (через строку после DOI) - выравнивание по центру, без абзацного отступа (фамилия, инициалы, ученая степень, звание, полное наименование учреждения, в котором выполнена работа с указанием страны, города, адреса, e-mail и ORSID номер всех авторов публикаций), **при этом основной автор первый по списку, а автор для корреспонденции указывается звездочкой (***Например, И.И. Иванов[1], М.М. Морозов*[1], С.С. Сидоров[2], Ж.Ж. Жаров[3]***);**

Название статьи, аннотация и ключевые слова представляются на трех языках: государственном, русском и английском (с начала на языке публикации):

Название статьи (через строку после информации об авторах) - посередине страницы, без абзацного отступа, обычными заглавными буквами, полужирным шрифтом. Оптимальная длина заголовка – 5-7 слов (в некоторых случаях 10-12 слов);

Аннотация. Размещается через строку после названия статьи курсивом, с красной строки (объем аннотации - **150-300 слов**), оно должна отражать цель работы, метод или методологию проведения работы, результаты работы, ценность проведенного исследования, область применения результатов, выводы (выравнивание – по ширине текста, абзацный отступ – 1 см);

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

Ключевые слова. (Через строку после аннотации, с красной строки, оформляются курсивом) предназначены для поиска статьи и определения ее предметной области. **Количество ключевых слов/словосочетаний** – **5-10** (выравнивание – по ширине текста, абзацный отступ – 1 см);

Текст статьи (через строку после ключевых слов) **-** обычный шрифт, выравнивание – по ширине текста, абзацный отступ – 1 см.

Текст научной статьи включает:

Введение. Обоснование актуальности, степени развития темы, постановка задачи исследования, описание объекта и предмета исследования, цели и задач статьи, краткое описание его строения.

Материалы и методы исследований. Описывается методология исследования с указанием происхождения оборудования и материалов, методов статистической обработки данных и других способов обеспечения воспроизводимости.

Результаты и их обсуждение. Описание и интерпретация результатов с цифрами, таблицами, рисунками (графики, диаграммы, иллюстрации).

Заключение. Данный раздел подразумевает формулирование выводов на основании анализа полученных результатов, сравнение результатов с существующими результатами по этой теме, оценка научной новизны и практической ценности результатов. Заключение прописывается полноценным текстом, ни в коем случае не списком.

Информация о финансировании (при наличии).

Список литературы - на языке оригинала оформляется в соответствии с ГОСТ 7.1-2003 «Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления» и должен включать не менее 7 и не более 15 источников, включая ссылки на публикации научного журнал «Вестник ЗКИТУ». *Самоцитирование* не должно превышать 1-го (один) наименования от общего списка. Литературные источники давностью не более 5-7 лет должны составлять не менее 3-х (три) наименований (кроме социального-гуманитарного направления).

Ссылки размещаются по мере упоминания в тексте статьи. Первая ссылка в тексте на литературу должна иметь номер [1], вторая - [2] и т.д. При ссылке на результат из книги указывается ее номер из списка литературы и номер страницы (через запятой), на которой этот результат опубликован (Например, [3, с. 107]). Ссылки на неопубликованные работы не допускаются.

В список литературы *не включаются* нормативные документы, статистические сборники, статьи из газет. Их оформляют в круглые скобки после упоминания в тексте. Ссылки на интернет-сайты производятся согласно ГОСТ 7.5-98, предпочтение отдаётся электронным журналам.

Если статья представлена на казахском или русском языках, то обязательно указать транслитерированный список литературы - *раздел «***References***»* (*можно осуществить бесплатно, воспользовавшись программой на сайте -* http://translit-online.ru *или* http://www.translit.ru).

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

ARTICLE FORMATTING REQUIREMENTS

The scientific and methodological journal *Bulletin of West Kazakhstan University of Innovation and Technology* accepts manuscripts in Kazakh, Russian, and English.

The journal publishes articles in the following subject areas:

- Historical sciences: History. History of Kazakhstan
- Philological sciences: Language and Linguistics. Turkology
- Technical sciences: Petroleum engineering. Computer science theory and methods

The article must be submitted electronically in .doc and .docx formats; to submit the article, upload the document via Open Journal System which can be accessed via the Journal's website (https://ojs.wkitu.kz). Instructions for submitting the manuscript can be accessed by clicking the following link: Instructions.

Articles should be formatted in accordance with GOST 7.1.-2003 "Bibliographic records. Bibliographic description. General requirements and compilation guidelines" adopted by the Interstate Council for Standardization, Metrology, and Certification (Protocol No. 12 dated July 2, 2003). https://nauka.kz/upload/files/02._GOST_7.1-2003.pdf

The total length of the manuscript, including information about the authors, abstract, keywords, figures, and tables, must be between 7 and 14 pages in the A4 format (Microsoft Word editor).

Margins of the manuscript: 2.5 cm on all sides of the page, font – 12 pt, regular, Times New Roman, line spacing – single, alignment – width (with automatic hyphenation). First-line indent must be set to 10 mm., no page numbers are needed.

Figures, maps, photographs, formulas, tables, graphs, and diagrams should appear in the order in which they are mentioned in the text. References to figures in the text of the manuscript should be provided in regular font in parentheses - for example, (Figure 1). Figures should be numbered consecutively with Arabic numerals; figure titles should be listed in the center below the figure (Figure 1 – Figure Title). All visual materials must be of high quality.

Tables should be typed in the MS Word editor. Tables must appear in the text of the article after the first in-text reference or on the next page. References to the table in the text should be appear in bold in parentheses – for example, (Table 1). The number and title of the table must be given on the left side of the page, above the table (Table 1 – Table Title). If the table continues onto the next page, the columns must be numbered, and a continuation statement must be provided on the next page on the right side above the table, for example, (Continuation of Table 1).

The number of figures, tables, graphs, and diagrams should not exceed 20% of the total length of the article (in exceptional cases the threshold may be raised to 30%).

Formulas and mathematical symbols must be created either in MS Word using the built-in formula editor, or in the MathType editor. Combining mathematical symbols with excerpts from formula editor to create a single formula is not allowed. The total number of formulas should be minimal (no more than 10).

Tables, graphs, and formulas (must be grouped) should not exceed the specified margins.

All abbreviations and acronyms, with the exception of well-known ones, should be written in full when they are first used in the text.

The sequence of elements of the publishing formatting of materials is as follows:

The Interstate Scientific and Technical Information Rubricator – indicated on the left side, at the very beginning of the article, in the upper left corner (in accordance with the indexing guidelines that are publicly available in scientific libraries and online (https://grnti.ru).

DOI – on the next line after the Rubricator in the upper left corner (assigned and filled in by the Journal's editorial board);

Information about the authors (next line after the DOI) – centered, without paragraph indentation (, academic degree, academic title, full name of the institution where the work was performed, including information about the country, city, the institution's address, and e-mails and six-digit ORCID ID of all authors); (Instruction for registration - https://orcid.org/)), the primary author should be listed first and the corresponding author should be indicated by an asterisk **(**For example, I.I. Ivanov

The title of the article, abstract, and keywords must be listed in three languages: Kazakh, Russian, and English; language sequence is determined by the primary language of the manuscript (e.g., if the article was written in Russian, the title, abstract, and keywords must first appear in Russian):

The title of the article – listed on the next line after the information about the authors; must be in the middle of the page, without paragraph indentation, in bold capital letters. The optimal length of the title is 5-7 words (in some cases titles of 10-12 words may be permitted);

Abstract – listed in italics on the next line after the title of the article with first-line indentation (abstract length must be **150-300 words**); the abstract should describe the purpose of the work, the method or methodology of the conducted research, research findings, the value of research, the scope of its applicability to practice and offer a conclusion (alignment – by the width of the text, first-line indentation – 1 cm);

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

Keywords – listed on the next line after the abstract, first-line indentation, italicized) serve to make the article discoverable and to determine its subject area. The total number of keywords should be between 5 and 10 words/phrases (page width alignment, first-line indentation should be set to 1 cm);

The text of the article (next line after the keywords) **–** regular font, page width alignment, first-line indentation should be set to 1 cm.

The text of the article must include the following:

Introduction. This section of the article should offer a justification of the relevance and scope of the conducted research, formulation of the research objective, description of the object and subject of research, goals and objectives of the article, a brief description of the structure of the conducted research.

Materials and methods of research (except for the social sciences and humanities). In this section the author(s) must describe their research methodology and indicate the origin of equipment and materials, methods of statistical data processing and other procedures aimed at ensuring research validity.

Results and Discussion. This section must feature the description and interpretation of the research findings accompanied by numbers, tables, and figures (graphs, diagrams, illustrations).

Conclusion. In this section, the author(s) are expected to formulate conclusions based on the analysis of their research findings, contextualize their findings by comparing the results of their study with findings presented in existing research on this topic, and evaluate the scientific novelty and practical value of their findings. The conclusion must be written in a full-text format (i.e., not in a list format).

Information about funding (if available).

References – listed in the main language of the article, formatted in accordance with GOST 7.1-2003 "Bibliographic records. Bibliographic description. General requirements and compilation guidelines"; must include between 7 and 15 sources, including links to publications of the scientific journal *Bulletin of WKITU*. Self-citation should not exceed 1 (one) reference. The reference list must include at least 3 (three) sources published within the past 5-7 years (except for the social sciences and humanities).

References should be listed in the order in which they are mentioned in the text of the article. The first in-text citation should be numbered as [1], the second – as [2], etc. When referencing a finding from a book, the author(s) must indicate the book's number from the reference list, followed by the number of the page (separated by a comma) where this finding is indicated (For example, [3, p. 107]). References to unpublished works are not allowed.

The reference list should *not contain* references to normative documents, statistical collections, and newspaper articles. References to these materials should be provided in parentheses as they are mentioned in the text. References to websites must be made in accordance with GOST 7.5-98; electronic journals are preferred.

If the article has been written in Kazakh or Russian, then the reference list must be transliterated into English – titled *"References"* (transliteration *can be completed free of charge by using the following resources* – *http://translit-online.ru or http://www.translit.ru*).

ISSN 2706-6266
ISSN 3007-1062
ISSN 3007-1070

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университетінің Хабаршысы.
Ғылыми журнал. – 2025. – 2(34). – Орал: БҚИТУ. – 265 б.

Авторлар ұсынған түпнұсқалардың сапасына толық сәйкес басылған
20.06.2025 күні баспаға басуға қол қойылды.
А4 форматы көлемі 30,80 шартты б.т.
Тиражға Тапсырыс 100 дана.

Вестник Западно-Казахстанского инновационно-технологического университета.
Научный журнал. – 2025. – 2(34). – Уральск: ЗКИТУ. – 265 с.
Отпечатано в полном соответствии с качеством предоставленных авторами
оригиналов Подписано к печати 20.06.2025
Формат А4 Объем 30,80 усл.печ.л.
Тираж Заказ 100 экз.

Bulletin of West Kazakhstan Innovative and Technological University. Scientific
journal – 2025. – 2(34). – Uralsk: WKITU. – 265 p.
Printed in full accordance with the quality of the originals provided by the authors
Signed to the press on 20.06.2025
A4 format Volume 30,80 conventional printed sheets.
The order number is 100 copies.

Қазақстан Республикасы, 090006, Орал қ., Н. Назарбаев даңғылы, 208.
Республика Казахстан, 090006, г. Уральск, проспект Н. Назарбаева, 208.
Republic of Kazakhstan, 090006, Oral, N.Nazarbayev ave., 208.
✆: 8 (7112) 51-12-33, 50-99-90.
✉: vestnik@wkitu.kz